

Tartalom

I. Bevezetés	9
I. 1. Módszertani alapvetés	13
I. 2. Kutatástörténeti háttér	16
I. 3. Az ortodoxia változó megítélése	19
I. 4. A kora újkori református lelkészi könyvtárak keletkezése és használata.....	23
II. Miskolci Csulyak István (1575–1645) könyves műveltsége.....	27
II. 1. Biográfia.....	29
II. 2. Forrásadottságok	33
II. 3. Miskolci Csulyak István könyvtárának jellemzői.....	36
II. 4. A beszerzés forrásai.....	44
II. 5. Könyvészeti szempontok.....	53
II. 6. Miskolci Csulyak István műveltségének rétegei.....	53
II. 6. 1. Bibliák és kommentárok.....	54
II. 6. 2. Patrisztika.....	56
II. 6. 3. Dogmatika	57
II. 6. 4. Kateketika	61
II. 6. 5. Homiletika	63
II. 6. 6. Liturgia	67
II. 6. 7. Polemika.....	68
II. 6. 7. 1. A katolikusokkal folytatott hitviták irodalma.....	68
II. 6. 7. 2. A protestáns felekezetek közötti hitviták irodalma	73
II. 6. 7. 3. A hitvitázó Miskolci Csulyak István.....	74

Tartalom

II. 6. 8. Kazuisztika	76
II. 6. 9. Egyéb teológiai munkák	78
II. 6. 10. Teológiai irányzatok	78
II. 6. 10. 1. Ortodoxia	79
II. 6. 10. 2. Irénizmus.....	80
II. 6. 10. 3. Puritanizmus.....	82
II. 6. 11. Trivium	84
II. 6. 12. Filozófia	91
II. 6. 13. Irodalom	93
II. 6. 14. Zene.....	103
II. 6. 15. Történelem és egyháztörténet	103
II. 6. 16. Államelmélet	109
II. 6. 17. Politika	112
II. 6. 18. Jog	113
II. 6. 19. Természettudományok	114
II. 6. 19. 1. Természetrajz	114
II. 6. 19. 2. Kozmográfia és geográfia	114
II. 6. 19. 3. Csillagászat	115
II. 6. 19. 4. Orvoslás és botanika	116
II. 6. 20. Nonkonformista művek.....	118
II. 6. 21. Miscellanea	122
II. 7. Részösszegzés	123
III. Tofeus Mihály (1624–1684) könyves műveltsége	131
III. 1. Biográfia	133
III. 2. Forrásadottságok.....	142
III. 3. Tofeus Mihály könyvtárának jellemzői.....	145
III. 4. Könyvészeti szempontok	150
III. 5. Tofeus Mihály műveltségének rétegei.....	152
III. 5. 1. Bibliák, kommentárok, bibliafilológiai segédkönyvek	152
III. 5. 2. Patrisztika	160
III. 5. 3. Dogmatika	161
III. 5. 4. Kateketika	164
III. 5. 5. Homiletika	165

III. 5. 6. Liturgia.....	167
III. 5. 7. Egyházkormányzati munkák.....	167
III. 5. 8. Polemika.....	170
III. 5. 9. Kazuisztika.....	189
III. 5. 10. Egyéb teológiai munkák.....	192
III. 5. 11. Teológiai irányzatok.....	193
III. 5. 11. 1. Ortodoxia.....	193
III. 5. 11. 2. Irénizmus.....	195
III. 5. 11. 3. Puritanizmus.....	195
III. 5. 11. 4. Coccejanizmus.....	198
III. 5. 12. Trivium.....	199
III. 5. 13. Filozófia.....	202
III. 5. 14. Nyelvek.....	206
III. 5. 15. Irodalom.....	213
III. 5. 16. Történelem és egyháztörténet.....	217
III. 5. 17. Államelmélet.....	228
III. 5. 18. Politika.....	232
III. 5. 19. Jog.....	239
III. 5. 20. Természettudományok.....	241
III. 5. 20. 1. Természetrész és kozmológia.....	241
III. 5. 20. 2. Orvoslás.....	243
III. 5. 21. Nonkonformista irodalom.....	247
III. 5. 22. Miscellanea.....	254
III. 6. Részösszegzés.....	255
IV. Mérlegen a lelkészek műveltsége.....	263
V. Mellékletek.....	275
V. 1. Miskolci Csulyak István azonosított könyvei.....	277
V. 2. RMK és RMNy nyomtatványok Csulyak könyvtárából.....	285
V. 3. Tofeus Mihály azonosított könyvei.....	286
V. 4. RMK és RMNy nyomtatványok Tofeus könyvtárából.....	309

Tartalom

VI. Felhasznált irodalom	313
VI. 1. Források	315
VI. 1. 1. Kéziratok	315
VI. 1. 2. Nyomtatott művek eredeti vagy modern kiadásban	315
VI. 2. Szakirodalom	317
VI. 3. Adatbázisok	349
Összefoglalás	351
Summary	353

I.

Bevezetés

A 2016 decemberében megvédett PhD értekezés kibővített és átdolgozott szövegét tartja kezében az olvasó. Az újabb szakirodalom mellett 23 új könyves tétel adatait tartalmazza, amelyek az elmúlt években Sárospatakról, Páparól, Esztergomból, Késmárkról, Kolozsvárról, Désről és Sepsiszentgyörgyről kerültek elő.

Célunk, hogy feltárjuk a 17. században működő, hagyományosan az ortodox táborba besorolt kálvinista¹ lelkészek, Miskolci Csulyak István (1575–1645) zempléni esperes és Tofeus Mihály (1624–1684) erdélyi püspök műveltségének könyves hátterét. Életútjuk bő egy évszázadot ölel fel, a generációváltáshoz kapcsolódó szimbolikus eseménynek tekinthetjük, hogy az ifjú Tofeus Csulyak temetésének évében indult peregrinálni (1646). Mindkét személy karrier-története tipikusnak mondható az egyházuk előjáróiként tevékenykedő 16–18. századi prédikátorok körében. A kollégiumi iskolázást külföldi tanulmányút koronázta meg, a hazatérést követően rektor-ként, majd lelkész-ként szolgáltak. Egyházkormányzati területük lelki vezetőjeként hatással voltak a felekezeti életre. Műveltségük meghatározta a teológusi-lelkészi-egyházvezetői attitűdjüket és irodalmi munkásságukat, melynek alapvető bázisát jelentette a külföldi tanulmányúton megalapozott magánkönyvtár. Gyűjteményeik címszavak-

¹ Mivel a magyar református köztudatban és jórészt a teológiai szakirodalomban is így honosodott meg, ezért aligha vezet félreértéshez, ha a „református” szinonimájaként használjuk a „kálvinista” meghatározást. A kora újkorban gúnyos jelzőként született jelző elfogadásáig hosszú út vezetett. Lásd: OLÁH 2019a, 567–580.

ban történő bemutatásán eddig nem jutott túl a szakirodalom.² Ma már nem sétálhatunk be valamelyik műemlék könyvtárba, hogy tanulmányozzuk az egykor a kezükön megfordult munkákat, mindkét esetben töredékeket találunk csak, szétszóródva a Dunántúltól Erdélyig. A tulajdonosi bejegyzések segítségével azonosítható kötetek összegyűjtésén túl ezért a legfontosabb feladatot a fennmaradt könyvjegyzékek alapján történő rekonstrukció jelenti, kiegészítve az olvasmányélményekről árulkodó egyéb forrásokból nyerhető adatokkal.

A kötet két nagyobb fejezete a lelkészek műveltségének feltérképezéséből született. Mindkét esetben az életrajz bemutatását (családi háttér, iskolázás, szolgálati helyek, kapcsolati háló, irodalmi munkásság) követi a könyvtárak történetére vonatkozó rövid ismertetés. Tematikus csoportok segítségével mutatjuk be az egymáshoz kapcsolható műveket, a megfelelő irodalom-, művelődés- és egyháztörténeti háttér felvázolása mellett. Az összegző értékelés egyénenként, és a kötet zárásaként, a két lelkészi könyvtárat együttesen figyelembe véve is olvasható. Az egykor birtokolt kötetek leírását az őrző intézmények szerinti csoportokban tételesen közöljük a *Melléklet*ben.

Köszönettel tartozom egykori témavezetőmnek, Imre Mihálynak (Debreceni Egyetem), valamint Monok Istvánnak (MTA KIK), aki inspiráló egyetemi előadásaival elindított a pályán, majd vállalta a doktori dolgozat értékelését.

Az elkészült dolgozat véleményezését köszönöm Fekete Csaba kollégámnak (Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár) és bírálóimnak: Csorba Dávidnak (Sárospataki Református Teológiai Akadémia), Győri L. Jánosnak (Református Művelődés- és Iskola-történeti Kutatóintézet; Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtár- és Humáninformatikai Tanszéke). A dolgozat egyes fejezeteinek alakulását Dienes Dénes (Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei) és Szabó András (Károli Gáspár Református Egyetem) segítette tanácsaival. Hálával tartozom a debreceni Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely tagjainak, elsősorban Bitskey Istvánnak és Fazakas Gergely Tamásnak.

² MADAS–MONOK 2003, 168–169.

Köszönet illeti a muzeális gyűjteményekben dolgozó kollégákat, akik elláttak információval, másolatokkal és hasznos tanácsokkal. Szabadi István (TtREK Levéltára), Kovács Áron és Éger Gábor (Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei), Bányai Réka és László Kimpján Annamária (Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely), László Márton (Állami Levéltárak Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely), Ósz Sándor Előd (Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár), Kurta József (Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, Kolozsvár), Emödi András (Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár), Gordán Edina (Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed), Boér Hunor (Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy), Róth András Lajos (Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára, Székelyudvarhely), Csikós Júlia (Székely Mikó Kollégium, Sepsiszentgyörgy), Kalmár János (Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest), Baranya Péter (Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára, Budapest), Violáné Bakonyi Ibolya és Viola Ernő (Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Általános Iskola és Kollégium Könyvtára, Csurgó), Szalai Katalin és Dobó Judit (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom).

I. 1. MÓDSZERTANI ALAPVETÉS

A könyvtár- és olvasástörténeti kutatások módszertani kérdéseit Monok István foglalta össze.³ Munkájából csak a jelen kutatást meghatározó részleteket emelem ki. A középkortól napjainkig húzódó intervallumban végzett vizsgálatok eltérő forráscsoportokra alapozhatnak, amelyek időről időre frissültek és kicserélődtek. Egyes típusok megjelenése (pl. nyomtatott kiadói katalógusok) radikálisan átalakította a vizsgálhatóság kereteit. A magánkönyvtárak mennyiségi és tartalmi elemzéséhez többféle forrásból dolgozhatunk. Jelen esetben (Monok István tipológiáját figyelembe véve) két privát gyűjteményről készült jegyzékre alapoztunk: Miskolci Csulyak István autográf könyvjegyzékére (*Adattár* 13, 61–78.) és a Tofeus Mihály könyves gyatékáról készült összeírásra (*Adattár* 16/3, 89–97.). Mindkettő

³ MONOK 1993, 7–17.

jegyzékszerű forrás, az előbbit (jellemző példaként) az I.4.1. csoportba sorolhatjuk (*Naplóbejegyzések vásárolt, elolvasandó vagy köttetendő könyvekről*). Tofeus esetében már nem ilyen egyértelmű a helyzet, mivel nem ismert, hogy milyen körülmények között született a jegyzéke, amelyet aztán többen tovább másoltak. Mivel sem hivatalos szerv közreműködéséről, sem megvalósult adásvételről nincs tudomásunk, feltehetően akkor járunk el helyesen, ha az I.5.6. jelzéssel soroljuk be (*A tulajdonos javainak különböző célú, nem hivatalos szerv által történt összeírásai között fennmaradt könyvjegyzék*). A két listát további, nem jegyzékszerű forrásokkal kiegészítve vizsgálom (levelek, irodalmi források, idézetek, könyvbejegyzések).⁴ A lelkészek nyomtatásban és kéziratban fennmaradt életművének bevonása során a szövegeket nem a maguk teljességében tekintjük át, nem elsősorban azok irodalom-, vagy eszmetörténeti elhelyezésére törekszünk (ezt részben már korábban elvégezték, részben pedig önálló monográfiát lehetne megtölteni velük), hanem az általuk megismerhető művek olvasójukra gyakorolt hatásáról árulkodó forrásokként használjuk. Ez a vegyes összetételű kutatási anyag sokat elárulhat a tulajdonos könyvekkel kapcsolatos viszonyáról, a nyelvtudásáról, társadalmi kapcsolatairól, valamint a teológiai és nem teológiai tudományos irányultságáról. Az így kapott adatok és a szöveghelyek értelmezésével jobban megközelíthetővé válik az egykori prédikátorok műveltsége.

A dolgozat alapvető kérdései, hogy Miskolci Csulyak és Tofeus *hogyan* jutott olvasnivalóhoz, *milyen* könyveket gyűjtött, és a megszerzett művek végső soron *hogyan befolyásolták* a műveltségüket, azaz: hogyan integrálták az olvasottakat. Ezek egy részére felelhetünk a jegyzékek alapján, amelyek arról tanúskodhatnak, hogy ki, mit birtokolt, vagy potenciálisan mit olvasott. Hogy milyen alkalomból és hogyan olvasta a művet, arról a margináliák böngészésével, autopszia útján nyerhetünk információt. A megszerzett ismeretek alkalmazására pedig a hivatkozások sorra vétele és a szövegek tartalmi elemzése vethet némi fényt.⁵ Tekintetbe véve Csulyak széniori feljegyzéseit és naplóját, valamint Tofeus prédikációit, terjedelmi okok

⁴ II.1. Levelek; II.2. Irodalmi források; II.3. Idézetek; II.4. Könyvbejegyzések (ezen belül: II.4.1. Possessorbejegyzések; II.4.2. Margináliák, sorközi jegyzetek, aláhúzások).

⁵ MONOK 1993, 65–66.

miatt ezekkel foglalkozunk a legkevésbé. A most elvégzett elemzések a majdani filológiai kutatások hasznos háttérül szolgálhatnak. Tofeus Mihály történelmi vonatkozású, valamint a puritanizmussal kapcsolatos művekben hátrahagyott lapszéli jegyzeteinek elemzése például önálló tanulmányt érdemelne.

A könyvtárak művelődéstörténeti szempontú feldolgozásánál figyelembe kell vennünk néhány bizonytalansági tényezőt. A tartalmi elemzésüknél hiányoznak azok a kapaszkodók, amelyekhez viszonyítva szilárd, a korban is általánosan elfogadott kategóriákba sorolhatnánk az egyes tételeket. A református kollégiumok nagy múltú gyűjteményei nem tölthetnek be orientáló szerepet, mivel ezekben a kora újkorban általában nem alkalmaztak osztályozási rendszert, kezelőik nem szakoztak, többnyire méret szerint sorakoztak a kötetek a polcokon. Időnként a provenienciát jelentett összetartó erőt (pl. Székelyudvarhelyen az Apafi-theca, Enyeden a Telekiana- vagy a Borosnyaiana-theca), de ez is inkább kivételes megoldás volt, mint általános gyakorlat. A jezsuiták *Ratio studiorum*-ban meghatározott oktatási rendjéhez igazodó, nagyobb fokú szervezethez mutató bibliotékáihoz⁶ képest más viszonyítási alapot jelentenek az elemzésnél. A kutató így kénytelen maga kategorizálni, a műveket funkciójuk szerint besorolni, ami bizonyos mértékű szubjektívizmusnak is teret enged. Tovább bonyolítja az azonosíthatóságot, hogy egy adott mű kiadótól (és kiadástól) függően különböző címvariánsokkal jelenített meg, miközben maguk a művek is változtak, bővültek.

Nehézséget jelent továbbá, hogy a művek európai eszmetörténeti távlatokban történő elhelyezésével párhuzamosan figyelemmel kell lenni a tulajdonos életéből meríthető mikrotörténeti adalékokra. A két lelkész esetében a több mint 700 művet az adatok rengetegében kitapintható csomópontok köré szervezhetjük különböző tartalmi-funkcionális csoportokban. Az elemzés során olyan tudománytörténeti területeken is tájékozódni kell, amelyek viszonylag messze esnek az irodalom-, a művelődés-, vagy az egyháztörténet centrumától (jogtudomány, orvostudomány, csillagászat). Az általunk kialakított hierarchikus rendszert a közelmúltban más, hasonló terü-

⁶ A 16. századi jezsuita iskolák könyvtárai az állomány szakokba rendezésénél előszeretettel követték Antonio Possevino *Bibliotheca selecta*-ját. Lásd: SZÁRAZ 2015, XIII.

leten végzett kutatás során is alkalmazták, bizonyítva, hogy a segítségével leírható a kora újkori református egyházi értelmiségiek műveltsége.⁷

Az online elérhető könyvtárkatalógusok (OPAC) és az internetes adatbázisok korában is sok türelmet és kitartást igényel az összeírás során hiányosan vagy rosszul felvett, esetleg a szövegkiadás során félreolvasott tételek azonosítása.

I. 2. KUTATÁSTÖRTÉNETI HÁTTÉR

„A 16. 17. és 18. század olvasási szokásainak legfőbb bizonyítékát a köz- illetve magánkönyvtárak katalógusai, valamint a könyvkereskedők nyújtják.” – állapította meg K. W. Humpreys.⁸ Az általa vizsgált nyugat-európai viszonyokhoz képest a sokkal kevésbé dokumentált Kárpát-medence esetében ez a megállapítás még inkább helytálló, s annál találóbbr, minél korábbi időszakot vizsgálunk. Csak becslésünk vannak a kora újkori olvasmányanyagunkat ért veszteség mértékére. Kálvin műveinek nyomában járva nemrég megállapíthattuk, hogy a ma megismerhető erdélyi példányok a könyvjegyzékekben fennmaradt tételek alig több mint 10%-át teszik ki, ám a pusztulás ennél is jelentősebb lehetett a Magyar Királyság és a Hódoltság területén, ahová a ma kézbe vehető kötetek nagyobb hányada csak a 18. század második felében érkezett meg.⁹ Ezért is értékelődik fel az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozat. A korpusz könyvjegyzékeket közreadó első darabja, az Iványi-kötet (*Adattár* 11.) jó három évtizede jelent meg, összesen pedig már húsznál is több kötetet adtak ki a szerkesztők. A források tartalmi elemzése *A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai* sorozat első tagjával, *A Rákóczi-család könyvtáráival* indult el nagyobb léptékben. Azóta e széria jelenti a feldolgozáshoz használható mintát, ehhez igazodnak a disszertáció mellékletében közölt tételleírások is. A következő nagy előrelépést az internetes adatbázisokhoz és katalógu-

⁷ ÉGER 2020, 8–9.

⁸ HUMPREYS 1992, 286.

⁹ Lásd: OLÁH 2011, 116–117.

sokhoz való hozzáférés jelentette. Sokáig az életrajzi lexikonok (pl. Jöcher,¹⁰ *Allgemeine Deutsche Biographie*¹¹), a korai könyvészeti munkák,¹² a vásári katalógusok vagy az egyetemi könyvtárak legfelső polcain kigyózó nyomtatott kötetkatalógusok (*National Union Catalog* – NUC, *British Library Catalog* – BLC), legfőképpen pedig a nemzeti bibliográfiák darabjai (VD 16, VD 17, CIH, RMK, RMNy) jelentették a tételek azonosításának eszköztárát. Az elmúlt másfél évtizedet véve látványos fejlődésnek lehettünk tanúi; az interneten elérhető könyvtári katalógusok és az azokat összefogó konzorciumok (pl. *Gemeinsamer Verbundkatalog* – GVK, *Heritage of the Printed Book* – HPB–CERL) tízmillió nagyságrendű rekordhalmazt szolgáltatnak a kutatók számára. Az azonosításhoz nyújt segítséget a magyar szakemberek által létrehozott *Eruditio* adatbázis (Lectio/olvasmánytörténeti források), valamint a muzeális gyűjtemények rekordjait összefogó *Magyar Országos Közös Katalógus – Régi nyomtatványok* projekt (MOKKA-R). A digitális gyűjtemények segítségével (*Europeana*, *Google Books*, *Gallica*) pedig a már azonosított, ám példány szerint nem hozzáférhető művekbe is betekintést nyerhetünk. Elvben tehát minden adott a Kárpát-medence 16–18. századi könyves kultúrájának feltérképezéséhez.

A nyugat-európai forrásgazdagsággal összevetve tudjuk igazán értékelni azt a keveset, ami megmaradt. Csak néhány példát említve: a könyvkereskedelméről híres Hollandiában a 17–18. században ki nyomtatott aukciós katalógusok közül – a műfajból adódó veszteségek ellenére is – ma több mint három és fél ezret ismerünk. A könyvkiadók, kereskedők és polgárok mellett teológusok is feltűnnek a névsorban: Jacob Arminius, Nicolaus Gütler, Melchior Leydecker, az ifjabb és az idősebb Friedrich Spanheim, Salomon van Til, az ifjabb Jacobus Triglandus, Gisbertus Voetius.¹³ A kéziratos forrásokat is ide véve mindez elképesztő bőségre utal, egészen más módszertani megközelítést és kutatási lehetőségeket kínálva. Ebből adódhat az is,

¹⁰ JÖCHER 1750–1751.

¹¹ *ADB*, 1875–1912.

¹² Az egykori JATE Központi Könyvtárának Régi Könyvek Tárában sokáig használatban volt pl.: GEORGI 1742–1755.

¹³ Lásd: GRUYS–De KOOKER 1997. A katalógus anyaga elérhető az interneten, a rekordok száma: 3.748. (<http://bsc.idcpublishers.info/> 2015. április 1.)

hogy máig nem született olyan monográfia, amely a németalföldi lelkési könyvtárak történetét, vagy a prédikátori rend olvasmányműveltségét tekintené át legalább területi vagy időbeli korlátok között.¹⁴ A franciaországi kutatást ugyancsak a leltári források tömegjellege nehezíti, egyedül Amiens-ben 900 könyvtulajdonost azonosítottak a 16. század utolsó negyedéig. Párizsból, a 18. század közepének egyetlen évtizedéből több mint 840 könyves adatot tartalmazó leltár maradt ránk.¹⁵ Angliából az 1521. évi statútumnak köszönhetően az elhunyt személyek vagyonának összeírásait tanulmányozhatjuk. A következő bő egy évszázadban lefolytatott örökösödési eljárások nyomán 574 magánkönyvtári jegyzék maradt ránk (kétharmada Oxfordból és Cambridge-ből).¹⁶ A vizsgált időszakban a történelmi Magyarországhoz hasonlóan periférikus területnek számító Norvégiát illetően elkészült az 1650–1750 közötti időszak lutheránus lelkési hagyatéki összeírások vizsgálata. Gina Dahl 90 forrás alapján összesen mintegy tízezer könyvcímet elemzett.¹⁷

A *Könyvtártörténeti füzetek* alapján az egykori Magyar Királyság, Erdélyi Fejedelemség és a Hódoltság esetében a 16. század elejétől 1750-ig keletkezett, legalább 5 tételből álló jegyzékek száma meghaladja a kétezret. A tulajdonosok közül mindössze félszáz köthető a lelkési karhoz, összesen 62 jegyzék őriz a református papi műveltségre vonatkozó adatokat, átlagosan néhány tucatnyi tételt.¹⁸ Fájdalmasan hosszú listát kellene összeállítanunk azokról a meghatározó személyekről, akiknek a könyvtárába alig, vagy egyáltalán nem nyerhetünk bepillantást. Melius Juhász Péter, Szenci Molnár Albert, Tolnai Dali János, Medgyesi Pál, Martonfalvi Tóth György, id. Köleséri Sámuel, Komáromi Csipkés György, Otrókoci Főris Ferenc, Debreceni Ember Pál¹⁹ és mások olvasmányműveltségét, jegyzékek hiá-

¹⁴ Ferenc Postma szíves közlése.

¹⁵ BERGER 1997, 110.

¹⁶ FEHRENBACH 1992, XV–XVI. Ez a szám még nagyobb lenne, ha a 15 vagy annál több könyvet tartalmazó jegyzékek helyett (a magyarországi gyakorlathoz hasonlóan) az 5 tételből álló listáktól kezdve mernék fel a forrásokat.

¹⁷ DAHL 2010, 1–4.

¹⁸ A *KtF* 1981–2001. sorozat alapján.

¹⁹ CSORBA 2014a, 33–47.

nyában, a nyomtatásban megjelent vagy kéziratban maradt munkáik alapján kell rekonstruálnunk.

I. 3. AZ ORTODOXIA VÁLTOZÓ MEGÍTÉLÉSE

Willem Jan van Asselt egyik bevezetőjében a „református ortodoxia” kifejezéssel a reformációt követő intézményesülés és kodifikáció periódusára utalt, ami a 16–18. század domináns irányzata volt. A történelmileg ortodox vagy konfesszionális teológia megkísérelte megszerezni a „helyes tanítás” elveit, amelyeket a skolasztikus módszer segítségével tanítottak a protestáns egyetemeken. Van Asselt röviden a tanítás tartalmára vonatkozó speciális attitűdként jellemezte.²⁰ Egy másik írásában szintén elkülönítette a tartalomtól a tanítás formáját, a skolaszticizmust, az ortodoxia fogalmát széles körben használva azon személyekre, akik nézeti összhangban voltak a kálvinista hitvallásokkal.²¹ Aza Goudriaan szintén azokat a 16–18. századi teológusokat sorolta a „reformed orthodoxy” körébe, akik ragaszkodtak a református kereszténység felekezeti előírásaihoz.²² Korábban Richard A. Muller a fogalom jelentésének két rétegét különítette el: megjelölve vele egyrészt a korszakot (1565–1725), másrészt annak hitvallások által meghatározott tanítását.²³ A *Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion* szócikke szerint a kifejezés a protestáns teológia skolasztikusan kidolgozott értelmezési és hitani formájára vonatkozik, melynek központjai az egyetemek és az akadémiák voltak. A kézikönyv szerint a kálvinista ortodoxiát a lutheránus és a katolikus (tomista) ortodoxiához képest dinamikusabb fejlődés jellemezte, mivel a reformátusok nem hoztak létre olyan véglegesen lezárt, egyetemes érvényű dokumentumokat, mint az *Agostai Hitvallás* és az azt értelmező *Formula Concordiae*, vagy a másik oldalon a Tridenti Zsinat határozatai. (A szócikket jegyző Thomas Kaufmann itt mintha megfeledkezett volna a *Második Helvét Hitvallásról*.) A református ortodoxia jellegét erősen meghatározták a nem-

²⁰ VAN ASSELT 2013, 11.

²¹ VAN ASSELT 2011, 5–6.

²² GOUDRIAAN 2006, 3–4.

²³ MULLER 2003, 36.

zeti és területi sajátosságok, amelyeket viszont a helyi egyházi, jogi és politikai viszonyok formáltak (lásd pl. a *Dordrehti Kánonokat* vagy a *Formula Consensust*). Képviselői állást foglaltak egyrészt az egyházon belüli heterodox jelenségekkel, másrészt az eltérő felekezetek teológiájával szemben. Jellemzője volt még a teológiai és egyházi adminisztrációs elit igénye a hittani, liturgiai és szervezeti folyamatok szabályozására.²⁴ Az ortodoxia jelensége kimutatható az összes történelmi hagyománnyal rendelkező református közösség teológiájában Közép-Kelet-Európától Amerikáig, legyenek azok kisebbségben vagy többségben az adott területen.²⁵

A református ortodoxia periodizációját tekintve (a fent említett sokszínűségnek köszönhetően) nem jött létre konszenzus a jelenség időkorlátainak meghatározásában. Általánosan elfogadott cezúráként szolgál ugyan Kálvin halálának éve (1564), de a korszak végét illetően a különböző szerzők többféle megoldást javasoltak. Záró terminusként elfogadott például az 1725. év is, amikor Genfben kimondták a Dordrehti Zsinat határozatainak feladását, valamint kiterjeszhető az időhatár a század második harmadáig.²⁶ Jan van Asselt négy fázist különített el: korai ortodoxiát („early orthodoxy”: 1565–1620), a virágzó/érett ortodoxiát („high orthodoxy”: 1620–1700), a pietizmus hatása alatti átmeneti szakaszt („transitional phase”: 1700–1740), és késői ortodoxiát, vagy a szupernaturalizmus időszakát („late orthodoxy”: 1740–1800). Az irányzat kisebb mértékben egész a 20. századig hatott.²⁷ Az említett *Religion Past and Present* szerzői máshogyan szakaszoltak: a korai ortodoxiát az 1618–1619. évi Dordrehti Zsinatig, az érett/virágzó ortodoxiát az 1675. évi *Formula Consensus Helvetica* kiadásáig, a késői korszakát pedig az 1725. évi genfi történésekig számították.²⁸

A nemzetközi kutatások arra mutatnak, hogy a református ortodox teológia nem alkotott oszthatatlan egészet, így tisztán országok és iskolák szerint lehetetlen volna kisebb egységekre felosztani. Azonosíthatók bizonyos irányzatok, mint például a Voetius-féle precí-

²⁴ KAUFMANN 2011, 410–413.

²⁵ SELDERHUIS 2013, 121–349. Lásd a *Places* című fejezet tanulmányait.

²⁶ GOUDRIAAN 2006, 4.

²⁷ VAN ASSELT 2013, 11.

²⁸ RPP, IX, 411.

zek, vagy a 18. században nálunk is népszerű svájci „ésszerű ortodoxia”, amelyekhez intézmények és személyek köthetők, ám ezek időnként egymással is összetűzésbe kerültek, képviselőik vándoroltak az egyetemek és a gyülekezetek között. Területenként olyan közös konfesszionális iratok határozták meg a gondolkodásukat, mint Németalföldön a *Dordrehti Kánonok*.²⁹

Az egyetlen magyar nyelvű monografikus feldolgozásban Szabó Géza az ortodoxia fogalmát a „falsa fides”-szel szemben a „recta fides”-ből vezette le, amely „egyrészt jelenti a kereszténység helyesnek nyilvánított, tehát egyházilag igaznak elismert tanrendszerét, másrészt magában foglalja e helyesnek tartott tanhoz való szigorú, sőt merev ragaszkodást.”³⁰ Az intellektuális jellegű irányzat kiindulási alapja egy tudományos tanrendszer volt, amelyet egyedül és abszolút értelemben helyesnek tartva részletes meghatározásokba foglalva tált. Az igaz hit védelmében az ortodoxia nem tűrt meg semmilyen elhajlást és a bevett tételeken túl terjeszkedő újítást, így konzervatív jelzővel illelhető. Ugyanakkor nem zárkózott önmagába, hanem a saját hitigazságait folyamatosan összevetette más felekezetek dogmáival, ebből következett offenzív és polemikus jellege.³¹ Szabó szerint tehát az ortodoxia legfontosabb jellemzője a dogmatikus, intellektuális, konzervatív szemlélet és a polemizáló hajlam volt. Ezek a jelzők állították szembe a képviselőit előbb a remonstrantizmussal és a puritanizmussal, majd a coccejanizmussal és a pietizmussal, filozófiai síkon pedig a karteziánizmussal.

A konfrontálódott irányzatok kutatói (például Zoványi Jenő³² és Makkai László³³) az ortodoxia árnyoldalát rajzolták meg, a feje-

²⁹ VAN ASSELT 2011, 141.

³⁰ SZABÓ 1943, 7.

³¹ UO., 7–9.

³² Lásd: ZOVÁNYI 1911; ZOVÁNYI 1890. Jellemző, hogy Zoványi lexikonában a puritanizmussal vagy a karteziánizmussal szemben nem kapott önálló címszót az ortodoxia. Lásd: ZOVÁNYI 1977.

³³ MAKKAI 1952. A szerző az osztályharc-elméletből kiindulva a „reakciós” ortodoxiát állította szembe a „haladó” puritanizmussal, az egyházkormányzati törekvések előtérbe helyezése mellett alig fordítva figyelmet a teológiai-hitéleti vonásokra. Hatására jellemző, hogy még a közelmúltban is jelent meg a Kálvin Kiadónál olyan összefoglalás, amelyik jelentős mértékben rá támaszkodott. (Lásd: ÁGOSTON 1997.)

delmi hatalom (a Rákócziak, valamint Apafi Mihály) védőszárnyai alatt, a bevett dogmatikai tartalom és az episzkopális egyházi berendezkedés védelmében vívott csatározások felől megközelítve a kérdést. A II. világháborút követő évtizedek marxista szemléletű értekezéseivel szemben üdítő kivételt jelentett (az eredetileg németül megjelent, majd rövidítve magyarul is kiadott) BÍRÓ–BUCSAY–TÓTH–VARGA-féle egyháztörténet (1949), amely előbb „A dogmatizmus kialakulása” című fejezetben, majd a puritanizmus, a coccejanizmus és a karteziánizmus kapcsán, az ellentétek hangsúlyozásával értékelte az ortodoxiát.³⁴ Reális alternatíva lehetett volna még az 1608-tól 1715-ig terjedő Nagy Géza-féle egyháztörténeti áttekintés, ám fél-százados halogatás után csak 2008-ban jelenhetett meg teljes egészében nyomtatásban.³⁵ Hasonló utat járt be ZOVÁNYI kézikönyve is, amely a Nagynál kevésbé objektív módon, főként a puritanizmus-sal való szembenállása kapcsán érintette az ortodoxiát.³⁶

Szabó Géza munkája napjainkra számos ponton elavult, újabb átfogó kezdeményezés hiányában olyan résztanulmányokra támaszkodhatunk, amelyek szerzői egy-egy értelmiségi teológiai-filozófiai műveltségét elemezve foglaltak állást. Az elmúlt évtizedekben KATHONA Géza,³⁷ DIENES Dénes,³⁸ GYÓRI L. János,³⁹ CSORBA DÁVID,⁴⁰ FAZAKAS Gergely Tamás⁴¹ írásai megannyi értékes adalékkal járultak hozzá a kérdés aktualizálásához, magunk Apáti Madár Miklós sokrétű műveltségének elemeit tártuk fel.⁴² Vegytiszta formában egyik vizsgálatban sem volt kimutatható az ortodoxia jelenléte, sokkal inkább eklektikus jelenségek tanúi lehettünk. Bár az utóbbi évtizedekben a különböző célú felmérések számos adatot közöltek arra nézve, hogy ki, mikor, milyen alkalomból vallotta magát ortodoxnak, a jelenség szélesebb körű és szisztematikus vizsgálata még nem tör-

³⁴ BÍRÓ–BUCSAY–TÓTH–VARGA 1995, 153–156.

³⁵ NAGY G. 2008.

³⁶ ZOVÁNYI 2004, I, 272–285.

³⁷ KATHONA 1987, 401–425.

³⁸ DIENES 2001a.

³⁹ GYÓRI 1987; NAGYARI 2002, 33–37; GYÓRI 2015a, 155.

⁴⁰ CSORBA 1999; CSORBA 1998; CSORBA 2007.

⁴¹ FAZAKAS 2006.

⁴² Lásd: OLÁH 2013a.

tént meg. A kortárs irányzatok (pl. a coccejanizmus⁴³ és a karteziánizmus⁴⁴) analógiájára alapozva feltehetően ebben az esetben is inkább „ortodoxiak”-ról beszélhetünk, mint egységes és homogén jelenségről. Vagyis a hazai vizsgálatok (jórészt függetlenül a korábban idézett nemzetközi eredményektől) hasonló megállapításokra jutottak. Több meghatározó jelentőségű ortodox teológus életműve vár még feldolgozásra. Példaként a Patakról elűzött Kollégium professzorát, Pósházi Jánost említhetjük, aki buzgón forgatta tollát a jezsuiták, a coccejanusok és a karteziánusok ellen.

A kutatás során nem definiáljuk újra a magyarországi református ortodoxiát, ehhez jelenleg olyan alapvető kutatások hiányoznak, amelyek messze meghaladják egy művelődéstörténeti monográfia kereteit. A puritanizmus területén az elmúlt évtizedekben született eredmények alapján ma már egészen máshogy látjuk a jelenség tartalmát és kulcsszereplőit.⁴⁵ Ehhez hasonló programszerű feltárára volna szükség az ortodoxia tekintetében is. Jelen esetben arra teszünk kísérletet, hogy főként könyvtárak rekonstrukciója során nyert adatok segítségével feltárjuk az említett ortodox címkével ellátott lelkészek könyves műveltségét.

I. 4. A KORA ÚJKORI REFORMÁTUS LELKÉSZI KÖNYVTÁRAK KELETKEZÉSE ÉS HASZNÁLATA

A kollégiumi oktatás legfőbb célja a lelkészképzés volt, hazai protestáns egyetem hiányában a külföldi egyetemjárás (*peregrinatio academica*) egészítette ki. A tudástranzszer legfontosabb eszközeként a nyomtatott könyv végigkísérte az egykori diákok életét. Előbb abecedariumot, katekizmust, latin nyelvtant, az oktatás számára összeállított klasszikus auktorkiadásokat, szótárakat, logikai, retorikai, dialektikai, filozófiai tankönyveket, majd a lelkészi pályára készülve dogmatikai alapvetéseket, prédikációs szakirodalmat, agendát, énekeskönyvet, kegyességi munkákat és természetesen Bibliát szerez-

⁴³ Lásd: ZOVÁNYI 1890.

⁴⁴ Lásd: VERBEEK 2007.

⁴⁵ Lásd pl.: FAZAKAS G. T. – GYÓRI 2008; PÉNZES 2014; LUFFY 2015.

hettek. A saját, gyakran a tanulás befejeztével továbbadott (s épp ezért a jegyzékekről hiányzó) iskolai kiadványok⁴⁶ mellett fontos szerepe volt a wittenbergi mintára a coetus tulajdonában lévő kollégiumi könyvtárnak. A 15. századtól ismerjük továbbá a közös könyvhasználat szokását rögzítő „et amicorum” típusú bejegyzéseket, a jelenség protestáns diákok körében is kimutatható. Egyes tanulóköri, baráti közösségek, együtt peregrináló személyek állhattak a humanista eredetű hagyomány mögött.⁴⁷

A külföldön tanulók számára olyan lehetőséget jelentett a nyugat-európai könyvpiac, amellyel a többnyire szerény anyagi lehetőségeikhez képest is igyekeztek jól élni, alapvető segédkönyvtárat összegyűjteni.⁴⁸ A peregrináció iránya történelmi és egyháztörténeti okokból egy-két emberöltőnként változott. Az első protestáns generációk a reformáció egyetemére, Wittenbergbe, majd Heidelbergbe irakoztak be. A 17. század első harmadától főként Németalföldre (Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht, Harderwijk), Németországba (Herborn, Marburg, Frankfurt an der Oder, Jena, Göttingen), Svájcba (Basel, Zürich, Genf) és Angliába (Oxford, Cambridge) látogattak el a diákjaink. A Kárpát-medencébe áramló kiadványok jelentős része a peregrinusok közvetítésével érkezett. Az egyetemi nyomdászok által kiadott disputációs nyomtatványok, filozófiai és teológiai értekezések, hitvitázó iratok és számos nem teológiai munka (történelem, egyháztörténet, földrajz, klasszika-filológia, természettudományos- és szépirodalom) érkezett hordókban vagy ládákbán, olykor regénybe illően kalandos úton. A tartalmat tekintve, a 16. századi naprakészséget a 17. század második felére jelentősnek mondható megkésetttség váltotta fel, amely elsősorban egyháztörténeti okokra vezethető vissza.⁴⁹

A gyülekezet által elhívott lelkész munkájához szükség volt könyvekre. Elsőként Bibliára, hogy az Írás üzenetét hitelesen tolmácsolhassa. Ez a 17. század utolsó harmadáig valószínűleg ritkábban történt a Károlyi-féle szöveg kiadásai alapján, mint a különböző latin (Vulgata, a Santes Pagninus-, a Junius–Tremellius-féle verziók), gö-

⁴⁶ Lásd később Miskolci Csulyak István példáját.

⁴⁷ MONOK 2009, 266–276; OLÁH 2016c, 521–526.

⁴⁸ MONOK 2010, 1032.

⁴⁹ MONOK 2008, 37–38.

rög (főként Beza fordítása) és héber (a Sebastian Münster-, valamint a Leusden-féle) edíciók nyomán. A 16. század közepétől számos zsinati végzés és egyházi törvény szorgalmazta, hogy a lelkészek szerezzenek Bibliát, és rendszeresen olvassák is a szövegét. Ennek ellenére még száz évvel később is előfordulhatott, hogy egy-egy gyülekezet papja Szentírás (vagy bármilyen más könyv nélkül) szolgált.⁵⁰ A heti rendszerességgel (legalább két alkalommal) tartott istentiszteleti alkalmakra készülve a beszédekhez különböző segédkönyvek (konkordanciák, kompendiumok, példatárak), prédikációgyűjtemények és számos esetben nem teológiai munkák szolgáltak alapul. A temetési és esketési szertartásokhoz, kereszteléshez, úrvacsoraosztáshoz ágendára, graduálra, énekeskönyvre volt szükség. Ugyanakkor egyházi szakirodalom ritkábban kerül a kutató látóterébe. Végezetül, az egyéni érdeklődés kifejeződéséként változó mennyiségű, nem teológiai irodalomra számíthatunk a lelkési könyvtárakban.

Természetes, ám ma már alig vizsgálható jelenség lehetett, hogy a lelkész használta a gyülekezet tulajdonában lévő könyveket. Két jelentősebb református gyülekezeti könyvtárról maradt fenn jegyzék: Gyöngyösről (1675: 15, 1677: 129 tétel) és Nagyszombatról (1674: 97 tétel).⁵¹ Mindkét esetben találunk nagyobb mennyiségű teológiai irodalmat, amelyet haszonnal forgathattak az egymást követő prédikátorok.

A muzeális gyűjteményekben fennmaradt régi nyomtatványok arról is tanúskodnak, hogy az egyes könyvtárakat többen használták, változhatott a parókiákon őrzött könyvanyag. Erről a főként statikus állóképet közvetítő könyvjegyzékek is megemlékeznek, kölcsönzések, adásvételek, ajándékozások formájában tárva fel a múlt eseményeit. Jól példázzák ezt Miskolci Csulyak István könyvjegyzékének ide vonatkozó bejegyzései is.

Összevetve a hazai gyűjtési szokásokat a nyugat-európaival, azt látjuk, hogy a külföldi kollégáinkhoz képest szerényebb beszerzési lehetőségekkel bíró magyarországi és erdélyi értelmiségiek sokkal kevésbé voltak képesek specializált gyűjteményeket létrehozni. Lelkészeink többnyire nem mélyedhettek el olyan részletességgel egy-egy teológiai részterület szakirodalmában, mint holland, német vagy an-

⁵⁰ Lásd: KECSKEMÉTI 1998, 191–192; OLÁH 2014a.

⁵¹ *Adattár* 19/2, 225–231; 248–251.

gol kollégáik, a könyvtáraik (a teológia területén) kevésbé rétegzettek. Ellenben szélesebb körben tájékozódhattak, műveltségük szerteágazóbb volt, s amit megszereztek, azt nagyobb valószínűséggel el is olvasták, akár munkaeszközként, akár a kíváncsiságuk kielégítésére jutott hozzájuk a könyv.⁵²

Az egész életen át gyűjtögetett bibliotéka a tulajdonos halála után többnyire az örökösök anyagi gondjait enyhítve szétszóródott. A jelenség nem csak a magyarországi egyházi értelmiségiekre volt jellemző. Amikor William Ames özvegyének támogatására a néhai lelkész barátai megpróbálták összeszedni némi pénz, első lépésként kinyomtatták a *Bibliotheca Amesiana* aukciós katalógusát.⁵³ A túlélés legjobb esélyét az jelentette, ha a könyvek az örökhagyó rendelkezéséből (Tarczali Bogdány Péter,⁵⁴ Eszéki T. István,⁵⁵ Rozgonyi P. János⁵⁶) vagy adásvétel útján (Károlyi Benedek⁵⁷) valamelyik Kollégium könyvtárába kerültek.

A kora újkori prédikációkat olvasva nem lehet kétségünk afelől, hogy a prófétai hevületű, érzékletes exemplumok sokaságát felvonnultató lelkészek erősen hatottak a hallgatóságukra. Formálták a gyülekezet lelki életét és világgépét, egyúttal gazdagították a hívek műveltségét. A korabeli zárt társadalmi környezetben a prédikátor volt a közösség irányítója, tanácsadója, képviselője. Az egyház vezetői pedig szükségszerűen példát mutattak az egyházmegyében vagy a kerületben működő lelkészeknek. Ezért is érdemes feltárni a kora újkori lelkészek könyves műveltségét, különösen értékesek a Miskolci Csulyak Istvánéhoz és Tofeus Mihályéhoz hasonló példák.

⁵² Lásd: MONOK 2007, 1031–1032; MONOK 2008, 36.

⁵³ SPRUNGER 1988, 5–6.

⁵⁴ *Adattár* 14, 356–363.

⁵⁵ ÉGER 2020, 25–28.

⁵⁶ *Adattár* 16/2, 68–69.

⁵⁷ *Adattár* 14, 328–329.

II.

Miskolci Csulyak István
(1575–1645)
könyves műveltsége

II. 1. BIOGRÁFIA

Tolcsván született 1575-ben, ároni (több generációs lelkészi) családba. Alsó fokú iskolái után Bodrogkeresztúron, Sárospatakon, Sátoraljaújhelyen, majd Thököly Miklós nevelőjeként 1600-tól újra Patakon tanult. Kitűnő latin és görög tudását itthon alapozta meg. Az ifjú báró praeceptoraként 1601-től Görlitzben a szónoklattan és a költészet, 1603-tól Heidelbergben a teológia területén tökéletesítette magát.⁵⁸ Az 1603 nyarán Wittenbergben tett rövid látogatásról tanúskodik az *album amicorum*a, ám apjával ellentétben nem volt a magyar diákokat tömörítő Coetus tagja.⁵⁹ 1607 júliusától Tarcalon rektorkodott. 1608 decemberétől a Rákóczi család birtokainak központjában, Szerencsen, 1612 februárjától Miskolcon, 1616 márciusától haláláig Olaszliszván lelkészkedett. 1629-ben megválasztották a zempléni egyházmegye esperesének, amely tisztségben püspöki jogkörrel rendelkezett.⁶⁰ Bethlen Gábor kétszer is elhívta tábori lelkészének, ám a szolgálatra végül nem került sor.⁶¹ Miskolci Csulyak István 1645 decemberében hunyt el, 1646. január 4-én temették el Liszván.

Olaszliszkai működése idején épült az akkori református templom tornya, amelynek toronybejárata fölött latin nyelvű emléktáblán örökítették meg az építetők nevét (1634). A templom a későbbiekben többször gazdát cserélt, 1711-ben végleg a római katolikusoké lett.⁶²

⁵⁸ *RMKT* XVII/2, 302.

⁵⁹ Neve nem szerepel a Coetus névsorában. Lásd: SZABÓ A. 2017.

⁶⁰ *Adattár* 13, 61–78; *ÚMIL*, II, 1388. Életrajzi adatainak sajátkezű feljegyzését lásd a *Diarium Apodemicum*ában (264r–266v.) a továbbiakban: *Diarium*.

⁶¹ *HELTAI* 1980, 303.

⁶² *EGERESI* 2020, 27–29.

1. kép: Az olaszliszkaei római katolikus (Csulyak idején református) templom tornyán elhelyezett emléktábla (fotó: Egersi Gábor)

„Egymás után hat tiszta hitvest vezettem otthonomba, akiktől tűz jámbor utódot adtam Krisztusnak” – vallotta verses önéletrajzában.⁶³ Gyermekai közül egyedül Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1696)⁶⁴ érte meg a felnőttkort, aki apja halálára epigrammával kísért életrajzot adott ki.⁶⁵ Tőle született unokája, Miskolci Csulyak Ferenc (1675–1740), Debrecen város tipográfusa és szenátora.⁶⁶ A korabeli lelkészi családok életébe is betekintést enged Csulyak István omniáriumába lejegyzett sajátkezü életrajza.⁶⁷

Esperesként szorgalmasan látogatta az eklézsiákat, a vizitációi során keletkezett feljegyzések a korszak felbecsülhetetlen egyháztörténeti forrásai.⁶⁸ Ugyanakkor Révész Imre véleménye szerint az anyagi feltételek vizsgálatán túl nem fordított kellő figyelmet a gyü-

⁶³ HUSZTI 2000, 525–528.

⁶⁴ Életére lásd: MAMÚL VII, 431.

⁶⁵ RMNy 2131

⁶⁶ Miskolci Csulyak Ferenc életére és működésére lásd: BENDA–IRINYI 1961, 63–64.

⁶⁷ A családi élet elemzését lásd: ERDÉLYI 2018, 347–364.

⁶⁸ Lásd: DIENES 2001b; DIENES 2008a.

lekezetek hitgyakorlatára.⁶⁹ A református ortodoxia védelmezőjeként az egyháztörténet⁷⁰ olykor elmarasztaló ítéletén túl az irodalomtörténeti kézikönyvek⁷¹ a késő-humanista alkalmi költészet szerzői között tartják számon; Szabó András szerint a „humanizmus egyfajta provinciális válfaját megpróbálta a konzervatív egyházpolitikával összeházasítani”.⁷²

Életének meghatározó epizódja volt a külföldi peregrináció. A hazatérőket eleve jobb karrierlehetőség várta, s az ott megszerezhető humanista műveltségről ékesen tanúskodik Miskolci Csulyak könyvtára. Leghőbb vágya teljesült, amikor eljuthatott Heidelbergbe. „Az akadémiai közösséget már kezdettől fogva annyira kívántam, hogy valahányszor valakit az Akadémiáról övéihez visszatérni láttam, annyiszor kértem magamban csendesesen az Istent: kegyelméből tegye meg, hogy egyszer majd nekem is legyenek szárnyaim az Akadémiára repülni és a tisztes tudományokba már beavatott elmémet még tisztesebbekkel gyarapíthatni” – vallotta visszaemlékezésében.⁷³

Thököly Miklós képzése hat évvel idősebb bátyja, István peregrinációs útvonalának (Görlitz, majd Heidelberg) másaként rajzolódik ki, annyi eltéréssel, hogy apjuk, Thököly Sebestyén 1607-ben bekövetkezett halála miatt elmaradt a Svájcot, Franciaországot, Angliát és Itáliát érintő körút. A Thököly-fiúk tanulmányútja rokon vonásokat mutat a Kavalierstour/cavalier’s tour (nemesi vagy lovagi tanulmányút) jelenségével, melynek során a nemesifjú magántanár(ok) kíséretében külföldi egyetemeket és uralkodói udvarokat keres fel, hogy elméleti tudást és gyakorlati jártasságot szerezzen a rá váró fel-

⁶⁹ Révész idézi: BALOGH Judit 1996, 83.

⁷⁰ Zoványi Tolnai pártján állva, elfogultan ítéli meg Miskolci Csulyakot, akiről a hatalmához végletekig ragaszkodó, életfogytig választott, velejéig konzervatív, a fennálló állapotokat védelmező esperes képét rajzolja meg. A kettejük között zajló vita csúcspontja Tolnai pataki tanársága és Miskolci Csulyak 1642. évi kollegiumi vizitációja volt. Lásd: ZOVÁNYI 1911, 77–84.

⁷¹ KLANICZAY 1964, 107–108; GINTLI 2010, 213–214.

⁷² SZABÓ A. 2004, 67–68.

⁷³ *RMKT* XVII/2, 289; Szabó András fordításában: „Ezt az egyetemi életet már csaknem kezdettől fogva nagy sóhajtással annyira kívántam, hogy valahányszor valakit az egyetemről övéihez visszatérni láttam, annyiszor kértem magamban csendesesen Istent, hogy az ő kegyelmességéből csináljon nekem is egyszer majd szárnyakat, hogy az egyetemre repülhessek, a tisztes tudományokba beavatott elmémet még tisztesebbekkel gyarapíthassam...”. Lásd: SZABÓ A. 2011, 125.

adatok (birtokigazgatás, politika, egyházszervezés, stb.) ellátásához, valamint személyes kapcsolatokat építsen ki.⁷⁴ Kecskeméti Gábor hívta fel rá a figyelmet, hogy a Thökölyek esetében az évekig tartó egyetemi tanulmányok túlmutatnak a nemesi tanulmányutak megszokott keretein. Thököly (I.) Istvánt Szerdahelyi Mihály, Thököly Miklóst pedig Csulyak István kísérte, felügyelte és tanította.⁷⁵ A legritkább esetben ismerünk többgenerációs kapcsolatot nemesifjak és kísérőik között. Csulyak fia, Miskolci Csulyak Gáspár Thököly (I.) István azonos nevű fiának, (II.) Istvánnak a nevelője volt 1650 körül, a főúri család így segítette az árva ifjút.⁷⁶

A nemesi tanulmányút során felbukkanó praepceptor/ephorus szerepe még nem kellően feltárt a hazai peregrináció történetében, Csulyak egodokumentumai éppen ezért külön figyelmet érdemelnek.⁷⁷ Tudósított arról is, hogy Thököly Miklóst „életvitelének irányítójaként”⁷⁸ saját példáján keresztül nevelte,⁷⁹ ügyelt az egészségére, és nem utolsó sorban megszervezte az utazás és a tanulmányok menetét. Sírírata nyomán tudjuk, hogy az ifjú Thököly bejáratos volt IV. Frigyes választófejedelem udvarába, s vele együtt praepceptora is elsajátíthatta az udvari életben való forgolódás szabályait.⁸⁰

Nyomtatásban három heidelbergi értekezése jelent meg, mindháromszor David Pareus respondense volt, a valódi szerzőség a professzort illethette meg. Az első *De Sacra Scriptura* (1604), a második *De lege et evangelio* (1605), a harmadik *De civili et ecclesiastica potestate* (1607) címmel jelent meg.⁸¹ A sógora fiának születésére írott üdvözlésén⁸²

⁷⁴ Lásd pl. RMKT XVII/2, 290; BOBORY 2009, 14–15; OLÁH 2018a, 43–44.

⁷⁵ KECSKEMÉTI 2014, 21–22.

⁷⁶ *ÚMIL*, II, 1388.

⁷⁷ Lásd: OLÁH 2018a, 42–53.

⁷⁸ HUSZTI 2000, 527.

⁷⁹ „(É)telből, italból csak annyit fogyasztottam, amennyire szükségem volt, tovább ültem az asztalnál, mint az jól esett, beszélgettem, jóllehet barátaimmal akartam kirándulni, nehogy nemes uram azt higgye, hogy ő mást engedhet meg magának.” (RMKT XVII/2, 290.)

⁸⁰ HUSZTI 2000, 527.

⁸¹ RMK III 5828. Az értekezések PAREUS *Collegiorum theologiorum...* című gyűjteményében jelentek meg, önálló kiadásuk nem ismert.

⁸² *Melos Genethiacum in natalem puelli lepidissimi Iohannis Vatsini...*, Görlitz, Johannes Rhamba, 1602. – (RMK III 990)

kívül Sebastian Ambrosiushoz,⁸³ Stephanus Kegeliushoz⁸⁴ és mecénása fiához⁸⁵ írott versét is kinyomtatták. Ezen kívül még egy versét említi Simon Melinda Miskolci Csulyak autográf marginálisára hivatkozva.⁸⁶ Ezt a „rhapsodiát”⁸⁷ azonban hiába keressük Pareus (egyébként Csulyak disputációit is tartalmazó) *Collegiorum theologicorum*ának első részében, a Kecskeméti Selymes János által megvédett traktátusnál. Ha létezett a disputációval kinyomtatott formában, mára elveszhetett.⁸⁸

II. 2. FORRÁSADOTTSÁGOK

A következő fejezetekben újra megismerhetővé tesszük a Zempléni Református Egyházmegyét évtizedeken át vezető prédikátor gyűjteményének szervező elveit és felvázoljuk a tulajdonos szellemi horizontját. Az *Adattár*-sorozatban kiadott könyvjegyzéke⁸⁹ bemutatása előtt mindenképpen ki kell térnünk két értékes forrásra, amelyek nélkül szegényesebben lehetne feltárni Csulyak műveltségét.

Kortársaihoz hasonlóan peregrinációs albumként Nicolaus Reusnerus *Icones...* címmel kiadott munkáit használta. Az 1589. évi bázeli és az 1590. évi strasbourg-i kiadásokat köttette egybe még peregrinációja kezdetén; Görlitzben, 1601-ben. A crudában vásárolt Reusner-művek és a kötetetés 1–1 tallérba kerültek.⁹⁰ Az egy évtizeddel korábban Németországban tanuló Újfalvi Imre⁹¹ és Tolnai Beke Mihály⁹² albuma mellett ez az egyik első forrás, amely magyar deáktól

⁸³ RMK III 989 (Thököly Miklóssal együtt.)

⁸⁴ RMK III 995

⁸⁵ RMK III 1028

⁸⁶ SIMON 1998, 6.

⁸⁷ „Vide rhapsodia(m) mea(m) in disputa(t)ione Davidis Parei privata de Libertate Christiana scriptam 9 Febr(uarii) 1605 Heidelb(ergae)”. Lásd: TBK Bo-5905, 9.

⁸⁸ RMK III 5828 (David PAREUS, *De libertate Christiana*, respondente Johanne KEZKEMETINO Ungaro, 9. Febr. 1605 = UÓ., *Collegiorum theologicorum... decuria una...*, Heidelberg, Rhodius, Lancelot, 1611, 508–512.)

⁸⁹ *Adattár* 13, 61–78.

⁹⁰ A kolligátum leírását lásd a *Mellékletben* „Magántulajdonban” jelzéssel.

⁹¹ Lásd: KESERŰ 1969.

⁹² Lásd: IMRE 1991.

ismert. Ennek bejegyzéseit, miként a „16–18. századi emlékkönyvek hungarika jellegű bejegyzéseinek adatait” Laczkovits Miklós és munkatársai rögzítették az *Inscriptiones Alborum Amicorum* (IAA) adatbázisban. Az 1601–1645 között keletkezett bejegyzések közül 156 mintaszerű feldolgozása (a tulajdonos és a bejegyző személye és a rájuk vonatkozó bibliográfiai adatok, a bejegyzés dátuma, helye, szövege) mellett közölték az album lapjairól készült fotókat is. Az album hasonmásban való kiadásával megnyílt az út az „eredetiben” való kutatáshoz, immár mind a 170 bejegyzés olvasható.⁹³

A másik kulcs Miskolci Csulyak műveltségéhez a *Diarium apodemicum*⁹⁴ címmel vezetett útinapló, amely Szenci Molnár Albert naplójának közlöje szerint is egyenletesebb és rendezettebb annál,⁹⁵ ugyanakkor hiányzik belőle a Szencire jellemző pszichologizáló ábrázolás.⁹⁶ Érdekes jelenség, hogy Molnár naplója nem említi Csulyakot, sem Csulyak *Diariuma* Szencit. A kézirat életrajzi vonatkozású része Ritoók Zsigmondné fordításában jelent meg,⁹⁷ útleírásának néhány részletét (*Diarium apodemicum*, 3a–94a) Kovács Sándor Iván közölte.⁹⁸ A teljes szöveget Szabó András készítette elő kiadásra, ám a vállalkozás a német fél visszalépése miatt meghiúsult.⁹⁹ A *Diariumban* az olvasmányélményekről tanúskodó elszórt hivatkozásokat szintén vizsgálni fogom, ezek adatait összekapcsolom a könyvjegyzék tételeivel. Szót kell ejtenünk egy fájdalmas hiányról is. Bár a könyvjegyzék megjelent nyomtatásban,¹⁰⁰ a *Diarium apodemicum*-ból időközben elkallódott egy levél. A 348. után a 350. folio következik, a 349r–v. oldalakra írott 34 könyves tétel leírása (307–341. tételek, a teljes mennyiség egytizede) ma már nem hasonlítható össze a kiadottakkal. A hiányzó levél helyén halványkék papírsíkkal erősítették meg a könyvtestet.

⁹³ Tanulmányokkal kísért hasonmás kiadása: REUSNER 2018.

⁹⁴ OSzK Kézirattára Oct. Lat. 656. A továbbiakban: *Diarium*.

⁹⁵ SZABÓ A. 2004, 85.

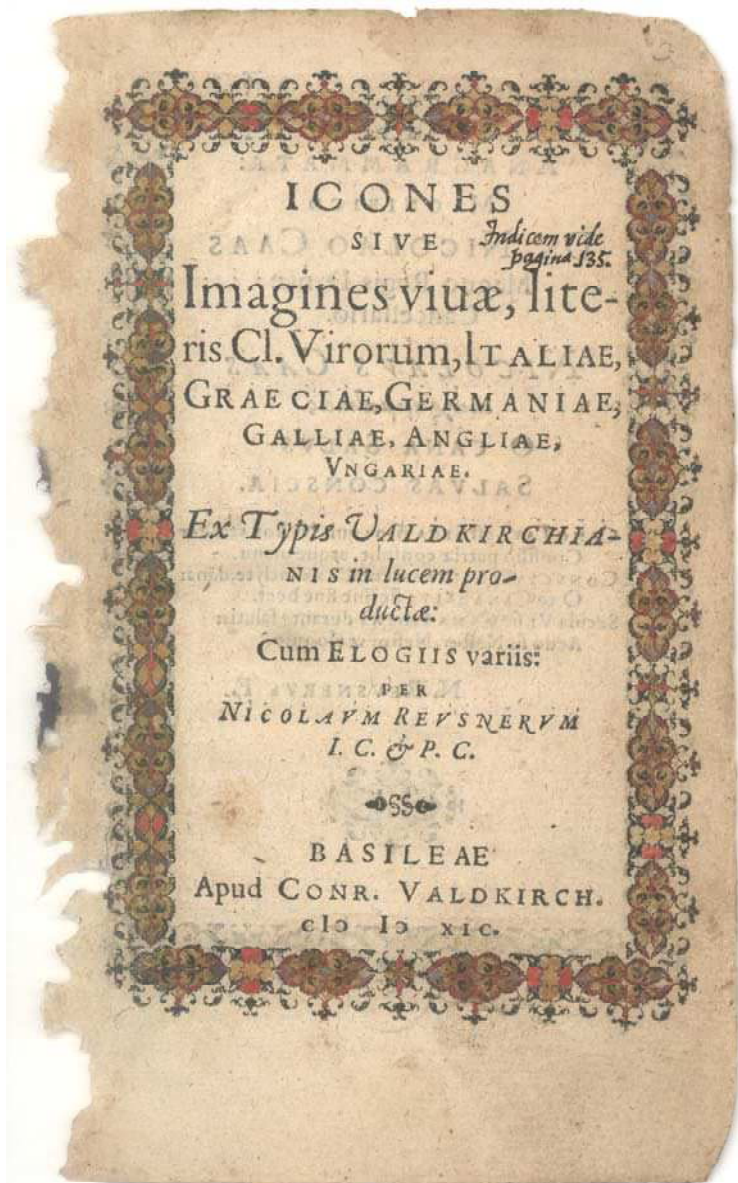
⁹⁶ SZABÓ A. 2008, 195–196.

⁹⁷ *Curriculum vitae Stephanis Pastoris Chuliak Miskolcini, Ecclesiae Liscensis Antecessoris, Ecclesiarumque dioeceseos Zemplen Senioris, ejusdem manu descriptus*, 297a–316a. Lásd: RMKT XVII/2, 283–300.

⁹⁸ KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 301–312.

⁹⁹ SZABÓ A. 2009, 812.

¹⁰⁰ *Diarium apodemicum* 341a–351a. Kiadta: RMKT XVII/2, 336–348; *Adattár* 13, 61–78. A 353. tétel helyesen: „Georg[ij] Loisi peregrinatio”.

2. kép: Csulyak peregrinációs albumának címlapja (REUSNER 2018, címlap)

Említést érdemelnek továbbá a vizitációs körutak állomásain tapasztaltakat rögzítő *Liber redituum* és Csulyak esperesi naplója (*Diarium senioratus mei*), amelyek bár egyháztörténeti szempontból felbecsülhetetlen források, a jellegükből adódóan kevés könyves műveltségre vonatkozó adat nyerhető ki belőlük.¹⁰¹

II. 3. MISKOLCI CSULYAK ISTVÁN KÖNYVTÁRÁNAK JELLEMZŐI

Miskolci Csulyak István összesen 381 tételt jegyzett fel könyveiről a naplójába.¹⁰² Tudatosan vezetett lajstromként maradt fenn, s nem utólag, rohammunkában vették fel a hagyatékot összeírók, a tételek részletessége messze felülmúlja az átlagot. Szinte minden esetben ismerjük a könyvek szerzőjét, címét, a kiadás helyét és idejét, valamint az értékét, a listán szereplő művek kevés kivétellel azonosíthatóak. Eredetileg az 1601–1607 folyamán Görlitzben, Wittenbergben és Heidelbergben vásárolt könyvek listáját kezdte vezetni, amelyet kibővített a már Magyarországon beszerzett munkákkal.

A fennmaradt források tanúskodnak arról is, hogyan viszonyult Miskolci Csulyak a könyveihez. A miskolci, majd az olaszliszkaik párorókán külön könyvtárszobát tartott, melynek homlokzatára verset is készített:

„*Ante bibliotecam*

Hospitis abstrusas absentis volvere chartas

Quisquis es haud tentes tibi ne fore turpiter obstes.”¹⁰³

azaz:

„*A könyvtár előtt*

Bárki legyél, ne akard forgatni, ha távol a gazda,

rejtett könyveit, így nem fogsz bajt hozni fejedre.”¹⁰⁴

¹⁰¹ *Liber Redituum, Diarium senioratus mei.*

¹⁰² *Diarium apodemicum* 341a–351a.

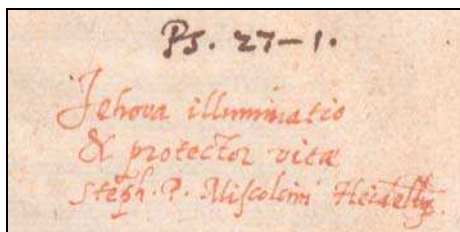
¹⁰³ RMKT XVII/2, 381. Gyulai Éva fordításában:

„Távoli gazdának rejtett könyvét ne merészeld

Bárki legyél olvasni, e helytől tiltva a járás.” (GYULAI 2001, 234.)

¹⁰⁴ A fordításért Szabadi Istvánnak tartozom köszönettel.

A ma kézbe vehető kötetek egy részén az „S. P. M.” monogram szerepel supralibrosként (S[tephanus] P[astoris] M[iskolcinus]). Erről tanúskodik például a *Diarium apodemicum* vörösre festett pergamen kötése vagy az album amicorum Görllitzben készült aranyozott bőrkötése, kiegészítve a szerzés évével, ahogyan az a korabeli gyakorlatban általános volt. A kéziratos possessorbejegyzései mellett feltűnik jelmondata, a 27. zsolttár 1. verséből vett részlet: „Jehova illuminatio et spes vitae mea”, azaz: „Az Úr az én világosságom és üdvösségem”.¹⁰⁵ Az idézetet csak a heidelbergi peregrináció idejéttől kezdve használta, 1596-ban még a Lk 18,38 (Mt 20,30, Mk 10,47) részlete: „Jesu Filii David”, vagyis: „Jézus, Dávid fia, *könyörülj rajtam!*” [kiegészítés: O. R.] szolgált a szimbólumaként.¹⁰⁶ Bár még nem készült átfogó felmérés a hazai kálvinista könyvtulajdonosok bejegyzéseiről, általánosságban elmondható, hogy Miskolci Csulyakhoz hasonlóan többnyire a Szentírásból választottak egy-egy számukra kedves igehelyet.

3. kép: Csulyak possessor-bejegyzése (TiREN B 500, fotó: Éger Gábor)

A késő-humanista tudós számára a könyv nem csak használati tárgy, hanem mindennapi létszükséglet volt. Magyarországra hazatérve még egy évet kellett várnia, hogy Szenci Molnár Albert közvetítésével Németországból megérkezzenek a könyvei. Az „inquisíciók miatt” némi fondorlattal arra kérte Molnárt, hogy „két hordo köniű portekát” úgy továbbítson, „mintha nem köniű volna hanem egieb mar-

¹⁰⁵ Csulyak István Gessner *Lexionának* címlapján egy elírás miatt tévesen a 17. zsolttárból származtatta a locust, máshol szövegvariánsokat használt: lásd a *Mellékekben*. Ugyanezt a mottót használta tulajdonosi jegyül a 17. században Tállyai Z. Márton kolozsvári rektor és Jenei G. István kolozsvári lelkész is. Lásd: SIPOS 1991, 23, 61.

¹⁰⁶ PRMTKK ANT 506

ha”.¹⁰⁷ Könyvtára szellemi fegyvertár volt a hitviták során, munkaeszköz előbb az oktatáshoz, majd a prédikációk és beszédek írásához. Könyvei enyhét adó menedékként szolgáltak a megpróbáltatások idején, amikor 1622-ben három hét leforgása alatt pestisben elveszítette két leányát, majd (harmadik) feleségét, Seres Dorottyt.¹⁰⁸ Így emlékezett meg erről:

„Hogy a legkedvesebb feleimnek halálesete mennyire megsebzette keblemet, nehezen mondhatnám el, hiszen minden ékeségétől megfosztottak, és szinte megölve úgy földre terítettek, hogy ha Seneca, Plutarchos és Petrarca vigasztalásaikkal engem lesújtottságomból fel nem emeltek és kezükön a királyi költő zoltáraihoz nem vezettek volna, házamnak gyászja, ha Isten elébe nem áll, teljesen elemészett volna.”¹⁰⁹

Kortársaihoz hasonlóan a könyveibe jegyzetelt is, a margináliák segítségével olykor kimutatható, hogy melyik könyvét olvasta.

Peregrinációja idején több jeles gyűjteménybe bebocsátást nyert,¹¹⁰ amelyek kisebb léptékben akár mintaként is szolgálhattak a saját könyvtárának kialakításához. Glubczyce város lengyel jegyzője jóvoltából meglátogathatta a templomban elhelyezett könyvtárat,¹¹¹ Borszlóban a gimnázium,¹¹² Lipcsében az akadémia gyűjteményének ritkaságait is megcsodálta.¹¹³ A legtovább Heidelbergben tartózkodott, ahol szabad bejárása volt a Szentlélek templomban őrzött, a pfalzi választófejedelmi könyvtár és az egyetemi könyvtár egyesítésével létrejött, a 16. század végén a Fugger-könyvtárat is magába olvasztó Bibliotheca Palatinába.¹¹⁴ A gazdag gyűjtemény rendkívüli hatással

¹⁰⁷ RMKT XVII/2, 290, 317.

¹⁰⁸ Miskolci Csulyak esetében az írás és az olvasás gyász munkaként is megjelent. Lásd: ERDÉLYI 2018, 358–359.

¹⁰⁹ RMKT XVII/2, 294.

¹¹⁰ Összefoglalóan lásd: MONOK 2020, 316–319.

¹¹¹ KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 305.

¹¹² RMKT XVII/2, 288.

¹¹³ KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 308.

¹¹⁴ 1622 őszén a várost megszálló Tilly lefoglalta a fejedelmi gyűjteményt, majd Miksa bajor választófejedelem XV. Gergely pápának ajándékozta a 12 000 műből (5000 kötetben) és 3500 kéziratból álló gyűjteményt. Lásd: ITTÉZS 2013, 32–33.

lehetett Csulyakra, az útleírásában a könyvtárról és annak épületéről is részletesen beszámolt.¹¹⁵ Könyvtárosával, Janus Gruterusszal, a neves újsztoikus költővel és történészprofesszorral jó kapcsolatot ápolt.¹¹⁶ Az esperesi vizitációk alkalmával felfigyelt más lelkészek gyűjteményeire is. Az 1629-ben Sárán szolgáló Pelejtei Mártonról feljegyezte, hogy a „könyvtarra nem visel gondot, legfőképpen a kommentárok hiányoznak, a könyveket mintegy tízesztendős por lepi be” – vagyis rosszallását fejezte ki a munkaeszközök hiánya miatt és a meglévők elhanyagolásáért.¹¹⁷

Rendezőelvként a korban megszokott gyakorlatot követve a kötetek méretét választotta. Ügylet a kolligátumok részletes leírására, esetenként tematikus kolligátumokat készíttetett. Gondosan feltüntette a könyvek árát, külön a crudában vásárolt nyomtatványét és külön a kötését is. Jó gazdaként követte a könyvei útját, feljegyezte a kölcsönzők nevét. A hiányzó tételeket feltüntette, ahogyan történt ez a 283–285. tételként szereplő kolligátum esetében. Más lelkési jegyzékeken alig van rá példa, hogy jelezték volna az ajándékozót vagy a korábbi tulajdonost, Csulyak többször utalt a kötetek provenienciájára, hasznos adalékokkal szolgálva az egyes tételek értékeléséhez.

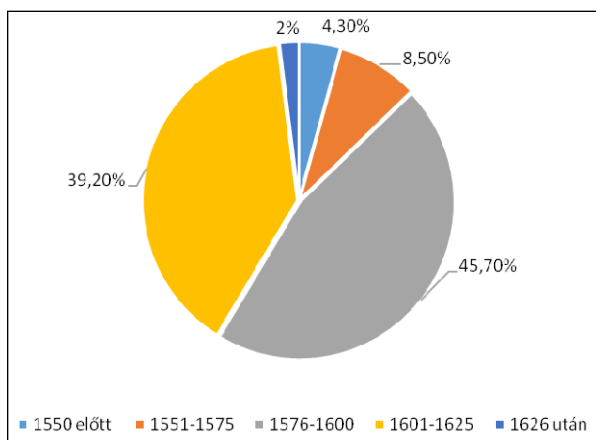
Csulyak könyvjegyzékét böngészve esetenként olyan kisebb csoportok bontakoznak ki, amelyek felvetik a gyűjtemény szervezésében a tematikus rendezési elv alkalmazását. Ilyenek például a jegyzék legelején található, nagyméretű teológiai kézikönyvek és bibliamagyarázatok, a logikai és dialektikai (194–210. tételek), az orvosi és az egészség megőrzéséről szóló művek (343–347. tételek), vagy az antik klasszikusok (348–356. tételek) csoportja, melyeket a könnyebb eligazodás végett együtt tarthatott a tulajdonos. A jegyzék remekül példázza azt is, hogy a kézikönyvek, lexikonok és bibliakommentárok inkább folio méretben, a teológiai- és egyéb tudományos értekezések negyedréti alakban, a kegyességi munkák, a tankönyvek és más népszerű művek pedig ennél kisebb méretben jelentek meg általában.

¹¹⁵ KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 310.

¹¹⁶ RMKT XVII/2, 289, 302, 316.

¹¹⁷ DIENES 2008a, 12. (Sára 1949-ben Bodrogzsadánnyal egyesült Sáradsadány néven.)

Részletes leírásait alapul véve pontosan megállapítható, hogy könyveinek jelentős részét a 16. század utolsó negyedében vagy a 17. század első negyedében nyomtatták. Mindössze a 4,3%-uk jelent meg 1550 előtt, de az 1551–1575 között kiadott művek is csak a teljes állomány 8,5%-át teszik ki. A legtöbbjük 1576–1600 között jelent meg (45,7%), a második legnagyobb csoportba az 1601–1625 között megjelent művek tartoznak (39,2%). A két csoport együtt közel 85%-ot jelent, a kiadások döntő többsége tehát az 1576 és az 1625 közötti félszázadban jelent meg. 1626 utáni kiadvány csak elenyésző számban került a gyűjteményébe (2%), részben ajándék formájában.

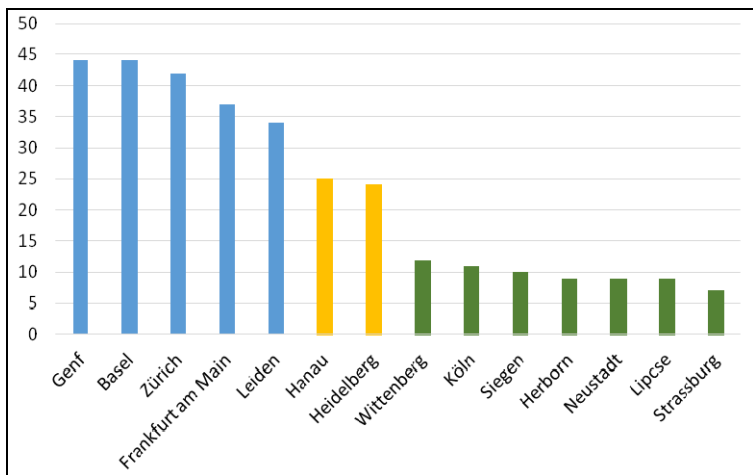

1. ábra. A Csulyak könyvtárában található kiadások megoszlása századonként. (Forrás: saját készítésű diagram)

A peregrinusévei alatt (1601–1607) vásárolt kötetek tehát nagyrészt a 16. század közepén élt vagy kortárs szerzők legfeljebb a Csulyak peregrinációja előtt két évtizeddel korábban megjelent műveiből kerültek ki. Az itthon töltött évei alatt is aktívan gyűjtögetett, bizonyíték erre, hogy a 17. század első harmadában megjelent művek teszik ki a teljes könyvtára közel 42%-át. Csulyak példája szerint Tokaj-Hegyalján a 17. század első felében megfelelő vásárlóerő birtokában lehetséges volt értelmiségi könyvtárat gyarapítani.

Az esetek többségében megismerhető a művek megjelenési helye is. Közel félszáz nyomdahelyet találunk a jegyzéken, ezek elosz-

lása nem egyenletes. Az első helyen a reformáció legnagyobb svájci könyvkiadó központjai szerepelnek: Genf (44), Basel (44) és Zürich (42). Kiemelkedik továbbá a nemzetközi könyvkereskedelem központja, Frankfurt am Main (37) és a németalföldi Leiden (34) könyvtermése. A második vonalban olyan németországi központok tűnnek fel, mint Hanau (25) és Heidelberg (24), amelyeket Csulyak István személyesen is meglátogatott. A harmadik vonalat Wittenberg (12), Köln (11), Siegen (10), Herborn (9), Neustadt (9), Lipcse (9) és Strasbourg (7) képviseli. A művek ötödét összesen 37 különböző városban nyomtatták. Mindössze három magyarországi nyomdahely tűnik fel (Bártfa, Kassa és Debrecen), ellenben legalább ennyi művet találunk Miskolci Csulyak könyvtárában, amelyek magyar szerzőtől külföldi nyomdában jelentek meg. A közel négy évtizeden át itthon szolgáló lelkész esetében feltűnő a külföldi és a magyarországi nyomdahelyek között fennálló aránytalanság. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a hazai könyvtermés kevésbé tudta kiszolgálni a humanista műveltségű értelmiségieket.

2. ábra. A nyomdahelyek aránya a Csulyak könyvtárában jelen lévő műveknél.
(Forrás: saját grafikon)

A címadatok, a kiadás helyének és idejének ismeretében az online katalógusok segítségével meghatározhatjuk a jegyzéken szereplő művek kiadóit és nyomdászait. A nyomdahelyeknél korábban kapott ered-

mény részben korrelál az ott működő nyomdászok megjelenési gyakoriságával, de az is befolyásolja a képet, hogy a városban hány nyomdász működött. Ha az ugyanott működő több műhely termékét is vásárolta Miskolci Csulyak, akkor természetesen jobban megoszlik a tételeszám, mintha csak egy nyomda terméséből válogathatót volna. Jó példa erre a neustadtí Harnisch-műhely, amelytől 8 művet is beszerzett Csulyak, vagy az oppenheimeri Hieronymus Galler (4 mű), aki teljes egészében lefedi a városban megjelent kiadványokat. Ahogyan láttuk, Genfben és Zürichben nyomtatták a legtöbb művet a könyvtárában, ám 10 genfi nyomdász osztozott azon a könyvmennyiségen, amit a zürichi Christoph Froschauer és örökösei egymaguk nyomtattak. A 16. század közepén a reformáció nemzetközi központjának számító Zürichben az idősebb Froschauer a saját papírmalmával kiszolgált három műhelyében hétszáznál is több művet adott ki. Főként teológiai munkákat nyomtatott, Zwingli, Bullinger és Rudolf Gwalther műveivel ellátta a nemzetközi piacot.¹¹⁸ A helvét kiadók közül a legtöbb nyomtatvánnyal (32) tehát a Froschauerék vannak jelen, őket követi a bázeli Waldkirch- (16) és a genfi Vignon-műhely (14). Genfből a Stoer- (7), az Estienne- (5), a Le Preux-műhely (4) érdemel még említést, Baseltől pedig Henricpetri (5), Frobenius (4) és Oporinus (3) typographiai. Mindez erőteljes helvét irányra utal.

A könyvkereskedelem és a nyomdászat németországi fellegvárában, Frankfurt am Mainban működő Wechelek összesen 24 művel részesednek Csulyak gyűjteményből. A hugenotta exuláns Andreas Wechel által 1574-ben alapított frankfurti nyomdát örökösei, Johann Wechel, Claude de Marne és Jean Aubry vitték tovább (kiegészülve Zacharias Paltheniusszal), a századfordulón pedig a közeli Hanauban nyitottak új műhelyt. A főként klasszikus szerzőktől származó igényes munkák a humanisták igényeihez igazodtak, elévülhetetlen érdemeket szereztek többek között az újsztoikus filozófia kurrens műveinek közvetítésével a magyar humanista értelmiség felé. A család a harmincéves háború hatására bontott zászlót a kálvinizmus mellett.¹¹⁹ Érdemes megemlíteni Christoph Corvinust (Raabe/Rab), aki Frankfurtból költözött Herbornba, majd 1598–1599-ben a

¹¹⁸ LEU 2011, 301–309.

¹¹⁹ Lásd: EVANS 1975, 6–52; ÁCS 2008, 39.

pestisjárvány miatt követte a herborni főiskolát Siegenbe. Nála jelent meg Szenci Molnár Albert Psalteriuma mellett a Piscator-Biblia is.¹²⁰ Herbornból 12, Siegenből 6 kiadványát találjuk meg Csulyaknál, a két városból összesen tizennyolcat. A hanai Wilhelm Antonius 18 nyomtatványa között főként Keckermann tankönyvei és református teológusok művei szerepelnek. A Neustadtban és Heidelbergben működő Josua Harnisch (10) és a kölni Zetzner-műhely (7) alkotja a derékhadat. A heidelbergi Vögelin (4) és Johannes Lancelotus (3), az oberurseli Sutorius (4) és a wittenbergi ifjabb Johann Krafft (3) mellett több tucat, elsősorban német nyomdász egy-két művel osztozik a gyűjtemény fennmaradó részén. Németalföldről az antwerpeni és leideni Officina Plantiniana 18, és az amsterdami Blaeu műhely 3 nyomtatványát említhetjük.

A nyelvi megoszlás meglehetősen egysíkú képet mutat: Csulyak szinte kizárólag latin műveket olvashatott. A két-, vagy többnyelvű kiadások (Calepinus tíznyelvű szótára, egy görög-latin lexikon, Arisztotelész görög-latin opera omniája, Johannes Clajus négynyelvű *Evangelia*) mellett egy görög és egy görög-latin Biblia jelenik meg. A héber nyelvű szövegeket néhány nyelvtan, egy lexikon, egy Biblia és egy zsoltárkiadás képviseli. Bár öt évet töltött Németország különböző egyetemén, Piscator Bibliáján kívül más német nyelvű kiadványt nem tudunk felmutatni. Amennyiben csak a könyvtárát vennénk alapul, könnyen juthatnánk arra a következtetésre, hogy aligha olvasott németül. Levelezését német professzorával, Pareusszal latinul bonyolította, a „respublica litteraria” közös humanista gyökerei még elég erősek voltak. Más forrásokból ismert, hogy „ex germanico”¹²¹ fordított énekeket, számos verse közül éppen Johannes Kolross (1487–1558) *Ich dank dir, lieber Herre...* kezdetű reggeli énekének (Morgenlied) magyar nyelvű fordítása terjedt el *Magasztallak én téged...* kezdettel. Az óda a 17. század végéig többször megjelent nyomtatásban, számos kéziratos másolata ismert.¹²² Naplójában néhány sornyi fraktúr betűs német szöveg árulkodik arról, hogy nem csak olvasott, hanem folyékonyan írt is németül.¹²³

¹²⁰ SZENCI MOLNÁR 2003, 196.

¹²¹ RMKT XVII/2, 390.

¹²² SZILASI 2008, 265–276.

¹²³ *Diarium*, 73r.

Az anyanyelvén született művek a humanista tudóst kevésbé érdekelhették, a magyar nyelven kiadott munkák aránya nem éri el a 2%-ot. Beszerzésükben személyes kapcsolatai játszhattak szerepet. Ilyen módon kerülhetett hozzá Szenci Molnár Albert több műve: a Scultetus-fordítás, a bekecsi templomszentelő prédikáció és a latin–magyar szótár. A *II. Hevét Hitvallást* egyik leánykájának küldték Heidelbergből. Salánki Györggyel akkor kerülhetett kapcsolatba, amikor I. Rákóczi György kinevezte a pataki iskola tanárává, majd igazgatójává, később pedig a Liskához közeli Mádton lelkészkedett. Ekkor szerezhette Csulyak az Erasmus-fordítást.¹²⁴ Medgyesi Pál *Szent Ágoston vallása* mellett a „*dono autoris accipi*” megjegyzés szerepel, vagyis szerzői ajándékról van szó. Végül Mihályko János Zader-fordítását említhetjük.

II. 4. A BESZERZÉS FORRÁSAI

Miskolci Csulyak István könyvtára jórészt vásárlás útján gyarapodott, s ahogyan azt a könyveinél megadott összegek jelzik, tudás-szomja kielégítéséhez képes volt jelentős anyagi áldozatokra is. Anyja, Póli Éva nemes származású volt, apja, Miskolci Csulyak János lelkész korán elhunyt. Csekély öröksége mellett patrónusa és munkaadója, Thököly Sebestyén erszénye szolgálhatott forrásul könyvtára gyarapításához. Amikor kinevezték az ifjú báró mellé nevelőnek, a késmárki udvarban sok irigye támadt,¹²⁵ vélhetően közrejátszott ebben a pozícióval járó jövedelem is. Az ifjú báró és kísérője tanulmányútja hatalmas összeget emésztett fel (Csulyak számításai szerint 4850 forintot), részben ez fedezhette az olvasmányok beszerzését is. Hazatérése után lelkészi járandóságából gyarapíthatta a könyvtárat.

Szenci Molnár Alberttel folytatott levelezéséből¹²⁶ ismerjük Petrus Marschall (Mareschall) frankfurt am maini bibliopolával fenn tartott kapcsolatát. A frankfurti könyvvásáron Európa legnagyobb kiadói kínálták a portékájukat, köztük a bázeli Johannes Amerbach

¹²⁴ RMNy 1393

¹²⁵ RMKT XVII/2, 288.

¹²⁶ RMKT XVII/2, 317.

és Johannes Frobenius, a zürichi Froschauer, Johann Petri és Thomas Platter.¹²⁷

Találkozunk „in foro scrulario”, vagyis használtan, (zsib)vásáron beszerzett kötetekkel. Több esetben ajándékozás vagy öröklés útján jutott olvasnivalóhoz, az erre utaló margináliák információval szolgálnak Csulyak kapcsolati hálójáról. A személyek azonosítása az útinapló és a peregrinációs album segítségével lehetséges. Főként három, olykor egymással átfedésben lévő irányból érkeztek adományok a gyűjteményébe: a tanulmányai alatt megismert személyektől, a hazai református értelmiségiektől és a családtagjaitól. Vegyük sorra ezeket.

Tanulmányai alatt szerezhette könyvtára nagyobb hányadát, kisebb részben a vele egy időben peregrinálók ajándékeként. Debreceni Jánostól még újhelyi diákként kapott egy itáliai szerzők poétikai munkáiból álló kötetet.¹²⁸ Tanítványától, Thököly Miklóstól Cornarius zsoldármagyarázatát (307. tétel) és egy Pareus-vitairatot kapott ajándékba, amelynek praelimináriájában a professzor dicsérve említette Csulyakot (158. tétel).¹²⁹ Michael Scotus művével még Wittenbergben, Lipsius leveleivel (204. tétel) már Pozsonyban ajándékozta meg evangélikus deáktársa, Stephanus Kegelius.¹³⁰ Váradi Tonsoris István Wittenbergben engedte át Kálvin levelezését Miskolci Csulyak számára, de „nem ingien azert” (132. tétel).¹³¹ Ugyanitt Vizsolyi Hunyor János¹³² egy Augustinus-kötettel (347. tétel), Dési Pastoris/

¹²⁷ WEIDHAAS 2008, 26.

¹²⁸ ELK 66247

¹²⁹ „Perge auscultare salutaribus monitis Ephori tui ornatisissimi D. Stephani P. Miscalcini Vngari, qui proxime certamen de reliquiarum et imaginum cultu adversus Bellarminum respondendo dextre sustinuit.” Lásd: PAREUS 1604, A^{3v}.

¹³⁰ Kegelius 1602-ben ment a görlltzi gimnáziumból Wittenbergbe. 1602. július 18-án színezett címerképpel jegyezte be sorait Csulyak albumába. Lásd: SZÖGI 2011, 5194, 3891; REUSNER 2018, [941].); RMKT XVII/2. 372–373.

¹³¹ 1603. május 25-én a wittenbergi, majd 1604. április 13-án a heidelbergi egyetemre iratkozott be. 1603. június 22-én Wittenbergben jegyzett be Miskolci Csulyak albumába héberül egy Zsoltárok könyve-, és egy latin Cyprianus-idézetet. Lásd: SZABÓ A. 2017, 285; REUSNER 2018, [1141].

¹³² 1603. június 13-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre. 1612-től Csulyak utóda-ként Szerencsen lelkészkedett. SZABÓ A. 2017, 291–292; REUSNER 2018, [909].

Pap István¹³³ pedig Petrarca műveivel (330. tétel) gyarapította a könyvtárát. Szenci Molnár Albert az 1601–1607 közötti időszakot Németországban töltötte egyetemi hallgatóként, nevelőként, nyomdai korrektorként. Élethosszig tartó barátságukról Miskolci Csulyak albumának Szenci Molnár két évtizeddel később, Olaszliszván kelt bejegyzése¹³⁴ és a Szenci levelezésében fennmaradt 9 levél árulkodik.¹³⁵ A bekecsi templomszentelő prédikációk tiszteletpéldányát is Liszván kapta Molnártól (289. tétel).

Az ajándékozás keretében időnként Csulyak életének rendhagyó történései szolgálnak. 1601 szeptemberében, Görlitzben Casparus Dornavius orvostanhallgató asszisztálásával távolítottak el egy kelést a jobb lábából. Az operációból barátság szövődhetett, ezt jelzi egy albumbejegyzés és egy Polanus-kötet (234. tétel).¹³⁶ Dornavius is gazdag könyvtárat gyűjtött élete folyamán, a könyvek szeretete a két diák közös vonása volt. 1603 júliusában Csulyak és tanítványa a heidelbergi vendégfogadóból – ahol az ifjú báró elővigyázatlansága kis híján az életébe került¹³⁷ – átköltözött a Brassóból elszármazott Peter Felckmann házába. A szász humanista korábban a Commelinus-műhelyben megjelent Alexandriai Szent Athanáz műveinek görög nyelvű szövegkiadásán és fordításán dolgozott, Miskolci Csulyakot a *Tiltott könyvek jegyzékével* ajándékozta meg (350. tétel).¹³⁸ Hazatérése után, 1607. május 28-án Csulyak „Márkfalvára” utazott, hogy barátait köszöntse, s hét napig maradt ott. A Wittenberget megjárt Markusfalvi Máriássy Zsigmond a tartózkodás utolsó napján, június 4-én keltezte bejegyzését Csulyak albumába és ekkor adományozha-

¹³³ 1603. május 25-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. 1603. június 22-én Wittenbergben jegyezte fel a nevét Miskolci Csulyak albumába. Lásd: *Adattár* 1, 59–65; SZABÓ A. 2017, 131–132; REUSNER 2018, [1247].

¹³⁴ ZOVÁNYI 1977, 590; HEREPEI 1966, 160–161; REUSNER 2018, [666].

¹³⁵ *RMKT* XVII/2, 315.

¹³⁶ 1602. január 30-án Hippokratész *Aforizmáiból* és Plautus *Curculiójából* írt egy-egy idézetet Csulyak albumába. (REUSNER 2018, [1011].) Görlitzben, majd Beuthenben tanított. A sziléziai rendek követeként jelen volt az 1620. évi besztarcebányai országgyűlésen, ahol Bethlen Gábornak adományozta az egyik munkáját. Lásd: SZENCI MOLNÁR 2003, 45–47; SZILÁGYI 1879, 285–287.

¹³⁷ SZABÓ A. 2011, 119–128.

¹³⁸ *RMKT* XVII/2, 289; EKLER 2007, 404. Csulyak albumában nem található bejegyzés tőle.

tott vendégének egy főként Machiavelli műveiből álló kolligátumot (316–318. tételek).¹³⁹

Miskolci Csulyak bibliofilája közismert lehetett, feljegyzései arról tanúskodnak, hogy református lelkészek, tanárok gyarapították bibliotékáját. Egy Amesius-munkát (293. tétel) kapott Tolnai Pap István¹⁴⁰ pataki kollégájától, Rákóczi György későbbi udvari papjától. Nem tévesztendő össze Tornai Pap Istvánnal,¹⁴¹ aki az 1620-as évek végén (Csulyak lelkészsége idején) Olaszliszván rektorkodott, majd leideni disputációit is neki ajánlotta (RMK III. 1459, 1472.). Tőle egy prédikációskötetet és egy Junius–Tremellius-féle Bibliát kapott Csulyak (290. és 292. tételek). Flórián Mihálytól szintén liszkai rektorsága idején¹⁴² kerülhetett Beza latin Újszövetsége és egy Erasmus-mű a lelkész könyvtárába. Szepsi Vámos János az ifjú Csulyakot tanította Szerencsen, később annak másodlelkésze volt Miskolcon. Egy Vulgatát ajándékozott kollégájának (108. tétel).¹⁴³ Miskolci Puah Pál 1621–1622 között liszkai iskolamester volt, Franekerben verset írt Csulyakhoz, majd Bessaeus prédikációit és egy Beza-féle Újszövetséget ajándékozott barátjának (103. és 357. tételek).¹⁴⁴ Medgyesi Pál a megjelenésekor ajándékozhatta a *Szent Ágoston vallása* című fordítását a tekintélyes zempléni esperesnek (360. tétel). A pataki katedrát frissen elfoglaló Bakai Benedek 1630 augusztusában jegyzett be egy Tertullianus-idézetet Csulyak albumába, s ekkor adományozhatott egy görög költők műveiből álló munkát is (361. tétel).¹⁴⁵ Miskolci S. János a *II. Helvét Hitvallás* magyar fordítását küldte Heidelbergből¹⁴⁶ Csulyak egyik leánykájának (288. tétel). Vizitáló esperes-

¹³⁹ Sebastian Ambrosius köréhez tartozott. Lásd: SEBŐK 2007a, 166–167.; SZABÓ A. 2017, 190–191.; REUSNER 2018, [897].

¹⁴⁰ Tolnai Pap (?–1642) életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 646.; 1630. július 13-án kelt a bejegyzése Csulyak albumában. Lásd: REUSNER 2018, [1225].

¹⁴¹ Tornai Pap (1602–?) életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 651.

¹⁴² RMKT XVII/2, 295.

¹⁴³ RMKT XVII/2, 292.

¹⁴⁴ Lásd: ZOVÁNYI 1977, 408; SZABÓ A. 2017, 197; RMK III. 1378.

¹⁴⁵ Lásd: SZÖGI 2011, 4061; BOZZAY–LADÁNYI 2007, 2493; GÖMÖRI 2005, 7; REUSNER 2018, [1221].

¹⁴⁶ Miskolci S. János 1617. június 22-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. (SZÖGI 2011, 867.)

ként jól ismerte az egyházmegyében szolgáló lelkészeket és tanárokat, könyvtárának felbukkanó darabjai talán többet is elárulnának.

Családja is gyarapította a könyvtárát, egy kötetet apjától,¹⁴⁷ egy másikat apósától, Szikszai Bába György zombori prédikátortól¹⁴⁸ örökölt (279. tétel), egy harmadikat első feleségétől, Szikszai Judittól kapott (11. tétel).¹⁴⁹ Ikertestvére, ifj. Miskolci Csulyak János¹⁵⁰ a *Secularis concio evangelicá*t adományozta (100. tétel). Sógorától, Prágai Andrásról került Csulyakhoz egy hitvitázó munka (79. tétel). A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található egy rózsakeresztes kolligátum Prágai hagyatékából, erről később.¹⁵¹ Bár a jegyzék nem jelzi, Suri Orvos Mihály könyveiből is szerezhettek néhányat, annak korábbi felesége, Prágai Zsuzsanna örökségéből.¹⁵²

Miskolci Csulyak István olykor maga is adományozott olvasnivalót. Balthasar Tilesiust Heidelbergben ajándékozta meg egy bibliakommentárral (226. tétel).¹⁵³ Szenci Molnárnak két Bullinger-munkát adott Heidelbergben (39. és 92. tétel). Hodászi Pap Lukács tiszántúli szuperintendensnek Modrzewski államelméleti munkáját küldte Debrecenbe (43. tétel).¹⁵⁴ Csulyak két sírfeliratot is készített a Szentandrás család részére,¹⁵⁵ közülük való lehetett Szentandrás Jónás lelkipásztor, akinek egy postilláskötetet adományozott (154. tétel). Csulyak János nevű ikertestvére egy 12° alakú Bibliát (354. té-

¹⁴⁷ Lásd a *Mellékletben*: PRMTKK ANT 506. Az apa wittenbergi peregrinus volt: SZABÓ A. 2017, 194.

¹⁴⁸ *RMKT* XVII/2, 282; SZABÓ A. 2017, 244.; Csulyak búcsúverse szerint Szikszai 1617-ben hunyt el, ezután kerülhetett hozzá a munka. (*Diarium*, 150v.)

¹⁴⁹ Iszokratész opera omniájának folio méretű kiadása (Basel, 1570). A kötetet említi: PÉTER 1999, 326–327.

¹⁵⁰ 1611. december 7-én, Újhelyen hunyt el. (*RMKT* XVII/2, 292.) Bejegyzését lásd az albumban: REUSNER 2018, [1244].

¹⁵¹ Csulyak István Suri Orvos Mihály özvegyét, Prágai Zsuzsannát 1635. április 24-én vette feleségül. (*RMKT* XVII/2, 298.) 1636. április 28-án utazott sógornőjéhez, Prágai András özvegyéhez, hogy a hagyatékot megosztozzanak. Ekkor kerülhetett hozzá egy másik kötet is. Lásd: BÁN 1976a, 145.

¹⁵² Suri Orvos életére lásd: SZENCI MOLNÁR 2003, 239.; *RMKT* XVII/2, 333–334.

¹⁵³ Tilesiusnak a Zsoltárok könyvét idéző bejegyzése 1606. április 30-án kelt Csulyak albumában. Lásd: REUSNER 2018, [1217].

¹⁵⁴ Életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 258.; SZABÓ A. 2017, 153–154.

¹⁵⁵ *RMKT* XVII/2, 374–375. Szentandrás István 1607. évi tarcali bejegyzése Csulyak albumában: REUSNER 2018, [1246].

tel), sógora, Váczi Gergely¹⁵⁶ egy frissen megjelent Piscator-féle német Bibliát kapott (90. tétel). Felesége testvérének, Szikszai Jánosnak egy 24° alakú Ovidius-Vergilius kötetet ajándékozott Zomboron, 1617-ben (381. tétel). Zombori Literátus Péternek, a későbbi zombori főbírónak Josephus Flavius munkáját ajándékozta Tarcalon (170. tétel), valamint két alkalmi verssel tisztelte meg életútjának fordulópontjain.¹⁵⁷ Egykori alma materére, a pataki Kollégiumra hagyta Zwingli opera omniáját.¹⁵⁸

Olykor gyűjteményének használóiról is árulkodnak a jegyzék margináliái. Tornai Pap István debreceni rektorsága idején vette kölcsön Csulyak egyik Ciceróját, amit csak öt év múltán juttatott vissza (201. tétel). A krónikáiró Szepsi Laczkó Máté erdőbényei prédikátor¹⁵⁹ (Csulyak második felesége révén rokona) kölcsönkérte Johannes Scapula görög-latin lexikonát (58. tétel). Szepsi Láni Mihály,¹⁶⁰ aki abaúji esperesként beiktatta Miskolci Csulyakot a zempléni egyházmegye esperesi tisztébe, egy Horatius-kötettel maradt adósa (38. tétel).¹⁶¹ Csulyak természetesen maga is kölcsönözhetett másoktól.

Néhány személy a jobb forrásadottságok ellenére sem azonosítható. Böszörményi Andrástól Irenaeus művét kapta Szécsen (133. tétel), Szepsi Bálint Goclenius logikáját kölcsönözte Csulyaktól (191. tétel). Másoknak csak egy néveleme ismert („Lázár”, 101. tétel), esetleg alig több mint a monogramja („Nic. V.”, 73. tétel).¹⁶²

¹⁵⁶ Az egykori wittenbergi peregrinus (Újfalvi Imre társa az európai körúton) Csulyak testvére, Dorottya férje volt. 1623. január 4-én iktatták be zempléni esperesnek, Miskolci Csulyakot pedig a traktus jegyzőjének. 1627-ben Gálszécsről írt Miskolcihoz két latin verset. 1629. január 25-én bekövetkezett halála után Csulyak követte az esperesi székben. Lásd: *RMKT* XVII/2, 310, 295.; SZABÓ A. 2017, 282–283.

¹⁵⁷ SZABÓ A. 2017, 293–294.

¹⁵⁸ SZINYEI 1884, 9.

¹⁵⁹ 1603-tól Olaszliszván, 1609-től Kassán tanított, Lórántffy Mihály udvari papja, majd 1612-től erdőbényei lelkész volt. Lásd: *MAMŰL*, XI, 158.

¹⁶⁰ Működésére lásd: ZOVÁNYI 1977, 597. Csulyak levelet küldött neki Liskáról a Pázmány-féle *Kalauz* cáfolatának munkálatairól és az ausztriai exulánsok ügyében. (*RMKT* XVII/2, 322–323.)

¹⁶¹ *RMKT* XVII/2, 295. „[O]da veszet ez” – jegyezte fel Csulyak a könyvjegyzék 38. tételénél.

¹⁶² Egy Arisztotelész-kommentárt vásárolt Csulyaktól 120 dénárért (73. tétel).

Érdekes momentumként említhetjük Petrus Canisius kátéjának bekerülését a gyűjteménybe (54. tétel). Szepesi Laczkó Máté krónikájában olvashatjuk, hogy 1619-ben Rákóczi Kassára tartó hajdúi „Jászón az egri káptalanban lévő papokat” felverték, és „minden jószágokban a mit kaphatának, zsákmánt vetének”. Leleszen is hasonlóképpen cselekedtek, majd Kassa elfoglalása után (ahol nem kímélték a királyi kápolnát)¹⁶³ a fogoly Dóczy András felső-magyarországi főkapitányt Patakra vitték Bethlen Gábor fejedelemhez.¹⁶⁴ A közeli Liszván lelkészkedő Csulyak ekkor a városban tartózkodhatott. A tételhez fűzött margináliából¹⁶⁵ tudjuk, hogy a hajdúk zsákmányából került hozzá a Canisius-kötet. Magyarázatul szolgálhat ez az alkalom könyvtára más részének provenienciájára is, a kisebb méretű kötetek után ismét visszatérő „in quarto forma” csoport esetében (374–386. tételek), ahol a proveniencia, esetleg a régiség elvének formáló hatása érvényesülhetett. Az előző mellett szól, hogy a munkákat oda nem illő módon, a 12–16° és a 24–32° alakú kötetek között, egyben lajstromozták, a becsült értékük megjelölése nélkül, ugyanakkor az utóbbi mellett, hogy kivétel nélkül az 1500–1518 közötti időszakban jelentek meg. A művek jól illeszkedtek volna egy kolostori könyvtárba, ám Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát prédikációinak, vagy Andreas Karlstadt és Johannes Eck Luther nézetei fölött folytatott vitájának a 17. század elején már inkább csak történeti értéke lehetett. Talán nem tévedünk, ha az 1619. évi kassai zsákmányból származtatjuk ezeket a műveket is.

A jeles gyűjtemény a tulajdonos halála után szétszóródott, darabjai a századok viharában jórészt megsemmisültek. Eddig összesen 17 kötetét azonosíthattuk példány szerint, bennük 30 művel. Ahogyan a régi könyves gyűjtemények anyaga mind jobban hozzáférhetővé válik, annál valószínűbb, hogy újabb kötetei kerülnek elő. A könyveinek egy részét örökölte. Jó példa erre Conrad Gessner *Lexikon Graeco-Latinum*ának 1543. évi bázeli kiadása, amelyet a hátsó kötéstáblán olvasható szignó szerint Miskolci Csulyak István apja, János vásárolt 1 aranyért, Wittenbergben, amikor ott tanult. Fia Bod-

¹⁶³ SZENCI MOLNÁR 2003, 188, 1166. lábj.

¹⁶⁴ SZEPSI LACZKÓ 1858, 218–223. Dóczy felbukkan Csulyak Bocskairól írott emlékbeszédében is, a politikai ellenfelek sorában (1608). Lásd: SZABÓ A. 2006, 540.

¹⁶⁵ „Ex praeda Cassoviensi Pontificia cum And. Doczi captus fuisset.” (54. tétel)

4. kép: Gessner lexikona apáról fűrről szállt
(PRMTKK ANT 506, fotó: Baranya Péter)

rogkeresztúron látta el kézjegyével 1596-ban. Jegyzékének kiadói (Harsányi István nyomán) úgy vélték, hogy még deák korában ajándékozhatta az alma maternek, könyvjegyzékén ezért nem szerepel.¹⁶⁶ A bejegyzések ezzel szemben arról árulkodnak, hogy a kötet előbb Miskolci Csulyak István fiához, Gáspárhoz¹⁶⁷ került (tanulmányai idején vagy apja halála után, örökségképpen),¹⁶⁸ aki 1648-ban továbbadta Szentgyörgyi Tamásnak, akitől előbb a pataki Kollégiumba, majd az iskola Báthori Zsófia általi elűzése után a sátoraljaújhelyi piaristák rendházába került. Szerepelt a rendház 1909. évi katalógusában,¹⁶⁹ az 1920-as évek óta a budapesti Piarista Központi Könyvtárban őrzik.¹⁷⁰

A debreceni rózsakeresztes kolligátum feltűnik a jegyzéken is (104–107. tételek).¹⁷¹ A peregrinációs albuma (164. tétel) mellett ismerünk egy bukaresti *Institutiót*¹⁷² (110. tétel). A Heidelbergben vásárolt Osorius-prédikációkra (286. tétel) a váradi Egyházmegyei Könyvtár katalógusában leltük,¹⁷³ az 1605. évi kiadásból származó példányt a megjelenést követő legfeljebb másfél éven belül megszerezhetette Csulyak. A marosvásárhelyi Teleki Tékában három,¹⁷⁴ a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban két további könyvét¹⁷⁵ fedeztem fel. A pataki Kollégiumra hagyott két kötetet, két további pedig később kerülhetett ugyanide.¹⁷⁶ A Pápai Református Kolégiumban található a Kálvin- és a Beza-levelezésből összeállított kolligátum,¹⁷⁷ egy poétikai tárgyú kötet pedig a Késmárki Evangélikus Líceum könyvtárában.¹⁷⁸

¹⁶⁶ RMKT XVII/2, 336.

¹⁶⁷ Miskolci Csulyak Gáspár könyveire lásd: CSORBA 2015a; CSORBA 2015b.

¹⁶⁸ Az egyik kötet (BukNat XVI/II/295) bejegyzése arról tanúskodik, hogy 1648-ban kaphatta meg apja könyveit Csulyak Gáspár. Ebben az évben lépett a „felsőbb osztályok elsőjébe”, talán ehhez az alkalomhoz volt kötve a könyvhagyaték átadása. (Lásd: ZOVÁNYI 1977, 407.)

¹⁶⁹ VISEGRÁDI 1910, 43. (59. tétel.)

¹⁷⁰ PRMTKK ANT 506

¹⁷¹ TIREN F 648

¹⁷² ŐSZ 2014, 267–268.

¹⁷³ EMÓDI 2008, 709.

¹⁷⁴ TBK 0708, Tf-119, Bo-5905. Utóbbi Simon Melinda tanulmánya említi (SIMON 1998, 6.).

¹⁷⁵ KvRef R 114894, R 83794

¹⁷⁶ TIREN B 500, B 501, E 576, B 30a

¹⁷⁷ DRETgyK K II 154, 266

¹⁷⁸ ELK 66247

Vagyis az egykori állomány alig néhány százaléka vizsgálható autopszia alapján, s ez tovább növeli a könyvjegyzék értékét.

II. 5. KÖNYVÉSZETI SZEMPONTOK

Az antikvitás mint gyűjteményszervező szempont nálunk inkább csak a 18. század második felében terjedt el, ennek ellenére jelezniünk kell, hogy melyek azok a kötetek, amelyek a mai kutatónak könyvészeti szempontból is értékesebbek. Miskolci Csulyak nem antikvár értékük szerint válogatta könyvtára darabjait, bár a naplójában nem felejtette el jelezni az általa látott ritkaságokat és régiségeket. Lemásolta például a Bibliotheca Palatina Fust-féle Bibliájának kolofonját és megemlékezett a gyűjtemény 16. század eleji Temesvári Pelbárt-példányairól.¹⁷⁹

A jegyzékén szereplő egyetlen ősnymtatványból ma már nem található példány Magyarországon.¹⁸⁰ A gyűjteménye több mint felét antikvák teszik ki, 17 kötet tartozik az RMK/RMNy nyomtatványok körébe, ezek jegyzékét a *Melléklet*ben közöljük. Kéziratai közül a sajátkezű *Diarium apodemicum* (89. tétel), Pareus exegetikai előadásainak 1603–1607 között készült jegyzete (95. tétel), egy imákat tartalmazó kézirat (96. tétel), és egy *Theseôn liber* (97. tétel) ismert. A kézirat „Gnomologicon” azonos lehet a jénai Michael Neander sok kiadást megért morális szentenciagyűjteményével (88. tétel).

II. 6. MISKOLCI CSULYAK ISTVÁN MŰVELTSÉGÉNEK RÉTEGEI

Bár a műveltség megszerzésének logikai sorrendjében a teológiát megelőzi az előkészítő tanulmányok (a trivium és a filozófia) tárgyalása, mennyiségi és főként tartalmi szempontokból indokolt elsőként a tulajdonos hivatáshoz válogatott könyveit bemutatnunk.

¹⁷⁹ KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 310.

¹⁸⁰ 362. tétel: a Matthias Huss által Lyonban, 1500-ban nyomtatott filozófiai florilegium (GW 0283110N). Lásd: *CIH* 1970.

II. 6. 1. BIBLIÁK ÉS KOMMENTÁROK

A „Sola Scriptura”-elvnek megfelelően minden protestáns lelkészi könyvtárban helye volt a Bibliának. A 16. század második- és a 17. század első felében tartott református zsinatok végzései rendszeresen ismétlik, hogy minden lekipásztor szerezzen saját Bibliát, gyakorta olvassa és magyarázza a gyülekezet számára. A hanyagokat hivatalvesztéssel fenyegették. A Kárpát-medence könyvpiacának sajátos helyzete miatt a domidoctus lelkészek egy része a század végéig olykor csak nagy nehezségek árán juthatott saját Bibliához.¹⁸¹

Miskolci Csulyak István nem kevesebb, mint tíz Bibliát örökített meg a jegyzékén. Két Junius–Tremellius-féle fordítása is volt,¹⁸² a kisebbik Tornai Pap István ajándékaként került a könyvtárába. A Vulgata második, nyolcadrét alakú 1591-es bázeli kiadását átengedte Szepesi Jánosnak (108. tétel). A Beza-féle Újszövetségből három példánya volt, az 1624. évi amsterdami kiadást Flórián Mihály lisztkai rektortól, a huszonnegyedrét alakút Miskolci Puah Páltól kapta (357. tétel). A harmadik, görög-latin Újtestamentum 1590-es genfi kiadását nem kevesebb, mint 12 aranyra becsülte (109. tétel). Zsibvásáron, darabonként 10 batzenért (1 forint = 15 batzen) jutott hozzá két görög Újszövetséghez (323. és 349. tétel), amelyek egyike a Stephanus-féle 1586. évi kiadásból származott. A negyedrét alakú héber Bibliája Antwerpenben jelent meg (89. tétel). Hazaérkezése után ajándékozta sógorának, Váci Gergelynek a kint tartózkodása idején megjelent Piscator-féle német nyelvű fordítást (90. tétel), testvérének pedig egy tizenkettedrét alakú Bibliát (354. tétel). Szenci Molnár Alberttel folytatott levelezéséből tudunk róla, hogy szerzett egy példányt a frissen megjelent *Hanaui Bibliából*, feltehetően az általa megadott kötésben,¹⁸³ amely nem szerepel a jegyzékén.

Csulyak pataki diák korában is gyakorlat lehetett a latin Biblia két évtizeddel később törvénybe iktatott hangos felolvasása a közös ima alkalmával,¹⁸⁴ így már fiatalon alapos ismeretre tehettek szert a

¹⁸¹ Lásd: OLÁH 2014a, 8–23.

¹⁸² Negyedrét (56. tétel): Hanau, 1602; nyolcadrét (292. tétel): Amsterdam, 1631, „cum n(otis) T(heodori) Bezae”, aranyozott fekete kötésben.

¹⁸³ RMKT XVII/2, 320.

¹⁸⁴ DIENES 2008b, 32–35.

későbbi lelkészek. Abban a korban, amikor exemplum született a teljes Szentírást tíz-húsz alkalommal átolvadó laikusokról,¹⁸⁵ „munkakörükből” adódóan ennél többször olvasták a lelkészek.

Az exegetikai apparátusnak fontos szerepe volt a korabeli református teológiában. Csulyak könyvtárából több mint félszáz bibliamagyarázatot tudunk felsorakoztatni, ezek jelentős része a jegyzék első felében, a folio méretű könyvek között található.

Ószövegségi kommentárral van jelen Theodor Zwinger Dávid zsoldtáraitól (5. tétel), a wittenbergi Henricus Mollerus a Zsoltárok könyvéről és Ézsaiás könyvéről (8. és 24. tételek), Joannes Mercerus (Mercier) francia hebraista a Prédikátorok könyvéről és az Énekek énekéről (47. tétel). Az evangélikus Christophorus Corner Zsoltármagyarázatát már említettem korábban (307. tétel). A zürichiek közül Ludovicus Lavater Ezékiel, Józsué, a Példabeszédek, a Krónikák I–II., és a Prédikátor könyvéről értekezett (14–16., 46. tételek). Josias Simmlertől az Exodusról (19. tétel), Johannes Wolfiustól Mózes ötödik könyvéről, Józsué, Ezsdrás könyveiről szóló kommentárt vásárolt Csulyak (17., 20–21. tételek). Wolfius Nehemiás-kommentárját – Froschauer 1570. évi kiadásban – háromszor is megtaláljuk a jegyzéken (22., 47., 51. tételek). Petrus Martyr a Genesishez, a Sámuel és a Királyok két könyvéhez készült munkái (33–34., 45. tételek) mellett Wolfgangus Musculus berni professzor a Zsoltárok könyvéről szóló művét is forgathatta Csulyak (25. tétel). A reformáció genfi vonalát képviseli Kálvin Ézsaiás-kommentárja, valamint a Zsoltárok könyvéhez, Jeremiás könyvéhez és Jeremiás siralmaihoz készült magyarázata (41–42., 44. tételek).¹⁸⁶ A bázeliak közül Martinus Cellarius (Borrihaus) Jób és a Prédikátor könyvét (52–53. tétel), Amandus Polanus pedig Dániel és Malakiás próféták könyveit magyarázta (284., 300. tétel). A leideni Lambertus Danaeus a Kispróféták minden könyvét ellátta kommentárokkal (112. tétel). Csulyak nagyrabecsült tanára, Pareus Hoseás-kommentárját (93. tétel), valamint a marburgi, majd giesseni professzor Johannes Winckelmannus Kisprófétákhoz írott magyarázatát is megszerezte (113. tétel). A puritán exegetákat egyedül Amesiusnak a százötven zsoltárhoz írott lectioniái képviselik (293. tétel).

¹⁸⁵ KECSKEMÉTI 1998, 203–206.

¹⁸⁶ Lásd: OLÁH 2011, 130.

A hugenotta Augustinus Marloratus és Benedictus Aretius berni professzor a teljes Újszövetséget végigmagyarázták (2., 12. tételek). Bullingertől az Apostolok Cselekedeteihez, a páli- és a kanonikus levelekhez készült kommentárt találjuk meg (35–36. tételek). Johannes Piscatortól a négy Evangéliumhoz, az Apostolok Cselekedeteihez és néhány páli levélhez írott magyarázatát vásárolta meg Csulyak két tallérért (140–144. tételek). Sebastianus Meyer berni reformátortól a Jelenések könyvéhez, Petrus Martyrtól az I. Korinthusi levélhez írott kommentárját találjuk a könyvjegyzékén (37., 40. tételek). Pareus a Rómaiakhoz és a Zsidókhoz, valamint az I. Korinthusi levélhez írott magyarázatával is jelen van, munkáit viszontlátjuk Csulyak heidelbergi jegyzeteiben (95., 98. tételek). Tilesius heidelbergi adománya volt a Johannes Bernardus Felicianus által az egyházatyák írásaiból az Apostolok Cselekedeteihez és a Katolikus levelekhez szerkesztett kötet (226. tétel). Thomas Brightmann híres Jelenések könyve-magyarázata pedig már a katolikusokkal folytatott hitviták világába vezet (134. tétel). Végül találunk egy konkordanciát, amelyet az emlékezet kisegítésére használhatott. (57. tétel).

Csulyak főként a 16. századi helvét szerzők, leginkább a zürichi teológusok magyarázatát kedvelte, mindössze néhány német (református, ritkábban evangélikus) exegéta műve tarkítja a szerzők sorát. Jól mutatja a Szentírás ismeretének és értelmezésének fontosságát, hogy a fent bemutatott művek teszik ki a jegyzéke közel egyhatodát.

II. 6. 2. PATRISZTIKA

Az egyházatyákat a humanisták fedezték fel és aktualizálták újra. A kora újkorban minden felekezet nagyra becsülte a munkásságukat, mint a romlatlan korszak tanúit, írásaik a felekezetközi hitviták során minden fél által gyakran idézett fegyverekké váltak.

Csulyak gyűjteményében Alexandriai Kelemen és Ambrosius folio méretű opera omniái az elsők a sorban (31–32. tételek). Az egyházatyák művei részben a korai eretnekekkel folytatott vitákat idézték: Poitiers-i Szent Hilarius *Lacubrationese* az arianusok, Justinus Martyr opera omniája a gnosztikusok elleni küzdelemben fogant (31., 50. tételek). Kiváló tudósok szerkesztették a köteteket: az első hármat Erasmus, a negyediket a grécista Johannes Langius, mind-

egyik Frobenius bázeli műhelyében jelent meg.¹⁸⁷ Párizsi kiadásban volt meg Irenaeusnak főként a gnosztikusok ellen írott *Adversus haeresese* (133. tétel). Nem hiányozhattak a polcra Szent Ágoston *De civitate Dei* és *De doctrina Christiana* című munkái (172., 347. tételek). A hippói püspök *Confessiones*-ét latinul és Medgyesi Pál fordításában magyarul is olvashatta Csulyak (315., 360. tételek). A teljes Augustinus-életmű 15 kötetes, valószínűleg az antwerpeni Plantin-műhelyben megjelent összkiadást (1576–1577)¹⁸⁸ az első apósa, Szikszai Bába György hagyatékából szerezte (279. tétel). *Diarium apodemicum*-ának szövegeit tekintve a húsznál több hivatkozással messze „Ágoston Doctor” volt a legtöbbször citált forrása, dogmatikai munkái közül az *Enchiridion*, a *De doctrina Christiana*, majd több prédikációja, epistolái, a *De civitate Dei* és a pelagíanusok elleni írásai tűnnek fel. Csulyak Tarcalon, 1608. április 4-én keltezett *Meditatio amarissimae domini nostri Jesu Christi Passionis* című kéziratának hivatkozásai között különösen sűrűn felbukkan Augustinus.¹⁸⁹ Egy-két példa erejéig találkozhattunk a Hieronymus (epistolái), Chrysostomus (*De providentia*), Ambrosius (*Liber de Isaac et anima*), Basilius, Origenes (*Homilia I. in Josue*), Tertullianus (*De poenitentia*), Cyprianus (*De laude martyrium*) és Fulgentius (*Epistola ad Gallam de statu viduali*) munkáiból vett, többnyire szentenciaszerű idézetekkel.

Az egyházatyák megbízható szövegkiadásai meghatározó tekintélyt jelenthettek Csulyak számára. Hiányzik a korszakban nagy népszerűségnek örvendő Origenes és Tertullianus, ám a hivatkozások arra utalnak, hogy saját könyvtáránál bővebb körből merített a patrisztika irodalmából, így ezek sem lehettek ismeretlenek számára.

II. 6. 3. DOGMATIKA

A korai reformátorok igyekeztek olyan szisztémát kidolgozni, amely magába foglalja a Bibliából nyerhető teljes tudást. Kálvin maga is készített református dogmatikai kézikönyvet, az *Institutio* egy 1592-es

¹⁸⁷ A közel kortárs protestáns teológusok közül Beythe István is kedvelte Frobenius egyházatyá-sorozatát. Lásd: ZVARA 2013, 61.

¹⁸⁸ PETTEGREE–WALSBY 2011, 2870.

¹⁸⁹ *Diarium*, 180v–189r.

genfi kiadását megtaláljuk Csulyak könyvtárában (110. tétel). A példányát ma Bukarestben őrzik, korábbi possessorok hiányában és a Luther-portrés bőrkötés „S. P. M. 1603” supralibrosa szerint újonnan vásárolhatta a peregrinus, majd olvasás közben végigjegyzetelte.¹⁹⁰ Benda Kálmán mutatta ki, hogy a Bocskai fejedelmet búcsúztató 1607. évi prédikációjának szövegében kimutatható Kálvin művének hatása. Csulyak szerinte „precíz felsorolását adja az uralkodói kötelességeknek. Helyenként a kötelességek felsorolása szinte a kálvini *Institutio* parafrázisának hat.”¹⁹¹

Zwingli szisztematikus műve, a *Commentarius de vera et falsa religione*¹⁹² és a Csulyak jegyzeteivel megtűzdelve a pataki Kollégiumra hagyományozott opera omniája¹⁹³ mellett (135., 6. tételek) egy kolligátumban feltűnik Melanchthon *Examen theologicuma* a lelkészek ordináció előtti vizsgálatáról (127. tétel). A lutheránusok által közös alapnak tekintett *Formula concordiae*-vel vitázva, főként Zacharias Ursinus munkája eredményeként jött létre az *Admonitio Neostadiana* (1581), amely 12 fejezetben tárgyalta a református hitelveket (265. tétel).¹⁹⁴ Kálvin főművének mintájára szerkesztette Guilielmus Bucanus (yverdoni lelkész, lausanne-i, majd saumuri professzor) a maga teológiai összefoglalását (177. tétel). Beza négy művében dogmatikai résztemákról értekezett (predestináció, poligámia), ezek részben önálló kolligátumot alkottak a lelkészi gyűjteményben (236., 243–246. tételek).

A század végéig a tudománycsoportot gyakran nevezték „loci communes”-nek, a hittételeket bibliai alapon igazoló műfaj után, melynek legismertebb példája Melanchthon munkája volt.¹⁹⁵ Ez ugyan hiányzik Csulyak gyűjteményéből, ám több hasonló kézikönyvet megszerzett. A berni Benedictus Aretius műve (145. tétel) mellett Petrus Martyr loci communesének 1603. évi heidelbergi kiadásából két példánya

¹⁹⁰ Leírását lásd: ÓSZ 2014, 267–269; OLÁH 2011, 130.

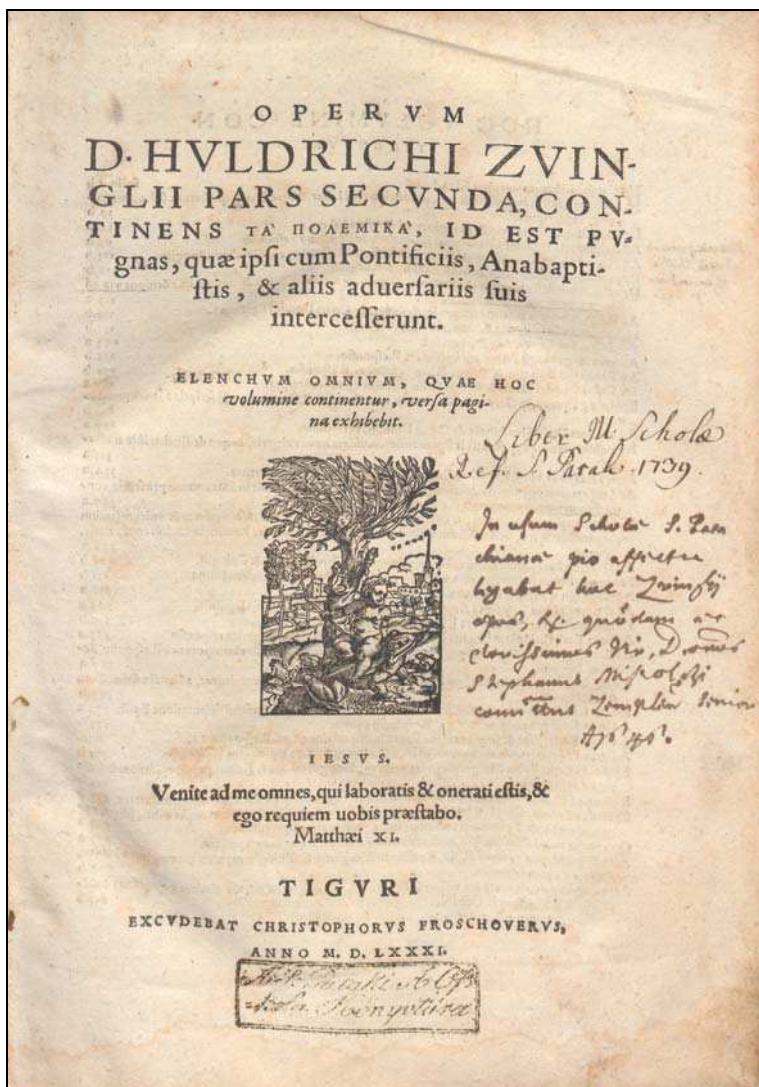
¹⁹¹ BENDA 1971, 325–326.

¹⁹² GÄBLER 2008, 81–84.

¹⁹³ TIREN B 500, B 501, B 30a

¹⁹⁴ *Shaff-Herzog*, VIII, 114. (VI. Lajos választófejedelem (1576–1583) idején – a „cuius regio, eius religio” elve alapján – Heidelberg egy rövid időre visszatért a lutheranizmusához.)

¹⁹⁵ NAGY G. 2008, II, 256.

5. kép: A pataki Kollégiumra hagyott egyik Zwingli-kötet címlapja
(TIREN B 501, fotó: Eger Gábor)

is volt (28., 59. tételek). Szegedi Kis István 1585 és 1608 között hat kiadást megért teológiai tudástárának 1599. évi bázeli kiadása megtalálható volt Csulyak könyvespolcain, a hozzá csatolt *Tabulae analyticae*-vel együtt (4. tétel). Fegyverneki Izsák bibliai konkordanciát és teológiai szótárat egyesítő lexikonának népszerűsége a Szegedi munkájával vetekedett, 1628-ig 14 kiadást ért meg Baselben, Londonban és Genfben.¹⁹⁶ Az 1596. évi bázeli kiadásával együtt jelent meg Amanus Polanus szisztematikus összefoglalása, a *Partitionum theologicarum* (124. tétel). A bázeli professzor fedezte fel a Petrus Ramus által kidolgozott rendszerben a teológia támaszát, ebben a művében 55 oldalon keresztül táblázatokba foglalva mutatta be a hittudomány alapjait.¹⁹⁷ Vele szemben a skolasztikus hagyományokra alapozott kálvinizmust képviselte Hieronymus Zanchius, aki előbb a strasbourgri, majd a heidelbergi egyetemen tanított Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás szellemében. Az utóbbi *Summa theologiae* című munkája szerkezetében és tartalmában is meghatározta Zanchius fontosabb műveit, a *De tribus Elohimot* és a *De natura Deit* (61–62. tételek).¹⁹⁸ Csulyak számára alapvető tekintély lehetett, hiszen e kettőn túl a Szentírásról szóló értekezése mellett az opera omniája neustadti kiadásának 3 kötete is megvolt a könyvtárában (175., 243., 63–64. tételek). A használat nyomait megtaláljuk a Rákóczi Zsigmondot parentáló beszédében, amelyben olyan munkákra hivatkozott, mint Zanchiustól a *De operibus Dei* vagy Kálvin *Psychopannychiája*.¹⁹⁹

A zürichi Theodorus Bibliandernek (Buchmann) a reformátusok által elismert két szentségről, a Keresztségről és az Úrvacsoráról szóló értekezése is megvolt a lisztkai parókia könyvtárszobájában. Pareus éppen Csulyak érkezésekor bocsátott ki két tanulmányt az Úrvacsoráról, tanítványa ezekhez hozzájutott (155. tétel). Az egyikben a különböző teológiai nézeteket összefoglalva megállapította, hogy a katolikusok és a lutheránusok eltértek a hagyománytól; a másikban a kenyér megtörésének teológiai vonzatáról értekezett.²⁰⁰ Pareus előd-

¹⁹⁶ SZABÓ A. 2004, 111–112.

¹⁹⁷ LETHAM 1990, 465–471. Polanus másik nagy összefoglalását, a *Syntagma theologiae Christianaet* hiába keressük Csulyaknál.

¹⁹⁸ BURCHILL 1984, 1–4.

¹⁹⁹ *Diarium*, 249r.

²⁰⁰ SELDERHUIS 2006, 107–110.

je, Georgius Sohnius Melanchthon-tanítványként egykori mestere és a helvét reformáció teológiáját próbálta összehangolni.²⁰¹ Kétkötetes opera omniája egybekötve került Csulyakhoz (136–137. tétel).

Végül a Kálvin és utóda, Beza levelezését tartalmazó kolligátumot említhetjük, amelyet ma Pápán őriznek. A reformátorok a teológiai tárgyú leveleikben általában egy-egy rész kérdésben fejtették ki a véleményüket (131–132. tétel). A mások mellett Csulyak kezétől végigjegyzetelt kötet nem sokkal a halála után Tállyai B. Mihály pataki diákhoz vándorolt.²⁰²

A hitgizságok rendszerezésének tudománya megőrizte fontosságát a 17. századi teológiai gondolkodásban. Csulyak a legfontosabb református dogmatikai alpműveket igyekezett megszerezni, különösen a loci communes műfajában tudunk klasszikus darabokat felmutatni, amelyek közül nem hiányoztak a korabeli magyar teológusok nemzetközileg elismert csúcsteljesítményei sem. A helvét auktorok mindent elsöprő fölénye jellemzi a könyvtára dogmatikai részét.

II. 6. 4. KATEKETIKA

A hitvallások ismerete kulcsfontosságú volt a konfesszionalizálódó protestantizmus világában. Az egyházi kánonok a lelkészek feladataul szabták a katekizációt, Miskolci Csulyak István az esperesi vizitációi során vizsgálta azt is, hogy a gyülekezet papja „tanít-e hittant (kátét) és tanítja-e a keresztény vallás alapelemeit?”²⁰³ A vizsgálat eredménye siralmas volt. Sok helyen egyáltalán nem folyt kátéoktatás, vagy nem megfelelő időben tartották.

A *Heidelbergi Kátét* kivéve Miskolci Csulyak több református hitvallást is megszerzett. Könyvtárában találjuk például Ulrich Zwingli V. Károly részére készült hitvallását, amelyre ítéletet várt a császártól, ám az augsburgi birodalmi gyűlés sosem tárgyalta azt (240. tétel).²⁰⁴ Zacharias Ursinus, a *Heidelbergi Káté* egyik szerzője, annak szövegét kommentálva tartotta dogmatikai előadásait, amelyek *Explicia-*

²⁰¹ NAM 2009, 55–57.

²⁰² DRETGYK K II 154, 266; Tállyaira lásd: HÖRCSIK 1998, 73.

²⁰³ DIENES 2008a, 6.

²⁰⁴ GÄBLER 2008, 131–133.

tiones catecheticae címmel láttak napvilágot (130. tétel). Ezen kívül még egy hasonló tárgyú előadássorozata érdemel említést. A tucatnyi kiadást megért lekcziókat egykori tanítványa, David Pareus is sajtó alá rendezte.²⁰⁵ A *Heidelbergi Káté* másik szerzője, Caspar Olevianus szisztematikus értelmező munkája, az *Expositio symboli apostolici, sive Articulorum fidei* szintén megvolt Csulyaknál (282. tétel). Beza *Christianae fidei confessiójának* egy 1595. évi kiadását tartotta a könyvtárában (244. tétel), amely az 1562–1563-as *Tarcal–Tordai Hitvallás* alapja volt.²⁰⁶ A legfrissebb az 1617-ben, Bremenben kiadott Matthias Martinus-féle káté volt (305. tétel).

Említettük már, hogy a *Második Helvét Hitvallás* Szenci Csene-féle első kiadását (Oppenheim, 1616) a Heidelbergben tartózkodó Miskolci S. János küldte Csulyak félárván maradt lányai számára (288. tétel). Az ajándékozás körülményeit Péter Katalin rajzolta meg: anyjuk halála után a lelkész maga kezdte olvasásra tanítani Judit és Zsuzsanna nevű lányait, s ennek a híre eljuthatott Heidelbergbe.²⁰⁷ A tanításhoz jól jöhetett a magyar nyelvű kiadvány, ám arról kevés adat áll rendelkezésünkre, hogy mennyire volt ez bevett szokás a lelkészi családoznál. A református nőnevelés kismonográfiájából kimaradt ez a beszédes epizód, Csulyaknak mint a Tolnai Dalí nevelési reformjaival szembenálló figurának jutott szerep.²⁰⁸ További adalék, hogy az 1633. évi sátoraljúj helyi zsinaton felszentelt lelkészeket Miskolci Csulyak a *Második Helvét Hitvallás* szövegére is feleskette.²⁰⁹

A korszak református hittani kiadványai közül hiányolhatjuk a Siderius-kátét Csulyak könyvtárából, ami a jelenlegi ismereteink szerint legalább négyszer megjelent a tulajdonos életében (1597, 1624, 1632, 1642).²¹⁰ A szerzőjét jól ismerte, ugyanis az abauji esperes ajánlására került Thököly Sebestyén fia mellé praecceptornak.²¹¹

Néhány példával illusztrálható, hogy Csulyak István gondot fordított a különböző felekezetek alapvető tanításainak megismerésére.

²⁰⁵ VAN WYK 2013.

²⁰⁶ RÉVÉSZ 1934, 272–273.

²⁰⁷ PÉTER 1999, 328–329.

²⁰⁸ MISÁK 2001, 42–44.

²⁰⁹ NAGY G. 2008, I, 216.

²¹⁰ GYÓRI 2010, 13.

²¹¹ RMKT XVII/2, 290.

A *Formula concordiae* a lutheránus egyházon belüli széthúzás megszüntetésére jött létre 1577-ben, egy olyan dogmatikai egységokmányként, amelyet közös alapnak tekinthettek.²¹² A lipcsei 1606. évi kiadását találjuk a jegyzéken (264. tétel). Ursinus *Formula concordiae*-vel vitázó iratát pedig már említettem. A tulajdonában lévő katolikus Canisius-káteról is esett szó korábban, amelyre 1621 februárjában a szerencsi templomban elhangzott temetési *Oratio*ójában a purgatorium tévtanításának egyik foglalataként hivatkozott.²¹³

II. 6. 5. HOMILETIKA

A református lelkészeknek vasárnaponként kétszer, szerdán és pénteken egy-egy alkalommal legfeljebb egyórás prédikációt kellett tartaniuk.²¹⁴ Nem volt közöttük egyetértés a módszert illetően, hogy a perikópák használata, a postillák alapján való prédikálás, vagy inkább a szabad textusválasztás a helyes megoldás.

Csulyak a felkészüléshez több homiletikai kézikönyvet is vásárolt. Egymást követték a lizskai parókia könyvespolcain Johannes de Sancto Geminiano 16–17. században többször kiadott exemplumgyűjteménye, a leuveni Thomas Stapleton, Laurentius Beyerlinck antwerpeni kanonok, valamint Felix Biddembach promptuariumai (276–278, 280. tételek). Biddembaché rendszeresen feltűnik a református jegyzékeken, az egyik legkedveltebb munka lehetett a korszakban. Beyerlinck munkája egyébként a mannheimi Mária-templom egyik oltárával kapcsolatban bukkan fel Csulyak útinaplójában.²¹⁵ Friss olvasmánya lehetett a bázeli Amandus Polanus *De conciones sacrarum metodo institutio* című, kezdő lelkészek számára készült módszertani segédkönyve. Az 1604. évi bázeli kiadásban ramista alapon készült exegetikai-retorikai mintákat is találhatott a papi pályára készülő ifjú (301. tétel).²¹⁶ A világi szónoklattól az igehirdetést elkülönítő Polanus radikálisan leegyszerűsítette az egyházi retorika elveit, a

²¹² Lásd: MASZNYIK 1908, 220–226. (Első megjelenése: 1580, első magyar kiadása: 1598.)

²¹³ *Diarium*, 248v.

²¹⁴ NAGY G. 2008, I, 225.

²¹⁵ *Diarium*, 76v.

²¹⁶ BURNETT, A. N. 2006, 166–170.

prédikációknak mindössze három részét különböztette meg (exordium, tractatio, conclusio).²¹⁷ Ugyancsak külön kezelte a világi és az egyházi retorika tudományát Bartholomaeus Keckermann, ám az előbbi eszközeit használta a Szentírás magyarázatához és üzenetének hirdetéséhez. *Rhetorica ecclesiastica*ja a prédikáció elkészítésében és előadásában nyújtott segítséget (152. tétel). E munka részeként olvashatta Csulyak más szerzők (Ursinus, Georgius Sohnius, Antonius Schorus) hasonló, kisebb terjedelmű értekezéseit.²¹⁸

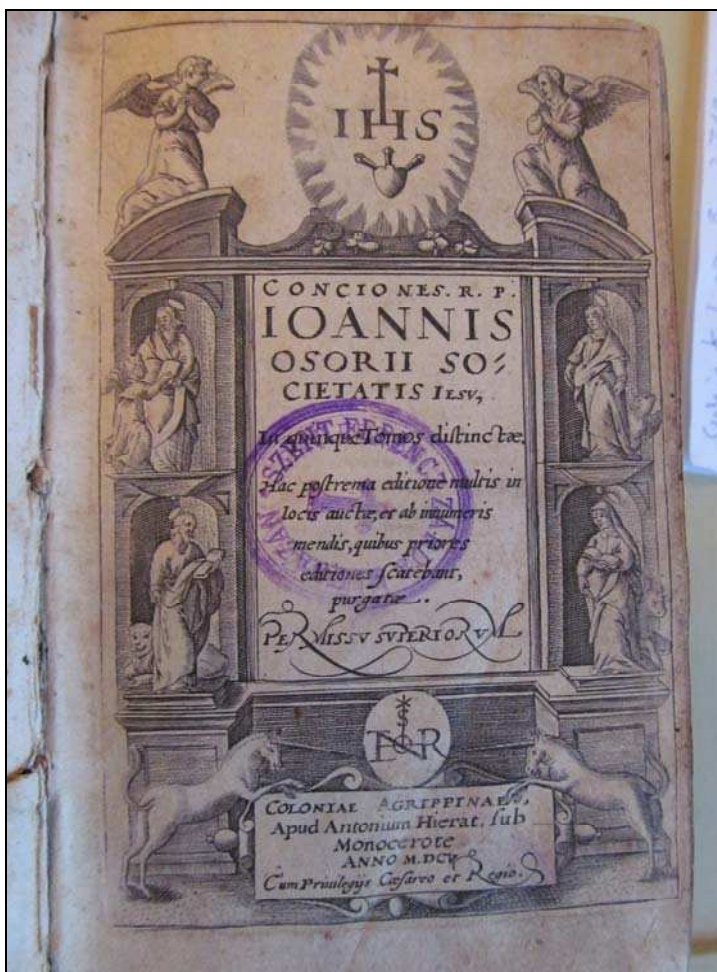
Miskolci Csulyak István a közel négy évtizedes szolgálata során százával írhatta a prédikációkat, ám ezek közül alig ismerünk néhányat. Könyvjegyzékén számos olyan munkát találunk, amelyeket más szerzők prédikációiból állítottak össze. Egy részük megegyezik a bibliakommentárok auktoraival, és ezúttal is figyelemre méltó a zürichi reformátorok magas aránya. Közülük is kiemelkedik Rudolf Gvalther a terjedelmes életművéből válogatott nyolc homiliás kötettel (29–30., 118–123. tételek), valamint Lavaterus három tematikusan rendezett szentbeszédek tartalmazó kötete (297–299. tételek). Bullinger homiliasorozatának több darabja is megvolt Csulyaknál: a Dániel próféta könyvéhez írott munka 1576. évi kiadásából két példányt is szerzett (18., 23. tételek), az Ézsaiás könyvéről szólót pedig Szenci Molnárnak adta Heidelbergben (39. tétel). Beza Krisztus felátadásáról írott homiliája tovább gyarapítja a helvét szerzők táborát (295. tétel). A bázeli Johannes Brandmüllerus 40 esketési és 180 temetési prédikációt felvonultató munkája széles körben variálható szövegeket tartalmazott a különböző nemű, korú és állapotú személyekre nézve (129. tétel).²¹⁹ Lambertus Danaeus és a herborni Jodocus Nahumius (Naum) műve vasárnapi (281., 80. tételek), Pantaleon Candidus (Weiss) zweibrückeni superintendensé temetési prédikációkat (128. tétel) kínált olvasásra. Az Erzsébet-korabeli Anglia legnépszerűbb puritán prédikátora, az „Ezüsttorkú” Henry Smith nagy tömegeket vonzó beszédei közül a *The Trumpet of the Soule, Sounding to Iudgement* című kötet latin fordítását (*Animae tuba ad iudicium clangens*, 1616) szerezte meg Csulyak, hazatérte után (296. tétel).²²⁰

²¹⁷ IMRE 2012a, 42.

²¹⁸ RESTÁS 2000, 477–494.

²¹⁹ Lásd: BURNETT, A. N. 2005, 37–54.

²²⁰ Lásd: SMITH 2002, 3–8.

6. kép: Az Osorius-prédikációk címlapja (TBK 0708, saját fotó)

Az anyanyelvű prédikációs kötetek mind Szenci Molnárhoz köthetők: a bekecsi templomszentelőt személyesen tőle, Abraham Scultetusnak a reformáció száz éves emlékünnepeán mondott beszédének fordítását pedig a testvérétől kapta (289., 100. tétel).²²¹

²²¹ RMNy 1334; RMNy 1166.

A katolikusok közül elsőként Johannes de Sancto Geminiano temetési beszédeit említhetjük, amelyek még a 17. században is több kiadást mértek (290. tétel). Időrendben Temesvári Pelbárt két, Laskai Osvát egy prédikációs gyűjteménye követi (367–369. tételek). A párizsi Bessaesus háromkötetes munkáját Miskolci Puah Páltól kapta (103. tétel). Johannes Osorius spanyol jezsuita szerzetes ötkötetes *Concionésének* (286. tétel) két, ma is kézbe vehető darabja zárja a sort (az egyiket Marosvásárhelyen, a másikat Nagyváradon őrzik). Az egyik kötet hátsó szennylapjaira Csulyak akkurátusan újrendezte a prédikációk alapjául szolgáló textusokat a Szentírás könyveinek rendjében. Az elszórt lapszéli jegyzetekkel együtt mindez utalhat arra, hogy prédikációihoz használta a kötetet.²²²

A lutheránus szerzők közül Salomon Gesnerus I. Frigyes Vilmos szász-weimari herceg felett tartott temetési beszéde éppen Csulyak németországi tartózkodása idején hangzott el, s ekkor kapta Kege-liustól (325. tétel). Szintén ebben az időben jelent meg Lucas Pollio boroszlói prédikátor nagyszerű homiliáinak latin fordítása az örök életről (128. tétel), amelyet néhány évvel később Mihályko János magyarul is kiadott.²²³ Emellett az idősebb Simon Pauli rostocki, Christophorus Corner frankfurti és Erasmus Sarcerius nassau reformátorokat említhetjük, akik postilláikkal vannak jelen a gyűjteményben (153–154., 160. tételek). Johannes Clajus négynyelvű (német, latin, görög, héber) perikópáját is megtaláljuk a jegyzéken (159. tétel).

Csulyak szép homiletikai gyűjteményére jellemző a református szerzők túlsúlya, ezen belül pedig a svájci kantonokban működő teológusok fölénye. A műfajon belül találunk alkalmi- és ünnepi prédikációkat, valamint a lectio continua alapján egy bibliai könyvet végigmagyarázó beszédgyűjteményt is. A korabeli magyar nyelvű prédikációkat mindössze két kötet reprezentálja. Szenci Molnár maga is beszámolt ezek hiányáról, 1613 és 1615 között mindössze négy magyar munkával találkozott, s közülük mindössze Kulcsár György művét ítélte újrakiadásra méltónak, „mivelhogy azonközben soc bölcz emberektől deakul és egyéb nyelven sockal hasznosb Postillác irattattac”.²²⁴ A század középső harmadában lendült fel a minta szű-

²²² RKEK 709.

²²³ THIENEMANN 1923, 28.

²²⁴ RMKT 17/6, 486; idézi: ZVARA 2013, 32.

kében lévő prédikátorokat segítő beszédgyűjtemények kiadása. Ekkor jelentek meg Derecskei Ambrus, Margitai Péter és Kecskeméti Alexis János munkái, Szenci Molnár újabb Scultetus-fordítása, Alvinczi Péter postillái, Keresszegi Herman István és Geleji Katona vaskos tomusai. Csulyak ezeknél szívesebben forgothatta a latin nyelvű gyűjteményeket, amelyekből felekezeti korlátok nélkül válogathattott saját könyvtárában, kikerülve az eltérő teológiai felfogásból adódó ütközési pontokat.

II. 6. 6. LITURGIA

A szertartásrend ismerete szorosan hozzátartozott a lelkészi hivatás gyakorlásához. A gyülekezet számára a legalapvetőbb hitelvek ismeretén túl a megszokott liturgikus keret jelentette a konfesszionális stabilitást. Meglepő fordulat, hogy egyetlen hazai használatra szánt ágendát sem tudunk felmutatni Csulyak könyvtárából. Sorra véve a működése alatt megjelent korabeli kiadásokat, lelkészünk 5 különböző munka 7 kiadásából válogathatott volna.²²⁵ Ágendáink gyakran terjedtek kéziratban, a Komáromi Csipkés György csak ilyen formában maradt ránk.²²⁶ Csulyak másolatban is tarthatott magánál példányt valamelyik fenti műből, ám ennek nincs nyoma a jegyzéken. Egyetlen ágendája a zürichi Lavateré, aki városa egyházának szertartásrendjét tette közzé *De ritibus et institutis Ecclesiae Tigurinae* című könyvecskéjében (242. tétel), ám ennek nem volt hatása a hazai református istentiszteletre.²²⁷

Az olaszliszkai gyülekezet is ajándékba kapta a szertartás magyarul énekelt dallamait tartalmazó *Öreg Graduált* az idősebb Rákóczi Györgytől, a kötetet levélben köszönte meg Csulyak. A fejedelem a kiküldött példányokat sajátkezű ajánlással látta el a jelentősebb gyülekezetek számára.²²⁸ A vaskos kötet azonban nem a lelkész magán-

²²⁵ Az 17. század közepéig megjelent Melius Juhász Péter (1563), Szenci Molnár Albert (1612), Milotai Nyilas István (1621, 1622, 1634), Samarjai Máté János (1636) és Paksi K. György (1643) ágendája. Lásd: ZOVÁNYI 1977, 14–15.

²²⁶ Lásd: FEKETE 2010, 7–9.

²²⁷ Lásd: FEKETE 2008, 52–60.

²²⁸ RMKT XVII/2, 330.

könyvtárát gyarapította, hanem a gyülekezet tulajdonában használhatta azt a mezőváros mindenkori prédikátora. Elképzelhető, hogy a napi használatra szánt kézikönyvek (énekeskönyv, ágenda) a templomban és nem a lelkészi lakban voltak elhelyezve.

Megjegyzendő, hogy Csulyak több egyházi éneket szerzett, melyek egy részét a gyülekezet énekelte. Johannes Kolross (1487–1558) *Ich dank dir, lieber Herre...* kezdetű reggeli énekének fordítását már említettük, amelynek magyar nyelvű fordítása a század folyamán többször megjelent különböző gyűjteményekben.²²⁹

II. 6. 7. POLEMIKA

II. 6. 7. 1. A katolikusokkal folytatott hitviták irodalma

Miskolci Csulyak István működésének évtizedeire esett a magyarországi hitviták egyik legforróbb időszaka. A 16. század második felében még a protestáns felekezetek között folyt a csatározás, majd a 17. század első felére áthelyeződött a hangsúly a protestáns-katolikus polémiára.²³⁰ A katolikus egyház újrászerveződése ekkor már javában folyt, ám a protestánsok a század végi állapotokhoz képest még sokkal előnyösebb pozícióból védekezhettek.

A hazai hitviták történetében új fejezetet nyitott Pázmány Péter *Kalauz*ának megjelenése, amely szerzője életében két további kiadásban látott napvilágot (1613, 1623, 1637). Protestáns oldalról többen tervezték, hogy válaszolnak rá, ám Bethlen politikai elvei miatt ez sokáig nem volt időszerű. Csak a fejedelem halála évében indulhatott meg a támadás a „rágalmazó, dühös és veszedelmes” *Kalauz* ellen, amikor Gusztáv Adolf szövetségeseiként, a német protestánsok védelmében be kívánt lépni a harmincéves háborúba. Csulyak maga is részese volt az egyházkerületek összefogásával a *Kalauz*ra felelni kívánó vállalkozásnak, amely végül nem valósult meg. A Tiszántúli Református Egyházkerület 1629. február 18-i tasnádi közzsínata és a Zempléni Református Egyházmegye május 2-i erdőbényei generális

²²⁹ RMKT XVII/2, 50–51, 389–391.

²³⁰ HELTAI 2008, 159.

zsinata végzést hozott Pázmány művének cáfolatára.²³¹ A bényei zsinatot a jegyzői tisztet viselő Csulyak hívta össze a januárban elhunyt Váczi Gergely utódának megválasztására, ahol végül őt választották esperessé.²³² Jelentős szerepe lehetett abban is, hogy az arra érdemes lelkészek között felosztották a *Kalauzra* adandó válasz kidolgozását. Felmerült az is, hogy latinra fordítva a külföldi egyetemekre küldik disputációs témául, valamint, hogy külföldi teológussal cáfoltassák meg, ahogyan azt a lutheránusok tették.²³³

1629. június elsején további részleteket jegyzett fel naplójába: „Az Kalauzot mi illeti [...] meg kell az első editio után [válaszolni – O. R.] az Balduinus refutatióját, Pázmánynak arra való feleletit és az utolsó editiót is”.²³⁴ Vagyis az evangélikusok által a Fridericus Balduinus wittenbergi professzorral készített *Kalauz*-cáfolat és az arra érkező viszontválasz²³⁵ is Csulyak látóterébe került. Július 11-én az újhelyi partialis zsinaton²³⁶ a zempléni traktus küldötte beszámolt arról, hogy a tiszántúliak két váradi lelkészre, a Pázmánnyal már korábban is vitázó Pécsváradi Péterre²³⁷ és Turi Szántó Jánosra bízták a rájuk eső részt, amelyet a következő év kiskarácsonyáig kellett elvégezniük. A közös munkáról tanúskodnak Csulyak levelei: július 25-én Szepsi Láni Mihály abaúji esperestől kért tanácsot, másnap Szepsi Laczkó Máté bényei prédikátort értesítette a lépésről.²³⁸ Miskolci Csulyak arra volt kíváncsi, hogy „milyen módszert követnek az ő felügyelete alatt álló tisztelendő testvérek, vajon azt, amelyet Juelus Hardingus megcáfolásában, és Martyr Gardineruséban megtartott, vagy pedig azt, amelyet Vitakerus Bellarminus ellen követett”.²³⁹

Bár a könyvtárából hiányoznak a Stephanus Gardinerus és Petrus Martyr, valamint a John Jewell és Thomas Harding vitáját bemu-

²³¹ Lásd: RÁSZLAI 2007, 3–4, 9–10.

²³² RMKT XVII/2, 295.

²³³ ZOVÁNYI 1909, 190.

²³⁴ MISKOLCZI CSULYAK 1911, 36.

²³⁵ Balduin *Phosphorus veri catholicismi* (1626) című munkájára Pázmány a következő évben *A setet haynal-csillag-utan budoso luteristak vezetőjével* válaszolt. Lásd: RMNy 1376.

²³⁶ ZOVÁNYI 1909, 196.

²³⁷ RMNy 1427; ZOVÁNYI 1977, 466.

²³⁸ RMKT XVII/2, 322–323.

²³⁹ TOLNAI–HARGITTAY 1981, I, 133.

tató művek, pontosan ismerte az általuk választott metódusokat. Több példát találunk a William Whitaker és protestáns kollégái által Robertus Bellarminus bíborossal folytatott pengeváltáshoz kapcsolódó kiadványokra. A polemikus módszerek terén szerzett jártasságra németországi tanulmányai során tehetett szert. Naplójában megemlékezett arról a 39 disputációról, amelyet 1603-ban Pareus vezetésével Bellarminus *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos*ából tartottak.²⁴⁰ A katolikus fél hivatalos álláspontjának számító írásra nagyszámú ellenirattal reflektáltak a protestánsok, cáfolata fontos része volt a heidelbergi teológiai stúdiumoknak, csakúgy, mint a Kárpát-medencében.²⁴¹ Korábban Görlitzben két alkalommal feladatul kapta polemikus beszédek írását, naplójából ismerjük az 1602 augusztusában a purgatóriumról, októberben pedig a megigazulásról írott értekezéseket.²⁴² Az utóbbit a Csulyak által „Pontificior[um] Goliathus”-nak nevezett Bellarminus *De justificatione* című munkája inspirálhatta, amelyet Pareus is cáfolat tárgyává tett.²⁴³ Peregrinusunk nem sajnálta a pénzt az említett *Disputationes* megszerzésére, az 1601. évi ingolstadti kiadásához több mint 13 aranyért jutott hozzá (13. tétel).

A gazdag anti-Bellarminus irodalom jó néhány darabját megszerzte Csulyak. Az egyik szerző az általa is emlegetett William Whitaker, akinek több jelentős vitázó munkája közül a Bellarminus által lefektetett egyházfogalmat cáfoló *Praelectiones de Ecclesia contra Bellarminum*,²⁴⁴ és a *Praelectiones ... de conciliis contra pontificios* szerepel a jegyzéken (115–116. tétel). Bellarminus és Stapleton ellen készült Whitaker Szentírásról értekező munkája (*Disputatio de Sacra Scriptura*, 114. tétel), utóbbival szemben az eredendő bűnről is írt (*De peccato originali*, 117. tétel).²⁴⁵ I. Jakab udvari káplánja, Matthew Sutcliffe exeteri esperes három, a kardinális ellenében született művét is beszerezte

²⁴⁰ RMKT XVII/2, 290.

²⁴¹ HELTAI 1987, 209; HELTAI 2008, 48.

²⁴² *Oratio qua Pontificorum quatuor de Purgatorio argumenta confutantur* (*Diarium*, 160v–164r.); *Prologus examini syllogistico, de justificatione hominis coram Deo, Praemissus* (*Diarium*, 164v–166v.)

²⁴³ Miskolci Csulyak utalása Bellarminóra. (*Diarium*, 165r.)

²⁴⁴ BITSKEY 2000, 295.

²⁴⁵ KECSKEMÉTI 2013, 94.

Csulyak: a római pápáról, a Purgatóriumról és az igaz egyházzól (258–259. tételek). Amandus Polanus a *Sylloge thesium theologiarum*mal szintén Bellarminus híres főművét vette célba (139. tétel). Csulyak egyik kolligátuma a lengyel reformátusok vezéregyénisége, Andreas Chrasztovius (Chrzastowski) és Bellarminus, valamint a jezsuita Martinus Smiglecius (Smiglecki) és az evangélikus Jacobus Zaborowski vitáját közvetítette (105–107. tétel). Christianus ad Portum berni professzor és a freiburgi jezsuita kollégium alapítója, Sebastianus Verronus (Werro) összecsapásának dokumentumát említhetjük az antijezsuitika irodalom zárásaként (239. tétel).

Aonius Palearius, az eretnekként kivégzett reformátor és a remonstráns Conradus Vorstius egyaránt a római egyház téves tanairól érkezett (135., 149. tételek), mellettük megtaláljuk a hugenotta Daniel Chamier népszerű *Panstratiae Catholicae*-jét 3 kötetben (55. tétel). Martin Bucer és Bartholomaeus Latomus vitájának dokumentumai, Bullinger katolikus-ellenes írásai (az úrvacsoráról és a miséről)²⁴⁶ mellett Csulyak megszerezte Antonius Sadeel (de la Roche Chandieu) és az ingolstadti Gregorius de Valentia eukarisztia-polémiajának egyik nyomtatványát (6., 74., 232. tételek). Stephanus Willen névtelenül megjelent írásában (*Tuba belli sacri*) a pápai hatalommal szemben intézett támadást (102. tétel). Szegedi Kis István négy kiadást megért *Speculum romanorum pontificiorum*a a reformáció antikrisztus-irodalmának jeles darabja volt, Csulyak a legutolsó kiadásból (1602) szerzett egy példányt (249. tétel). Szegedi a pápaságot ekkleziológiai megközelítésből támadva bemutatta annak hibás működését exegetikai, dogmatikai és egyházzogi szempontból.²⁴⁷

Az oxfordi John Rainolds két művével is jelen volt a pápistákkal folytatott irodalmi ütközetben (125–126. tétel). Pareus, Csulyak tanára Johannes Magyrus speyeri jezsuitával vitázó munkája, a *Disceptatio epistolaris*... két példánya is megvolt Csulyaknak: egy a szerzőtől és egy Thököly Miklóstól, amelyet később apósának ajándékozott (158. tétel). Apja nyomdokán haladva Johannes Philippus Pareus *Casigatione*sével csatlakozott a Magyrusszal folytatott polémiához (233. tétel). A jezsuita-ellenes nyomtatványok kolligátumába köttették a

²⁴⁶ TIREN B 500

²⁴⁷ IMRE 2000, 53–57.

7. kép: Szegedi Kis István portréja Csulyak peregrinációs albumából (REUSNER 2018, [364].)

sedani Daniel Tilenus *Speculum Antichristijét* (250. tétel), valamint a heidelbergi Simon Steinius és az ingolstadtai Jacobus Gretserus párbajának egyik darabját (254. tétel). Az idős Beza a nyomdák jelentette nyilvánosság segítségével cáfolta azokat az álhíreket, miszerint pápistává lett (157. tétel).²⁴⁸ Végül a puritán William Perkinsnek *A Reformed Catholic* című hitvédő iratának második latin kiadását (Hanau,

²⁴⁸ ROLT–HOUSTON 1759, 155.

1603) említhetjük (176. tétel).²⁴⁹ Ennek a Kecskeméti C. János által készített magyar fordítását Zombori Hasznok Péter ungi esperes üdvözlőversével nyomtatták ki (Kassa, 1620), akivel Csulyak jó kapcsolatot ápolt.²⁵⁰ Perkins munkája eszerint ismert volt a kelet-magyarországi vezető lelkészek körében.

Feltűnik továbbá egy, a 17. század első harmadára már aktualitását veszített vita irata, amely 1518-ban, Luther tanai fölött zajlott Andreas Karlstadt és Johannes Eck között (373. tétel). Végül feltételezzük, hogy az ellenfél jobb megismerése vezette Csulyakot, amikor megszerezte a Jézus Társasága reguláit (251. tétel).

II. 6. 7. 2. A protestáns felekezetek közötti hitviták irodalma

A kálvinisták, lutheránusok és antitrinitáriusok közötti összetűzések adják a nyomtatott kontroverz-teológiai termés másik nagy szeletét Csulyak könyvtárában. Lucas Osiander württembergi prédikátor két műve a lutheránusok kálvinistákkal, valamint a protestánsok katolikusokkal folytatott pengeváltásának emlékét őrzi (146–147. tétel). Jacobus Andreae tübingeni professzor és a svájci kálvinisták (pl. Johannes Jacobus Grynaeus) között folyó vagdalkozás során született Marcus Beumlerus és Bullinger két kisebb értekezése (235–238. tétel). Bár Pareus nem látott áthidalhatatlan ellentéteket a protestánsok között az üdvösség alapjait érintő teológiai kérdésekben, a Heidelbergi Egyetemen a *Formula Concordiae*-hez ragaszkodó tanárok és diákok kiszorításáért folyó harcban maga is részt vett.²⁵¹ Számos iratot publikált a lutheránusokkal szemben, vitába keveredett például Aegidius Hunnius wittenbergi orthodox teológussal. A *Calvinus orthodoxus* kiadásával védte meg a Kálvin által is nagyra becsült héber szövegagyományt és írásmagyarázatot a lutheri inspirációval szemben (269. tétel).²⁵²

Csulyak németországi tartózkodása idején zajlottak a hessen-kasseli grófságban az ún. „Verbesserungswerk” eseményei. A marburgi és az onnan elűzött giesseni professzorok között irodalmi eszközökkel vívott harc alakult ki. Ennek részeként az evangélikus Baltha-

²⁴⁹ Lásd: BERG 1942, 87–88, 96; KOLTAY 1991, 40.

²⁵⁰ RMNy 1214A; Zombori 1607. november 28-án írt kétnyelvű bejegyzést Csulyak albumába. Lásd: REUSNER 2018, [1250].

²⁵¹ HELTAY 1994, 67.

²⁵² CSEPREGI 2004, 55.

sarus Mentzerus a református Matthias Martinusszal (herborni, majd brémai tanár) folytatott vitát Krisztus jelenlétéről az Úrvacsorában.²⁵³ Csulyak az előbbi egyik művét szerezte be (305. tétel).

A szociniánusokkal folytatott kálvinista vita csekély mértékben jelenik meg a gyűjteményben, ennek szereplőjeként említhető Jacobus ad Portum (Amport), aki Christophorus Ostorrodus ellen, valamint a franekeri Sibrandus Lubbertus, aki Faustus Socinus ellen adott ki vitairatot (78–79. tétel).

A nemzetközi jog megalapozójaként ismert Hugo Grotius *De veritate religionis Christianae* című műve elsősorban az apologetika körébe sorolható. Azzal a céllal írta, hogy a kereszténység védelmében és terjesztésében megkönnyítse a holland tengeri kereskedők dolgát. A laikusok számára kiadott szöveg azonban hamar a teológusok cél-táblájává vált, arminianizmussal és szocinianizmussal vádolták a szerzőt (356. tétel).²⁵⁴

A hazai kontroverz-teológiai termésből alig válogatott Csulyak. A filippista Sebastian Ambrosius Lam késmárki lelkész és az ortodox Gradeczi Horváth/Stansith Gergely nézeteltérése a protestáns felekezeteken belül fellépő feszültségről árulkodott (148. tétel).²⁵⁵ Az ifjú Csulyak a munka megjelenését követően jó fél évet töltött Késmárkon Thököly Sebestyén udvarában, feltehetően ekkor szerezte a nyomtatványt.²⁵⁶ A Beregszászi Lőrinc Péter és Thoraconymus Mátyás pataki rektorok műveiből, Johannes Jacobus Grynaeus szerkesztésével készült antológiában (RMK III 759) többek között Szántó Arator István jezsuita páterrel polemizáltak (224. tétel). Az antitrinitáriusokkal folytatott Szentháromság-vita termése volt továbbá Károlyi Péter Blandrata és Dávid Ferenc tanai ellen írott műve (225. tétel).²⁵⁷

II. 6. 7. 3. A hitvitázó Miskolci Csulyak István

Említést érdemel, hogy az ifjú Csulyakot nagybátyja, Póli István (a Jovenianus-széphistória szerzője) akadályozta meg abban, hogy pénztelenségében a nagyszombati jezsuitákhoz menjen tanulni, ami fele-

²⁵³ Lásd: IMRE 2012b, 197–216.

²⁵⁴ KLEIN 2005, 149–150.

²⁵⁵ RMK III 929

²⁵⁶ Bővebben lásd: Oláh 2018b, 517–532.

²⁵⁷ RMK III 612

kezetváltással járt volna együtt.²⁵⁸ Később több alkalommal bonyolódott vitába a katolikusokkal. Egy Pareusnak írott levelében (1607) eldicsekedett például azzal, hogy amikor Heidelbergből hazafelé tartva Bécsben egy jezsuita szerzetes el akarta „ámítani” az ifjú tanítványát, ő úgy megpirongatta, hogy végül megszegyenülten távozott.²⁵⁹ Máskor szolgálati helyén kellett védekeznie. Szerencsi lelkészként 1609. január 21-én temette el patrónusát, az erdélyi fejedelemségről lemondó Rákóczi (II.) Zsigmondot.²⁶⁰ Egy év sem telt el, s Rákóczi katolikus özvegye, Telegdi Borbála a szerencsi várban kápolnát építtetett, ahol „két misező bakot” tartott, „kic ellen nem kichiny hadakozasom vagion es villongasom” – panaszkolta Csulyak a Szenci Molnárhoz írott levelében.²⁶¹ Bármilyen is lehetett a vita témája, a református lelkész jó hasznát vehette a fent bemutatott olvasmányoknak.

A szerencsi vita körülményeinek tisztázására kortárs analógiákat hívunk segítségül. 1595 decemberében Thököly Sebestyén késmárki udvarában az étkezés utáni ima elmondását követően folyt az első késmárki kollokvium az ortodox és a filippista/kryptokálvinista irányzat képviselői között.²⁶² 1620 nyarán a gácsi várban Bethlen Gábor jelenlétében Pécseli Király Imre és Veresmarti Mihály folytatott vitát az ebéd után.²⁶³ Esterházy Miklósnak „rendes szokása volt asztal felett is a vitatkozás és térítés” a jezsuitái segítségével.²⁶⁴ 1640 táján a Rákóczi család ebédlőasztalánál rendszeresen folytak hasonló disputák. Az ifjabb Rákóczi György és kísérete Esterházy nádor katolikus követével, Lorántffy Zsuzsanna udvari prédikátora, Medgyesi Pál a jezsuita Vásárhelyi Dániellel szállt vitába.²⁶⁵ Nádasdy Ferenc országbíró szintén kedvelte az asztali disputákat, az általa megtérített Báthori Zsófia pataki udvarában 1660 őszén „a’ palotán ebéd és vacsora felett”, nagy nyilvánossággal zajlott egy hasonló esemény.²⁶⁶ Vagyis az étkezések alatti és utáni beszélgetéseken a jelenlévők hall-

²⁵⁸ Lásd: SZABÓ A. 2016, 405–406.

²⁵⁹ RMKT XVII/2, 318; *Adattár* 23, 35–36; HELTAI 2005, 259.

²⁶⁰ RMKT XVII/2, 291.

²⁶¹ RMKT XVII/2, 322.

²⁶² SEBŐK 2007b, 241–243.

²⁶³ HELTAI 2008, 159.

²⁶⁴ PAYR 1924, 718.

²⁶⁵ SZENTPÉTERI–VISKOLCZ 2005, 94–95.

²⁶⁶ Lásd: KULCSÁR 1999, 21–46.

gatólagos vagy tevékeny részvétele mellett számos polémia zajlott a korszakban. Szerencsen is ez történhetett: a patrónánál látogatást tevő lelkész a házigazda kezdeményezésére, a jelen lévő közönség előtt bonyolódhatott vitába a katolikus papokkal. Telegdi Borbála célja a hallgatóság megtérítése lehetett.

*

A lelkési gyűjtemény szűk egytizede tartozott a kontroverz-teológia körébe. Csulyak könyvtárában főként a katolikusokkal vívott irodalmi csaták sajtótermékeit találjuk meg, közöttük is jellemző a Bellarminus életművével vitázó protestáns teológusok köre. Ehhez képest a protestáns felekezetek közötti polémia irodalma kisebb hányadot tesz ki. Feltűnő a nemzetközi mércével mérve szerény, ám éppen Csulyak idején szárba szökő anyanyelvű hitvitázó irodalom hiánya, annak ellenére, hogy jó kapcsolatot ápolt a szerzők közül például Alvinczi Péterrel. Joggal hiányoljuk a könyvtárából Pázmány *Kalauzát* és egyéb műveit, amelyek közül többet is olvashattott. Alig hihető, hogy fegyvertelenül indult volna csatába, a környezete kölcsönözhetette számára a példányokat.

II. 6. 8. KAZUISZTIKA

Meglepően kevés devóciós nyomtatvánnyal találkozhatunk az olaszliszkai lelkész jegyzékén, közülük kettő latin nyelvű. Az első Johannes Bogermannus leeuwardeni prédikátor elmékedése Dávid király bűnbeeséséről, a második a „devotio moderna” szellemében alkotó Marcus Marulus Spalatensis (Marulić) raguzai költő és morálteológus elegáns stílusban született *Evangelistariuma* (294. és 370. tételek).²⁶⁷ Megjegyzendő, hogy a protestánsok körében népszerű Clairvaux-i Szent Bernát egyetlen munkájával sem szerepel a könyvjegyzéken, ugyanakkor a nagy misztikus többször is megjelenik Csulyak *Diariumának* szövegeiben, főként prédikációival érdemelte ki a figyelmét.²⁶⁸ Végül III. Ince pápa *De contemptu mundi* című értekezését em-

²⁶⁷ Lásd: LŐKÖS 1996, 34–35.

²⁶⁸ Lásd pl. a Rákóczi Zsigmond temetésére készült oratiót: *Diarium*, 246r–255v.

líthetjük, amelyből Csulyak a Krisztus eljövételének bizonytalan időpontjára utaló megállapítást citált a Rákóczi Zsigmond temetésére készült homíliájában.²⁶⁹

A magyar nyelvű kegyes irodalom köréből Erasmus *Enchiridion militis Christiani*jának Salánki-féle fordítása egy liszcai rektortól került hozzá,²⁷⁰ Szent Ágoston Medgyesi-féle *Vallomásai* pedig a szerző ajándékként (358., 360. tételek). Jakob Zader evangélikus lelkész elmélkedéseinek Mihályko-féle magyar fordításához szomorú emlék fűződik (359. tétel).²⁷¹ 1616 májusában Csulyak első felesége, Szikszai Judit „Mihályko Jánosnak magyar nyelven írt könyvecskéjét olvasgatta [...], ezt eldobva hanyatt összeesett és többet nem szólt. Másnap kora reggel betelt a sorsa”.²⁷² A betegeskedő lelkészné a túlvilági élet gyönyöreiről olvasott. Volt továbbá egy részben vagy egészében magyar nyelvű kézirat osztrák imakönyve, amely így szerepel a jegyzéken: „Orationum liber cum fragmentis novorum Ungaricorum” (96. tétel).

A főként magyar nyelvű imádságok és elmélkedések a gyűjtemény kevesebb, mint 2%-át teszik ki. Csulyak korábban idézett naplőbejegyzése szerint vigasztalódást az irodalomban és a zsolttárakban keresett,²⁷³ nem feltétlenül a klasszikus értelemben vett kegyességi munkákban. A késő humanista–kálvinista erudícióban gyökerező kegyességet gyakran a század második felében zajló puritán–pietista ébredés fogalmai szerint szemléljük, annak nyomait keressük, a hiányos források nyomán elmarasztaló ítéletet alkotva.²⁷⁴ Ha a század-

²⁶⁹ *Diarium*, 203r.

²⁷⁰ RMNy 1393. 1630-ban Csulyak az elszegényedett Salánki megsegítésére kérte a fejedelmet. Lásd: MISKOLCZI CSULYAK 1911, 96–98.

²⁷¹ RMNy 894

²⁷² *RMKT XVII/2*, 292. Második feleségével, Juhos Annával való menyegzőjére írt versben így emlékezett a gyászos esetre: „Könivét chak el veté niakát le chüggeszté / az halal hofi talalá / szeméit bé dugta szivét meg szoritá / leg ottan el ajula”. (*RMKT XII/2*, 57.)

²⁷³ „ha Seneca, Plutarchos és Petrarca vigasztalásaikkal engem lesújtottságomból fel nem emeltek és kezükön a királyi költő zsolttáraihoz nem vezettek volna, házannak gyásza, ha Isten elébe nem áll, teljesen elemésztt volna”. (*RMKT XVII/2*, 294.)

²⁷⁴ Még olyan tapasztalt egyháztörténészek is így jártak el, mint Révész Imre. Legutóbb Dienes Dénes emelt szót a puritanizmust megelőző század sekélyes lelki életéről alkotott summás ítéletek ellen. Lásd: DIENES 2002, 39–40. (88. láb.)

elő prédikátorainak lelki életét akarjuk bemutatni, Szenci Molnár Albert példáját hívhatjuk segítségül, aki a Szentírásban, a zsoltárokban és az elhangzott prédikációkban keresett lelki felüdülést. Ezekből pedig Csulyak is bőségesen válogatott. Szenci pszichologizáló finomsággal megírt naplójában olvashatjuk például azt az esetet, amikor „tragikus és gyászos” álmából felriadva felkelti német szobatársát, hogy a 91. zsoltárt énekelve („Nem leszen néked félelmed / Éjjeli irtózástól...”) adjanak együtt hálát azért, hogy nem valóság volt az álom.²⁷⁵ Az egyéni kegyesség példái mellett a hangsúly sokkal inkább a közösségi liturgikus és paraliturgikus alkalmakon lehetett.

II. 6. 9. EGYÉB TEOLÓGIAI MUNKÁK

Több munka nem sorolható be egyértelműen a korábbi kategóriák egyikébe sem. Ilyen például Amandus Polanus egyik értekezése (234. tétel) vagy a hugenotta exuláns Daniel Tossanus tizenhárom beszéde (271. tétel).

A középkori szentkultusból kinőve a protestáns mártirologia számos műfajban megjelent a kora újkorban. Elmékedések, imádságok, prédikációk, kontroverz-teológiai szövegek formáját öltve mutatták be a hitéért áldozatot vállaló hívő példáját.²⁷⁶ Alapművét, Jean Crespin *Martyrologiumát* Csulyak gyűjteményében is megtaláljuk (285. tétel). A munka többfunkciós olvasatot kínálhatott a lelkésznek, aki haszonnal forgathatta a hitvitázó irodalom kiegészítéseként vagy kegyességi céllal.

II. 6. 10. TEOLÓGIAI IRÁNYZATOK

A Kárpát-medencei reformátusságra vonatkozó egyház-, irodalom-, és művelődéstörténeti kutatásokban hosszú ideje tárgyalt kérdés, hogy az egyes korszakokra jellemző „izmusok” milyen mélységben hatottak. Téréségünk a kora újkorban gyakran volt háborúk és felkelések

²⁷⁵ SZENCI MOLNÁR 2003, 130.

²⁷⁶ Lásd a *Studia Litteraria* 2012/3–4. számának tanulmányait. (CSORBA–FAZAKAS–IMRE–TÓTH 2012.)

helyszíne, amelyek pusztítása kihatott a könyves kultúránkra is. A szerény kapacitással működő tipográfiáink nagyságendekkel kevesebb könyvet voltak képesek előállítani, mint amire igény és fizetőképes kereslet lett volna, ezért könyvbehozatalra szorultunk. Tömegével áramlott a nyomtatott könyv a nyugat-európai könyvpiacokról a Lajtán túlra, aminek nagyságrendjére jellemző, hogy a könyvjegyzékeken körülbelül nyolcvanezerféle címet találunk. Ezeknek elenyésző hányada jelent meg a határainkon belül: a 17. század végéig kb. ötezer címet ismerünk.²⁷⁷ A Csulyakhoz hasonló külföldi egyetemeket látogató diákok mind saját részre, mind egykori iskoláik és patronusaik számára mázsaszám hozták haza a gyakran antikvár eredetű olvasnivalót. A könyvek importja összekapcsolódott a külföldről érkező szellemi (elsősorban teológiai és filozófiai) irányzatok recepciójával, amint azt Csulyak könyvtárának példáján látni fogjuk.

II. 6. 10. 1. Ortodoxia

Miskolci Csulyak István gyűjteményében nagy tömegben volt jelen a reformáció korának teológiai irodalma, közülük is kiemelkednek a helvét kantonok egymást követő ortodox nemzedékeinek művei (főként bibliamagyarázatok és prédikációk). Csulyak gyakran vásárolt zürichi kiadásokat, szép gyűjteménye volt Calvin, Gvaltherus, Beza, Ludovicus Lavater, Bullinger, Josias Simler, Petrus Martyr, Zwingli, Johannes Wolfius, Daniel Chamierus, Benedictus Aretius, Zanchius, Ursinus, Polanus, Bucanus és Jacobus ad Portum műveiből. Ezek a szerzők képezhették Csulyak teológiai olvasmányainak gerincét. A félbemaradt peregrinációjához kapcsolódó körút egyik állomása Svájc lett volna, ám Thököly Sebestyén váratlan halála miatt tanítványával együtt idő előtt kellett hazatérnie.²⁷⁸ Elképzelhető, hogy az ott beszerezett könyvek hatására még dominánsabban jelentkezett volna az említett szerzői gárda.

Csulyak esperesként fellépett az arminianizmus terjedésével szemben is. A zempléni traktus 1630 nyarán, majd 1631 szeptemberében tartott nyírbátori közzsínatán a *II. Helvét Hitvallás* elfogadásá-

²⁷⁷ Lásd: MONOK 2018, 96–97.

²⁷⁸ SZABÓ A. 2011, 127.

hoz kötötte a lelkészjelöltek alkalmazását. Az 1638. évi debreceni zsinat pedig úgy határozott, hogy az akadémiáról visszajött lelkészek csak azután kapjanak eklézsiát, hogy megvizsgálták a tudományukat és magaviseletüket, valamint esküt tettek az 1567. évi debreceni zsinaton elfogadott *Articuli majores* megtartására.²⁷⁹ A remonstráns szerzők közül Conradus Vorstius és Hugo Grotius műveit találjuk a jegyzékén (149., 354. tételek), a kontraremonstráns irodalom viszont hiányzik. Johannes Bogermann, a dordrechi zsinat elnökének egyik elmékedése (294. tétel) más célokat szolgált.

II. 6. 10. 2. Irénizmus

Az 1555. évi augsburgi vallásbéke szabad vallásgyakorlatot engedett az *Ágostai Hitvallás* híveinek, évszázados vita forrásául szolgálva, melynek tétje nem kevesebb volt, mint az, hogy érvényes-e a vallás-szabadság a *Hitvallástól* eltért kálvinistákra, vagy sem. A felekezetek különválását rögzítő *Formula Concordiae* (1577) létrejötte után felerősödtek a protestantizmuson belül az uniós törekvések, különösen az ellenreformációval szembeni fellépésben – politikai téren is. A protestáns egység helyreállítását célzó kísérletek között református részről meghatározó volt a heidelbergi David Pareus életműve.²⁸⁰ A német professzor Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel levelezett, a református egyház vezetése több alkalommal igénybe vette a segítségét olyan nagy horderejű ügyekben, mint például Újfalvi Imre pere és Veresmarti Mihály áttérése.²⁸¹ A Heidelbergi Egyetemnek Pareus idejében több mint 170 magyarországi hallgatója volt, közülük többen hazatérésük után a református egyház meghatározó személyiségévé váltak (Alvinczi Péter, Geleji Katona István, Milotai Nyilas István, Keserői Dajka János, Keresszegi Herman István).²⁸²

²⁷⁹ ZOVÁNYI 1911, 31–36.

²⁸⁰ HELTAI 1987, 209; HELTAI 1994, 50–65.

²⁸¹ HELTAI 1989, 18–29.

²⁸² HELTAI 1994, 44–49.

8. kép: David Pareus arkepe Csulyak peregrinációs albumában (REUSNER 2018, [477].)

Miskolci Csulyak István az önéletírásában beszámolt arról, hogy a vitás tanulmányi ügyekben egyfajta közvetítőként járt el a magyarországi deákok közössége, valamint Pareus és IV. Frigyes választófejedelem udvara között. 1603 és 1607 között Pareus tanszékén összesen 91 disputáción vett részt, háromszor ő maga állt ki vitázni. 1604-ben *A Szentírásról*, 1605-ben *A törvényről és az evangéliumról*, 1607-ben pedig *A polgári és egyházi hatalomról*.²⁸³ Hazaérkezése után is levelezett egykori tanárával, tudósított például a magyarországi helyzetről.²⁸⁴ Pareus nyolc művével találkoztunk jegyzékén, jórészt bibliakommentárokkal és polemikus iratokkal, de nem hiányozhat az *Irenicum* sem, amelyet mindössze 50 dénárért vásárolt meg (99. tétel). Az 1615-ben megjelent művében Pareus hangsúlyozta a protestáns unió szükségességét és az üdvösség szempontjából lényegtelen (adiaphoron) különbségek áthidalását. Szerinte ugyanis egyetlen hitcikely kivételével (Krisztus jelenléte az úrvacsorai ostyában vagy kenyérben) megegyeznek a tanításaik, de ez sem jelent számára feloldhatatlan ellentétet. Műve széles körben elterjedt a Kárpát-medencében, az erdélyi fejedelemtől a vidéki lelkészekig sokan olvasták, egyes részeit magyarra is átültették.²⁸⁵

II. 6. 10. 3. Puritanizmus

Az angol puritán szerzők közül alig néhányan keltették fel Csulyak figyelmét. William Whitaker Bellarminusszal és Thomas Stapletonnal vitázó traktátusai, valamint Thomas Brightman polemikus Apokalipszis-kommentárja²⁸⁶ nem voltak kifejezetten kegyességi munkák. Amesius korábban említett exegetikai munkája a zsolttárokról ajándékként került hozzá. Adományozója Tolnai Pap István, pataki első lelkész, a Kollégium felügyelője volt, aki határozottan ellenezte Tol-

²⁸³ Csulyak visszaemlékezése: „Az Úr [...] oly kedvéssé méltóztatott tenni a felséges választófejedelemnél, IV. Frigyesnél, annak tanácsosainál, az egyetem atyáinál és a diáktársaknál, hogy ha valami vitás ügy támadt honfitársaim tanulmányai közben, amellyel kapcsolatban David Pareus doktor véleményét kellett kikérni, azt rám bízta.” SZABÓ A. 2011, 125–126.

²⁸⁴ HELTAI 1994, 81.

²⁸⁵ HELTAI 1987, 209; HELTAI 1994, 72–73; HELTAI, 1989, 30. (11. lábj.)

²⁸⁶ 114. De sacra scriptura disputatio, praelectiones, de peccato conciliis, 134. Apocalypsis apocalypseos, 1612.

nai Dali János működését.²⁸⁷ A Csulyak és Tolnai Dali közötti konfliktust az utóbbi hirtelenkedő, civódásra hajlamos személyiségével magyarázhatjuk, amellyel szemben feltétlenül állást kellett foglalnia a felekezeti építő és annak a II. *Helvét Hitvallás*ban és a *Heidelbergi Káté*ban lefektetett elveit védő esperesnek.²⁸⁸ Csulyak könyvtárának még egy kötete érdemel figyelmet: Perkins *Catholicus reformatus* című munkájának Kecskeméti C. János által készített magyar fordítása (Kassa, 1620), amelynek megjelenését a puritanizmus hazai kezdetének tekintik (176. tétel).

Amennyiben Csulyak könyvtárából indulunk ki, azt mondhatjuk, hogy kevésbé ismerte a puritán tanokat, inkább Tolnai Dali János és társai viselkedése alapján alkotott véleményt, miközben alig mérlegelte a lelki élet jobbítására irányuló igyekezetüket. Szabó András egyenesen úgy vélte, hogy „szenteskedőnek, képmutatónak tarthatta őket”, s ezért vált az egyik leghevesebb ellenfelükké.²⁸⁹ Dienes Dénes szerint Tolnai Dali türelmetlensége, az egyházi és a társadalmi rend felforgatása, a tekintély el nem ismerése miatt tartotta őket veszélyesnek.²⁹⁰

Úgy tudjuk, hogy komolyabb konfliktusoktól mentes volt Csulyak és a Tolnaival ellentétben radikális reformokat nem követelő Medgyesi Pál viszonya. Mint korábban említettük, Medgyesi megajándékozta a *Szent Agoston vallasa* című munkájával, amely Willam Crompton néhány évvel korábban megjelent művének (*Saint Austins religion*) fordítása mellett Lewis Bayly *Praxis pietatis*-ának részleteit is tartalmazta.²⁹¹ Nem sokat olvashatta Csulyak a művet, még a szerző nevében is hibát vétett, mivel „Petri (!) Medgyesi” név alatt vette lajstromba. Mentségére szolgáljon, hogy Medgyesi ekkor még csak egy lehetett a frissen hazatért peregrínusok közül, akik szerettek volna a tekintélyes esperes kedvében járni, s nem az a meghatározó teológiai-egyházpolitikai auktoritás, akivé később a fejedelmi család szolgálatában vált.

²⁸⁷ ZOVÁNYI 1911, 37–51.

²⁸⁸ HARSÁNYI 1926, 562–586.

²⁸⁹ SZABÓ 2009, 820.

²⁹⁰ DIENES 2017, 329–331.

²⁹¹ RMNy 1525.

II. 6. 11. TRIVIUM

A protestáns iskolák Európa-szerte a melanchthoni mintára működtek, amely megtartotta az emberi tudás teljes spektrumát átfogó középkori hét szabad művészet (septem artes liberales) elvét, ám a reformáció új szellemi tartalmával aktualizálta.²⁹² Kortársaihoz hasonlóan ebben a rendszerben szerezte meg Miskolci Csulyak is a műveltsége alapjait, a tokaj-hegyaljai kisiskolától eljutva a korabeli lelkészképzés csúcsát jelentő német egyetemig.

Önéletírásában részletesen beszámolt az iskolai tanulmányairól, első helyen pedig a nyelvekben tett előmeneteléről. Csodagyerekként emlékezett fiatalkori önmagára, aki másod-, vagy harmadévesen már Ausonius distichonjait és a Catónak tulajdonított *Moralitát* fordította és skandalta (372. tétel). Alig 9 évesen görögül olvasott, lizskán Tardi György (a *Historia Sixoviensis* szerzője) tanította,²⁹³ a görög nyelvtant később Martin Crusius munkájából sajátította el. Sátoraljaújhelyen Molnár Gergely Melanchthon műve alapján készült latin grammatikája volt a tananyag, ahol 1586-ra úgy megtanították „ragozni és szerkeszteni”, hogy tanára, Dalmata Bertalan ujjal mutogatta „másoknak csodálatára vagy példájául”. Ezután Patakra került, ahol fél év alatt olyan jól megtanulta „az ige activ, passiv, és medialis ragozását, hogy akadozás nélkül válaszolhattam a kérdésekre, az iskola kapujában összegyűlt tanulóserég legnagyobb csodálkozására”. Debrecenben tanult meg „görögül ragozni, szillogizmusokat alkotni, megfordítani a propozíciókat, visszavezetni a modusokra” és itt kezdett latinul verselni. Kedves emlékként idézte fel a nála idősebb sátoraljaújhelyi diákokkal folytatott vetélkedését a latin beszédben és szillogizmusokban. Patakon Plautus *Aululariájáról* és Theokritos görög verseiről hallgatott előadásokat.²⁹⁴

Akár jelképesnek is vehetnénk, hogy a könyvjegyzékén szereplő legelső kötet Calepinus tíznyelvű szótára, melynek magyar értelmezéseit Laskai Csókás Péter készítette (1. tétel). Két görög-latin lexikonából a Conrad Gessner által összeállított kiadást az apjától

²⁹² DIENES 2003, 38.

²⁹³ SISKÁ 1991, 247.

²⁹⁴ RMKT XVII/2, 284–286.

örökölte,²⁹⁵ a másikat, Johannes Scapula munkáját egy ideig Szepsi Laczkó Máté használta (58. tétel). Calepinus és Scapula vaskos nyelvészeti segédkönyveit Szenci Molnár is megvásárolta 1601 szeptemberében, feltehetően a szótára munkálataihoz.²⁹⁶ A *Dictionarium Latino-ungaricum* egy példányát szerzői ajándékként, crudában kaphatta Miskolci Csulyak, erre utalhat, hogy a vásárlás árát nem tüntette fel, csak a kötetését (261. tétel). Levelezésükből azt is tudjuk, hogy a kiváló latinista Csulyak jegyzeteket és javításokat fűzött Szenci Molnár szótárához,²⁹⁷ valamint hogy 1608 folyamán elküldte számára Sylvester János grammatikáját, amikor barátja a *Novae grammaticae Ungaricae* (Hanau, 1610) munkálataival foglalkozott. Bod Péter nyomán Harsányi István még úgy vélte, hogy Csulyak egy saját szerkesztésű szótárt juttatott el Németországba, amelyet Szenci kibővívte bocsátott ki. A félreértést Klaniczay Tibor tisztázta.²⁹⁸

Aelius Donatus 4. században született *Ars minor*ja volt a leghosszabb utóéletű latin nyelvtankönyv, Magyarországon még a 17. században is forgatták a grammatika alapjaival ismerkedő „donatis-ták”.²⁹⁹ Nem véletlen tehát, hogy Csulyak három latin nyelvtankönyvéből kettő a Donatusét magyarázta: Bartholomaeus Arnoldus német ágostonos szerzetes és Johannes Glogoviensis (Głogowczyk), a prágai egyetem professzorának munkái egyaránt a 16. század legelején jelentek meg (365–366. tétel). Megszerezte továbbá a wittenbergi Fridericus Taubmannusnak Bartholomaeus Biloviusszal folytatott vitája során keletkezett értekezését a latin nyelvről (216. tétel).³⁰⁰ Arnoldus latin szintaxisa is szerepel a jegyzéken (364. tétel), de ennél frissebb szakirodalmat nem találunk, aminek oka valószínűleg az lehetett, hogy Csulyak még 1595 nyarán, az eperjesi iskolában „olcsó áron” elkótyavetyélte a tanulás céljából „teli tarisznyával” magával vitt könyveit.³⁰¹ S már elég jó latinista volt, nemigen vásárolt újakat.

²⁹⁵ PRMTKK ANT 506

²⁹⁶ IMRE 1990, 16.

²⁹⁷ RMKT XVII/2, 303, 321–322.

²⁹⁸ RMNy 995.

²⁹⁹ DIENES–UGRAI 2013, 25.

³⁰⁰ FLOOD 2006, I, CXC.V.

³⁰¹ RMKT XVII/2, 287.

Hasonló oka lehet, hogy egyetlen görög grammatika sem szerepel a jegyzékén.

A héber tanulmányait sehol nem említette, de a korszakban Patakon is magas szinten oktathatták a nyelvet.³⁰² Casparus Waserus zürichi orientalista művéből a héber nyelv két alapvető területén szerzhetett jártasságot: az etimológiában és a szintaxisban (257. tétel). Az egyik kolligátumába Franciscus Junius, Thomas Blebelius és Nicolaus Clenardus alapvető héber nyelvtankönyveit köttette egybe (178–180. tétel) és megszerezte Santes Pagninus héber lexikonát is (200. tétel). Hiányolhatjuk a német tankönyveket és szótárakat, valamint a görög filológiai segédleteket. A nyelvtanuláshoz szükséges kötetek aránya Csulyak könyvtárában elérte a 3%-ot.

Összesen 52 latin vagy magyar nyelven írott, különböző alkalomkor (székfoglaló, temetés, lelkézszentelés) elhangzott beszédet ismerünk Csulyaktól.³⁰³ A *Diarium Apodemicum* 16, a *Diarium Senioratus mei* 36, főként zsinati oratióját tartalmazza. Ezek közül a „cicerói ékesszólás fellegvárában”,³⁰⁴ a görlltzi gimnáziumban született szónoklatainak elemzését végezte el Koller András, további beszédeinek és prédikációinak elemzésével még adós az irodalomtudomány. Koller feltételezése szerint Csulyak keze nyomát viselik Thököly Miklós tézisei is, valamint úgy értékelte, hogy a diákkorában készült színvonalas beszédein már érezhető volt a későbbi neves szónok jelenléte. Exordiumai kellő rövideggséggel szólnak, az argumentációk és a peroratiók helye és aránya is megfelelő. Citátumai közül (a protestáns eszménynek megfelelően) az ókoriak formái, a bibliaiak tartalmi vonatkozásban erősítik a mondandóját. Stílusára jellemző, hogy előszeretettel alkalmazza az alakzatok közül az exclamatiót, amelyet kérdésekkel és az azokra érkező feleletekkel kombinál, valamint gyakran él az adiectio különböző változataival is.³⁰⁵

A 17. században felekezeti hovatartozástól függetlenül az Arisztotelész–Cicero–Quintilianus triászra alapuló, klasszicizáló humanista szónoklattant alkotta a retorikatanítás gerincét.³⁰⁶ A kora újkor

³⁰² SZABÓ 2004, 100.

³⁰³ RMKT XVII/2, 348.

³⁰⁴ HUSZTI 2000, 527.

³⁰⁵ KOLLER 2007, 185–201.

³⁰⁶ BARTÓK 1991, 10.

könyvjegyzékeken elvégzett kutatásnak köszönhetően ismerjük a retorikák hozzávetőleges elterjedtségi rangsorát: a legnépszerűbbek Melanchthon (131), Ramus (100), Keckermann (54), Sturm (41) és Erasmus (33) munkái voltak.³⁰⁷ Az eddigi gondolatmenetet megfordítva vegyük sorra először, hogy mely szerzők műveit kereshetnénk joggal Miskolci Csulyak könyvtárában, ezzel a módszerrel ugyanis látványos hiányt tárhatunk fel.

Erasmus, Melanchthon és Sturm szónoklattani munkássága például teljes egészében hiányzik. Bartholomaeus Keckermann vaskos retorikai műve, a *Systema rhetoricae* elsőként éppen Csulyak külföldi tanulmányútja idején, 1606-ban látott napvilágot, a következő évtizedekben Európa-szerte az oktatás meghatározó tankönyve volt. A terjedelmes szinkretizáló munka mellett Keckermann elkészítette a homiletikai műveknél már említett *Rhetorica ecclesiasticâ*t is, melyben a világi szónoklattanból vezette le a contionátorokra vonatkozó szabályokat.³⁰⁸ Csulyak jegyzékéről hiányzik a *Systema rhetoricae*, csak a rövidebb és speciálisan a prédikátorok igényeihez szabott egyházi szónoklattant találjuk meg (152. tétel). Johann Gerardus Vossius *Commentariorum rhetoricarum sive Oratoriarum institutionum libri sex* című munkája szintén 1606-ban jelent meg. A népszerűsége Keckermann retorikájával vetekedett, Tótfalusi egy kivonatos változatát még a század végén is kinyomtatta.³⁰⁹ Ennek nyomát sem találjuk Csulyaknál. Végül ne feledkezzünk meg az egyik legnépszerűbb német szinkretikusról, Conradus Dietericusról, akinek a század elején rövidebb és bővebb formában is megjelent tankönyveit is hiába keressük a jegyzéken.³¹⁰

Megtaláljuk ugyanakkor Iszokratész opera omniáját a bázeli Oporinus műhely kiadásában, Hieronymus Wolfius kommentárjaival (11. tétel). Csulyak az iskolai tananyagként is alkalmazott, Demonichoz írott parainesiséből vett idézettel vezette be a *De Justificatione* című görllitzi dolgozatát.³¹¹ A retorikatörténetben meghatározó elméleti munkát kifejítő Quintilianust a tarcali *Encomium*ában hívta segít-

³⁰⁷ IMRE 2003, 486–490.

³⁰⁸ RESTÁS 2000, 477–494.

³⁰⁹ IMRE 2003, 384–385.

³¹⁰ BARTÓK 1991, 13.

³¹¹ *Diarium*, 164v.

ségül.³¹² Kedvelt auktora lehetett Démoszthenész, filippikáira többször hivatkozott a különböző kéziratos munkáiban.³¹³ 1603. június 9-én Lipcsében Matthaeus Dresserus szívélyesen fogadta az ifjú magyar grófot és nevelőjét, végül egy Vives-citátummal engedte útjára Csulyakot.³¹⁴ Erfurt városában tett látogatása alkalmával naplójában nem mulasztotta el az idős professzor retorikáját citálni.³¹⁵ Dresserus szónoklattani munkájában ugyanazt az elvet követte, amelyet mestere, Melanchthon, aki a retorikát alkalmasnak tartotta mind az antik auktorok, mind a Szentírás értelmezésére.³¹⁶ Csulyak a tarcali rektorságában Audomarus Taleus (Omar Talon) retorikáját oktatta.³¹⁷ Taleusnak része volt Ramus logikai rendszerének kialakulásában, a kortársak egyenesen kettejük közös eredményeként értékelték.³¹⁸

A reformáció korában újjászületett egyház új bibliai hermeneutikát igényelt. Az isteni szó megértésének eszközét a retorikában lálták meg, melynek emblematikus alakjának tekintették Cicerót.³¹⁹ Csulyak számára is jelentős forrás volt az életműve. Hogy „valódi szónokká” váljon, Görlitzben beszédeit és szólásait jegyzetelte ki alig két hónap alatt, majd beszédet tartott Cicero életéről. Hazatérve, a tarcali iskolában leveleit és huszonhetedik beszédét tanította.³²⁰ A római rétor több műve is szerepel Csulyak jegyzékén: elsőként a Denis Godefroy által sajtó alá rendezett opera omniáját említhetjük, majd a bázeli rámistá Johannes Thomas Freigius kiadásában megjelent szónoklatait, végül az augsburgi Hieronymus Wolfius említett kiadását, aki Cicero több művét is végigjegyzetelte (162., 201., 26. tételek).

Miskolci Csulyak szónoki képességeit a 18. század közepén Bányai István pataki professzor példaképpen állította tanítványai számára, mivel „maga Deák leveleiben Cicero mássa és olyan tiszta, vi-

³¹² *Diarium*, 178v.

³¹³ *Diarium*, 155r, 174r, 179r.

³¹⁴ SZABÓ A. 1990, 224–225. ; REUSNER 2018, [1167].

³¹⁵ *Diarium*, 46r.

³¹⁶ IMRE 2003, 423–427.

³¹⁷ *RMKT XVII/2*, 290.

³¹⁸ BARTÓK 1998, 79, 114.

³¹⁹ IMRE 2012a, 16–17.

³²⁰ *RMKT XVII/2*, 288, 290. A Ciceróról tartott oratóját Koller András elemezte. Lásd: KOLLER 2007, 185–201.

lágos, hogy [...] bámulás és gyönyörűség nélkül” nem olvasható.³²¹ Görlltzi munkásságának elemzője is többször kiemelte Cicero hatását. Koller András tervbe vette Csulyak összes beszédének kiadását, ami során valószínűleg tovább bővült volna a prédikátor retorikájában felfedezett ciceroniánus vonások száma.³²² Elég fellapozni Csulyak *Diariumát*, hogy meggyőződjünk arról, milyen gyakran jelenik meg forrásként a kiváló antik szónok.

Miskolci Csulyak István korában az arisztotelianus hagyomány követői küzdöttek az újabb, rámista szemlélet híveivel. A küzdelem egyik kulcsfigurája Rudolphus Goclenius, a „marburgi Platon” volt, aki Arisztotelész logikáját és Ramus dialektikáját igyekezett összehangolni.³²³ Goclenius abszolút tekintély lehetett számára, erről négy tankönyve tanúskodik: az *Institutionum logicarum de inventione*, a *Problematum logicorum*, a *Praxis logica* és a *Partitionum dialecticarum* (191–192, 194. tételek). Bár nem tanult Marburgban, a németországi évek alatt kapcsolatba kerülhetett a professzorral: 1608 júliusában Tarcáról keltezett levelében Szenci Molnár közvetítésével küldte üdvözlétét Gocleniusnak.³²⁴ Végül megemlékezett Lucas Lossius *Dialecticájáról* is, amely az egyik tankönyve volt Újhelyen, majd másfél évtized elteltével Tarcalon maga is oktatta.³²⁵ Ennek ellenére nyoma sincs a jegyzékén.

A 17. század legnagyobb hatású logikai irányzata a rámizmus volt.³²⁶ A hozzá kapcsolódó, illetve a szinkretizmust képviselő, külföldön megjelent friss szakirodalom Csulyak könyvtárában felülmúlta a skolasztikus vonalat. Elsőként a bázeli Amandus Polanus *Syntagma logicum Aristotelico-Ramaeum*-át és *Logicae libri duos*-át említhetjük (188–189. tétel). A steinfurti Otho Casmannus *Logicae Rami et Melanchthonis exegesis*e mellett William Temple, a dublini Trinity College igazgatójának *Scholiája* szintén a rámista vonalat erősítette a gyűjteményben (194. és 198. tételek). A Ramus logikai rendszerét összefoglaló *Dialecticához* írt kommentárt a leideni Rodolphus Snellius,

³²¹ HARSÁNYI 1926, 575.

³²² KOLLER 2007, 186.

³²³ TOLNAI 1978, 10.

³²⁴ RMKT XVII/2, 319.

³²⁵ RMKT XVII/2, 285, 290.

³²⁶ BARTÓK 1991, 2.

valamint egy bevezetést Hieronymus Treutlerus herborni, majd marburgi kollégája (199. és 195. tételek). A német szinkretikusok közül Keckermann volt a legnépszerűbb a magyar oktatásban, logikai munkájából két példányt is vásárolt Miskolci Csulyak: az 1603. évi compendiumot és a kommentárral bővített 1602. évi kiadást, valamint megszerezte a *Gymnasium logicum*-át is (186., 197. tételek). Az ellentáborból említhetjük az Erzsébet-kori Anglia legkiválóbb arisztotelianus filozófusát, John Case-t, aki a *Summa veterum interpretum* című tankönyvében Arisztotelész *Organon*-ját értelmezte (196. tétel). Hozzá csatlakozott Andreas Libavius (Lubau) coburgi ortodox lutheránus tanártól a *Dialectica Aristotelica* (190. tétel).

A 17. század közepén (a hazai ortodox-puritán ellentétekkel részben összefonódva) összetűzésre került sor a két irányzat között, melynek részeként Csulyak is megnyilvánult. Tolnai Dali János, patoki működése során Keckermann logikáját teljességgel haszontalannak tartva, kizárta az oktatásból. Ezért megintette a zempléni traktus vezetése, ami ellen panasszal élt a fejedelemnél, aki az erdélyi presbitériumhoz továbbította az ügyet. Geleji Katona István maga is úgy vélte, hogy az iskolai reformok sikerén felbátorodó Tolnai Dali később az egyházban is hasonló jelentőségű újításokkal kísérletezne.³²⁷ A coetus tagjai az 1642-ben a Kollégiumban vizitáló Csulyaknak felpanaszolták, hogy a Tolnai által oktatott tudomány sem sokat ért, s – mivel a „logica volna az deáknak szárnya s körme” – az egész Kollégiumban jó, ha öt deák akadt, aki megállta volna a helyét egy hitvita során.³²⁸ Rákóczi György végül úgy intézkedett, hogy vegyék vissza Keckermann tankönyvét és menesztette Tolnait a rektorságból, mely tisztségbe később Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond jóvoltából térhetett vissza.³²⁹

Tekintélyes mennyiségű logikai és retorikai irodalom állt tehát Csulyak rendelkezésére az olaszliszkai parókián, jegyzékének fent idézett, 186–199. tételei egyfajta tematikus gyűjteményt alkottak a könyvtárában.

³²⁷ BARTÓK 1998, 87–88.

³²⁸ ZOVÁNYI 1906, 389–395.

³²⁹ BARTÓK 1998, 88.

II. 6. 12. FILOZÓFIA

Csulyak a teológia megalapozásaként tanulhatott bölceletet előbb Patakon, majd Németországban. Könyvtárából elsőként Arisztotelész opera omniájának görög-latin bilingvis kiadását és *Organon*ját említhetjük, mindkettőt Julius Pacius a Beriga itáliai humanista kommentárjával vásárolta meg (161., 60. tételek). Ezt követte a coimbrai jezsuita egyetem professzorainak híres kommentár-gyűjteménye a Sztagirita 6 különböző művéről, három és fél aranyforint értékben (66–71. tétel). Az arisztotelianus filozófusok közül Franciscus Piccolomineus munkája mellett Clemens Timplerus (előbb a heidelbergi Collegium Casimirianum, majd a steinfurti Arnoldinum tanára) metafizikáját és etikáját említhetjük (168., 169., 248.). Arisztotelész nyomán készült Johannes Magirus német orvos és filozófus természetfilozófiai tankönyve is (209. tétel). Az ókor nagyjai közül Platón, Arisztotelész és a sztoikus Zénón bukkannak fel Csulyak purgatóriumról írott értekezésében.³³⁰

A logikában Ramus, a filozófiában viszont Arisztotelész követőjének vallotta magát, s kettejük tudományát igyekezett közös nevezőre hozni Rudolphus Goclenius, akitől az elnökletével tartott 118 disputációból álló gyűjteményt szerezte meg Csulyak (187. tétel). A hét könyvbe foglalt vizsgátelek között olyan témákkal találkozhatunk, mint a természet, az okok, a mozgás, az idő, a világ, az ég és a különböző elemek. Grammatikájának egyik példamondata szerint barátja, Szenci Molnár Albert is rajongott a marburgi professzorért.³³¹

A morálfilozófia köréből Arisztotelész *Etiká*ját Donatus Acciaiolus olasz humanista magyarázataival olvashatta (205. tétel). Megvolt könyvtárában az első kálvinista etika Lambertus Danaeus tollából, ehhez járult Walter Donaldson *Synopsis philosophiae moralis*a (262., 206. tételek). Goclenius két munkája, az *Exercitationes et disquisitiones ethicae et politicae* és a *Philosophiae practicae Mauritaniae* volt jelen az etikai értekezések köréből (208., 227. tételek). Keckermann *Systema ethicae* című, először 1607-ben megjelent alapvető tankönyve ellenben hiányzik. Csulyak egyik legfrissebb beszerzése Eustachius a Sancto

³³⁰ *Diarium*, 163r.

³³¹ „Az mostani Philosophusok között, legbölcsebb Goclenius.” (TOLNAI 1978, 15.)

Paulo ciszterci szerzetes *Philosophiae summa quadripartitája* volt, amely a komplex filozófiai rendszer részeként logikát, fizikát, metafizikát és etikát tartalmazott (303. tétel).³³²

Melanchthon *De animā*ájából diákok generációi sajátították el az antropológiai ismereteket a 16–17. század során, ehhez készült Magirus *Physiologiae peripatheticae* című tankönyve; peregrinusunk tanulhatott is az 1603-ban megjelent műből (209. tétel). A fiziognómia egyik korabeli bestsellerét is megszerezte, Johannes ab Indagine (Rosenbach) német humanista írása jó egy évszázad alatt huszonháromszor jelent meg latinul és más nyelveken (266. tétel).³³³ A „belsőre utaló külső jelek tudománya” éppen Csulyak idején kezdett elválni az orvoslástól. Legfőbb forrásaként a pseudo-arisztotelészi *Fiziognómia* szolgált, művelői a karakterológia segítségével az egyes ember-típusokat határozták meg.³³⁴

Önéletírása szerint Miskolci Csulyak maga is vonzódott a sztoikus filozófiához és életszemlélethez,³³⁵ ezért vásárolhatta meg Seneca műveinek a Janus Gruterus által sajtó alá rendezett új kiadását (173. tétel). Hatása kimutatható Csulyak szövegeiben is, többször citálta Seneca munkáit (opera omnia, *A lelki nyugalomról*).³³⁶ Az újsztoicizmus emblematikus figurája, Justus Lipsius a németalföldi polgárháború borzalmai hatására írta meg a *De constantiá*t, az ember belső függetlenségét és erkölcsi erejét meglapozó életenergiáról, amit Csulyak is megszerzett (380. tétel). A korszakban sokan követték a szemléletét: Forgách Mihály, Rimay János, Bocatius János, Illésházy István, Péchi Simon és Ecsedi Báthory István is.³³⁷

Petrus Gregorius Tholosanus francia jogász enciklopédikus művével szerepel a jegyzéken (183. tétel).³³⁸ Theodor Zwinger gigantikus mennyiségű adatot tartalmazó *Theatrum vitae humanae*-ja volt a korszak emberről alkotott ismereteinek legnagyobb ívű összefoglalása, melynek a 16. század közepét követő másfél évszázadtól számtalan

³³² COTTINGHAM 2008, 6.

³³³ PORTER 2005, 157.

³³⁴ LACZHÁZI 2009, 48–52.

³³⁵ RMKT XVII/2, 293, 302.

³³⁶ *Diarium*, 204v, 206r.

³³⁷ KLANICZAY 1997, 242–254.

³³⁸ SZENTPÉTERI 2000, 129–164.

kiadása ismert. Csulyak a saját példányához valamelyik patrónusa jóvoltából jutott hozzá (91. tétel).

Diogenes Laertius antik filozófiatörténeti munkája, Boethius *De consolatione philosophiae libri V.* című írása, egy középkori filozófiai florilégium (*Autoritates Aristotelis...*) és Martinus Helvicius *De modo philosophandi oratiója* zárják a bölcséleti művek sorát (342., 379., 362., 217. tételek). Hangsúlyosan vannak jelen a skolasztikusok és az újszoitikusok, a közel kortárs filozófusok közül kimutatható Goclenius és Lipsius hatása.

II. 6. 13. IRODALOM

A fél évszázaddal ezelőtt született irodalomtörténeti kézikönyv a „provinciális” alkalmi költészet művelői közé sorolta Csulyakot, aki a vallásos műfajok mellett a világiak felé is nyitott volt. A korabeli egyházi értelmiség körében szokatlannak számíthatott, hogy szerelmes verset írt (pontosabban németből készített átköltést), igaz, csak megrendelésre. Az iskolás költészet formai ügyeskedéseinek mestere volt, kedvelte a bonyolult versformákat. A különböző társadalmi alkalmakra (temetés, esketés, keresztelő) írott sorai mellett a párnákra hímzett vagy az ajtók fölé függesztett feliratok formájában parókiáját is ellepték a versek.³³⁹ Ötvös Péter hívta fel rá a figyelmet, hogy művei többnyire idegen nyelvű mintára készültek, időnként meglehetősen botladozva.³⁴⁰ Az „oly sokszor és oly szívósan lebecsült, mániákus alkalmi verselő” rehabilitációjáért legutóbb Szilasi László emelt szót.³⁴¹

A legelső ösztönzést a kollégiumi oktatás jelentette az ifjú Miskolci Csulyak számára, ez a közeg nevelte ki a poétáink jelentős részét a reformáció korától a huszadik századig. Önéletírásából tudjuk, hogy a verselést Debrecenben kezdte elsajátítani a *Theophania* című komédia³⁴² fordítójától, Szegedi Lőrinctől, első zsengeit napló-

³³⁹ KLANICZAY 1964, 107–108.

³⁴⁰ ÖTVÖS 1970, 530–535.

³⁴¹ SZILASI 2008, 268.

³⁴² RMNy 359

jában is megörökítette.³⁴³ Fejlődésében szerepet játszhatott Thököly Sebestyén késmárki udvara. Kora egyik legtehetősebb főnemese támogatta az iskolákat, a peregrinusokat, a könyvkiadást és a szepességi humanisták körét. Késmárk papja, a szepességi filippisták (mások szerint kryptokálvinisták) egyik vezéregyénisége, Sebastian Ambrosius Lam jól ismert figurája a korszak irodalmának.³⁴⁴ Csulyak Görlitzben üdvözlőverset írt Ambrosius Győr 1599. évi felszabadulására született énekéhez, amely a szerző halála után jelent meg.³⁴⁵ A peregrinációja során pedig jó néhány verset lemásolt a *Diarium Apodemicum*ba.³⁴⁶

Balassi Bálint több művének genezise is a késmárki udvarhoz kapcsolódott, többek között magyarra fordította Ambrosius egyik latin versét.³⁴⁷ Hat évtizeddel ezelőtt fedezték fel az Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményében Balassi *Szép magyar komédiáját*,³⁴⁸ majd Szabó András kutatásai nyomán arra is fény derült, hogy az ifjú Miskolci Csulyak Istvánnal másoltathatták le a kéziratot Thököly Sebestyén udvarában.³⁴⁹ A keletkezés körülményeiről folyó vitában később Kőszeghy Péter is bekapcsolódott, kétségbe vonva, hogy Csulyak másolta volna le Balassi *Amarilli*-átdolgozását.³⁵⁰ Legutóbb magam járultam hozzá néhány gondolattal a kérdés tisztázásához, megerősítve, hogy valóban Thököly Miklós praeceptora volt a másolással megbízott személy, aki 1607 novembere és 1608 szeptembere között végezhetette el a munkát.³⁵¹

Csulyak kapcsolati hálóján számos ismert szerző felbukkan. Thököly Sebestyén udvarában találkozott Siderius Jánossal; a szepesi esperes ajánlására fogadták fel tanítónak.³⁵² Bocatius Jánossal való ismeretségük még a peregrináció előtti időből eredhetett, amikor Késmárk felé „kellemetlen téli fagyban” Kassán is átutazott, ahol

³⁴³ RMKT XVII/2, 285–286.

³⁴⁴ Lásd: SEBŐK, 2007.

³⁴⁵ RMK III 989

³⁴⁶ RMKT XVII/2, 305.

³⁴⁷ SZABÓ A. 2005, 158–164.

³⁴⁸ Lásd: MIŠLANIK–ECKHARDT–KLANICZAY 1959.

³⁴⁹ Lásd: SZABÓ A. 2009, 807–825.

³⁵⁰ KŐSZEGHY 2014, 401.

³⁵¹ OLÁH 2018b, 529–531.

³⁵² RMKT XVII/2, 290.

Bocatius ekkoriban rektorkodott.³⁵³ Heidelbergben biztosan találkoztak, a Bocskai követeként jelen lévő Bocatius 1606. február 18-án írta be Seneca sorait Csulyak albumába.³⁵⁴ A diplomáciai küldetés során a hírhedt prágai fehér toronyban fogságra vetett kassai főbíró 5 évvel későbbi szabadulása nagy eseménynek számított a környékbeli protestáns értelmiségiek táborában. Csulyak ez alkalomra született versét a *Diarium*ából³⁵⁵ ismerjük, ami megjelenhetett a Bocatius egyik levelében említett, ma példány szerint nem ismert gyűjteményben is (Kassa, Debrecen, 1611).³⁵⁶

Külföldön kötött életre szóló barátságot Szenci Molnár Alberttel, amelyet a korábban említett ajándék kötetek és számos levél fűzött szorosabbra. Filiczky Jánossal néhány hónapig együtt tanult a görültzi akadémiai gimnáziumban, 1603 márciusában kelt a kétoldalas bejegyzése Csulyak albumában, egy rajz kíséretében, amely egy aranyozott bőrkötésbe kötött kapsos könyvecskét tartó kezét ábrázol.³⁵⁷ Hazatérve is tarthatták a kapcsolatot, Filiczky 1617-től az 1622-ben bekövetkezett haláláig az Olaszliszkházhoz közeli Patakon tanított.³⁵⁸ Klaniczay Tibor szerint a heidelbergi Gruterus, a magyar ifjak támogatója lehetett az egyik személy, aki a magyar ifjút németországi tanulmányai során megismertette az újsztoicizmussal és a verselés terén is hatással lehetett rá.³⁵⁹ Heidelbergben egy ideig a Brassóból elszármazott klasszika-filológus, Peter Felckmann házában lakott. Lelkészi hivatása vagy családja révén került kapcsolatba Póli Istvánnal,³⁶⁰ Szepesi Laczkó Mátéval, Alvinczi Péterrel, Prágai Andrással, Geleji Katona Istvánnal, Salánki Györggyel.³⁶¹ Saját beszédeit

³⁵³ RMKT XVII/2, 287, 379.

³⁵⁴ REUSNER 2018, [873].

³⁵⁵ „Jano Bocatio Cassovia’ 8. Martii 1611.” (*Diarium*, 148v–149r.) RMKT XVII/2, 379. Bocatius 1603-ban egy levelet továbbított Csulyaktól Váczi Gergelyhez. Lásd: CSONKA 1988, 179–181.

³⁵⁶ RMNy 1008, 1014; SZELESTEI N. 1995, 427–431.

³⁵⁷ SZÖGI 2011, 5198; REUSNER 2018, [1209]–[1210].

³⁵⁸ *ÚMIL*, I, 592. Csulyak nem mulasztotta el feljegyezni Filiczky halálának idejét az album amicorumának néhai barátja bejegyzését őrző lapján: „1622. 18. Augusti Patakiní Peste corrept[us]”. (REUSNER 2018, [1209].)

³⁵⁹ KLANICZAY 1997, 265–266.

³⁶⁰ RMKT XVII/2, 286–287, 302.

³⁶¹ RMKT XVII/2, 302–303.

és verseit naplója őrzi, amelyek a *Régi magyar költők tára* XVII/2. kötetében jelentek meg. Ifjú peregrinusok támogatójaként több üdvözlő vers címzettje volt.³⁶²

A könyvjegyzékét áttekintve először a korszak kiváló klasszika-filológusai által kommentált antik irodalom darabjaival találkozunk. Horatius különösen kedves olvasmánya lehetett, könyvespolcain megtaláljuk az Antonius Mancinellus és Jodocus Badius által kiadott opera omniáját (38. tétel). Horatius verseinek Gregorius Bersmannus zebrsti rektor által sajtó alá rendezett kiadása szintén a tulajdonában volt (211. tétel), a *Pyrtha*-ódáját Csulyak citálta is naplójában.³⁶³ Vergilius műveinek Nicolaus Erythraeus jegyzeteivel készült kiadását vásárolta meg (202. tétel), *Bucolicájából* előadást tartott Tarcalon.³⁶⁴ Ovidius opera omniájának a Wechel-műhelyben megjelent kiadása több jeles humanista (Aldus Pius Manutius, Georgius Fabricius) munkájára épült, a kötetet egy időre Patakra is kölcsönadta (312. tétel). Volt még egy aprócska Ovidius–Vergilius kiadása is (talán az Elsevirektől), melyet sógorának ajándékozott (381. tétel). Seneca tragédiáit Justus Lipsius jegyzeteivel olvashatta (321. tétel). Az ókori szatirikusok közül Lucianus Samosatensis dialógusainak görög–latin bilingvis kiadását és Juvenalisknak a császárkori Róma erkölceit bíráló műveit említhetjük, mindkettőt kedvtelésből forgathatta Csulyak (268., 378. tételek). Nem hiányozhatott a gyűjteményből Homeros *Ilias*-a és *Odysszeiája* mellől Aulus Gellius *Attikai éjszakák* című műve sem (338., 341. tételek). Az *Ilias*-ból Tarcalon előadást tartott,³⁶⁵ Gelliust az 1608. évi februári tarcali *Encomiumának* forrásai között találjuk, Menandrosz társaságában.³⁶⁶ A Bakai Benedek könyvtárából megszerzett Pindarosz-művek Henricus Stephanus magyarázataival kísért ötödik kiadását említhetjük a könyvtárából (361. tétel). A költő egy exemplumát olvashatjuk az ifjabb Rákóczi Zsigmond temetésére írott orációban.³⁶⁷ A Bocskairól írott *Encomiumának* és a Rákóczi Lajos temetésén elmondott *Conciójának*

³⁶² RMKT XVII/2, 303.

³⁶³ *Diarium*, 76v.

³⁶⁴ RMKT XVII/2, 290.

³⁶⁵ RMKT XVII/2, 290.

³⁶⁶ *Diarium*, 177r.

³⁶⁷ *Diarium*, 255r.

(1612) forrásai között szerepel Euripidész is egy szentenciaszerű citátummal.³⁶⁸ Végül a 16. század népszerű kiadványai közül Ottaviano Mirandola és Antonio Mancinelli klasszikus szerzők műveiből készült tematikus válogatásait tartalmazó kötetet említhetjük, amely hiányzik a Csulyak könyveit tartalmazó jegyzékről. A Késmárki Evangélikus Líceumban őrzött kötetet még Sátoraljaújhelyen kapta diákként Debreceni Jánostól, majd legkésőbb 1607 táján, amikor elhagyta a Thököly-udvart, meg is válhatott tőle.³⁶⁹ Ezért nem került fel a jegyzékére.

Az itáliai reneszánsz nagyjai közül Francesco Petrarca 16 leveleinek impresszum nélküli kiadását vásárolta meg, amelyben az avignoni pápaságot állította párhuzamba a babilóniai fogsággal (160. tétel).³⁷⁰ A polémiákban elfoglalt korabeli népszerűségére utal, hogy Derecskei Ambrus is Petrarcához utalta hallgatóságát, mivel „nagy sok dolgokat irt az Romanak rutsaga es undoksaga felől.”³⁷¹ Három másik írását, a *Contemptu mundi*t, a *De vita solitariá*t valamint az antik forrásokat és biblikus elemeket ötvöző példatárát, a *De remediis útriusque fortunae*-t is megtaláljuk a könyvtárban (330. tétel). Csulyak felesége és gyermekei halálát követően talált vigaszt az utóbbiban, amelynek második könyvében külön csoportba szedve találjuk meg a családtagok elvesztéséről szóló dialógusokat.³⁷²

A költőfejedelem munkái mellett két opera omniát is forgathattott: Jacobus Sannazariusét és Johannes Jovianus Pontanusét, utóbbi mű a velencei Aldusnál jelent meg (322., 81. tételek). Pontanustól a morális töltetű *De magnanimitate* szerepelt Csulyaknak az id. Rákóczi Zsigmond temetésén elhangzott prédikációja forrásai között.³⁷³ A Tarcalon született Bocskai-oratio tanúsága szerint olvasmányélményként ide sorolhatjuk Caelius Rhodiginust, akinek egyik példázatát egész oldalnyi terjedelemben osztotta meg hallgatóságával.³⁷⁴

³⁶⁸ *Diarium*, 189r, 234r.

³⁶⁹ ELK 66247

³⁷⁰ Lásd: RENNA 2010, 47–62.

³⁷¹ DERECSKEI 1603, 66v.

³⁷² PETRARCA 2015, 7–9; Csulyak példáját idézi: LENGYEL 2013, 59–60.

³⁷³ „Az nap fenievel az eget es az földet meg világositia: de az tisztesség az emberek[ne]k hires neves chelekedeteket meg ékesiti.” (*Diarium*, 210r.)

³⁷⁴ *Diarium*, 196v–197r.

Egy exemplum erejéig megjelenik Aeneas Sylvius Piccolomini (a későbbi II. Piusz pápa) egyik munkája is.³⁷⁵

A fenti szerzők arra hívják fel a figyelmünket, hogy a német költészet magától értetődő hatása mellett az itáliai humanizmus alapjaiban befolyásolta Csulyak írásait, főként azok az írók, akik Janus Pannoniust és Balassi Bálintot is meghihlették.

A humanista irodalom fontos szeletét alkották a levelezésgyűjtemények. Julius Caesar Scaliger *Epistolae et orationes* című gyűjteményét Johannes Thomas Freigius rendezte sajtó alá (352. tétel). Erycius Puteanus több száz levélből álló kollekciója mellett Csulyak a *Genialium sermonum*ot is megszerezte (172. tétel). Lipsius válogatott levelezését Pozsonyban kapta Kegeliustól (204. tétel). Kiváló humanisták (Jodocus Badius, Franciscus Niger, Georgius Valla) műveiből készült az a kolligátum, amelyben a latin nyelv szabályairól, a levélírásról és az elegáns stílusról értekeztek (363. tétel). Két művet birtokolt Erasmustól, a Salánki-féle *Enchiridion militis Christiani*-fordítást és a *Colloquia familiaria*t (326. tétel). Az id. Rákóczi Zsigmond halotti prédikációjában citálta az *Adagiorum*át is.³⁷⁶

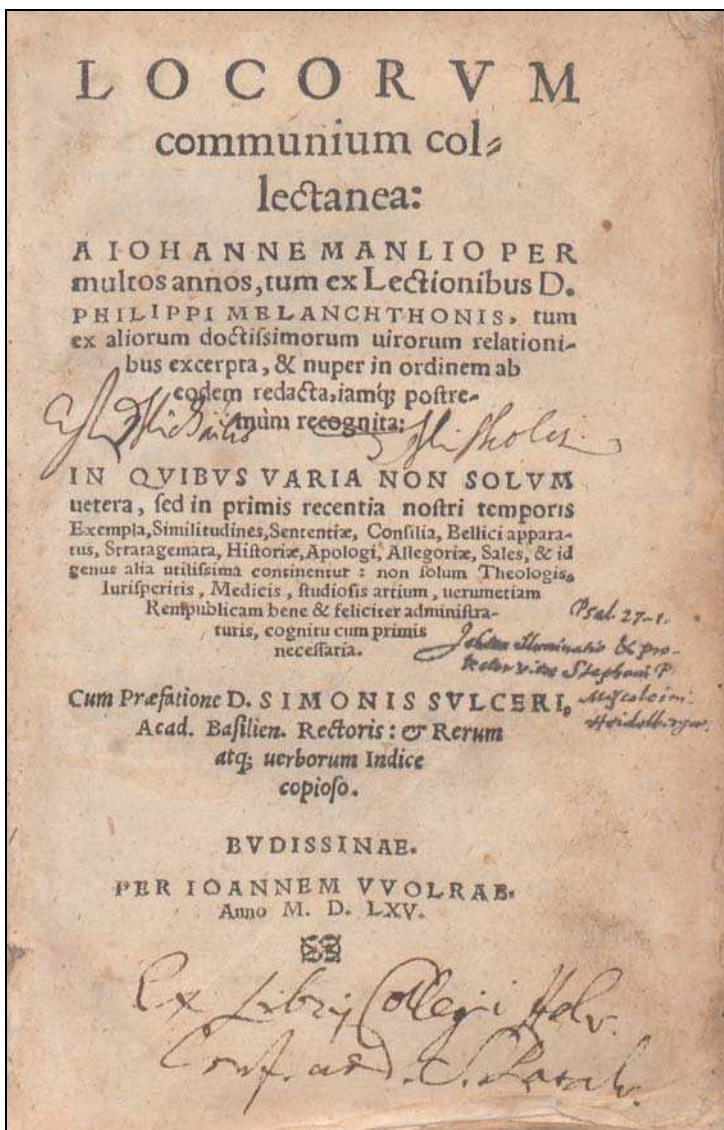
A neolatin irodalom köréből figyelemre méltó közhelygyűjteményeket is találunk a tételek között. Szenci Molnár barátja, Johannes Ravisius Textor görög, római és humanista szerzők írásaiból készített válogatásait (*Officina* és *Epitheta*) deákként haszonnal forgathatta Csulyak (203. tétel). Sok kiadást megért a jeni Michael Neander *Gnomologicum Graecolatinuma*, a jegyzéken egy kéziratos változat valószínűsíthető (88. tétel). Egybekötve vásárolta meg Conradus Lycosthenes (Wolffhart) elzászi humanista *Apophthegmatáját* (antik szerzők műveiből válogatott aforizmagyűjtemény) és *Similium et parabolarum* című munkáját (165–166. tétel). Megtévesztő címe ellenére Johannes Manlius *Locorum communium collectanea* címmel megjelent munkája³⁷⁷ nem teológiai közhelytár, hanem jeles anekdoták gyűjteménye, melyben „a szerző wittenbergi mestere, Melanchton érdemes mondásait és történeteit adta közre”.³⁷⁸ Protestáns körökben Magyarországon is népszerű volt Marcellus Palingenius (Manzoll)

³⁷⁵ *Diarium*, 252r.

³⁷⁶ *Diarium*, 204v.

³⁷⁷ TIREN E 576

³⁷⁸ SZÖNYI 2003, 34.

9. kép: Manlius munkájának címlapja
(TIREN E 576, fotó: Éger Gábor)

Zodiacus vitae-ja, mivel erős kritikával illette a katolikus klerust (348. tétel).³⁷⁹ A középkori florilégiumokat képviseli a gyűjteményben Thomas Hybernicus *Flores doctorum*, antik szerzők és egyházatyák mintegy hatezer idézetével (355. tétel). Egy *Carminum proverbialium* című népszerű szentenciagyűjtemény zárja a sort (267. tétel). Csulyak hivatkozásai között feltűnik még egy kedvelt példatár, amely Balassi és Szepesi Csombor Márton munkásságára³⁸⁰ is hatással volt: Baptista Fulgosius (Fregoso) genovai humanista *Factorum dictorumque memorabilium libri IX* című munkája, amelyből Csulyak Szaladin szultán mondását citálta Rákóczi (III.) Zsigmond temetésén.³⁸¹

Könyvei között megtaláljuk Johannes Heidfeldius *Sphynxéne*k második kiadását (Herborn, 1601), amely azonban még nem tartalmazta Szenci aenigmáit, azok csak az ötödik kiadástól (Herborn, 1608) váltak a korpusz részévé (223. tétel).³⁸² A „Freundschaftsbücher”-ek szép példája volt a boroszlói Jacobus Monavius *Symbolumá*-nak első, 1581-es kiadása, amely többek között Dudith András és Zsámboki János verseit is tartalmazta (219. tétel).³⁸³ A Görlitzben töltött hónapok alatt jó néhány irodalmi művel gazdagodhatott Csulyak könyvtára, ekkoriban jelentek meg ugyanis Tobias Aleutnerus epigrammái és Melchior Hausius *Schediasmatuma*, amelyet Filiczky Jánostól kapott ajándékba (221–222. tétel). A kiváló magyar kapcsolatokkal rendelkező Nicodemus Frischlinus verseinek 1598. évi strasbourgi kiadását Petrarca leveleivel egybekötve találjuk meg a jegyzéken (229–230. tétel). Csulyak Huss János emlékére lejegyezte Frischlinus egyik epigrammáját az útinaplójába.³⁸⁴ Beza ifjúkori versei (*Poemata juvenilia*) is felkeltették peregrinusunk érdeklődését (351. tétel). Végül Jacobus Lectius genfi jogászprofesszor munkáját említhetjük, aki a város egyeteméről szerzett ünnepi beszédet (275. tétel).

Szenci Molnár Alberttel ápolt kapcsolatáról már többször esett szó. Csulyak az 1607. július 20-án kelt levelében a zsoldárfordításá-

³⁷⁹ Lásd: KNAPP 2018, 127–144.

³⁸⁰ KOVÁCS S. 1958, 74.

³⁸¹ *Diarium*, 255v.

³⁸² Lásd: VÁSÁRHELYI, P. 1994, 365–374.

³⁸³ ALMÁSI 2009, 93–94.

³⁸⁴ KECSKEMÉTI 2005, 93–110.

ból kért „egy exemplart tsak parasztul kötöttet”.³⁸⁵ Kívánsága valószínűleg teljesülhetett, hiszen a vágyott *Hanau Bibliá* egy példányát is megkapta Szencitől.³⁸⁶ Az 1607-ben Herbornban megjelent³⁸⁷ és azóta részeiben már több, mint négyszáz éve énekelt zsoltóroknak nincs nyoma a könyvjegyzéken, jelen voltak viszont a francia zsoltórok Andreas Spethe (Heidelberg, 1596) és George Buchanan (Siegen, 1597) által fordított népszerű latin kiadásai (313–314. tétel). A század első évtizedeiben a pataki deákok Spethe és Buchanan nyomán már latinul énekelhették a francia dallamokat.³⁸⁸ Csulyak szoros kapcsolatban állt a sárospataki Kollégiummal, előbb deákként, majd az iskola felügyelőjeként. Buchanan fordításából a tarcali diákok számára is tartott előadást.³⁸⁹

Az „ars peregrinandi” irodalmából két darab is feltűnik: elsőként Georgius Loysius *Pervigilium Mercurii* című munkájának első, 1600. évi speyeri kiadása, melyben hasznos tanácsokkal és szabályokkal látta el az utazót, emellett pedig értékes szövegeket közölt Lipsius, Neugebauer és Plotius idevágó munkásságából (353. tétel).³⁹⁰ A másodikat a *Diarium* prágai látogatást megörökítő részénél³⁹¹ találjuk, itt hivatkozik Csulyak Hilarius Pyrckmair *Commentariolus de arte apodemica*-jára. A szerző az eszményi utazót jegyzetfüzettel a kezében ábrázolja, aki gondot fordít az országok és városok fekvésére, a természeti adottságokra, vallására, szokásaira, épületeire, nevezetességeire és működésére. A *Diarium* kétbekezdésnyi bevezetőjén és a városok bemutatására alkalmazott séma esetében is felismerhető Pyrckmayr hatása,³⁹² akinek művét hiába keressük Csulyak könyvjegyzékén. Végül ne feledkezzünk meg az album amicorumként szolgáló Reusner-féle *Icones*-ekről (164. tétel).³⁹³

Az említett apodemikus művek jelenléte arra utalhat, hogy az ifjú Thököly Miklós utazását is meghatározhatták a nevelője által ol-

385 RMKT XVII/2, 318

386 RMKT XVII/2, 321–322.

387 RMNy 962

388 SZABOLCSI 1930, 18.

389 RMKT XVII/2, 290.

390 KOVÁCS S. I. 1988, 112.

391 *Diarium*, 26r.

392 KOVÁCS S. I. 1988, 101–106.

393 Lásd: REUSNER 2018.

vasott szövegek. Thököly Sebestyén vagy környezete: Sebastian Ambrosius Lam, vagy a három tanácsadó, Caspar Praetorius késmárki előlelkész, Ambrosius utóda, Fröhlich János, a késmárki iskola rektora, Bobrowicz Mátvás királyi harmincados³⁹⁴ által kötelezően előírt gyakorlat lehetett a kísérő számára a látottak meghatározott séma szerint történő lejegyzése. Csulyak mindenesetre követte a módszertani útmutatókat: a sebtében feljegyzett adatokból utólag komponálta meg az útleírását, így a *Diarium apodemicum*ot sajtó alá rendezőknek figyelemmel kell majd lenniük Loysius és Pyrckmair idézett munkáira is.

Bár Csulyak baráti viszonyban állt Gruterusszal, mindössze a korábban említett Seneca-összkiadást találjuk a könyvtárában. Gruterus a szerkesztésében 1604-ben megjelent *Lampas, sive Fax artium liberalium* negyedik kötetét Csulyak tanítványainak, Thököly Sebestyén fiainak ajánlotta. Ezt biztosan ismerte a Miklóst kísérő praepceptor. Kecskeméti Gábor egyenesen Csulyakhoz illő komoly, szakszerű filológiai olvasmányként értékelte a görög és latin auktorok, valamint a humanisták bőséges áradatát.³⁹⁵ A nyolcezer oldalt kitevő *Delitiae poetarum...* sorozat, amely a német, a németalföldi, az itáliai, a francia és a magyar neolatin költészet természetét antológiába gyűjtötte,³⁹⁶ Miskolci Csulyak hazaérkezése után jelent meg (1608–1614). Nem ismerünk adatot arra nézve, hogy Gruterus és Csulyak 1607 után is tartották a kapcsolatot, ám ha a közeli Patakon tanító Filiczky János példáját vesszük, akinek Gruterus Cicero-összkiadásában jelent meg köszöntőverse (1618–1619),³⁹⁷ akkor azt mondhatjuk, hogy Csulyaknak is volt lehetősége levelezni német barátjával.

A rutinos alkalmi verselő a fenti mintákat követhette, így ha elkészül Csulyak István irodalmi termésének részletes elemzése, érdemes figyelembe venni (potenciális) olvasmányainak listáját. A klaszszikus auktorok, az itáliai, a német és a németalföldi humanisták, valamint a közel kortárs neolatin költők formálhatták leginkább az irodalmi műveltségét.

³⁹⁴ RMKT XVII/2, 288.

³⁹⁵ KECSKEMÉTI 2012, 47–51.

³⁹⁶ SZABÓ A. 2004, 12. A *Delitiae poetarum Hungaricorum* közreadójaként Johann Philipp Pareust jegyzi a címlap. <https://play.google.com/store/books/details?id=mVUgyO9-ZfMC&rdid=book-mVUgyO9-ZfMC&rdot=1> (2014. február 5.)

³⁹⁷ KECSKEMÉTI 2011, 149–150.

II. 6. 14. ZENE

A kora újkorban az irodalom és a zene szimbiózisban létezett. A lírai műfajok egy része eleve dallamra született, erre utal a gyakori „ad notam” megjegyzés a versek mellett. Miskolci Csulyak István maga is gyakran szerzett verseket dallamokra, amelyek egy részéről feljegyezte, hogy az esküvőn résztvevők, a gyülekezet, ő maga, Gáspár, vagy István fia adták elő.³⁹⁸ Hegedűn is tanult játszani, ám anyja halála fölött érzett gyászában eladta a hangszeret.³⁹⁹ Változatos mintákat követett, német koráldallamra írt zsoltárparafrázist, olasz és német madrigálokat idéző refrénmegoldása („falala”) egyedi jelenségként értékelhető a 17. századi magyar költészetben.⁴⁰⁰ A genfi zsoltárokkal való szoros kapcsolatáról már szoltam, itt utalnék újra a tényre, hogy könyvtárában megvoltak Spethe és Buchanan kiadásai. A Kárpát-medencei könyvtárakban meglehetősen ritka vendégnek számítottak ebben az időben a zeneelméleti irodalom darabjai, épp ezért figyelemre méltó Erycius Puteanus *Musathenájának* 1602. évi hanau kiadása, amelyet külföldi utazása idején szerezhettek (171. tétel). Ennek ismeretében a lelkész a zenei írásbeliség területén felülmúlhatta a kortársai többségét.⁴⁰¹

II. 6. 15. TÖRTÉNELEM ÉS EGYHÁZTÖRTÉNET

A história ismerete szerves része volt a kora újkori műveltségnek, lelkészeink érdeklődése gyakran fordult a múlt iránt: krónikát írtak gyülekezetük és településük fontosabb eseményeiről, forrásokat másoltak vagy másoltattak, számon tartották saját családjuk eredetét. Elegendő csak olyan lelkes historikusokra utalni, mint a krónikás Szepsi Laczkó Máté, az első átfogó egyháztörténetünk szerzője, Debreceni Ember Pál, vagy a 18. század nagy gyűjtői, Bod Péter és Sinai Miklós. Miskolci Csulyak István apja korabeli egyháztörténeti

³⁹⁸ RMKT XVII/2, 397.

³⁹⁹ RMKT XVII/2, 288.

⁴⁰⁰ RMKT XVII/2, 387, 396.

⁴⁰¹ A kora újkori peregrínusok zenei műveltségét vizsgáló tanulmány nem jelzi a Csulyak zenei műveltségére utaló nyomokat. Lásd: KIRÁLY 1993, II, 589–596.

dokumentumokat gyűjtött,⁴⁰² a fia által a *Diarium* lapjain összeállított családfa az első ismert hazai polgári genealógiai táblázat.⁴⁰³

Csulyak István utazás közben – az apodemika-irodalom előírásainak megfelelően – előszeretettel jegyzetelt történelmi érdekességekről: Heidelbergben a fejedelmi könyvtárnak otthont adó Szentlélek templom építéséről, Mannheimben XXIII. János pápa bilincseről.⁴⁰⁴ Fáradhatatlanul gyűjtötte a feliratokat templomok faláról, tornyokról, sírkövekről,⁴⁰⁵ epigráfiai érdeklődésének köszönhetően ismerjük például az elpusztult váradi vár egyik feliratát.⁴⁰⁶ Időnként a történelem sodrában találta magát. Tanúja volt Bethlen Gábor felsőmagyarországi hadjáratainak, 1631 tavaszán pedig a rakamazi csatában eltűnt ismerős katonák keresésére induló lelkészt Eszterházy Miklósnál bevádolták árulással. Végül tisztázta magát, s a kellemetlen epizódról megemlékezett a naplójában,⁴⁰⁷ amelynek számos részlete tanúskodik a múlt iránti vonzalmáról. Egyháztörténeti érdeklődése megnyilvánulásaként a Luther-emlékhelyek közül többet megörökített (Wittenberg, Erfurt, Worms)⁴⁰⁸ és kivonatos másolatot készített a wittenbergi magyar coetus matrikulájából, megjelölve benne az apja egykori beiratkozásáról tudósító részt.⁴⁰⁹

Az ókor történetéről több munkát is megszerzett Csulyak, Josephus Flavius opera omniájának 1522-es bázeli kiadása mellett egy későbbi kiadásban is megvolt a zsidók történetéről írott munkája, amelyet sógorának adományozott (48., 170. tételek). Plutarchus opera omniája alapján készíthette az I. Rákóczi Zsigmond temetésén elmondott vers fordítását (181. tétel).⁴¹⁰ Üres óráiban kikalakú kiadás-

⁴⁰² SZABÓ A. 2004, 106.

⁴⁰³ SZABÓ A. 2008, 193.

⁴⁰⁴ KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 310–311.

⁴⁰⁵ A Wittenbergben elhunyt Váradi Mihály senior sírkövén olvashó epitaphiumot is lemásolta, akinek 7 könyvét a coetus gyűjteményébe sorolták. Lásd: SZABÓ G. 1941, 73.

⁴⁰⁶ BALOGH Jolán 1982, II, 136–137.

⁴⁰⁷ RMKT XVII/2, 295–297.

⁴⁰⁸ *Diarium*, 35r.

⁴⁰⁹ *Diarium*, 35v–41r. A diákok névsoránál aláhúzta apja, Csulyak János nevét, aki 1564-től volt a coetus tagja, majd életrajzi adatokat jegyzetelt a margóra. Lásd: *Diarium*, 41r; Lásd még: SZABÓ A. 2017, 11.

⁴¹⁰ RMKT XVII/2, 386.

ban lapozgathatta Livius munkáit, valamint ezzel egybekötve Julius Caesar *De bello Gallico* című írását és Quintus Curtius Rufus népszerű Nagy Sándor-életrajzát (309–311. tételek). Tacitus opera omniájának 1598. évi genfi kiadását nem csak jegyzékén találjuk meg (327. tétel), de a *Germaniára* hivatkozott is a *Diarium*-ában.⁴¹¹ Kéziratos szövegei arról tanúskodnak, hogy kortársaihoz hasonlóan kedvelte az ókor történetéből származó exemplumokat, Herodotos, Thucydides, Plutarchus, Xenophon, Livius, Valerius Maximus, Josephus Flavius egyaránt előfordulnak hivatkozásaiban.

A korai kereszténység egyháztörténeti irodalmát egy bázeli kiadású munkákat tartalmazó folio-kötet képviseli, amelyben Caesareai Eusebius, az „egyháztörténetírás atyja”, valamint Rufinus, Theodoretus, Sozomenus, Evagrius és Dorotheus műveit rendezte sajtó alá Wolfgangus Musculus, Joachim Camerarius és John Christopherson (49. tétel). A középkorból Cassiodorus szenátort és Niképhorosz Kallisztosz Xanthopulosz konstantinápolyi egyháztörténet-íróval említhetjük (185. tétel).

A protestánsok apokaliptikus szemléletét alapjaiban határozta meg Dániel próféta könyve, melynek nyomán az emberiség történetét háromszor kétezer évre osztották (Ádám-tól Mózesig, Mózes-től Jézusig és a Jézus utáni időre). A mózesi törvények megjelenése óta négy világbirodalom váltotta egymást (az asszír-babiloni, a méd-perzsa, a görög-hellén, a római és ennek örököse, a német-római császárság), a monarchiákban a reformátorok az Antikrisztus megjelenését látták. Melanchthon előadásai és a Carion-kronika hatására, a peregrinusok nyomán terjedt el a wittenbergi múltértelmezés Magyarországon.⁴¹² Csulyak könyvtárában is megtaláljuk az egyik alapművet: a wittenbergi történelemszemlélet alapján dolgozta fel Johannes Sleidanus *De statu religionis et reipublicae* című munkája a reformáció történetét, összegyűjtve számos értékes forrást (167. tétel).⁴¹³ Paul Eber wittenbergi professzor *Calendarium historicum*-ában főként az adott naptári naphoz kapcsolódó évfordulókat közölte (Kirchenkalender), de a lap alján a tulajdonos is feljegyezhetette az emlékezetre méltó dolgokat (születés, házasság, gyermek elvesztése, természeti

⁴¹¹ *Diarium*, 27r.

⁴¹² SZABÓ A. 2012, 47–50.

⁴¹³ VISKOLCZ 2013, 210.

jelenségek, járványok, háborúk). A telejegyzetelt kalendáriumok becses történeti emlékek, jó példa erre a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának 1579. évi kiadásból származó példánya.⁴¹⁴ Csulyak ugyanezen kiadásból származó kötete (82. tétel) elveszett vagy lappang, a veszteség súlyát mi sem érzékelteti jobban, mint hogy a *Diarium* egy lapszéli bejegyzése⁴¹⁵ szerint a családi krónika adatait a kalendáriumba jegyezte fel, s ez szolgált számára forrásként a későbbiekben. A Miskolci Csulyakhoz hasonlóan grafomán Cseri Mihály is (a történeti munkája mellett, részben annak későbbi forrásaként) jegyzőkönyvekben és kalendáriumokban rögzítette a fontosabb életeseményeit, reflexióit, könyveit és olvasmányait.⁴¹⁶

Csulyak egy kolligátumba köttette Gregorius Richter görblitzi lelkész *Axiomata oeconomicã*ját és *Axiomata ecclesiasticã*ját, melyekben hatalmas mennyiségű exemplum-anyagot kompilált egybe a szerző (83–84. tétel). Matthaues Dresser lipcsei professzor sorozata, az *Isagoges historicae* szintén nagy népszerűségnek örvendett (260. tétel), Miskolci Csulyak olvasmányélményei között adott hírt róla útinaplójában, a magdeburgi látogatást megörökítő résznel.⁴¹⁷ Emellett beszerezte Dresser egyházi ünnepek történetéről szóló értekezését is (283. tétel). Andreas Hondorffius *Theatrum historicum*át Philippus Lonicerus fordította latinra. E műfajban az olvasó előtt egy színdarab szereplőihez hasonlóan vonultak fel a történelem alakjai.⁴¹⁸ Népszerűségét jelzi, hogy egy évszázad alatt harminc kiadása jelent meg, Dömötör Ákos exemplumkatalógusa szerint a protestáns prédikátorok gyakran idézték.⁴¹⁹ Az 1598. évi frankfurti kiadást szerezte meg Csulyak (182. tétel), a *Diarium apodemicum*ában Boroszló alapításával kapcsolatban hivatkozott a tulajdonában lévő kötet 171. oldalára.⁴²⁰

A protestáns-katolikus polémia szerves része volt a múlt „elbirtoklása”, az egyháztörténeti keretek között folyó csatározás. Ehhez

⁴¹⁴ Ismertette: VARGA A. 1989.

⁴¹⁵ Első lánya születésénél, a lapszélén: „De natalitiorum diebus vide copiosius suo quoque loco in Calendario Eberi in 4to.” (*Diarium*, 264v.)

⁴¹⁶ Lásd: TÓTH Zs. 2007b, 24–30.

⁴¹⁷ *Diarium*, 42r.

⁴¹⁸ BENE 1996, 373.

⁴¹⁹ DÖMÖTÖR 1992, 264.

⁴²⁰ *Diarium*, 14r.

kapcsolódik a kiváló klasszika-filológus, Isaacus Casaubonus vitája Heribertus Rosweyduz jezsuita szerzetessel és Caesar Baronius kardinálissal. Casaubonus védelmében született Jacobus Capellus sedani professzor írása (101. tétel). Philippus Mornaeus, a saumuri akadémia alapítója híres pápaságtörténete (*Mysterium iniquitatis*...) pedig Baronius és Bellarminus ellenében készült (150. tétel). Mannheimi látogatásához kapcsolódó olvasmányélményét citálta Csulyak a naplójában XXIII. János ellenpápa ottani raboskodásáról.⁴²¹

A história tanulmányozását segítette a *Thesaurus chronologiae*, melynek a Csulyaknál fellehető 1628. évi herborni kiadásában már meghatározó volt Alsted millenarista felfogása, aki 1694 utánra várta Krisztus ezeréves királyságának eljövetelét (292. tétel).⁴²² A *chronologia sacra* tárgykörbe tartozott Abrahamus Bucholcerus *Index chronologicusa* (256. tétel), amely a teremtéstől szedte sorba a fontosabb eseményeket, s amelynek későbbi kiadásait a szerkesztők tovább bővítették a legfrissebb történésekkel.

Az egyes népek és felekezetek múltját tárgyaló szerzők közül figyelmet érdemel a Cseh Testvérek egyházát bemutató Joachimus Camerarius (270. tétel). Csulyak útinaplója tudósít arról, hogy olvasta Johannes Dubravius (Doubravky) olműci püspök *Historia Bobemiacáját*.⁴²³ Mivel a mű a jegyzékről hiányzik, feltehetően egyik vendéglátója jóvoltából jutott hozzá. A cseh történelem iránti érdeklődése utazás közben, az említett peregrinációs irodalom hatására ébredhetett fel. A Gaspar Ens *Tragoedia Anglicanáját* is tartalmazó kolligátummal kapcsolatban jegyezte fel Csulyak: „el veszet ez bibliothecambol” (274. tétel). Végül még egy kötetet sorolhatunk ide: Szabó András azonosította a peregrinus útinaplójának heidelbergi vonatkozású részeinek forrását: Marquardus Freherus akkor frissen megjelent pfalzi históriáját.⁴²⁴ A jegyzékről hiányzó példány arra utal, hogy Csulyak még Heidelbergben jegyzetelhetette ki a művet.

A magyarok történelmét tárgyaló művet a jegyzéke nem őrzött meg. Történetírói eszményképe Antonio Bonfini lehetett, előbb Bocskai, majd Rákóczi Zsigmond tetteinek dicsőítésekor panaszkodott fá-

⁴²¹ *Diarium*, 74v.

⁴²² HOTSON 2000, 39–40, 115–117.

⁴²³ *Diarium*, 27v.

⁴²⁴ SZABÓ 2011, 119.

dalmasan a hasonló kvalitású historikusok hiányát.⁴²⁵ A prédikátorok körében tapasztalható Mátyás-kultusz elsőszámú forrásának népszerűsége a század folyamán végig töretlen maradt, több lelkészi könyvtárban megtalálható volt Bonfini munkája. Az ifjabb Rákóczi Zsigmond temetésére írott *Oratiójában* (1621) Mátyással kapcsolatban Paulus Jovius egyik megállapítását idézte a „deaki tudoman” szükségességéről.⁴²⁶ Székely István apokaliptikus szemléletű világhatárkronikája, amelyet Szenci Molnár több barátjától is megkért, Csulyak könyvtárából 1609-ben még hiányzott.⁴²⁷ Az 1619. évben a lisztai templom alapjainak letételekor írott szövege megjegyzése szerint már elolvasta, majd az 1641. évi lőcsei kalendárium kiegészítésekor is a krónikából dolgozott.⁴²⁸ Időközben tehát szerzett egy példányt az 1559. évi kiadásból. Mivel nem vette fel a jegyzékére, talán csak kölcsönbe kapta a ritkaságot és kijegyzetelte a fontosabb eseményeket.

A történelmi irodalom közel 6%-os arányát regisztrálhattuk a lelkészi magánkönyvtárban, gyakran kiadott népszerű munkák formájában. A klasszikus ókori szerzők mellett jellemzően Sleidanus, Camerarius, Bucholcerus művei tűntek fel. A magyar történelmet tárgyaló munkák ugyan hiányoztak, ám a Csulyaktól származó idézetek arra utaltak, hogy ismerte Bonfini és Székely István műveit.

⁴²⁵ „Hol vagi te Bonfinius Antal, ki az tőb hires neves Magyaroknak dicheretesen viselt dolgait Cronikaban irtad. Vallion bator szintén élnélis, talanale illendő papirossat ez mi kegies Isten félő Fejedelműnc vitézsegenc meg irasara?” (*Diarium*, 198r.); „Adgion az sz. Isten, szwkseges is volna bizony, szegény hazank[na]k mégis egi Bonfinius Antalt: ki az niomorusagban be merült Magyar orszagnac magaval együt meg holt Cronica irasat, halottaibol fel tamasza, es az Magiarsagnac viselt dolgait historiaban írja.” (*Diarium*, 211r.)

⁴²⁶ „... sem kiraly, sem Ur, sem fejedele[m] tőkellertes dítseretre ne[m] mehetne deaki tudoman nélkül: melliet az kőssegnec ezüst gianant, az nemesnec arany gianant, az Urak[na]k draga giőngy gianant kel bőtsűlni.” A lapszámla: „Paul[us] Jovi[us] tom. 2. vit. p. 114.” (*Diarium*, 252r.)

⁴²⁷ RMKT XVII/2, 321.

⁴²⁸ „Az Szekely Istvantol irattatot Chronica könynecc [sic] vegem p. 237. ugy olvasom”. *Diarium*, 245v; RMKT XVII/2, 303, 335.

II. 6. 16. ÁLLAMELMÉLET

A kora újkori államelméleti irodalom meghatározó alakjai, Niccolò Machiavelli, Justus Lipsius, Jean Bodin és Hugo Grotius művei gyakran felbukkannak a korszak kárpát-medencei könyvtáraiban, s az első három szerző Csulyak dolgozószobájában is jelen volt. Machiavellinek meglehetősen rossz híre volt a korszakban, pedig Kaposi Márton szerint mindössze annyi volt a bűne, hogy más politikai gondolkodók eszméit szintetizálva gyakorlati megoldásokból építette fel rendszerét.⁴²⁹ Elvitathatatlan érdeme, hogy az *Il Principe* nyomán vált el a politika a keresztény erkölcstantól és kezdett önálló tudománnyá fejlődni.⁴³⁰ A kora újkorban kettős céllal idézték: vagy az abszolút monarchia melletti érvkészlet részeként, vagy a zsarnok elleni védekezés eszközeként.⁴³¹ A protestánsok valószínűleg ez utóbbi miatt olvasták, a célja eléréséhez semmilyen eszköztől vissza nem riadó politika megtestesülését láthatták a Szent Bertalan-éjszakáján történetekben. Csulyak nem csak *A fejedelmet*, hanem vele egy kolligátumban a Titus Livius művének első 10 könyvén alapuló *Discorsi* latin fordítását (*Disputationes de republica*) is megszerezte (316–317. tétel). Az antimachiavellista irodalom bőséges termése viszont (a később ismertetendő *Vindiciae contra tyrannos* kivételével) jórészt hiányzik a gyűjteményből.

Franciaországban a protestánsok tömeges mészárlása új fejezetet nyitott az államelméleti irodalom történetében, az eseményeket az európai protestánsok is fokozott figyelemmel kísérték. Jean Bodin *De republicáját* (174. tétel) az abszolutizmus apologetikájaként tartja nyilván a tudománytörténet. A Szent Bertalan-éjt követő forradalmi mozgalomra szánt válaszbán az uralkodó szuverén (külső és belső erőktől független), ám Isten és a természet törvényeinek alárendelt hatalmát hangsúlyozta, amelynek célja a közjó növelése.⁴³² Szívesen olvashatta a zempléni esperes is Bodin gondolatait a felekezeti békéről, miszerint a bevett felekezetekről nem szabad vitatkozni, mert az

⁴²⁹ KAPOSÍ 2015, 18.

⁴³⁰ JUHÁSZ J. 2012, 45.

⁴³¹ KAPOSÍ 2015, 24.

⁴³² RADÓ 2005, 39–52.

ilyen ellentétek felforgatják az államot.⁴³³ A szerző megengedte a passzív ellenállást az alattvalóknak a zsarnokkal szemben, ám az aktív rezisztenciát nem. A Szent Bertalan éjszakája által igazolt ellenállást fejtette ki a Stephanus Junius Brutus pseudonym⁴³⁴ alatt jegyzett *Vindiciae contra tyrannos* című hugenotta irat. Ennek példányát Máriássy Zsigmond Machiavelli két művének (*Il Principe*, *Discorsi*) latin nyelvű friss kiadásaival egybekötve ajándékozta Csulyaknak (318. tétel). Bevett gyakorlat lehetett a filozófus *Princeps*-ét a *Vindiciae*-vel kolligálni, Zsámboky János jeles könyvtárában is így volt megalálható.⁴³⁵

A főként filozófiai és antropológiai munkásságáról ismert stadei rektor, Otho Casmannus 1603-ban megjelent *Doctrinae et vitae politicae methodicum ac breve systemája* kurrens olvasmányként jelentkezik (228. tétel). Casmannus nagyra értékelte a választáson alapuló magisztrátusokat, amelyeket saját területükön ellenállási joggal is felruházott.⁴³⁶ A „lengyel demokrácia atyja”, Andreas Fricius Modrevius (Modrzewski) *De republica emendanda* című Európa-szerte olvasott államelméleti munkájában a kiváltságosok helyett minden lakosra kiterjesztette a jog érvényességét, s az ideális állam képét kívánta megrajzolni a korabeli Lengyelország megjobbítására.⁴³⁷ Modrevius munkáját Csulyak Hodászi Lukácsnak küldte ajándékba (43. tétel), ám arról nincs információnk, hogy milyen céllal ajánlotta a tiszántúli püspök figyelmébe. Az ajándékozás Csulyak hazaérkezése (1607) és Hodászi 1613 májusában bekövetkezett halála között történhetett.⁴³⁸

A középkori államelméletei szerzők közül Páduai Marsilius *Defensor pacis*-ában a pápaság és a császárság harcában az utóbbi pártján állva a világiak egyház fölötti hatalmát támogatta a pápai omnipotenciával szemben (231. tétel).⁴³⁹

A törökellenes propagandairódalom hatalmas korpuszából két kisebb darabot tudunk felmutatni Csulyak könyvtárából, mindkettő

⁴³³ BENE 2007, 1054.

⁴³⁴ TESZELSZKY 2008, 128–129. Az álnév mögött Philippe de Mornay vagy Hubert Languet rejtőzik (az előbbi valószínűbb).

⁴³⁵ KAPOSI 2015, 363.

⁴³⁶ BENERT 1967, 328–329.

⁴³⁷ ELTON 1990, 538–539.

⁴³⁸ ZOVÁNYI 1977, 258.

⁴³⁹ BÁN 1976b, 54, 77.

Jacobus Typotius (Typoets) flamand humanista, II. Rudolf udvari történetírójának tollából eredt (272–273. tétel). A korszakban bőven termő „turcica” irodalom Csulyak könyvtárában tehát csak mutatóban volt jelen, pedig a hódoltság határvidéken szolgáló lelkész saját bőrén tapasztalhatta meg a török terjeszkedéssel járó veszélyt, amikor 1615 adventjének első vasárnapján a hajnali szürkületben az egri katonaság kirabolta Miskolcot. A prédikációján elmélkedő Csulyak házára is rátörtek, őt magát megverték, talán meg is ölték volna, ha sajttal és szappannal le nem csendesíti a „dühös kutyákat”. A következő évben költözött át a biztonságosabbnak vélt Olaszliszkára.⁴⁴⁰

A királytűkrök egyfajta átmenetet képeztek az államelmélet és az erkölcsfilozófia között, a 17. század első harmadában több jelentős magyar szerző munkája jelent meg e körben. Csulyak sógora, Prágai András *Fejedelmeknek serkentő órájáról* Kecskeméti Gábor egy Nagy Sándor-exemplumra alapozva kimutatta, hogy Miskolci Csulyak olvasta.⁴⁴¹ I. Jakab angol király abszolutizmuselméleti munkája, a *Bazilikon dórón* latin kiadása a jegyzék tanúsága szerint helyet kapott a liszkai parókia polcain (319. tétel). A Henrik walesi herceghez intézett munka a király hivatali kötelességeinek bemutatása mellett gyakorlati tanácsokkal látta el a leendő uralkodót.⁴⁴² Érdekes jelenség, hogy Csulyak a Bocskairól szóló orációjában a fejedelmi kötelességekről szólva mégsem I. Jakab idevágó szövegét, hanem Kálvin *Institúciójának* vonatkozó részeit idézte, amely (mint korábban láthatuk) szintén megvolt a könyvtárában.⁴⁴³ Kálvin főműve talán az eddigi feltételezéseknél is több rétegben épült be a prédikátori gondolkodásba.⁴⁴⁴

A Heidelbergben a polgári és az egyházi hatalomról disputáló Csulyak Istvánt okkal foglalkoztatták államelméleti kérdések, hiszen az erősödő katolikus állami gépezet az abszolutizmus ideológusaira támaszkodva igyekezett megtörni a rendi és felekezeti színezetű ellenállást. Csulyak látóterébe részben ezért kerülhetett Machiavelli, Lipsius, Bodin munkássága, valamint a francia vallásháborúk ideo-

⁴⁴⁰ RMKT XVII/2, 292.

⁴⁴¹ KECSKEMÉTI 1998, 203–204.

⁴⁴² Lásd: RADÓ 2005, 149–190.

⁴⁴³ Benda Kálmánt idézi: SZABÓ A. 2006, 541.

⁴⁴⁴ A kérdéstről lásd: OLÁH 2020.

lógiai ütközeteinek dokumentumai. Körükből Grotius és Johannes Althusius rendkívüli népszerűségnek örvendő műveit hiányolhatjuk.

II. 6. 17. POLITIKA

A hazai politikaelméleti irodalom Justus Lipsius munkássága nyomán bontakozott ki a 17. század első felében. A *Politicorum, sive civilis doctrinae* című munkáját fejedelmek és államférfiak számára írta, esz-

10. kép: Justus Lipsius portréja
(forrás: <https://pictura-prints.com>)

ménye a nézeteltérések kompromisszumos rendezése volt. A társadalmi-politikai-vallási ellentétektől szenvedő Európában a szellemi elit tagjai különösen szívesen fogadták Lipsius elveit.⁴⁴⁵ Révay Péter, Lackner Kristóf és mások az európai recepcióval szemben nem a hatalom abszolutizmusát hangsúlyozták, hanem a rendek érdekében éppen a Habsburgok hatalmának korlátozhatóságát. Erdélyben viszont, ahol nemzeti uralkodó foglalta el a trónt, a fejedelmi hatalom teoretikusai a sztoikus államelmélet eredeti üzenetét tolmácsolhat-

ták. Talán nem véletlen, hogy éppen egy református pap, Vetéssi István tollából származott az első Lipsius-fordításunk, az I. Rákóczi Györgyhez írott buzdító levél, amely a *Politica* IV. könyvének kivonatolásával keletkezett.⁴⁴⁶ Korábban Bocskai István környezetében (Káta Mihály, Péchi Simon, Petki János, Illésházy István, Rimay János), valamint Zrínyi Miklós szemléletében mutatták ki Lipsius hatását.⁴⁴⁷ A görög és latin szerzőktől válogatott politikai közhelytár Csulyak könyvtárában is helyet kapott (375. tétel), csakúgy, mint az újsztoikus filozófia kiváló darabja, a *De constantia* (380. tétel) és Lipsius korábban említett levelezése.

⁴⁴⁵ KLANICZAY 1973, 278–279.

⁴⁴⁶ TARNÓC 1965, 701–707.

⁴⁴⁷ KLANICZAY 1997, 250–255.

A politika- és a jogtudomány határán egyensúlyozott Franciscus Hotmannus hugenotta jogász *Fulmen Brutuma*, amely a Navarrai Henriket és Bourbon Henriket kiátkozó pápai bulla éles hangú cáfolata volt (247. tétel).⁴⁴⁸ Bár az ismertebb *Francogallicája* hiányzik, ez a munka is tanúsítja Csulyak érdeklődését a franciaországi események iránt.

Aktuálpolitikai mondanivalót fedezhetünk fel továbbá az 1608 júliusában Bocskai Istvánról írott, „a felkelés radikális északkelet-magyarországi szárnyának szellemét” őrző emlékbeszédben. Csulyak ókori és bibliai exemplumokkal illusztrált szövegében a korabeli protestáns közhangulatnak megfelelően Bocskai művének beteljesedését várta.⁴⁴⁹

II. 6. 18. JOG

A pataki Kollégiumban néhány évtizeddel Csulyak tanulmányai előtt Szikszai Fabricius Balázs egyházjogot is oktatót,⁴⁵⁰ ha a stúdiumnak volt folytatása, akkor Csulyak már ekkor részesülhetett némi jogi képzésben. Ahogyan Szabó Béla rámutatott, Bernhard Cop (Copius) marburgi professzor posztumusz megjelent polgári jogi bevezetése képviselte a tudományágat a lelkészi könyvtárban (215. tétel).⁴⁵¹ Egyetlen magyar vonatkozású egyházjogi munkát tudunk felmutatni: az 1567. évi debreceni zsinaton a tiszántúli- és a tiszáninneni egyházkerület lelkészei által elfogadott egyházi rendtartások 1567. vagy 1591. évi debreceni kiadását, amely évszázadokra megszabta a református egyház működését („*Canones Ecclesiarum Ungaricarum Debrecini excusi*”, 287. tétel).⁴⁵² Bár könyvtárából hiányzik, mint esperes, alapműként forgathatta a Gönczi György-féle *De disciplina ecclesiastica* valamelyik (wittenbergi vagy debreceni) kiadását is.

A heidelbergi évei alatt két jogászprofesszor (Philipp Hoffmann, Johannes Kahl) házában is lakott,⁴⁵³ utóbbiról feltehetően Csulyak

⁴⁴⁸ VISKOLCZ 2013, 149.

⁴⁴⁹ SZABÓ A. 2006, 539–541.

⁴⁵⁰ SZABÓ A. 2004, 105.

⁴⁵¹ SZABÓ B. 1997, 33.

⁴⁵² RMNy 226

⁴⁵³ SZABÓ A. 2011, 123.

maga készített jegyzeteket az *Institutio*ja előzéklapjára.⁴⁵⁴ Az akkor éppen etikát tanító Kahl (Calvinus) római jogi lexikonát még a 18. század közepén is többször kiadták,⁴⁵⁵ talán ismerte a peregrinus.

II. 6. 19. TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

II. 6. 19. 1. Természetrájk

A természettudományok egy részét a kora újkorban még a „*philosophia naturalis*” részeként művelték különböző filozófiai-teológiai elméletek alapján. Remek példa erre Lambertus Danaeus keresztyén fizikája (*Physica Christiana*), amelyben a Szentírásra alapozva értelmezte a természeti jelenségeket és úgy vélte, hogy azok megismerésével közelebb kerülhetünk az Úrhoz (263. tétel).⁴⁵⁶ Simon Maiolus *Dies canicularis*-ét a 17. század elején szinte évente újranyomták, az egyik legkorábbi kiadásból (Oberursel, 1600) került egy példány Csulyakhoz (85. tétel). Az itáliai püspök 23 beszélgetésben értekezett a meteorokról, az emberekről, az állatokról, a növényekről és a természeti jelenségekről. Végül az idősebb Plinius rendkívül elterjedt enciklopédiájának a Sigismundus Gelenius (Hrubý) cseh humanista által sajtó alá rendezett 3 kötetes kiadását említhetjük (329. tétel: Genf, 1601).

II. 6. 19. 2. Kozmográfia és geográfia

A reneszánsz kiterjedt kozmográfiai irodalmából Csulyak könyvtárába került egyik kötet a 16. század egyik legnagyobb tudományos vitáját idézi. Hieronymus Cardanus itáliai polihisztor 1550-ben publikálta a *De subtilitate* című enciklopédikus munkáját, amelyben Julius Caesar Scaliger számos hibát vélt felfedezni. Cardanus tévedéseit az *Exotericarum exercitationum* lapjain korrigálta, Arisztotelésznek az univerzum magyarázatára született rendszerét védelmezve (163. tétel).⁴⁵⁷ Az idősebb Scaliger munkája két emberöltővel később is fog-

⁴⁵⁴ ŐSZ 2014, 267.

⁴⁵⁵ JÖCHER 1750, I, 1582–1583.

⁴⁵⁶ VAN RULER 1995, 71–80.

⁴⁵⁷ HALL 1950, 140–145.

lalkoztatta lelkészeinket; Apáti Madár Miklós és Debreceni Ember Pál is olvasta.⁴⁵⁸

Csulyak útinaplójában az Odera folyót tárgyaló résznél Ptolemaiosz-citátumra lelünk.⁴⁵⁹ A kora újkorban meghatározó tekintélyű földrajztudós munkásságának ismerete még akkor is természetesnek tekinthető Csulyak esetében, ha a műve hiányzik a jegyzékről. Sebastian Münster *Cosmographia universalis*-a (27. tétel) az 1544. évi bázei editio princeps után 6 különböző nyelven 46 újabb kiadást ért meg. Ma már nehezen elképzelhető, hogy egy alapvetően földrajzi munka ilyen sikert érjen el, ám a nagy felfedezések korában a közönség ki volt éhezve a hasonló ismeretekre.⁴⁶⁰ Másokhoz hasonlóan Csulyak útinaplójának születésekor is kéznél volt Münster munkája: Prága, Boroszló, Worms, a wittenbergi vár és a dél-németországi Tauber folyó leírásakor is hivatkozott rá, alapvető olvasmánya lehetett.⁴⁶¹ Ugyanakkor nem valószínű, hogy magával cipelte az 1572. évi bázeli kiadásból származó vaskos fóliánst, inkább a jegyzetek utólagos egybeszerkesztésekor, hazaérkezése után lapozhatta fel (27. tétel). Johannes Honterus hexameterekbe szedett tankönyvének, a *Rudimenta cosmographiá*nak az 1595. évi prágai kiadásából szerzett egy példányt, talán éppen 1603-ban, a városon átutazóban (220. tétel). Ezekhez járult az egykor hosszú török fogságot szenvedett Bartolomej Georgijevicnek az Oszmán Birodalmat bemutató Európa-szerzte kedvelt írása, a *De Turcarum moribus epitome*, amelyből a törökök szokásait, vallását, gazdaságát, hadászatát ismerhette meg az olvasó (346. tétel).⁴⁶²

II. 6. 19. 3. Csillagászat

Az asztrológia gyakran asztronómiával egybemosódó tudománya szintén népszerű volt a késő-humanizmus idején. Johannes de Sacrobosco 13. századi párizsi tanár *Sphaera* című tankönyve a ptolemaioszi világgép összefoglalását nyújtotta tett szert nagy népszerűsége (213. tétel). Csulyak jól ismerte a munkát, Heidelbergben előadást hallga-

⁴⁵⁸ OLÁH 2013a, I, 149; CSORBA 2015c, 83–84.

⁴⁵⁹ *Diarium*, 8r.

⁴⁶⁰ DELUMEAU 1997, 380.

⁴⁶¹ KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 302; *Diarium*, 14r, 41r, 74v, 84v.

⁴⁶² IMRE 1995, 122.

tott a „geocentrikus világkép leghatásosabb összefoglalásáról”.⁴⁶³ A jegyzéken Hartmannus Beyerus német teológus és matematikus *Sphaera*-interpretációja követi (214. tétel). Ezzel szemben nyoma sincs a heliocentrikus világképet bemutató műveknek, Kopernikusz, esetleg Kepler írásainak. Szabó András kiemelte, hogy a vezető reformátorok (Luther, Melanchthon, Kálvin) a Bibliát tekintették irányadónak, elvetve a kopernikuszi fordulatot,⁴⁶⁴ s ez a szemlélet határozhatta meg a hazai református értelmiségiek gondolkodását is Csulyak idején. A 16. század közepétől a 17. század elejéig Zsámboky János, Hans Dernschwam, Dudith András, Mossóczi Zakariás és Comenius biztosan ismerték a kopernikuszi tanokat, az ő példányait regisztrálhatjuk ma.⁴⁶⁵ Az olaszliszka pap csillagászati tárgyú kötetei egyértelműen konzervatív ismeretekről tanúskodnak.

II. 6. 19. 4. Orvoslás és botanika

A protestáns prédikátorok körében nem volt ritka a gyakorlati haszonnal bíró orvoslás és botanizálás iránti érdeklődés. Közismert példa erre a *Herbáriumot* összeállító Melius Juhász Péter, a kor legkiválóbb orvosi egyetemien végzett Balsaráti Vitus János, a Carolus Clusiuszal együtt alkotó Beythe István és András, vagy a Németalföldön medicinát is hallgató, majd itthon praktizáló Apáti Madár Miklós. A református értelmiségiek között képzett orvosokat is találunk, elég csak Pápai Páriz Ferenc vagy ifj. Köleséri Sámuel munkásságára utalni.⁴⁶⁶

Miskolci Csulyak a kor szokásának megfelelően ellátogatott ugyan a wittenbergi egyetem theatrum anatomicumába, de nem folytatott orvosi tanulmányokat.⁴⁶⁷ Naplójában rendszeresen találkozunk a maga és mások egészségére vonatkozó adatokkal, amelyek természetes részét alkotják a kora újkori ego-dokumentumoknak. Emlegeti tyúkszemét, részletezi lábműtétét, szemfájását, testi gyengeségét,

⁴⁶³ RMTK XVII/2, 290; SZABÓ A. 2011, 125.

⁴⁶⁴ SZABÓ A. 2011, 103.

⁴⁶⁵ FARKAS 2009, 314–317.

⁴⁶⁶ Nagy Géza Pápai Páriz több orvosi tárgyú kötetét és kéziratát ismertette: PÁPAI PÁRIZ 1977; Köleséri egyedülálló jegyzékét Bertók Lajos közölte: BERTÓK 1955, 5–330.

⁴⁶⁷ *Diarium*, 36v.

családja betegségeit és az ezekre vett különböző kúrákat. Egy alkalommal Thököly Miklóst gyógyította meg, aki „vizelet szorulásban szenvedett”.⁴⁶⁸ Őt feleségét és kilenc gyermekét betegségben vesztette el,⁴⁶⁹ feltehetően ez is erősítette gyógyászat iránti vonzalmát.

A 12. században az orvoslás új virágkorát jelentette a salernói iskola működése, melynek diatetikai–makrobiotikai elveit a *Regimen sanitatis Salernitanum* című, 364 leoninus versből álló szabálygyűjteményben foglalták össze. Módszertani alapelvét a humorálpatólógia jelentette, amely szerint az egészség a négy testnedv (vér, sárga epe, fekete epe, nyál) megfelelő arányából adódik, a betegség pedig ennek az egyensúlynak a felborulásából származik. A szabályokhoz számos kommentár született, a legnépszerűbb a 13. századi Arnoldus de Villa Nova *Medicina Salernitanája* volt. Az irányzat a 16. században élte második virágkorát, a *Regimen* szövegét újra kiadó Johannes Curio heidelbergi orvosprofesszor rendezte sajtó alá Arnoldus de Villa Nova művét is (331. tétel).⁴⁷⁰ Az egészség megőrzéséhez (*De conservanda valetudine*) nyújtottak segítséget a Henricus Ranzovius (Rantzau) holsteini kormányzó és Gulielmus Gratarolus marburgi orvos salernói tanokra alapozott munkái (332–333. tétel). Gratarolus önálló művet szentelt a mnemotechnikának (334. tétel). A fenti szerzőket felekezettől függetlenül forgatták a gyógyulni vágyók, a zempléni református esperestől a szakolcai ferencesekig.⁴⁷¹

Levinus Lemnius németalföldi orvos *De habitu et constitutione corporis* című munkája humán anatómiai és fiziológiai ismereteket kínált olvasóinak (335. tétel). A szülészet tárgyköréből (pseudo) Albertus Magnus *De secretis mulierum libellus*-át (328. tétel), valamint a zürichi Jacobus Ruefflustól a svájci bábák gyakorlati kézikönyvét említhetjük,⁴⁷² melynek 1554. évi első kiadását vásárolta meg Csulyak (77. tétel). A kolozsvári példány supralibrosának tanúsága szerint Csulyak 1607-ben jutott hozzá Jacobus Hollerius (Houllier) pá-

⁴⁶⁸ RMKT XVII/2, 288.

⁴⁶⁹ RMKT XVII/2, 295, 298.

⁴⁷⁰ SCHULTEISZ 1960, 1359–1361.

⁴⁷¹ ZVARA 2006, 142.

⁴⁷² DUNN 2001, 222.

rízi orvosprofesszor Galenus *De compositione medicamentorum* című munkájához írt összefoglalásához.⁴⁷³

A zürichi Conrad Gesner állattannal és növénytannal is foglalkozott, Csulyak egyik kisebb értekezését szerezte meg az Alpokban található foszforeszkáló növényekről (76. tétel).⁴⁷⁴ Inkább érdekes olvasmány volt, mint gyakorlati haszonnal bíró kézikönyv.

Az egészség megőrzéséről és a gyógyításról szóló munkák aránya eléri a 2%-ot. Ellenben nincs nyoma annak az 1570-es évektől kezdődően tömegével megjelenő irodalomnak, amely a hagyományos Galenos-féle és a Paracelsus követői által művelt jatrokémiai irányzat közötti vitából született.⁴⁷⁵

II. 6. 20. NONKONFORMISTA MŰVEK⁴⁷⁶

A prédikátor könyves műveltségének jelentős részét tette ki a hagyományosan ortodoxnak tekinthető teológiai ismeretanyag, ám a potenciális olvasmányait vizsgálva ettől jelentősen eltérő műveket is találunk. Erre a heterogén csoportra utal (és utal majd Tofeus Mihály esetében is) a címben alkalmazott „nonkonformista” ernyőfogalom. A Csulyakéhoz hasonló mennyiségű nonkonformista irodalom jelenléte rendkívül ritka az ismert hazai református könyvtárakban.

Felekezettől függetlenül szokatlan például a rózsakeresztes iratok felbukkanása. A könyvjegyzéke 104–107. tételeként szereplő kolligátumának első darabja a *Tractatus theologo-philosophicus* címmel megjelent irat, melynek szerzője Robert Fludd, az ismert matematikus, asztrológus, rózsakeresztes és kabbalista volt. A kötetet a possessor-bejegyzések tanúsága szerint Miskolci Csulyak a sógora, Prágai András hagyatékából szerezte.⁴⁷⁷ Kecskeméti Gábor nyomán tudjuk, hogy a *Fejedelmeknek serkentő óráját* Csulyak is olvasta, ennek előszavában a

⁴⁷³ KvRef R 114894

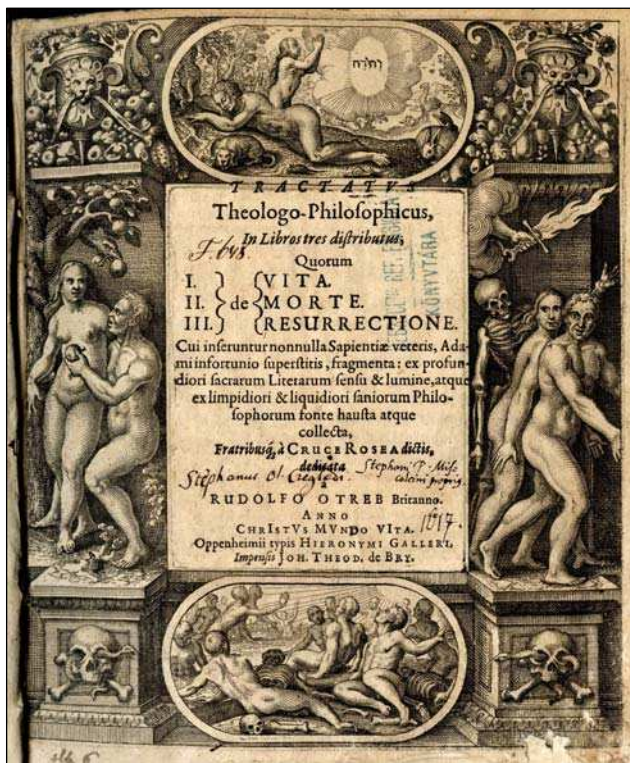
⁴⁷⁴ EGERTON 2003, 135.

⁴⁷⁵ PÓCS–SZÖNYI 2007, 150.

⁴⁷⁶ Az alfejezet korábbi változata megjelent: OLÁH 2016a, 31–35.

⁴⁷⁷ TIRÉN F 648. Csulyak 1636. április 28-án utazott Prágai özvegyéhez, hogy a hagyatékon megosztozzanak (Csulyak akkori felesége Prágai testvére volt), ekkor kerülhetett hozzá a rózsakeresztes mű. Lásd: BÁN 1976a, 145.

fordító Prágai népszerűsítő formában mutatta be az okkult filozófia és a mágia eszméit, amelyekkel pfalzi tanulmányai során ismerkedett meg.⁴⁷⁸

11. kép: Fludd művének címlapja (TITREN F 648, saját fotó)

A Fludd írását tartalmazó kolligátumot ismertető Herepei János⁴⁷⁹ mindössze az első, valóban izgalmas ritkaságként ható művel foglalkozott, ám éppen azzal, amelyben egyetlen kézvonást sem találunk, szemben a kolligátum második darabjával, Zaborowski *Ad nodum Gordium*ával, amelyet egyik olvasója végigjegyzetel. A kötetbe

⁴⁷⁸ KECSKEMÉTI 1998, 203–204.

⁴⁷⁹ *Adattár* 1, 114–115.

foglalt további munkák szintén a lengyel kálvinisták és a jezsuiták összetűzésének dokumentumai (104–107. tétel). A Csulyak bejegyzése alatt olvasható 1617-es évszámot a megjelenés idejét rejtő chronostichon („Anno ChrIstVs MVnDo VIIta”) feloldásaként értelmezve a possessorok sorrendje: Prágai András (1618-tól), Miskolci Csulyak István (1636-tól), Miskolci Csulyak Gáspár (1646-tól), Vilmányi András (1647-től), Kerei Márton (1678-ig), Czeglédi Oláh István (1678-tól). A 17. századi tulajdonosok közül az íráskép alapján Miskolci Csulyak jegyzetelhetett a kötetbe.⁴⁸⁰

Johannes Combachius marburgi professzor Johannes Valentinus Andreae *Fama Fraternitatis*-ára reflektálva készítette el a *Metaphysicorum liber singularis* című munkáját, amely szintén megtalálható volt a lelkészi könyvtárban (304. tétel). A gyűjtemény különös darabja volt Henricus Cornelius Agrippa opera omniája (255. tétel). Az okkult filozófia és a mágia német mestere a teljes univerzumra érvényes mágikus-kabbalisztikus rendszert dolgozott ki, melynek célja a természetfeletti erők megismerése, rendszerezése és manipulálása volt. A *De occulta philosophia libri tres* című munkájában a makrokozmosz és az (emberi) mikrokozmosz rendszerét mutatta be, miközben bevezette olvasóját a természeti és a rituális mágia művelésébe.⁴⁸¹ Csulyak naplójában és leveleiben nincs szó kísérletekről vagy mágikus gyakorlatokról. A parókia könyvtárszobája fölé függesztett latin versét („Bárki legyél, ne akard forgatni, ha távol a gazda, / rejtett könyveit, így nem fogsz bajt hozni fejedre.”) aligha vonatkoztathatjuk a titkos tudományokra vezető könyvekre, inkább az illetékelemek és a tolvajok távoltartására szolgálhatott.

A *magia naturalis*⁴⁸² része volt a *divinatio*, amely ellen több kálvinista filozófus és teológus is felemelte szavát, így Hieronymus Zanchius is a jóslás különböző formái ellen készített egy rövid munkát (285. tétel). A hanai Antonius műhelyében ezzel együtt jelent meg a szocinianizmussal vádolt orvos, Thomas Erastus (Liebler) műve (*De astrologia divinatrice epistolae*), amelyet Savonarola csillagjósást elítélő írásának a védelmében készített. Asztrológiával és chiro-

⁴⁸⁰ Lásd: OLÁH 2016a, 33–34.

⁴⁸¹ Lásd: SZÓNYI 1993, 40–60.

⁴⁸² Lásd: MAGYAR 2009, 40–47.

mantiával (tenyérjósítás) is találkozhatott Csulyak a Michael Scotusnak tulajdonított *Mensa philosophica* lapjain (324. tétel).⁴⁸³

A Kárpát-medencei jegyzékeken ritkán szerepel a boszorkánysággal kapcsolatos irodalom, ilyen kivétel Nicolaus Remigius (Remy) francia jogász *Daemonolatreiájának* első kiadása (72. tétel). A boszorkányság enciklopédiájának népszerűsége nem vetekedhetett a *Mallens maleficarummal*, inkább a perek ismertetésére korlátozódó olvasmány volt, semmint az inkvizítorok kézikönyve.⁴⁸⁴ A *Basilikon doron* című királytűkörrrel egybekötve birtokolta Csulyak I. Jakab angol király *Daemonologiájának* 1604. évi kiadását, amely a boszorkányság, a varázslás, a mágia és a szellemek elleni harc jegyében íródott (319. tétel).

A református egyház az isteni gondviselésbe vetett feltétlen hit miatt nem engedett teret az ördög műveként praktizáló boszorkányoknak és kizárta a mágia bármilyen formájának művelését. A lelkészek nem vettek részt az üldözésekkel járó perekben, többen elítélően nyilatkoztak az eljárásokról, a 16. század középső harmadának Debrecenéből alig néhány esetet lehet felmutatni.⁴⁸⁵ A 16–17. századi hazai kálvinizmus démonológiája is egészen más jellegű volt, mint amilyen képet az említett olvasmányok sugalltak.⁴⁸⁶

A művelt tulajdonosok könyvtáraiban időnként felbukkannak az okkultista művek, ezek megítélésében azonban figyelembe kell venni a környezetet, amelyben az adott néhány mű helyet kapott. A Csulyakéhoz hasonló méretű gyűjtemény töredékét kitevő nonkonformista irodalom jelenlétét feltehetően akkor ítéljük meg helyesen, ha a tulajdonos kíváncsiságára és kulturális nyitottságára hivatkozunk velük kapcsolatban. A jelenség felekezettől függetlenül létezett: Forgách Ferenc esztergomi érsek és a főnemes Batthyány Boldizsár is válogatott hasonló műveket a frankfurti könyvpiacról.⁴⁸⁷ Vásárhelyi Judit szerint Szenci Molnár kapcsolatba kerülhetett korának hermetikus irányzataival, ám mélyebben nem befolyásolták a műveltségét.⁴⁸⁸ A németországi egyetemeken ebben az időben könnyen talál-

483 RŰŽIČKOVÁ 2006, 61–62.

484 BRIGGS 2013, 209–210.

485 MAKKAI 1984, 553–556.

486 Lásd: KRISTÓF 2001, 107–135.

487 EVANS 1975, 36–37.

488 VÁSÁRHELYI, P. 1985, 62–83.

kozhattak nonkonformista tanokkal a magyar peregrinusok. Miskolci Csulyak naplójából tudjuk, hogy az okkult könyvkiadás központjának számító Oppenheimbe is ellátogatott,⁴⁸⁹ itt vásárolhatta az említett kötetek egy részét. A heidelbergi diákokra sem egyformán hatottak a nonkonformista áramlatok. Szőnyi György Endre kimutatta az ezoterikus irányzatok jelenlétét Prágai András prózájában,⁴⁹⁰ ám Szencivel kapcsolatban megállapította, hogy inkább vonzódott az irénikus (mások szerint ortodox) Abraham Scultetushoz, mint a marburgi egyetem különc professzoraihoz, a pfalzi udvartartás rózsakeresztes alakjaihoz, vagy az Oppenheimben publikáló okkult szerzőkhöz.⁴⁹¹

Miskolci Csulyak könyvtárának tengerében feloldódni látszanak a fent említett szerzők. Fludd és Cornelius Agrippa művei, valamint a démonológiai traktátusok érdekes színfoltja, s nem meghatározó iránya lehetett a lelkész olvasmányainak.

II. 6. 21. MISCELLANEA

Van néhány tétel Miskolci Csulyak jegyzékén, amely kevésbé illeszkedik a fent bemutatott rendszerbe, ám amelyről mindenképpen szót kell ejteni az elemzés részeként. 1603 júniusában a cseh főváros, Prága nevezetességei között a peregrinusok megtekintették az egyetem protestáns részéhez tartozó Collegium Carolinumot.⁴⁹² Csulyak itt vásárolhatta Johannes Campanus Vodnianus (Vodňanský) görög-latin professzor alkalmi beszédét (218. tétel: *Gratulatio Academiae Pragensi de superatis anni 1602*).

A kevés pedagógiai munka körébe tartozik a Zwingli nevelési elveit összegző *Ratio formandae juventutis* (241. tétel). Dionysios Cato *Praecepta moralia*ját az erkölcsi nevelés erősítésére olvastatták a diák-

⁴⁸⁹ Szenci Molnár 1611–1612 folyamán Hieronymus Galler nyomdájában korrek-torkodott, majd 1615–1618 között kántorként és az iskola rektoraként működött a városban. Lásd: SZABÓ A. 1996, 117–118; Csulyak látogatására lásd: RMKT XVII/2, 289–290.

⁴⁹⁰ SZŐNYI 1987, 295–309.

⁴⁹¹ SZŐNYI 1978, 49–57.

⁴⁹² KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 306–307.

sággal (372. tétel). Csulyak a praeceptorságát követően egy rövid ideig Tarcalon tanított, hasznosíthatta a két kötetet.

A „Concilium Tridentinum” néven felvett, 1584-ben Antwerpenben megjelent (320. tétel) azonos lehet a Plantin-műhelyben megjelent *Sanctorum kalendarü Romani, iuxta concilium Tridentinum restituti* című kiadvánnyal. Az impresszumadatok hiányában könnyen azonosíthatnánk egy, a Tridenti Zsinatról szóló munkával vagy szövegkiadással, azok birtokában viszont a kalendárium az egyetlen kiadvány, amely szóba jöhet. Remek példa arra, hogy időnként milyen nehéz feloldani a hiányos könyves tételeket. A II. Fülöp-féle *Index expurgatorius librorum* 1586. évi leideni kiadását Felckmanntól kapta Heidelbergben, amelyben Csulyak ismerős címekeket láthatott viszont – a saját könyvtárából (350. tétel).

Végül praktikus okokból, a családi életére készülve másolhatta le a *Diárium*ába Késmárkon „Thököli Sebestien Uram ő Nagysaga Szakacha” Szentbenedeki Mihály 49 receptjét „Magyar étkeknek főzése” címmel. A kézirat segítségével betekintheünk a barokk főúri konyhaművészet rejtelmeibe.⁴⁹³

II. 7. RÉSZÖSSZEZÉS

Miskolci Csulyak István kivételesen részletes könyvjegyzékét jól kiegészítik a tőle fennmaradt egyéb dokumentumok. Naplója, levelei, album amicorum, valamint az esperesi működése során keletkezett iratanyag olyan háttérrel képeznek, amely számos ponton finomítani engedí a könyvlistából nyerhető eredményeket és következtetéseket. Érdemes figyelemmel lenni a tematikus tarkaságra. Az alapvetően lelkészi munkaeszközökből álló praktikus bibliotékát a tulajdonos több tudományterület legolvasottabb műveivel bővítette enciklopédikussá.

A nyomtatványok 85%-a a 16. század utolsó negyedében vagy a 17. század első negyedében jelent meg, frissnek mondható tehát a potenciális olvasmányanyag. Fontos hangsúlyozni, hogy Csulyak nem csak a peregrinációja idején, külföldön, hanem a hazaérkezése után is szerzett könyveket. Az általa vásárolt munkák a helvét irányú re-

⁴⁹³ KOVÁCS J. 1959, 135–136.

formáció jelentős svájci centrumaiban (Genf, Basel, Zürich) jelentek meg, valamint Frankfurtban, Leidenben, Hanauban és Heidelbergben. Ennek megfelelően könyvtára döntő része latin nyelvű művekből állt, néhány görög, héber, magyar és német kötet színesíti a képet. Zvara Edina szerint a korszak tudósainak és lelkészeinek könyvtáraiban csak elvétve találunk magyar szerzőtől származó munkát,⁴⁹⁴ s igaz ez Csulyak esetében is, aki alig igényelhette a magyar nyelvű olvasnivalót. Csak a 17. század végéről tudunk felmutatni olyan jegyzéket, amelyen (elsősorban a prédikációk és a kegyességi munkák magas számának köszönhetően) a külföldi szerzők aránya alulmarad a hazaiakéval szemben és az anyanyelvű olvasmányok teszik ki a tételek felét. A Kutyalván szolgáló Szepesi György 43 tételnyi könyvet hagyott a marosvásárhelyi Kollégium diákságára (valószínűleg nem a teljes könyvtárát). A bibliák, prédikációk, hitvita-kiadványok, történeti munkák mellett tucatnyi puritán hatást tükröző kötettel gazdagodott a coetus.⁴⁹⁵ A 18. századból pedig Bod Péter gyűjteményét említhetjük, amely a tulajdonos szorgos gyűjtőmunkájának köszönhetően kivételesen gazdag volt a magyarországi szerzők műveiben.

Csulyak főként vásárlás útján gyarapíthatott. A könyvjegyzéke tételeihez fűzött magyarázatai megrajzolják azokat a társadalmi kapcsolatokat, amelyeken keresztül ajándékozott vagy ajándékba kapott olvasnivalót. Könyvtárát mások is használták, s az elszórt utalások szerint (a nem birtokolt, de biztosan ismert művekről) maga is igénybe vette mások gyűjteményét.

Könyvtárának nagyjából felét a teológiai szakirodalom tette ki. A tekintélyes mennyiségű hittudományi segédkönyvet főként svájci reformátorok műveiből válogatta össze, az ő dominanciájuk jellemző szinte az összes teológiai részterületen, legmarkánsabban a biblikateológiában és a dogmatikában. A jegyzék elemzése során széles gyűjtőkörrel rendelkező teológiai szakkönyvtár⁴⁹⁶ bontakozott ki, amely-

⁴⁹⁴ ZVARA 2013, 73.

⁴⁹⁵ *Adattár* 16/2, 98–99. A szerzők: Nógrádi Mátyás, Medgyesi Pál, Nánási Lovász István, Keresztúri Bíró Pál, id. Köleséri Mihály, Técsi Joó Miklós, Pápai Páriz Ferenc, Szőnyi Nagy István, Veresegyházi Szentyel János.

⁴⁹⁶ Monok István a 18. századról szólva arra hívta fel a figyelmet, hogy a mostoha körülmények miatt a hazai értelmiségi elit nem tudott a nyugati kollégáihoz mérhető mélységű szakkönyvtárát gyűjteni, ám éppen emiatt azoknál szélesebb körben tájékozódott. Lásd: MONOK 2014, 280–295.

ben helye volt a Szentírás tanulmányozásához szükséges szövegeknek (héber, görög, latin verziók, német és minden jel szerint egy magyar Biblia), valamint a hozzá kapcsolódó félszáznál is több kommentárnak. Az egyházatyák közül főként Szent Ágostont tanulmányozhatta. A tekintélyes mennyiségű dogmatikai mű között szép számmal találkoztunk népszerű loci communesekkel, valamint az egyes részkérdéseket (pl. az úrvacsorátant) tárgyaló értekezésekkel. A katekizmusok között főként református munkákat láthattunk. Hiába kerestük a *Heidelbergi Kátét*, ellenben több, saját felekezetén kívülről érkező nyomtatvány is felbukkant. Arányait tekintve fontos helyet foglalt el a homiletika, Csulyak könyvtára bővelkedett a prédikációgyűjteményekben és postillákban, ugyanakkor egyetlen ágendát sem tartott a könyvtárában. Gyűjteménye rendkívül gazdag volt polemikus kiadványokban, főként a katolikus–protestáns hitviták irodalmában, de jelen voltak a protestáns felekezetek közötti feszültségről tanúskodó munkák is. Ismerünk példát ezek gyakorlati alkalmazására is, Csulyak ugyanis részese volt a Pázmány *Kalauzára* reflektálni kívánó református „munkabizottságnak”. A 17. század második feléhez mérten meglepően szegényesnek mondható a kegyességi munkák aránya. A hittudomány területét egy mártírológia és néhány kisebb értekezés zárja. Ha nem ismernénk a tulajdonost, akkor is gyaníthatnánk, hogy református lelkész munkaeszközeiről tanúskodik a forrás.

A 17. század elejének teológiai irányzatai közül főként az úgynevezett „kálvinista ortodoxia” volt a leginkább jellemző Csulyak könyvtárára és műveltségére, a dogmatikai és a polemikus művei erről tanúskodhatnak. Egyetemi tanulmányai során szerzett több kötetet Pareus terjedelmes életművéből, amelyek némiképp árnyalják a konzervatív teológiai összképet. Pareus túlsúlyára jellemző, hogy rajta kívül más meghatározó heidelbergi professzortól alig vásárolt olvasnivalót. Szintén pfalzi (Pareus, Scultetus)⁴⁹⁷ hatásnak tulajdoníthatjuk a Miskolci Csulyak 1629. évi vizitációja során elrendelt ikonoklaszta tisztogatást, amikor a szécskeresztúri templomban felfedezett „Oltár darabok”-at elbontatta a gyülekezettel.⁴⁹⁸ A puritánok

⁴⁹⁷ HELTAI 1994, 64.

⁴⁹⁸ DIENES 2008a, 27.

eszméi iránt kevésbé volt fogékony, alig néhány kötet jelzi a századfordulón születő új irányzatot a bibliotékájában. Csulyak ellenszenvét erősíthette, hogy – talán megfelelő tájékozottság hiányában – nem értette az általuk sürgetett átfogó reformok valódi célját, a kialakult ellenérzését pedig tovább növelhette Tolnai Dali János türelmetlensége, amellyel elveit igyekezett megvalósítani. Az irénizmus alapműve és a társaságában regisztrált protestáns felekezetek közötti polemizáló munkák nem zárták ki egymás jelenlétét, egyaránt hatással lehettek olvasójukra.

A nem-teológiai irányú műveltségének elsőként a trivium tárgyaihoz kapcsolódó rétegeit vizsgáltam. Csulyak kiváló latinista volt, gyermekkorától tanulta a görögöt és a héberben is jártas lehetett, ám az élő idegen nyelvek vagy a magyar nyelv iránti érdeklődéséről hallgat a könyvtára. Félszáznál több beszédét ismerjük, és tudjuk, hogy a kiváló szónoknak Cicero volt az eszményképe. Látványosan hiányoznak ugyanakkor a korszak néhány nagy retorikai teljesítményei: Melanchthon, Erasmus és Vossius alapművei. A logika területén inkább a rámista vonal állhatott hozzá közel, de volt néhány arisztotelianus szerzőtől származó munkája is. Leginkább Goclenius és Keckermann munkássága dominálhatott a logikai-retorikai műveltségében.

Filozófiai meggyőződése alapvetően arisztotelianus lehetett, a Sztagirita tekintélyes opera omniája mellett számos művéhez készült kommentárt is vásárolt. Platon és a platonisták hiánya mellett meg kell jegyezni, hogy több kisebb áramlat is színezi a palettát, kimutatható például a korszak szellemi elitje körében kedvelt keresztény újsztoicizmus jelenléte.

A kortárs lelkészek közül kiemelkedett az irodalom iránti rajongásával, ilyen mennyiségű szépirodalmi gyűjteményre nem bukkanhatunk máshol. Ez az egyik olyan terület a könyvtárában, ahol a hivatásán túl látványosan kimutatható az egyéni érdeklődés formáló hatása. Alkalmi versei nyomán a munkásságát értékelők nem sorolták a legkiválóbb manierista költők közé. Jó kapcsolatokkal rendelkezett a késő-reneszánsz irodalom kiváló művelőivel (Gruterus, Szenci Molnár, Filiczky, Bocatius). Az antik irodalom területéről főként a római aranykor triászsa, Vergilius, Ovidius és Horatius művei lehetnek kedvelt olvasmányai. A neolatin költészet számos darabját megszerezte, továbbá olyan közhelygyűjteményeket, amelyek forrásul

szolgálhattak a verseléshez és a beszédíráshoz (Ravisius Textor, Neander, Lycosthenes és mások műveit). Episztolográfiai érdeklődésére utal, hogy több neves humanista (Scaliger, Puteanus, Lipsius) levelezésgyűjteményét megvásárolta. A korszakban rendkívül népszerű zsoltárparafrázis-irodalom művelőjeként Spethe és Buchanan kötetének társaságából joggal hiányolhatjuk Lobwasser német zsoltárait. Németországi tanulmányútjának hatása kimutatható az irodalmi művek beszerzésében. Az irodalomhoz szorosan kapcsolódó zene is felkeltette érdeklődését, könyvtárában szerepel egy rendkívül ritka zeneelméleti munka.

Könyvtárának politikai és államelméleti részében korának jelentős kérdései visszhangoznak, például az abszolutizmus megvalósítása és működése, valamint ennek viszonya a vallásszabadsághoz. Ezzel párhuzamosan központi helyet foglaltak el az ellenállási jogról szóló különböző teóriák. Miskolci Csulyak ezek vizsgálatánál Machiavelli, Bodin és Lipsius munkáiból válogathatott. A népszerű királytükör-műfaj több darabját ismerte, a közvetlen törökveszélyre reflektáló néhány munkát is felmutathattunk a könyvtárában, de a súlyához képest viszonylag keveset. Mindössze két mű árulkodott némi jogi műveltségről, az egyházmegye napi ügyein túl aligha foglalkoztatták a *jurisprudentia* kérdései.

Aránylag jelentős volt a természettudományokhoz tartozó irodalom köre, könyvtára elemzése közben talákoztunk református körökben egyáltalán nem tipikus irányzatokkal. Miskolci Csulyakot konzervatív világnézet jellemezhetette, alapvető kozmográfiai, asztrológiai és geográfiai ismeretei tudományosan megalapozottak lehetnek. A reáliák közül különösen az orvoslás iránt érdeklődött, több művet beszerzett a salernói iskola szerzőitől, de vásárolt anatómiai és több szülészeti munkát, botanikát ellenben alig. Érdekeltek a korban divatos asztrológiai, fiziognómiai és démonológiai elméletek, ritkaságszámba mentek a rózsakeresztes és mágiával foglalkozó könyvei, ám elenyésző hatással voltak a nagy tömegű konzervatív teológiai, bölcsészeti és természettudományi munkához mérve.

A jegyzéke alapján Csulyak saját korának átlagos hazai református prédikátoráénál szélesebb látókörrel rendelkezhetett. A század második felében a védekezésképpen befelé forduló és fokozatosan

ortodoxabbá váló, egységesítésre törekvő egyházban később több területen szűkült a megismerés horizontja.

Jegyzékét összevetve a Heidelbergi Egyetem utolsó két évtizedének peregrinuséival feltűnő átfedéseket tapasztalhatunk. Példaképpen Geleji Katona István és Albensis Nagy János⁴⁹⁹ külföldi tanulmányai idején szerzett könyveinek listáját vizsgáltuk. Eltekintve attól, hogy mindkét lelkész ifjúkori könyvtára főképpen a teológia (azon belül is a dogmatika és a polemika), a filozófia és az iskolai stúdiumokhoz használatos munkákból állt, a művek több mint kétharmada megtalálható Miskolci Csulyak gyűjteményében is. A szerzőket vizsgálva ez az arány még látványosabb. Mivel ugyanott tanulnak, s ugyanarról a könyvpiacról válogattak, a hasonlóság nem meglepő. Ugyanakkor Alvinci Péter töredékes hagyatékával összehasonlítva egészen más eredményt kapunk.⁵⁰⁰ Nem tekinthetjük tehát egyértelműen a heidelbergiánus diákok „archetipikus bibliotékájának” a Csulyakét, ugyanakkor kivételes viszonyítási alap lehet a korabeli református diákság művelődésének vizsgálatához is.

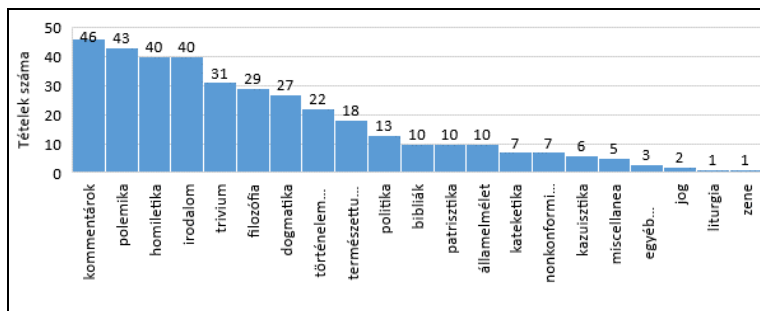
Miskolci Csulyak István könyvtárának kisebbik fele (47%) nem teológiai jellegű és meglehetősen összetett képet mutat. Az ide tartozó műveket a tulajdonos saját hivatásán túli érdeklődésének tükréként értelmezhetjük. Nem kívánjuk szembeállítani egymással a teológiai olvasmányokat a „világiakkal” mint ahogyan az a korábbi évtizedekben történt. Ezek ugyanis nem képeztek dichotóm halmazokat, hanem kiegészítették egymást Csulyak műveltségében. Több tekintetben is praktikus gyűjtőszervező eredményét láthatjuk viszont.

A mellékelt diagram szemléletesen rajzolja ki Miskolci Csulyak könyvtárának tartalmi csoportjait. Szinte egyenlő mennyiségben szerzett be kommentárokat, hitvitázó munkákat, prédikációkat és irodalmi műveket: a gyűjteménye közel felét ezek alkották. Életútja ismeretében ez nem meglepő. A következő, 5–10% közötti területek megjelenése is várható volt, a trivium, a filozófia, a dogmatika, a történelem és az egyháztörténet, valamint a természettudományok természetes részét képezték a kortárs lelkészek műveltségének. Az 5–2% közötti csoportok közül néhány meglepetést jelenthet. Példaér-

⁴⁹⁹ *Adattár* 16/3, 3–8, 9–12.

⁵⁰⁰ *Adattár* 13, 152–153.

tékű volt Csulyak bibliagyűjteménye, és gyűjtötte az egyházatyák kiadásait. Élénken érdeklődött a politika és az államelmélet, valamint az orvosi tárgyú könyvek iránt. Figyelemre méltó az okkult-mágikus tudományokat érintő kíváncsisága. Az 1–2%-ot kitevő kisebb csoportok (kateketika, kegyességi munkák; a természettudományon belül pedig a csillagászat, a kozmográfia és a geográfia) megjelenése többnyire szintén törvényszerűnek mondható, legfeljebb az egészhez mérhető arányuk okozhat fejtörést. A töredék százalékot jelentő mikrocsoportok (jog, liturgia, zene) közül a legutolsóra érdemes figyelni.

4. ábra. Miskolci Csulyak István könyvtárának tematikus megoszlása
(Forrás: saját készítésű diagram)

Nemzetközi kitekintéssel zárva az elemzést, Csulyak könyvtárát érdemes összevetni a 16–17. század fordulóján Genf környéki kisvárosokban, majd Lyonban szolgáló Jean de Brunes (1577–1603) gyűjteményével. A párhuzam azért is helytálló, mivel a tulajdonos a genfi tanulmányait követően szintén Heidelbergben végezte az egyetemet, néhány évvel Csulyak előtt (1598). De Brunes 662 kötetben 549 címet tartalmazó jegyzékén 12 bibliakiadást találunk, több konkordanciát, a teljes Szentírást lefedő kommentárgyűjteményt, egyházatyakiadásokat és néhány katolikus hitvitázó mellett a protestáns reformátorok színe-javát (akárcsak Csulyak esetében). A gyűjtemény fele teológiai vonatkozású, a többi felöleli az irodalom, a jog, a pedagógia, a földrajz, az asztronómia és az orvoslás területeit. Leszámítva a közel másfélszeres méretbeli különbséget, a két gyűjtemény hasonlóságát hangsúlyozhatjuk. Megjegyzendő, hogy de Brunes könyvtárának nagysága a genfi prédikátorok között sem volt hétköznapi

jelenség. Szembetűnő különbség az irodalom területén figyelhető meg: az antik auktorok mellett de Brunes gyűjtötte a francia reneszánsz szerzők (pl. Ronsard, Montaigne) munkáit is, amelyek Csulyaknál teljesen hiányoznak.⁵⁰¹

Csulyak gyűjteményének nagysága akkor értékelhető igazán, ha egykori tanulmányai helyszínén, a Palatinátusban működő lelkészi magánkönyvtárakkal hasonlítjuk össze. Eszerint 1580-ban 71 könyvből, 1610-ben pedig 111 könyvből állt egy átlagos pfalzi pap gyűjteménye.⁵⁰² A területi-nyelvi különbségektől eltekintve Miskolci Csulyak István könyvtára és műveltsége nem maradhatott el az egyetemet végzett európai kollégáitól.

⁵⁰¹ MANETSCH 2013, 223, 310.

⁵⁰² VOGLER 1976, 239–254.

Tofeus Mihály (1624–1684)
könyves műveltsége

III. 1. BIOGRÁFIA

Tofeus Mihály életrajzában a félreértések és téves következtetések helyesbítését jórészt már elvégezték, így főként azokat az adatokat vesszük sorra, amelyek a kutatás jelenlegi állása szerint megállják a helyüket. Nevének helyes alakja: Székelyhídi Tofeus (Tofaeus/Toufaeus, azaz: Tófői) Mihály, s nem Tofeus Dobos, ahogyan az Hermányi Dienes József és Bod Péter nyomán kírthatatlanul terjed ma is.⁵⁰³ 1624. szeptember 29-én született, családja „a’ tótok és németek” elől menekülhetett az ország nyugati részéről a partiumi Székelyhídra (ma: Săcuieu, Románia).⁵⁰⁴ Székelyhídon és Váradon, Herepei János szerint Gyulafehérvárott is tanult,⁵⁰⁵ Kathona Géza szerint csak az első két helyen, mivel a külföldre indulók reverzálisát Szatmári Baka Péterrel együtt írta alá, aki váradi diák volt.⁵⁰⁶ A korábbi szakirodalomban felmerült, hogy a pataki és a debreceni kollégiumban is megfordult, ám a nyomtatásban megjelent diáknévsorokban hiába keressük a nevét.⁵⁰⁷ 1646 őszén Franeckerben matrikulált (1646. szeptember 26.), majd Utrechtben (1647), az akkor frissen akadémiává előlépett Harderwijkben (1648. szeptember 29.), végül pedig Leidenben (1648. december 5.) tanult.⁵⁰⁸ A leideni tanulmányait megelőző időből származó egyik könyves bejegyzése szerint a londoni Gresham College-ban is megfordult.⁵⁰⁹

⁵⁰³ *Adattár* 2, 76–79.

⁵⁰⁴ KONCZ 1893, 5.

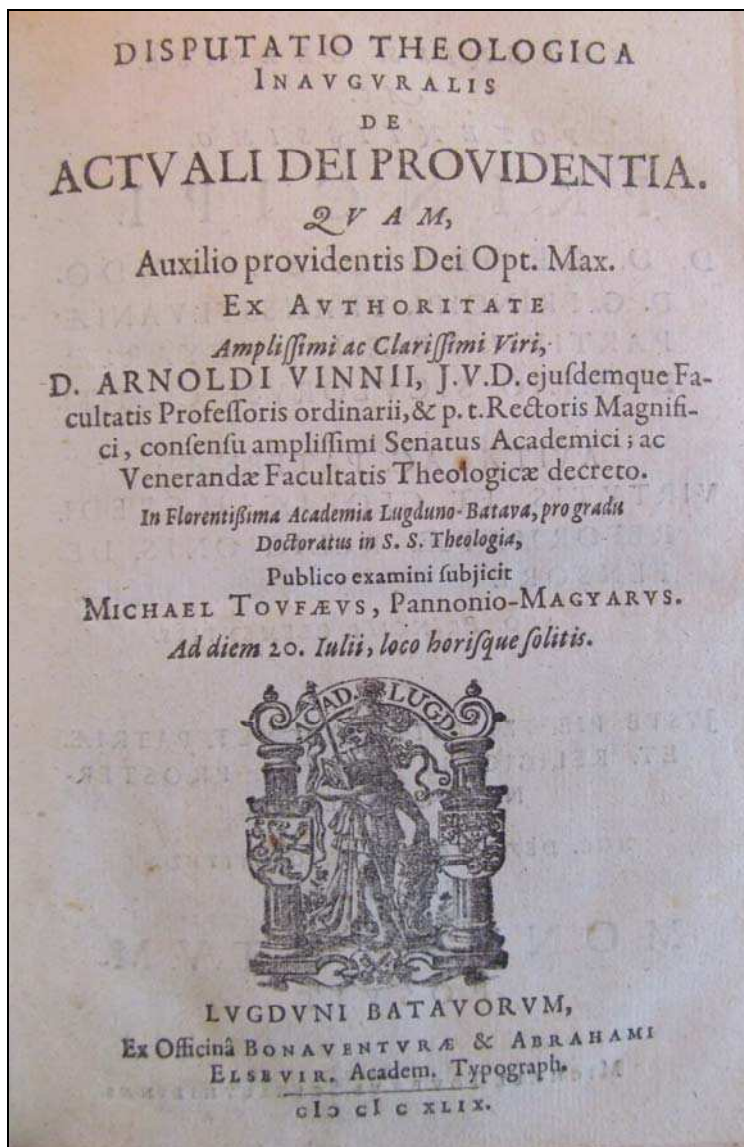
⁵⁰⁵ *Adattár* 2, 79.

⁵⁰⁶ KATHONA 1987, 401–402.

⁵⁰⁷ HÖRCSIK 1998; SZABADI 2013.

⁵⁰⁸ BOZZAY–LADÁNYI 2007, 241, 1263, 2400, 2720.

⁵⁰⁹ GÖMÖRI 2005, 246.

12. kép: Tofeus egyik disputációjának címlapja
(TBK Tq-156b, coll. 1., saját fotó)

Utrechtben előbb Gisbertus Voetius, a németalföldi ortodoxia kiemelkedő professzora vezetésével *Quaestio historico-theologica de translatione imperii a Graecis ad Francos* címmel disputált (1647. december 24.).⁵¹⁰ Franekerben Voetius ellenfelénél, Johannes Coccejusnál védett meg egy értekezést *Ad ultima Mosis*⁵¹¹ címmel (1648). Leidenben Arnoldus Vinnius professzor vezetésével szerezte meg a teológiai doktorátust a *De actuali Dei providentia*⁵¹² című munkájával (1649. július 20.), a fokozatszerzésben az idősebb Jacob Trigland volt a promotora, a németalföldi ortodoxia jeles képviselője. Doktori oklevélét jó két évszázada Benkő Ferenc még látta az enyedi Kollégiumban, az irat az 1849. évi tűzvészben megsemmisülhetett.⁵¹³ Leidenben köthetett barátságot a karteziánus filozófus-teológus-orvos Lambert van Velthuysennel.⁵¹⁴

Külföldi tanulmányainak támogatóit joggal kereshetjük azok között, akiknek hátlája kifejezésül disputációit ajánlotta. Elsőként a *De translatione imperii...* (1647) címlapverzőjén patrónusaként köszöntött Boldvai Márton bihari alispánt említhetjük, akinek később Szejdi Ahmed pasa oldalán kényszerű szerep jutott a II. Rákóczi György ellen vívott szászfenesi csatában.⁵¹⁵ Az ajánlás további címzettjei a váradi egyház tisztségviselői voltak: Keresztúri Bíró Pál,⁵¹⁶

⁵¹⁰ TOFEUS 1647 (RMK III 1691. Voetius 1655-ben újra kiadta: RMK III 6345). Tofeus az értekezése egyik példányát Mátyóki S. Jánosnak dedikálta. Lásd: POSTMA 2019, 172.

⁵¹¹ POSTMA–VAN SLUIS 1995, 121–122. Az RMK III Pótlásaiban sem szerepel az 1650-ben megjelent kiadvány. Lásd: TOFEUS 1650a.

⁵¹² TOFEUS 1649 (RMK III 1727)

⁵¹³ „Püspök Toféus Lejdei Testimoniuma Pergamentre. 1649.” Lásd: BENKŐ 1796, 37.; Gordán Edina szíves közlése.

⁵¹⁴ Van Velthuisen (1622–1685) genfi és utrechti teológiai tanulmányok után 1647 és 1650 között a leideni akadémia orvosi karának hallgatója volt. Orvosként praktizált és (Burmán, Graevius és Volzogen mellett) tagja volt a „College der Scavanten” tudósakadémiának. 1665-től a Nyugat-Indiai Társaság kormányzója, 1667-ben utrechti városatyja volt. Lásd: VAN VELTHUYSEN 2013, 6–8.

⁵¹⁵ Székelyhid várának utolsó kapitánya, portai kapitánya, 1667-ben a fejedelmi tábla ülnöke. Lásd: WOLF 1993, 81. Felesége Veér Katalin, Teleki Mihályné Veér Judit testvére volt.

⁵¹⁶ Lásd: DIENES 2001.

Debreceni Siderius István⁵¹⁷ és Váradi Szikra István⁵¹⁸ prédikátorok, valamint Harsányi Nagy Jakab⁵¹⁹ és Hercegszöllősi János⁵²⁰ praeceptorok. A *De actuali Dei providentia* (1649) ajánlásával Erdély új fejedelmének, II. Rákóczi Györgynek igyekezett elnyerni a jóindulatát.

Hazatérését követően 1650–1651 folyamán Váradon tanított, ebből az időszakból maradt fenn a *De perseverantia sanctorum* című kétrészes értekezése, az elsőnél Becskeházi István senior, a másodiknál Székelyhidi István disputált.⁵²¹ 1650. szeptember 4-én a tasnádi közszinaton a lelkési ordinációhoz kapcsolódó szokás szerint⁵²² Szathmári Lázár Miklós szatmári lelkész elnökletével, Csehi András nagybányai rektor társaságában a *De Gratia vocationis hominum ad salutem* témában értekezett.⁵²³ 1651 végétől 1653-ig Patakon tanított másodrektorként, ahol az 1652-ben elhunyt szépreményű Rákóczi Zsigmond temetésére héber nyelvű gyászverset írt.⁵²⁴

1653-tól a tanárságnál jobb megélhetést keresve Bodrogkeresztúron,⁵²⁵ 1656-tól Bihardiószegen, 1658 áprilisától Szatmáron lelkészkedett. 1659. május 24-én Tarcali Bogdán Péter⁵²⁶ szatmári eszperes társaságában a partiumi lelkészek követeként részt vett a szászsebesi országgyűlésen, ahol bejelentették, hogy a Rákóczi ellenében fellépő Barcsay Ákosnak megfizetik ugyan a hadisarc miatt az egyházra is kivetett adót, de hűségüket nem tesznek.⁵²⁷

⁵¹⁷ Lásd: BOZZAY-LADÁNYI 2007, 124, 2607. Siderius három könyve Tofeushoz került: Mencilius *Thanatológiája* (TBK Bo-9219), Stegmann *Studii pietatis icona* (FRK 2) és Whitaker opera omniája (HRMTK 5443, 12932).

⁵¹⁸ Lásd: PÉNZES 2014, 82–83.

⁵¹⁹ Lásd: KÁRMÁN 2013.

⁵²⁰ Tofeus Szöllősiként említi. Életére lásd: *Adattár* 2, 66–69.

⁵²¹ TOFEUS 1650b (RMNy 2355); TOFEUS 1650c (RMNy 2356, a szöveg értékelését lásd: ZSENGELLÉR 2021, 7–30.). A második értekezésre írt feleletet Horvát András trencsényi rektor (RMK II 779). Becskeházi később Tofeusnak ajánlotta leideni értekezését (RMK III 1843).

⁵²² FEKETE 2014, 26.

⁵²³ TiREL I.1.a. 2. köt. Említi: KONCZ 1893, 47.

⁵²⁴ RMNy 2435

⁵²⁵ Keresztúri Bíró Pál közbenjárására kaphatott annak szülőhelyén ekléziát. Lásd: DIENES 2001a, 144.

⁵²⁶ Könyves hagyatékára lásd: *Adattár* 14, 356–364.

⁵²⁷ POKOLY 1904, II, 244–246.

III. Tofeus Mihály (1624–1684) könyves műveltsége

A szatmári csizmadiacéh jegyzőkönyve szerint már 1660. április 25-én elbúcsúzott a gyülekezettől,⁵²⁸ ezzel szemben Szécsi István utrechti disputációja még 1664-ben is mint szatmári lelkészt említette,⁵²⁹ s egyik könyves bejegyzésében megemlékezett az 1662–1664. évben a községben elszenvedett veszteségeiről.⁵³⁰ 1664-ben I. Apafi Mihály udvari papjának hívta el Szatmárról, ám Teleki Mihály útján jóváhagyta, hogy az „ott való Esztendejenek Terminussat” kitöltse, s csak az után siessen a fejedelmi udvarba.⁵³¹ Valószínű, hogy csak 1665-ben foglalta el új szolgálati helyét. 1679. június 4-én megválasztották erdélyi püspöknek. 1684. október 23-án hunyt el, november 5-én Gyulafehérvárott búcsúztatták.⁵³² Szathmárnémeti Sámuel kolozsvári professzor⁵³³ és utóda, Horti István tartott gyászbeszédet fölötte.⁵³⁴

13. kép: Tofeus címeres pecsétjének lenyomata egy Teleki Mihályhoz írott levélen (MNL OL P 1238.2, saját fotó)

⁵²⁸ Kiss 1878, 705.

⁵²⁹ RMK III 2260

⁵³⁰ „Ugy terek Szathmart a nemeth hadak 1662. 1663 1664 ennekem-is 2. Tallerert. s-vegre minden penzemet ellopak. Tofaeus Mihaly.” (PTIK 2326)

⁵³¹ Teleki Mihály 1664. október 22-én kelt levele Tofeus udvari papságra való elhívása ügyében. A levél külsején Tofeus kezétől: „Accepi 28. <9bris> 10bris 1664”. (Állami Levéltárak Maros Megyei Igazgatósága. A Marosvásárhelyi Református Kollégium iratai, 84. számú irat) László Márton szíves segítségét ezúton is köszönöm.

⁵³² *Adattár* 2, 81–82.

⁵³³ RMK II 1542

⁵³⁴ BUZOGÁNY-ŐSZ-TÓTH 2008, 277.

1654. augusztus 10-én III. Ferdinánd király nemesi rangra emelte Tofeust. Címerén égszínkék pajzsban kiterjesztett szárnyú repülő fekete sas látható, amely bal lábával nyitott könyvet (Bibliát), jobbujában kivont kardot, csőrében babérkoszorút tart.⁵³⁵

Lelki alkatáról Cserei Mihály nyomán annyit tudunk, hogy „kevély, negédes ember vala, (noha utoljára hosszas betegségben esvén, igen megalázta vala magát, s Istenhez tért vala).”⁵³⁶ Keménykezü egyházi vezetőről tanúskodik Hermányi Dienes tréfás gyűjteménye.⁵³⁷ Bod Péter prédikációi alapján „valójába Papi Püspöki egyenességgel, Tudományjal, ’s Bátorsággal fel-ruházott Ember”-nek, „tudós ’s kemény Pap”-nak tartotta, aki hallgatóit személyválogatás nélkül megfeddte, „’s még-is minden Rendbéli Emberek szeretnék”.⁵³⁸

Legnagyobb terjedelmű munkája, *A szent Soltárok resolútiója*⁵³⁹ jól illeszkedik a 17. század második felének megpróbáltatásaira reflektáló erdélyi zsoldárértelmező munkák sorába. Kemény János *Gileád balsamuma* (1659), Bátaí B. György *Az Isten kegyelmében lévő ember idvesség életének ... meg-esmeréséről* (1665) című prédikációskötetének két darabja, Szathmárnémeti Mihály *Sz. Dávid Psalteriuma...* (1679) és Pápai Páriz Ferenc *Pax crucis*-a (1710) között foglal helyet.⁵⁴⁰ Létrejöttét a fejedelmi pár támogatta, Tiszaújhelyi Istvánnal és Óvári Keszey Jánossal jegyeztették le az 1679 májusa és 1682 májusa között az udvarban elhangzott prédikációit. Tofeusnak állítólag nem volt egészen ínyére a szentbeszédek kibocsátása, ám végül engedett a kenyéradóinak, s „maga akarattya ellen-is revidealta” a kéziratot.⁵⁴¹ Szabó Károly 26 példányt jelzett a műből csak a közintézményekben, és számos továbbit „magánosoknál”, ami arra utal, hogy viszonylag nagy példányszámban jelenhetett meg.⁵⁴² A kiadvány olvasóközönségéhez

⁵³⁵ KONCZ 1893, 8. Ezt a címerképet vésette a Teleki Mihálynak írott levelei lezárására használt pecsétre is. A nemesi oklevelél jelenleg lappang.

⁵³⁶ CSEREI 1983, 192.

⁵³⁷ HERMÁNYI DIENES 1992, 51–53.

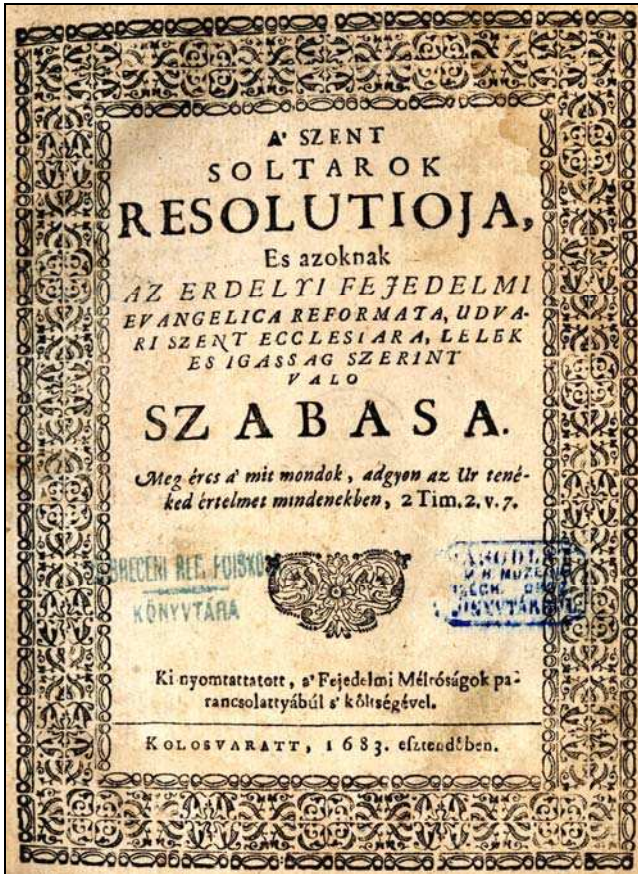
⁵³⁸ BOD 1766, 110–111.

⁵³⁹ TOFEUS 1683, a1v–a2v.

⁵⁴⁰ JUHÁSZ I. 1996, 81–84.

⁵⁴¹ TOFEUS 1683, Ajánlás, a2r.

⁵⁴² RMK I 1302

14. kép: Tofeus prédikációskötetének címlapja (TIREN Rmk 474, saját fotó)

tartozott Cserei Mihály⁵⁴³ és Bethlen Miklós, utóbbinál a „napi val- lásgyakorlat része lehetett, [...] saját szövegalkotásában is alkalmazta a Tofeus-féle zsoldár-magyarázatokat”.⁵⁴⁴

Figyelemre méltó az Apafi család könyvjegyzékének 329. tétele: „Tófeus Ur Teremtésrül Köny [sic!] magjarázattya írásbann”,⁵⁴⁵ amely

⁵⁴³ CSEREI 1893, 192.

⁵⁴⁴ MACZÁK 2009, 254.

⁵⁴⁵ *Adattár* 16/3, 107.

Kurta József feltételezése szerint egy újabb, mások által lejegyzett prédikációs kötet anyaga lehetett.⁵⁴⁶ Bod Péter arról is hírt adott, hogy „Vagynak ehez [ti. *A' Szent Soltárok resolútióhoz* – O. R.] hasonló Prédikáziói a' Bírák Könyvére, Sámuel első Könyvére, Sz. Máté Évangyéliomára Nyomtatás alá a' meg-nevezett Iró Deákoktól el készítve; de azok írásban maradván veszekednek az egerekkel és molyokkal. Annnyival-is inkább, hogy a' Tofeus Vallásától el tévelyedett Unokája kezére kerültenek.”⁵⁴⁷ Mivel a meg nem nevezett hitelhagyott unoka kortársa lehetett, könnyen hihető, hogy helyesek voltak Bod információi. „Tophaeus ur magyarázata”-ként ezek közül kettőt írhattak össze Apafi fejedelem könyvei között Radnóton, 1681 júliusában, az egyik „Sarga bőrben varrot”, a másik „veres bőrben varrot” volt.⁵⁴⁸ Ezek szerint legalább még négy, a zsoldár-prédikációkhoz hasonló munkája maradhatott kéziratban, amelyek mára nagy valószínűséggel megsemmisültek.

Végül az Országos Széchényi Könyvtárban található a kézirat „Bethlen Farkas Uram teste felett Topheus uram ... tanítása Keresden ... Die 4. Apr. Anno 1680”, amelyre eddig nem figyelt fel a kutatás.⁵⁴⁹ A Jer. 31,15 alapján készült halotti prédikációt másoló ismeretlen személy félbehagyta a szöveg lejegyzését, Tofeus zsoldárprédikációival összevetve látható, hogy lemaradt a tanulság.⁵⁵⁰ Hasonló beszédek tucatjait írhatta életében, ám ezek nem maradtak fenn.

Az 1670-es években kezdett formálódni a következő század egyik meghatározó református egyházkormányzati szerve, a Főkonzisztórium. Az 1668-tól előbb szórványosan, majd gyakrabban üléselő lelkészi-világi közös gyűlésben a dogmatikai kérdések a lelkészi kar illetékessége alá tartoztak, de a világiakkal közösen alakították ki

⁵⁴⁶ KURTA 2002, 444.

⁵⁴⁷ BOD 1767, 295.

⁵⁴⁸ *Adattár* 16/3, 77.

⁵⁴⁹ OSzK Analekta 46) Tisz–Török 10.521. Az elhunytat a közösség és az egyház oszlop-embereként állította hallgatósága elé Tofeus, ám a prédikáció csonkága miatt nem vizsgálható, hogy hogyan bontotta ki később a toposzt. Az 1680-as években a debreceniek a nehéz idők előjeleként értelmezték a nagy emberek halálát. Lásd: CSORBA 2005a, 263–270; OLÁH 2019b, 104.

⁵⁵⁰ A Tótfalusi Kis Miklós fölött elhagzott Enyedi István-féle beszéd összes fellelhető példányából is hiányzik az alkalmaztatás.

véleményüket és hoztak ítéletet.⁵⁵¹ Ezek egy részében Tofeusnak is jelentős szerep jutott. Püspökként határozottan képviselte egyháza érdekeit az egyházkerület vagyonának megóvásában, az „igaz hit” védelmében pedig fellépett a teológiai-filozófiai „újítókkal” szemben. A Ghilányi-ügyben még a fejedelem nővérével, Apafi Annával is szembeszállt, aki Ghilányi Gergely második feleségeként rátette kezét annak hagyatékára, amelyet az elhunyt a református egyháznak és a kollégiumoknak rendelt.⁵⁵² Látva „a hazai nyelvünkön nyomtatott Szentírás nyomorúságos hiányát”⁵⁵³ Horti István lelkész-társára⁵⁵⁴ bízta a Ghilányi-vagyon egy részéből Tótfalusi Kis Miklóst küldte Németalföldre. A vállalkozás története közismert, Tótfalusi a nyomdász mesterséget kitanulva egy új, korábbi fogatkozásaitól megtisztított kiváló bibliakiadást készített.

A református egyházban zajló vitákban játszott szerepét vizsgálva az 1673. évi radnóti zsinat eseményeit idézhetjük fel. Zoványi szerint eleve Tofeus volt az, aki udvari lelkészként „folytonos árulkodásaival végre is kivitte, hogy Apafi határozottan fellépjen” a coccejánus tanárok, az enyedi Dézsi Márton és a kolozsvári Pataki István, valamint Csernátoni Pál enyedi karteziánus filozófiaprofesszor ellen. Nagy Géza szerint ugyanakkor a Patakról előzőtt professzorok: Pósházi János és Buzinkai Mihály voltak a per kezdeményezői, Tofeust az Apafira gyakorolt befolyása miatt vonták be. 1673-ban a fejedelem a fogarasi udvarba rendelte mindhárom professzort, ahol az ellenük felhozott vádakra egy *Apológiával* válaszoltak, majd a bírálók a döntést a Radnótra összehívandó közzsínatra halasztották. A június 16-i generalis synodusra coccejánizmus vádjával beidéztek Hunyadi Pál enyedi lelkészt is. A fejedelmet képviselő Rhédei Ferenc elnökletével, valamint Tofeus és Pósházi János részvételével a felek között rendezett hitvitával kívántak dönteni a vádlottak bűnösségéről. A bírálók Dézsit elmozdították volna a tanárságból, Patakit reverzális adására kötelezték volna, Hunyadinak pedig a szószékről kellett volna visszavonni, amit korábban prédikált (miszerint Krisztus megváltó haláláig a halottak mind a pokolba kerültek).

⁵⁵¹ Lásd: SIPOS 2000, 7–34.

⁵⁵² KONCZ 1893, 14–29.

⁵⁵³ TÓTFALUSI KIS 1985, 133.

⁵⁵⁴ Életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 264.

A lelkészi kar ezután felterjesztette a végzéseket a jelen lévő patrónusoknak, hogy együtt hozzanak ítéletet, ám azok megvédték az általuk támogatottakat (Dézsi Kapy György, Csernátoni Bethlen János kancellár, Pataki Bánffy Dénes alumnusa volt egykor). Így sem a hivatalvesztést, sem a reverzálist, sem a nyilvános visszakozást nem hagyták jóvá. Kovásznai Péter, az akkori püspök egyébként maga is rokonszenvezett a coccejanizmussal.⁵⁵⁵ Az esemény mögött egyébként politikai szándék is felsejlik: az egyházi ügyben történő gyűléssel a bujdosók és a Porta közötti tárgyalás ügyét kívánták leplezni a politikusok.⁵⁵⁶

Tofeusnak a feleségétől, Kun Évától négy lánya született, akik apjuk rendelése szerint lelkészekhez mentek férjhez, egész ároni dinasztákat indítva útnak. Legidősebb lánya, Mária férje Tofeus kedves kollégája, udvari prédikátorságban utóda, Nagyari József volt. Krisztinát Váraljai Dániel udvari lelkész, majd szászvárosi pap vette el, Éva férje Nánási Lovász Mihály, az udvarhelyi egyházmegye esperese volt, Zsófiáé pedig Felfalusi József marosvásárhelyi lelkész-esperes. A család anyagi helyzetéről az apa testamentuma tanúskodik. Özvegye és árvái jelentős mennyiségű készpénzen osztozkodtak, Enyeden ház, máshol szántók, kaszáló, szőlő, szőnyegek, 16 ökör, lovak biztosították a megélhetésüket, és amint látni fogjuk: az elhunyt lelkész könyvtára.⁵⁵⁷

III. 2. FORRÁSADOTTSÁGOK

Tofeus műveltségének feltérképezésére több forrást is bevonhatunk. Az *Adattár* 16/3. kötetében megjelent könyvjegyzéke többszörös másolat: Técsi János 1697-ben másolatot készített az eredeti jegyzékről, majd az ő kéziratát másolta le Koncz József.⁵⁵⁸ Técsi eredeti kézírata évtizedes lappangás után került elő a Teleki Téka iratai közül.⁵⁵⁹

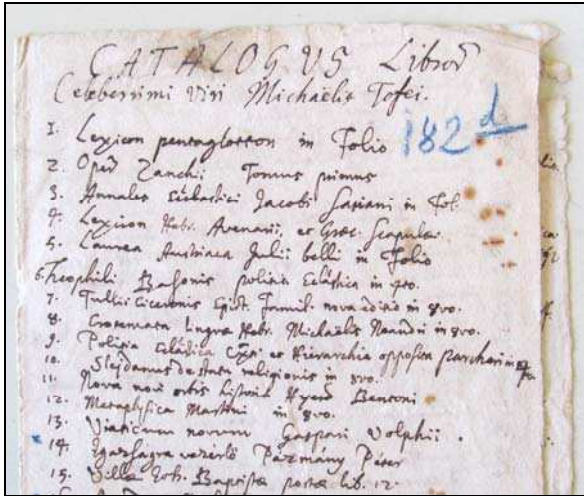
⁵⁵⁵ ZOVÁNYI 1890, 129–135; NAGY G. 2008, II, 225–227.

⁵⁵⁶ Lásd: NAGY L. 2017, 3.

⁵⁵⁷ KONCZ 1893, 54–61.

⁵⁵⁸ *Adattár* 16/3, 89–97.

⁵⁵⁹ Jelzete: CB IV/182 d. Ezúton köszönöm a Teleki–Bolyai Könyvtár munkatársainak segítségét.

15. kép: Tofeus könyvjegyzékének részlete
(TBK CB IV/182 d, saját fotó)

A nyomtatásban megjelent zoltárprédikációk értékelését megnehezíti, hogy nem tudjuk kimutatni, hogy szerzőjük milyen arányban vett részt a végeredmény megformálásában. A tény, hogy hallás után rögzítették őket, újraalkotva a szöveget, nem vonja kétségbe a történeti értéküket, Győri János az exemplumokat kutatva egyenesen úgy vélte, hogy a szóbeliséghez való kötöttsége előnyére vált a kötetnek.⁵⁶⁰ A szentbeszédek hallás utáni lejegyzésének szokása az ősidőkhöz nyúlik vissza, a középkor századaiban így készült a népszerű sermogyűjtemények egy része.⁵⁶¹ Kálvin prédikációit gyorsírással jegyezték le, hogy később átszerkesztve nyomtatásban jelenjenek meg. A riportáció utáni kiadására példa lehetne Pázmány „(e)gy keresztyen halgatótúl az eleven nyelv után, írásban foglaltatot, és az hívek eppületire szem eleiben bocsáttatot” *Posonban lött praedikatúja*,⁵⁶² ám M. Horváth Mária elemzése rámutatott arra, hogy a címlapon szereplő kitétel inkább csak ügyes kommunikációs fogás volt, semmint

⁵⁶⁰ GYŐRI 2015b, 100.

⁵⁶¹ MADAS 2007, 80.

⁵⁶² RMNy 1004

a szöveg genezisére vonatkozó információ.⁵⁶³ Tofeus esetében ez a megoldás kevésbé elképzelhető, még a címlapról is hiányzik a neve.

A zoltárpédikációk bevezetésében Tiszaújhelyi István és Óvári Keszei János két dolog miatt mentegetőzött. Először „magunk elménk gyengeségéért-is ugyan”, majd pedig, hogy a szónok „nagy elméjének sebessége után hasonlóképpen folyó, Isten óltárának tűzével illetetett nyelvét, úgy itillyük nincs penna olly, a’ melly egészen elérhesse s’ le-irhassa”.⁵⁶⁴ Vagyis alig tudták követni az Ézsaiással, az Ószövetség nagy prófétájával párhuzamba állított (Ézs 6,5–8) Tofeus beszédét a lejegyzésekor. A szöveg rögzítése nyilvánvalóan nem történhetett szó szerint, inkább csak vázlatos jegyzetelésre volt lehetőségük. Tiszaújhelyi és Óvári Keszei a memóriája segítségével bővíthette ki a vázlatot az elhangzottakkal (valószínűleg rögtön a beszédet követően). A félkész szöveget Tofeus a fejedelem parancsára „maga akarattya ellen-is revidealta”,⁵⁶⁵ vagyis szerkesztette és kibővítette a nyomdába szánt kéziratot. Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem egyenesen a prédikációk eredeti szövegét, vagy Komáromi Csipkés *Igaz híű*éhez hasonlóan⁵⁶⁶ azok mintának szánt bővebb vázlatát rendezték sajtó alá (a revideálás talán ezek alapján történt), mint a hasonló kötetek esetében megszokott volt, ám erre ma már aligha felelhetünk. A szóbeliségre alapozottság és a korabeli kompilációs gyakorlat miatt egyetlen kivételtől eltekintve nincsenek precíz forrásmegjelölések a kötetben.

Jelentős részek maradtak ki a prédikációkból, látványosan rövid például a LX., a LXXXI. és a CXXIX. zoltárra alapozott igehirdetés, ezeknek több mint duplája a XC. zoltáré. A bővítés jele például az I. zoltárról szóló prédikáció elejére illesztett, a Zoltárok könyvéről szóló bevezetés.⁵⁶⁷ Néhány utólag betoldott versrészlet (például a Hadrianus császár búcsújáról készített fordítás),⁵⁶⁸ az oldalnyi terjedelemben kifejtett exemplumok, a szabadon fordított textusok arra utalnak, hogy Tofeus a beszédeken a vázlatosságuk ellenére is

⁵⁶³ Lásd: HORVÁTH, M. 2006, 107–109.

⁵⁶⁴ TOFEUS 1683, Ajánlás, a1v–a2r.

⁵⁶⁵ TOFEUS 1683, Ajánlás, a2r.

⁵⁶⁶ RMNy 3322

⁵⁶⁷ TOFEUS 1683, 1.

⁵⁶⁸ TOFEUS 1683, 243. Részletes ismertetését lásd később.

jelentős munkát végezhetett. A prédikációskötet tökéletesen illeszkedik az óprotestáns ortodoxia prédikációs gyakorlatához mind homiletikai, mind kegyességi szempontból. Minden bizonytalanság és hiányosság ellenére érdemes bevonni a prédikációk szövegét Tofeus műveltségének vizsgálatába.

A korábban említett németalföldi értekezéseit (mivel bizonyos esetekben a tételeket védő respondensként szerepelt) csak részben értékelhetjük saját munkaként. Az elnökletével Váradon ta

A Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött, Teleki Mihály kancellárral és feleségével, Veér Judittal váltott levelei kevés művelődéstörténeti információt hordoznak. A kapcsolati hálójáról tanúskodó album amicorum megessemisült vagy lappang, egykor talán megegyezett a könyvjegyzékén található Reusnerus-féle *Icones*-szel, bár ebben az időben inkább már haránt alakú üres lapokból egybekötött albumokat használtak (279. tétel). Peregrinációs albuma tanúskodhatna Tofeus kapcsolati hálójáról.

III. 3. TOFEUS MIHÁLY KÖNYVTÁRÁNAK JELLEMZŐI

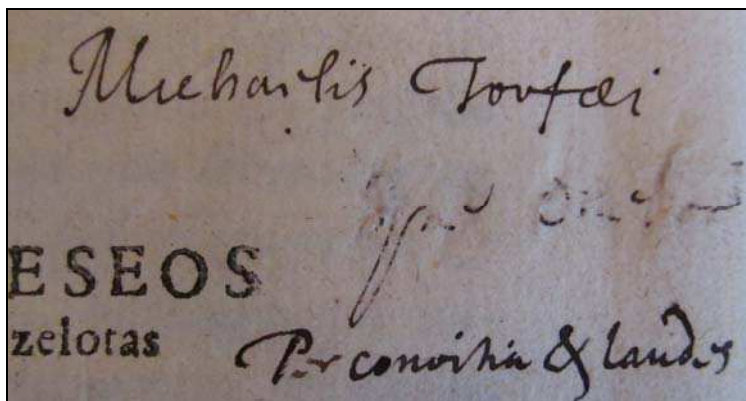
Tofeus *Adattár* sorozatban kiadott könyvjegyzékének utolsó tétel-száma: 351. A többszöri másolás során azonban több hiba is csúszott a sorszámozásba. Az 50. után a 60. tételszám következik, majd a 100. után a 102. Így a 351 tételt végül 341-re módosíthatjuk, amely mennyiség a Miskolci Csulyak Istváné mellett az egyik legnagyobb a kora újkori lelkészi gyűjtemények között.

Tofeus könyvtárának gyarapodása a Csulyakéhoz képest kevésbé dokumentálható. Legnagyobb részben a peregrinációja idején juthatott a kötetekhez, és megkapta a neki ajánlott disputációkat.⁵⁶⁹ Arra is van példa 1664-ből, hogy egy oratio elhangzását (majd ki-nyomtatását) követően 10 hónapon belül már itthon látta el a példányt a tulajdonosi jegyével.⁵⁷⁰ Könyvei jól azonosíthatóak, a posses-

⁵⁶⁹ Lásd pl.: Tq-156b, Coll. 7–8.

⁵⁷⁰ TBK Tq-590c, Coll. 21.

sorbejegyzése mellett szerepel a jelmondata: „Per convitia et laudes”, azaz „Dicsőségben és gyalázatban” (2Kor 6,8).⁵⁷¹

16. kép: Tofeus possessor-bejegyzése (TBK Tq-339, saját fotó)

Az 1683 márciusában kelt végrendeletében könyveit „ha együtt eladhatják, az én édes feleségem apró gyermekeim tartására” hagyta. 1697 előtt írták össze a könyvtárát, ám a jegyzék születésének körülményeiről hallgatnak a források. A listát tovább másoló Técsi János mentetőgőzök a számtalan hiba miatt, nem az ő bűne, megbízói kifejezett óhaja szerint járt el, amikor betűről betűre kopírozta a listán olvasható, számára is nyilvánvalóan hibás tételeket.⁵⁷² Koncz József megjegyzése nyomán, miszerint Tofeus „Címjegyzékét lemásolta Técsi János Utrechtben 1697. jun. 24-én”, a jegyzék kiadói úgy vélték, hogy a könyveit eladás céljából Németalföldre küldték ki.⁵⁷³

⁵⁷¹ „Senkinek semmiféle megütközést nem okozunk, hogy ne szidalmazzák szolgálatunkat, hanem úgy ajánljuk magunkat, mindenben, mint Isten szolgálói: [...] dicsőségben és gyalázatban”. 2Kor 6,3–8. Az idézet feltűnik a XXI. zsoltárról írott prédikációjában is: TOFEUS 1683, 121.

⁵⁷² „N. B. Dubium mihi est quin hic multa librorum nomina perpetuum sint descripta, sed scito me exemplar quod habui kala pódas secutum esse, nec literam fere inmutasse ut mihi omnem mutandi in sequius ausam praedicere, praeterquam quod illi errores semper possunt emendari [sic !]”. (*Adattár* 16/3, 97.)

⁵⁷³ KONCZ 1893, 61–62.

Máramarosi Técsi János⁵⁷⁴ 1696 augusztusában iratkozott be a franekeri egyetemre, így lehetséges, hogy 1697 júniusában még külföldön tartózkodott. Hasonló akcióról nem tudunk, amikor erdélyi örökösök több száz kötetet kívántak értékesíteni a korabeli léptékkal mérve jelentős távolságban lévő Németalföldön. A feltételezés elmentmond a transzfer megszokott irányának: a könyvek jellemzően nyugatról keletre vándoroltak. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a németalföldi piacon valószínűleg jóval kevesebbet értek Tofeusnak a század végére részben már elavultnak számító könyvei, mint Erdélyben, ahol szűkebb volt az antikvár kínálat. A várható nyereséget tovább csökkentette volna a szállítás tetemes költsége is.

A németalföldi könyvpiacra ennél terjedelmesebb és értékesebb bibliotékákat bocsátottak kalapács alá, elég csak a kortárs Nicolaus Heinsius (1620–1681) diplomata, tudós, költő esetére utalni, akinek a több mint tizenháromezer egységet kitevő hagyatékát 1683-ban közel két hétig árverezték.⁵⁷⁵ Az olyan magyar nyelvű kiadások, mint Pázmány *Kalauza*, Milotai *Agendája*, Jób könyvének Melius-féle fordítása vagy a prédikációs kötetek aligha voltak piacképesek külföldön. A jegyzékből hiányoznak a kiadási adatok, jellemzőek a néhány szavas összegzésre törekvő kifejezések: „Theatrum Historicum”, „Schola Salernitana”, „Psalterium Gallicum”, „Biblia Anglicana”. A népszerű munkák közkezen forgó edícióinak pontos értékét ezek alapján nemigen lehetett meghatározni. Emellett azt is kockáztatták volna, hogy a határon a cenzúra lefoglalja a szállítmányt. Valamilyen más indok állhatott tehát a Técsi-féle másolat készítése mögött.

A jegyzéket áttekintve feltűnő, hogy az egyes kötetek bármiféle rendszerező elvet mellőzve szerepelnek. A méretet csak az első tucatnyi tétel esetében adták meg. A más lelkészi könyvtárak esetében többnyire a lista elején található bibliakiadások ez esetben szétszórtak, még a többkötetes munkákat, mint például Zanchius opera omniája, sem tartották egyben (2., 82., 159. tételek). A tulajdonos így

⁵⁷⁴ (Máramarosi) Técsi János 1684 augusztusában Enyeden subscribált, contrascriba, majd senior volt. 1694–1696 között Marosvásárhelyen rektorkodott, 1696 augusztusától Franekerben tanult. Hazatérve Berectelkén lelkészként szolgált, 1709-ben a gyulafehérvári zsinaton elnökölt. Lásd: SZABÓ–TONK 1992, 1466; BOZZAY,–LADÁNYI 2007, 571.

⁵⁷⁵ Lásd: SIBBALD 2013, 141–159.

aligha használta a gyűjteményt, a halála után keveredhettek össze a korábban valószínűleg méret szerint rendezett munkák. Néhány tétel az eltorzult leírások és a rövidítések miatt az internetes katalógusok segítségével sem azonosítható.

A korábbi szakirodalomban elszórta találunk adatokat Tofeus különböző gyűjteményekben felbukkanó köteteiről. Herepei János a kolozsvári református Kollégium nagykönyvtárából 7, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumból 1 könyvéről adott hírt, közölve a régi jelzeteket is.⁵⁷⁶ A közlemények nyomán elindulva a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárba (Biblioteca Academiei Romane – Filiala Cluj-Napoca) került kolozsvári Kollégium anyagában 8 kötetet (18 mű) találtam. A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárából a 4 műből egybekötött bibliás kolligátumát korábban Kurta József mutatta be,⁵⁷⁷ a Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban két másik kötetet őriznek tőle. Gordán Edina 7 könyvét írta össze a dési ferences kolostor állományában (8 művel) és hírt adott 1 kötetéről (3 művel) a kolozsvári egyetemi könyvtárból és 1 további (3 művel), amelyet a Nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium állományában tárt fel.⁵⁷⁸ A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár kincsei között 18 kötet (44 mű) rejtőzött. Az Akadémiai Könyvtárban Tofeus 2 könyve (3 mű) található, az egyikre Monok István, a másikkra Ósz Sándor Előd hívta fel a figyelmemet. A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárból további 1 kötet (1 mű) került elő, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium Könyvtárából 8 kötet (11 mű).

Tofeus egykori könyvtárából ma összesen 103 művet ismerünk 51 kötetben, amelyek nagyobb részét azonosíthatjuk a könyvjegyzék tételei között. A főként erdélyi közgyűjteményekben őrzött kötetek leírását a *Melléklet*ben közöljük. Egy résztől a tulajdonos még életében megválthatott. A későbbi századokban kolligátumokba kötött művek provenienciájának bizonytalansága miatt ez a szám még tovább növekedhetne, ám csak azokat soroltuk közülük Tofeus-hoz, amelyeken megtalálható volt a sajátkezű bejegyzése, vagy neki ajánlották. A példányok possessorbejegyzéseit vizsgálva megállapíthat-

⁵⁷⁶ *Adattár* 2, 76. A kötetek tételes felsorolását lásd a *Melléklet*ben.

⁵⁷⁷ KURTA 2002, 444–447.

⁵⁷⁸ Lásd: GORDÁN 2018a; GORDÁN 2018b; Gordán 2019.

juk, hogy a fennmaradásukat részben a széki Teleki családnak, elsősorban Teleki Sámuelnek (1739–1822, kancellár) és Teleki Károlynak (1731–1811, kancellár, Erdély kincstárnoka) köszönhetjük.⁵⁷⁹ A harmincnégyből tizenöt kötetben találunk valamilyen tulajdonosi jegyet Teleki Sámuelről, Teleki I. József (ca. 1675–1732; Fehér vármegye főispánja) és Teleki II. Ádám (1740?–1792; Doboka vármegye főispánja, a *Cid* fordítója) egy-egy kötet korábbi tulajdonosa volt. Néhány kötet a Teleki család tulajdonából kikerülve lett új otthonra, például Csepregi Turkovics Ferenc kolozsvári professzor gyűjteményében. Többet a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárában őriztek, melynek állománya az 1951. évi államosítást követően beolvadt az 1962 óta Teleki–Bolyai Könyvtár néven működő intézménybe. Mások kerülőutakon lelték meg helyüket a ma már egészen jól kutatható határon túli tudományos gyűjteményekben.

A gyakran felbukkanó kolligátumok miatt a lelkészi könyvtár a 341 tételszámot akár többszörösen is meghaladó számú önállóan megjelent műből állt össze. Anyagi vagy tartalmi megfontolásból elődeink előszeretettel köttettek egybe hasonló méretű munkákat, melyekről általában csak az első címlap vagy a gerincfelirat alapján készült leírás, így a többi rejtve marad a kutatók előtt.

Tofeus Mihály zsolttárprédikációi megmutathatják, hogy a könyvtárának mely köteteit forgatta gyakrabban. Győri L. János már feltárta az igehirdetéseiben alkalmazott exemplumok különböző csoportjait,⁵⁸⁰ a benne előforduló irányzatokról korábban Kathona Géza értekezett.⁵⁸¹ A lehetséges források egy részét megtaláljuk a könyvtára jegyzékén. A prédikációs kötet teljes körű forráselemzése önálló kutatás témája lehetne (vagy területenként célzott vizsgálattal elvégzett kisebb értekezéseké), így kizárólag a jegyzékéből ismert munkák visszakeresésére vállalkozhattunk, illetve a valószínűsíthető egyezések néhány szemléletes példán keresztül történő bemutatására. A prédikátor utalásaiban főként az auktorok neveire lelhetünk, időnként (talán az élszó után történő lejegyzés miatt) hibás formában. Rövidített címadatokkal legfeljebb néhány esetben találkozunk, impresszum adatokkal mindössze egyszer. A tételek így a teljes két-

⁵⁷⁹ Lásd: GORDÁN 2018a, 51.

⁵⁸⁰ GYŐRI 2015b, 99–112.

⁵⁸¹ KATHONA 1987, 401–425.

séget kizáró azonosíthatóság helyett inkább csak utalnak a lelkész lehetséges olvasmányaira, sok esetben pedig kiegészítik azokat. Ugyanakkor a pontosabb adatok hiányában sem mondhatunk le róluk, a jegyzék elemzésével együtt végezzük el ezek bemutatását. A prédikáció műfajából adódóan leginkább teológiai tárgyú citátumokra lehetünk a szövegekben.

III. 4. KÖNYVÉSZETI SZEMPONTOK

A hiányos leírásokból álló, többször másolt könyvjegyzéket böngészve a külföldi nyomtatványoknál többnyire lehetetlen megállapítani, hogy az adott tétel melyik kiadást rejti. Erre leginkább akkor van lehetőségünk, ha az RMK és az RMNy körébe tartozó kiadványokat vesszük sorra, ezek ugyanis többnyire mindössze egyszer kerültek ki a prélum alól. Kivételt jelent ez alól például Pázmány protestáns jegyzékeken is gyakran feltűnő *Kalauza* (14. tétel), amelyet Tofeus haláláig (1684) háromszor nyomtattak ki Pozsonyban. Nem állapítható meg, hogy Milotai Nyilas István ágendájának 1621. vagy 1622. évi kolozsvári, esetleg az 1634. évi debreceni kiadását forgatta, Bonfini négy kiadásának is bármelyikét rejtheti a 60. tétel. Bizonytalan Calepinus poliglott szótárának meghatározása, mindössze a „Calepinus Latinus”-ként utaltak rá. A nyelvek számát sem adta meg az összeíró, feltehetően a magyar nyelvű értelmezéseket is tartalmazó valamelyik editiót bírta a lelkész. Konrad Dietrich Luther-kátéhoz írott magyarázata is többször megjelent.

A *Melléklet*ben található táblázatban, a jegyzék sorrendjében olvasható a Tofeus Mihály könyvtárában azonosítható RMK vagy RMNy munkák leírása. A nem egyértelmű esetekben minden ismert kiadást felvettünk. A címadatokat a lehető legrövidebb formában adtuk meg, a teljes leírást a nemzeti bibliográfia köteteire történő hivatkozás pótolja. Ezután a kutatás során előkerült kiadványokat soroltuk fel.

Koncz József még 20 „magyar és magyar íróktól latin nyelven írott mű”-ről számolt be Tofeus könyvtárában.⁵⁸² Ezek közül az

⁵⁸² KONCZ 1893, 62–63.

„Epistolae Fausti Socini ad amicos”-t (72. tétel) Apponyi *Hungaricá-* jában⁵⁸³ találjuk meg. A „Scripta Patrum Transylvanorum” (helyesen: „Scriptum fratrum Transylvanorum”, 141. tétel) az unitárius Jacobus Paleologus munkája lehetett és a 99. tételként bemutatott *Defensio Francisci Davidis* részeként jelent meg. A 210. tétel, a „Dispositiones Tyrnavienses inter pontificios et protestantes in Rhetia” nem nagyszombati vonatkozású nyomtatvány lehetett, hanem a Tirano-ban tartott 1595. évi katolikus–protestáns lelkészi konferenciáról szóló kiadvány, s csak a címében szereplő észak-itáliai helynevet torzították a másolók az ismerős Nagyszombat latin nevére (Tyrnavia).⁵⁸⁴ Összesen 47 RMK és RMNy nyomtatványt találunk Tofeusnál (ca. 14%). A gyűjtemény a Csulyakéval összevetve jelentős mennyiségű, főként teológiai vonatkozású munkát takar, amelyek magyar szerzőktől jelentek meg. Mindez két dologra hívja fel a figyelmünket. Egyrészt megerősíti a 16–17. századi hazai könyvtermést (5000 cím) a katalógusokból és jegyzékekből nyerhető külföldi kiadványok adataival (közel 80.000 cím) összevető Monok István megállapítását a Kárpát-medence kora újkori kultúrájának receptív jellegéről.⁵⁸⁵ Másrészt arra figyelmeztet, hogy a 17. század második felére ez az arány valamelyest javult.

Ősnyomtatványra utaló jeleket is találunk Tofeus tételei között. Albertus Magnus *Sermones de tempore et de sanctis*-ának példánya tartozhatott az incunabulumok közé, de elképzelhető, hogy Alfonso de Spina *Fortalitatum fidei*-jét is még az 1500. év vége előtt nyomtatták. A *Szent szoltárok resolútiójának* előszavában hivatkozik a Koberger-féle 1478-as nürnbergi „Pápista Bibliában”⁵⁸⁶ olvasottakra, a reformáció előtti idők egyházában a zsoltárok megítélésével kapcsolatban. Ezt a terjedelmes foliót tehát biztosan forgatta.

⁵⁸³ APPONYI 2002, 2609.

⁵⁸⁴ Jan-Andrea Bernhard segítségét ezúton is köszönöm.

⁵⁸⁵ MONOK 2016, 364.

⁵⁸⁶ *Biblia*, mit Beig. von Menardus monachus, Nürnberg, Anton Koberger, 10.XI. 1478, in 2°. (GW4234, CIH 625)

III. 5. TOFEUS MIHÁLY MŰVELTSÉGÉNEK RÉTEGEI

III. 5. 1. BIBLIÁK, KOMMENTÁROK, BIBLIAFILOLÓGIAI SEGÉDKÖNYVEK

„Azért *perditissimus*, átkozott el-vezett szolga az, a’ kinek Bibliája nincs: mert az az ő Urának akarattját nem tudgya; nem tudgya pedig az, a’ ki az Isten beszédét nem tudgya, nem tudgya az az Isten beszédét, akinek Bibliája nincs” – mennydörögte szolgatársaira a püspök Ebesfalván, 1682. február 4-én.⁵⁸⁷ Joggal tartotta elengedhetetlennek a szent hivatal betöltéséhez a Könyvek Könyvének beszerzését. Tofeus 351 tételből álló listáján 17 Biblia azonosítható, messze megelőzve ezzel minden jelenleg ismert hazai lelkészi könyvtárat a század végéig.⁵⁸⁸ Ritka kincs lehetett a könyvtárában az Onkelos-féle arámi Pentateuchus, a *Targum* egyik kiadása (92. tétel), amely Paulus Fagius latin fordításában először 1546-ban jelent meg. Összesen 5 héber Bibliája volt, kettő az idősebb Johannes Buxtorf által kiadott rabbinikus Bibliából (306., 319. tételek).⁵⁸⁹ A Daniel Bomberg-féle rabbinikus Biblia mellett feltehetően két görög-héber bilingvis kiadást is találunk, melyből az első „sine punctis cum N(ovo) T(estamento)” volt (240., 24., 207. tételek). Tofeus vonzódását a próféta szerephez, valamint jártasságát a rabbinikus szerzők terén korábban már Kathon Géza kimutatta, Csorba Dávid szerint Medgyesi Pál és Nagyari József mellett éppen ő volt az, aki a prófétafunkció és feddő funkcióját felerősítette.⁵⁹⁰ Ehhez, valamint a puritanizmus és a coccejanizmus korában felértékelődő Ószövetség-tanulmányozáshoz kapcsolódhatott a héber Bibliák iránti érdeklődése.⁵⁹¹

⁵⁸⁷ TOFEUS 1683,782.

⁵⁸⁸ OLÁH 2014a, 18.

⁵⁸⁹ A héber szöveg a maszórával (a szöveg leírásához és liturgikus felolvasásához szükséges tudnivalókkal és kommentárokkal).

⁵⁹⁰ CSORBA 2008, 77.

⁵⁹¹ Lásd: KATHONA 1987, 401–426.

A latin verziók közül a protestánsok által gyakran forgatott Junius–Tremellius-, valamint a Sebastian Castellio- és a Pagninus–Vatablus-féle szövegekkel találkozunk (143., 50., 189. tételek). Tofeus Junius–Tremellius-féle kiadásból származó bibliája ma is kutatható Sepsiszentgyörgyön.⁵⁹² A Beza-féle görög Újszövetség Kolozsvárott őrzött 1642. évi cambridge-i kiadását Kurta József tanulmányából ismerhettük meg (149. tétel).⁵⁹³ Beza művéhez járult az idősebb Joachim Camerarius kritikai kommentárja a görög Újszövetséghez. A gyűjtőkötet harmadik műve a Plantin-féle Újszövetség 1584. évi kiadása, a negyedik a Santes Pagninus-féle héber Biblia volt (Antwerpen, 1584).

A kortárs idegen nyelvű kiadások közül egy francia Újszövetség és egy angol Szentírás is található a listán, utóbbi valószínűleg azonos lehetett a marosvásárhelyi angol kiadványokat tartalmazó kolligátum harmadik művével, amely korábban Szepsi M. István tulajdonában volt (296., 350. tételek).⁵⁹⁴ Egy párizsi kiadású, kommentárokkal készült Bibliája (245. tétel) mellett az „Exemplar Lutheri”-ként jelzett tétel mögött egy német nyelven kiadott Luther-fordítást feltételezhetünk (337. tétel). A „Syriae sine Compact(ione)” esetében pedig egy meglehetősen ritka, bekötetlen szír nyelvű Szentírást (*Pesitta*, 335. tétel). Mutatóba is alig akad magyar kiadás: Melius „Job könyvének régi Magyar fordítása” (Várad, 1565, 31. tétel).⁵⁹⁵ Az erdélyi püspök jelentős szerepet vállalt a Tótfalusi-féle „Aranyas Biblia” kiadásában, ám a nyomtatás befejezését és a példányok hazaérkezését már nem érthette meg.

⁵⁹² SzMKK 3050

⁵⁹³ KURTA 2002, 444–447. Kurta József úgy vélte, hogy a jegyzékről hiányzik a kolligátum, ugyanakkor a „Bezae Annotatae” ráillik a kötet első darabjaként szereplő, a genfi reformátor megjegyzéseivel kiadott Újszövetségre (Cambridge, 1642). Lásd a *Mellékletben*: PTK 2326.

⁵⁹⁴ Az egykori pataki diák (1633/35) 1637 augusztusában Leidenben subscribált, 1638 februárjában a londoni Gresham College-ben járt, 1638–1640 között Franekerben tanult. (BOZZAY–LADÁNYI 2007, 133, 2610; GÖMÖRI 2005, 83.) A kötet adatait lásd a *Mellékletben*: TBK To-6

⁵⁹⁵ RMNy 213

*17. kép: Erdélyi legyeződíszes kötés Tofeus könyvtárából
(PTIK 2326, fotó: Kurta József)*

Kitekintésként érdemes felidézni Franciscus Gomaruskak (1563–1641), a Dordrechti Zsinat vezető ortodox teológusának példáját, akinek a leideni Elsevireknél kinyomatott árverési katalógusában nem kevesebb, mint száz Bibliát találunk. Megjegyzendő, hogy a németalföldi ortodoxia tekintélyes képviselője Holland tartomány megbízásából évekig dolgozott a hivatalos fordítás szövegén, ehhez pedig jelentős segítséget kaphatott a megrendelőktől. Bibliagyűjteménye (a magától érteődő latin és görög mellett) rendkívül gazdag volt héber szövegekben, keleti nyelvű kiadásokban (szír, arámi, arab) és élő idegen nyelvű (német, holland, francia, angol, spanyol, olasz) fordításokban.⁵⁹⁶ A hazai viszonyok között kiemelkedő bibliagyűjteménnyel bíró Tofeus nem versenyezhetett a könyvkiadás egyik korabeli központjában működő teológus kollégájával.

Az impozáns mennyiségű bibliakiadáshoz képest Tofeusnál meglepően kevés exegetikai munkát találunk. Hiányoznak a jelentősebb (ortodox) kálvinista szerzők kommentárjai (Kálvin, Bullinger, Beza), kivételként említhetjük a heidelbergi Hieronymus Zanchiust, akinek 8 kötetes gigantikus opera omniájának néhány darabja szerepel a jegyzéken, a dogmatika és hitvitázó írások mellett számos bibliai könyv magyarázatával (2, 82, 159. tételek). A tematikus kommentárok közé sorolhatjuk Wilhelm Zepper herborni professzor mózesi törvényeket tárgyaló munkáját (248. tétel: *Legum Mosaicarum forensium explanatio*). Az újszövetségi magyarázatok közül a szociniánus Johannes Crellius Galatákhöz írott levél kommentárját (254. tétel), Johann Ulrich Herlin bevezetését az Újszövetségbe (263. tétel), Jacobus Laurentius amsterdami lelkésznek a Jakab-levélhez írott magyarázatát említhetjük (264. tétel). A Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban egy kolligátum részeként fedezhettük fel Simon Episcopiusnak, az amsterdami remonstráns kollégium rektorának a Rómaiakhoz írott levél 8–11. fejezetéhez írott magyarázatát.⁵⁹⁷ A jegyzékről hiányzó példányok egyikét a Teleki–Bolyai Könyvtár őrzi: Benedictus Arias Montanusnak, az Antwerpeni Poliglot Biblia tudós szerkesztőjének az Újszövetséghez fűzött kommentárjaiból (*Elucidationes*) összeállított kolligátumot.⁵⁹⁸ A lapszégeken Tofeus jellegzetesen apró betűs

⁵⁹⁶ DEKKER–KNOOP–VERDEGAAL 1996, XIII–XVII.

⁵⁹⁷ KvRef R 83391

⁵⁹⁸ TBK Bo-1749

megjegyzéseiben részben a tartalomra, részben a jegyzetek forrására („Bezae verba sunt”, coll. 1. 435. p.), máshol a fordítás minőségére utaló („impia translatio”, coll. 2. 379. p.) véleményét közölte. Angliai útja során szerezhette az egyik marosvásárhelyi kolligátumban található John Foord-féle Apocalypsis-kommentárt (London, 1597).⁵⁹⁹

A katolikus exegéták közül az egyik legtermékenyebb, Cornelius a Lapide kommentárja bukkan fel (316. tétel).⁶⁰⁰ Zárásként egy bibliamagyarázatos kolligátum-kötetre (94. tétel), valamint két ismeretlen szerző munkájára utalhatunk (200., 346. tételek).

Közel kortárs és kurrens bibliafilológiai munkákat is találunk Tofeus könyvtárában. A legizgalmasabb közülük Ludovicus de Dieu leideni professzor két vaskos munkája az *Animadversiones*-sorozatból (17. tétel). Az egyikben az Ószövetség szövegét vetette össze a szír, arab és káld változatokkal, a másikban pedig a négy evangélium szír, arab és héber nyelvű variánsait, valamint a Vulgátát, az Erasmus-, és a Beza-féle kiadásokat (78. tétel).⁶⁰¹ A kiváló angol orientalista, Edward Pococke első munkájaként jelent meg (Leiden, 1630) az oxfordi Bodley Könyvtár akkor még tisztázatlan eredetű kéziratából⁶⁰² a *Pesitta* (a Szentírás szír nyelvű fordításának) néhány részlete (148. tétel). Péter második-, János második- és harmadik-, Júdás levelének szír és héber párhuzamos szövege mellett, a lap alján olvasható a görög textus, valamint a szír nyelvű változat latin fordítása is. Tofeus példányát ma is kézbe vehetjük Kolozsvárott, az Akadémiai Könyvtárban. Az Elsevirek szépen metszett betűtípusaival szedett nyomtatványa mellé kötve egy másikat is találunk, az ifjabb Scaliger kéziratós példányából Ludovicus de Dieu által kiadott szír–héber–görög–latin Jelenések könyvét, Tofeus jelmondatának kivételével egyetlen kézvonás nélkül.⁶⁰³

⁵⁹⁹ TBK Tq-156b coll. 19.

⁶⁰⁰ Bár a jegyzéken csak egyetlen Cornelius a Lapide-kommentár szerepel, a dési ferencesek könyvtárában a szerző két bibliamagyarázatos művét őrzik Tofeus tulajdonosi bejegyzésével. Lásd: FRK 1207, FRK 1208.

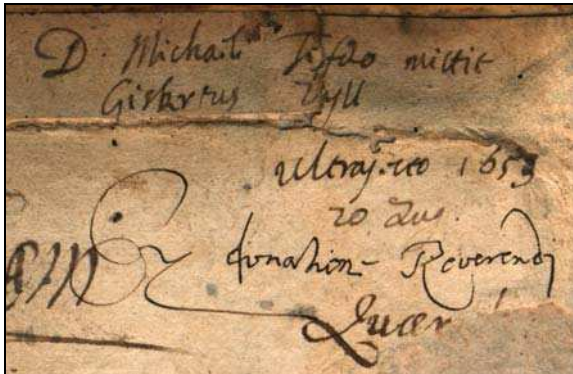
⁶⁰¹ Az utóbbit lásd: FRK 1033

⁶⁰² Később bizonyosodott be, hogy Dionysios Barsalibeus 12. századi amidai püspök a szerzője. Lásd: HORNE–DAVIDSON–TREGELLES 2013, 278–279.

⁶⁰³ KvRef R 82279–R 82279a

III. Tofeus Mibály (1624–1684) könyves műveltsége

Az eredeti szövegek és a héber tanulmányok fontosságát hangsúlyozta a Franekeri Egyetem professzora, Sixtinus Amama, aki az *Antibarbarus Biblicus* lapjain komoly kritikával illetve a Vulgatát (96. tétel). Salomon Glassiusnak, a Jénai Egyetem professzorának monumentális *Philologia sacra* című, először 1623 és 1634 között megjelent munkája rendkívüli gazdagsággal tárta fel az ószövetségi héber, a bibliai hermeneutika és kritika rejtelmait.⁶⁰⁴ A Szentírás egyes részei között mutatkozó időrendi zűrzavarban kívánt rendet teremteni a puritán Hugh Broughton az elsőként angolul, majd latin fordításban is megjelent *Concentus S. Scripturae* című munkájában (336. tétel).⁶⁰⁵ Korának elismert oxfordi hebraistája volt Nicholas Fuller, aki a Szentírás nehezebb helyeinek magyarázatáról szóló értekezéseit gyűjtötte össze (227. tétel). Tofeus peregrinációjának utolsó évében jelent meg a dán orientalista, Martin Petrus Cheitomaeus *Barbara Novi Testamenti* című, az Újszövetség szír, arámi és egyéb keleti nyelvekből származó szavairól készült értekezése.⁶⁰⁶

18. kép: Gijbert van Zijl ajándéka Tofeusnak (TBK Bo 2477, saját fotó)

Az előző évszázad kommentárjai közül Johannes Drusius (van der Driessche) flamand orientalista, hebraista, exegéta *Ad voces Hebraicas Novi Testamenti commentarius*-át említhetjük; az újszövetségben

⁶⁰⁴ WENZ 2014, 78.

⁶⁰⁵ NORTON 2000, 56–57.

⁶⁰⁶ KvRef R 83269

előforduló héber szavakról (179. tétel). Victor Bythner oxfordi professzor *Lyra prophetica Davidis regis*-e évszázadokon át megbecsült segédkönyve volt a héber zsoltaárszövegek tanulmányozóinak, így vélhetően Tofeusnak is (226. tétel). Példányát Marosvásárhelyen őrzik, hazaérkezését követően valamikor 1653 végén vagy a következő év elején kaphatta kézhez Gijsbert van Zijl utrechti nyomdász (1645–1680k.) ajándékként.⁶⁰⁷ A Leideni Egyetemen professzora, Constantijn L'Empereur latin-héber bilingvis kiadásban jelentette meg Judah ben Joseph ibn Ezra bevezetését a Talmud tanulmányozásához (*Clavis Talmudica*), amelyet az egyetlen ilyen kiadványként használtak a század végéig.⁶⁰⁸ Tofeus egykori példánya – bár a prédikációiban számtalan alkalommal hivatkozott a „rabbinikusokra” – egyetlen olvasásra utaló bejegyzést sem tartalmaz.⁶⁰⁹ Több angol nyelvű bibliai segédkönyvet is bekötetett Szepsi M. István a később Tofeushoz került angol nyelvű Bibliája mellé: John Speed történész és kartográfus genealógiai tábláit a Szentírásban szereplő családok és törzsek, valamint a Megváltó leszármazásáról, John Downname konkordanciáját és a Thomas Sternhold és mások által angol metrumban kiadott Zsolttárok könyvét.⁶¹⁰

Két ismeretlen szerzőségű latin konkordancia is segítette Tofeust a szentírási helyek keresésében (203., 208. tételek). Mellette feltűnik még az idősebb Buxtorf posztumusz megjelent héber–kald nyelvű konkordanciájának arabeszkos pergamenkötésben ránk maradt példánya. Címlapján a szokásos tulajdonosi formulája mellett Tofeus fontosnak tartotta megörökíteni, hogy 6 tallérért vásárolta.⁶¹¹ Rotterdami Erasmus latin Újszövetség-fordításához készült *Annotationes* harmadik kiadása (Basel, 1522) az enyedi kolligátumban tűnt fel.⁶¹² A jeles humanista ebben a görög és latin szövegeken végzett javításait vette védelmébe. Tofeus bizonyosan olvasta a munkát, az előzéklapokon többször is hivatkozott az oldalszámaira. A könyvjegyzéke és a hozzáférhető kötetei alapján megállapítható,

⁶⁰⁷ TBK Bo–2477.

⁶⁰⁸ VAN ROODEN 1989, 128–129.

⁶⁰⁹ KvRef R 80796

⁶¹⁰ TBK To–6

⁶¹¹ KvRef R 82228

⁶¹² BGDK Th 158.

hogy el volt látva a Biblia szövegének különböző magyarázatos verzióival és a rá vonatkozó segédkönyvekkel.

A prédikációi bevezetéseként 1679. május 30-án Gyulafehérvárott elhangzott I. zsolnárhoz írott beszédében történeti-filológiai szempontból értékelte a zsolnárokat, és felelegette Junius Tremellius előszavát a költői könyvekhez, majd cáfolta a Sorbonne híres bencés exegetájának és orientalistájának, Gilbert Générard-nak a „*Deutero Canonnyát*”.⁶¹³ Gazdag bibliagyűjteményéből hiányzik a Vulgata, bár Tofeus hivatkozik rá.⁶¹⁴ A kora újkorban természetesnek tekinthető a hivatalos katolikus szöveg megjelenése református közegben. Az előszóban hivatkozott, jegyzékében nem szereplő Koberger-féle 1478-as nürnbergi „Pápista Bibliában”⁶¹⁵ foglaltakat is bemásolhatta a környezetében található példányból. Ugyancsak hiányzik a XV. zsolnárnál hivatkozott Káldi-Biblia (1626),⁶¹⁶ vagyis mindhárom hivatkozott római katolikus Szentírás. Megjegyzendő továbbá, hogy a XLI. zsolnárral kapcsolatban utalt a „hetven fordítók” véleményére, „kik a’ Ptolemaeus parancsolattýára, az ó Testamentomot Görög nyelvre fordították”.⁶¹⁷

A már említett erdélyi legyeződíszes bőrkötésű kolligátumában tett megjegyzései arról tanúskodnak, hogy filológusi attitűddel olvasott. A kötet szentírási szövegeit összevetette más kiadásokkal (Erasmus és Arias Montanus Újtestamentumai, a Genfi Biblia, a Junius–Tremellius-féle kiadás) és könyvtárának kézikönyveivel (Buxtorf: *Lexicon Talmudicum*, Sixtinus Amama: *Antibarbarus Biblicus*). A kevés számú bibliamagyarázata közül biztosan forgatta Cornelius à Lapide munkáját a Prédikátor könyvéhez.⁶¹⁸ Tofeus egyébként is elképesztő

⁶¹³ TOFEUS 1683, 1–2; Gilbert GÉNÉRARD, *Psalmi Davidis, vulgata editione, calendario Hebraeo, Syro, Graeco, Latino, hymnis, argumentis, et commentariis genuinum et primum Psalmorum sensum, Hebraismosque breviter aperientibus*, Paris, L’Huillier, 1581.

⁶¹⁴ TOFEUS 1683, 3, 642.

⁶¹⁵ TOFEUS 1683, 4.

⁶¹⁶ A Zsid. 6,16–19 kapcsán jegyezte meg: „(Ez szórúl szóra így vagon a’ Chaldi Bibliájában, még is csudálkozásra méltó dolog, hogy ebbül lelkek vigasztalására következő bölögülások felöl bizonyosok nem lehetnek, a’ Pápista atyafiak ö kegyelmek)”. Lásd: TOFEUS 1683, 86.

⁶¹⁷ TOFEUS 1683, 210.

⁶¹⁸ TOFEUS 1683, 22, 817.

mennyiségű bibliai helyet citált mondanivalója alátámasztására és hallgatósága meggyőzésére. Alapvető tekintélynek számítottak számára a „Rabbinusok”, sűrűn idézte a véleményüket, olykor szentenciaszerűen, legyen szó akár fordítási, akár exegetikai kérdésekről.⁶¹⁹ A korszak református teológiájának és a zsidó írásmagyarázók viszonyáról Apáczai Csere János sorait idézve kaphatunk képet. Szerinte „(a)ki a rabbinusok nélkül az Ószövetséget magyarázni próbálja, Munster tanúsága szerint esztelenül cselekszik. Vatablus, Junius és Tremellius többször szántottak ezek tinójával, mintsem hinné az ember.”⁶²⁰ A jegyzékén említett rabbinikus kiadások birtokában Tofeusnak több, kiváló kommentárokkal kísért kézikönyv állt a rendelkezésére a prédikációiban magyarázott zsoltárok szövegeinek tanulmányozásához.

III. 5. 2. PATRISZTIKA

A katolikus és protestáns hitvitázó feleknek a „konfesszionizálódás, a tanítások dogmarendszerekké szilárdulása után is marad közös horizontjuk: a Biblia és az egyházatyák, ha különböző mértékben is, de minden oldalról elismert tekintélye”.⁶²¹ Bár a patrisztika irodalma fontos szerepet játszott a 17. századi református teológiában, Tofeus könyvtárában csak mutatóban találunk példát. Jegyzékén mindössze az „ortodoxia pátriárkája”, Szalamszi Szent Epiphániosz *Contra octoaginta haereses* című, főként az ariánusok ellen íródott munkája szerepel (114. tétel), amelynek Szegedi Gergely debreceni prédikátor jegyzeteivel írott példányát Kolozsvárott őrzik. Szegedi az ellenfeleik által az unitáriusokkal gyakran rokonított ariánusokkal viaskodó Alexandriai Szent Atanáz opera omniáját köttette mellé.⁶²²

A patrisztika irodalmából többen feltűnnek a zsoltárprédikációk szövegében. Szent Jeromostól az ariánusokkal folytatott vitát hozta

⁶¹⁹ TOFEUS 1683, 1, 23, 61, 107, 114, 204, 226, 237, 277, 281, 385, 632–633, 778, 848.

⁶²⁰ APÁCZAI CSERE 1975, 70–71.

⁶²¹ HELTAI 2005, 253.

⁶²² KvRef R 82438 – R 82439. A példányra lásd: Ősz 2015, 179–180.

fel és Julianus apostata példázatánál is szerepeltette.⁶²³ Tertullianus lehetett a legfőbb tekintély Tofeus számára, műveit négyszer citálta,⁶²⁴ Szent Ágostonra két alkalommal utalt (egyszer a *De civitate Dei* kapcsán),⁶²⁵ Szent Ambrustól egy apophtegmatákban gyakran felbukkanó mondást idézett.⁶²⁶ A gyermekként pajtásai által püspökké választott Alexandriai Szent Atanáz példázata zárja a sort.⁶²⁷ Az egyházatyák legalább felerészben az „ecclesiai historiák” világából kerülhettek a szövegbe és nem feltétlenül saját írásaik folytán.

III. 5. 3. DOGMATIKA

A korábbi szakirodalomban az ortodoxok közé besorolt református teológus könyvtárát vizsgálva azt várnánk, hogy nagyobb mennyiségű dogmatikai írással találkozunk. A „kötelező” irodalomból regisztrálhatjuk nála Petrus Martyr *Loci communes*-ét (213. tétel),⁶²⁸ Kálvin *Institutiója*nak 1585. évi genfi kiadását és a *Tractatus theologici omnes* címmel Beza által összegyűjtött kisebb értekezéseit tartalmazó gyűjteményt (308. tétel).⁶²⁹ Egy Odera-Frankfurtban járt szász peregrinus *Institutiója* jutott el Tofeushoz, amely ma a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található.⁶³⁰ A zürichi ortodoxia képviselőjének, Marcus Bäumernek tabulákkal bevezetett *Hypotyposis theologiae methodice et scholastice exarata* megjelenését Szenci Molnár is figyelemmel kísérte (103. tétel).⁶³¹

Tofeus tanulmányai idején jelent meg először Samuel Maresius (Des Marets) groningeni professzor *Collegium theologicum*, amelyből Németalföldön Tofeus is tanulhatott (217. tétel). A bázeli Joannes

⁶²³ TOFEUS 1683, 172, 394–395, 642.

⁶²⁴ TOFEUS 1683, előszó, 125, 246, 637, 814.

⁶²⁵ TOFEUS 1683, 648.

⁶²⁶ „Non sic vixi ut me pudeat, neque mori timeo nam bonum, habemus Deum. Nem éltem úgy, hogy szégyenlenem kellene, az haláltól sem félek: mert jó Istenünk van minékünk.” (TOFEUS 1683, 644.)

⁶²⁷ TOFEUS 1683, 769.

⁶²⁸ TBK Tf-115

⁶²⁹ Lásd még: OLÁH 2011, 130.

⁶³⁰ LBKEK 40253. A példányra lásd: ŐSZ 2014, 64.

⁶³¹ ZSINDELY 1978, 276.

Wollebius tankönyvének⁶³² valószínűleg a Komáromi Csipkés-féle magyar fordítását szerezte meg (212. tétel). A sedani Daniel Tilenus szabályos, a Szentírástól a Feltámadásig ívelő dogmatikai rendbe szervezett disputációit az arminianizmus felé hajló teológiai vonalhoz sorolhatjuk (79. tétel).⁶³³ William Ames leideni tanárként összeállított és Európa-szerre használt tankönyvét (*Medulla theologiae*) feltelelezhetjük az egyik nehezen feloldható tétel mögött.⁶³⁴ Amesius teológiai rendszerének összefoglalását és a hazai oktatásba beemelését Martonfalvi Tóth György végezte el Debrecenben, két önálló kötetet szentelve a puritán prédikátor dogmatikájának, amelyeket Tofeusnál is vizsontlátunk (25., 160. tételek). Ezekhez csatlakozik Apafi Mihály Wendelinus-fordítása, amelynek születését a fejedelem udvari lelkésze is nyomon követhette (40. tétel).

Pierre de la Ramée (Ramus) elsősorban logikai és retorikai szerzőként ismert, szisztematikus teológusként kevésbé, ugyanakkor a saját logikai módszere szerint rendszerezte a teológia tudományát is. Írása csak posztumusz jelenhetett meg *Commentariorum de religione Christiana libri quatuor* címmel, szerkezetét a hitágazatok (Hiszekegy, Tízparancsolat, Úri imádság, Szentségek) köré építette fel (322. tétel).⁶³⁵ Alexander More a Szentírásról szóló genfi értekezéseit gyűjtötte össze a *De causa Dei* című kötetében (272. tétel).

Tholnai F. György későbbi székelykocsárdi lelkész 1679-ben Leidenben két alkalommal is disputált a hitről. Először a coccejánus-kartezianus meggyőződésű Christoph Wittichnél, majd Etienne le Moyne elnökletével (268. tétel). Ez a nyomtatvány lehetett Tofeus könyvtárának egyik utolsó szerzeménye, talán a szerző ajándékából.

A lutheránus Josua Stegmann Krisztus ismeretére tanító munkája nem szerepel Tofeus jegyzékén, a dési ferenceseknél őrzött egyik könyvben ellenben olvasható a tulajdonosi bejegyzése. A kötet elején perikópába szedve megtalálta annak tartalmát is, hasznos segéd-

⁶³² Lásd: MÁRKUS 1990, 55–60.

⁶³³ Lásd: FRK 188. (Tofeustól származó bejegyzésekkel.)

⁶³⁴ „232. Madullae [sic] Theol[ogico] phil[osophicae] Priellii”. A többszöri másolás során keletkezett hibák javításával a feloldása: „Medulla Theologiae Guilielmi [Amesii]”.

⁶³⁵ SPRUNGER 1966, 134–136.

letként az igehirdetéshez.⁶³⁶ Luther *De servo arbitrióját* (37. tétel) és egy esetlegesen felbukkanó másik írását⁶³⁷ kell megemlítenünk, az előbbiben Rotterdami Erasmusszal szemben a szabad akarat kérdésében nyilvánított véleményét.

Két katolikus dogmatikai művet tudunk felmutatni a könyvtárból, mindkettőt jezsuita teológustól: Gregorio de Valencia ingolstadtai tanártól valószínűleg a terjedelmes folio kötetekből álló Aquinói Szent Tamás *Summa theologiae*-kommentárt,⁶³⁸ és Martín de Roa *Estado de las almas en el Purgatorio* című, számos nemzeti nyelvre lefordított művének latin verzióját, melyben az egyszerű hívők igényeinek megfelelően számos exemplummal megvilágítva tárgyalta a purgatorium-tant (273. tétel).⁶³⁹

Tofeus bibliamagyarázatos prédikációi jelentős dogmatikai tudásanyagot hordoznak, ám erről a területéről viszonylag ritkán említ szerzőket. Jellemzően olyan ortodox kálvinista tekintélyekre hivatkozott, mint Maresius (egyszer a *Collegium theologicum*ra).⁶⁴⁰ Máskor a „tisztességes Spanhemius nevű szent jámbor”⁶⁴¹ *Exercitationes de gratia universalis* című, több mint kétezer oldalt megtöltő értekezését citálta, amelyben az idősebb Friedrich Spanheim éles kirohanást intézett Moyses Amyraldus (Amyraut) saumuri tanár egyetemes érvényű kegyelemtana ellen.⁶⁴² A kiadvány épp Tofeus németalföldi tanulmányai alatt jelent meg, ám a könyvjegyzékéről hiányzik.

Megjegyzendő, hogy id. Geleji Katona Istvánhoz hasonlóan Tofeus is utal a prédikációiban a mártírokra, elsősorban a dogmatikai mondanivalót alátámasztó exemplumként, többnyire arctalan-ságba burkolva a szereplőket.⁶⁴³

A 16 munkából álló dogmatikai művek csoportját alapvető kálvinista kézikönyvek, népszerű tankönyvek és speciális részterületeken eligazító értekezések alkották.

⁶³⁶ FRK 2

⁶³⁷ „344. M. Huteri operi /forte Luteri?/. Bár valamelyik Hutter műve is lehet.

⁶³⁸ Erre utalhat a tétel leírásban a „Scholastica Theologia” kitétel.

⁶³⁹ BÁTHORY 2014, 39–71.

⁶⁴⁰ TOFEUS 1683, 110, 364.

⁶⁴¹ TOFEUS 1683, 364.

⁶⁴² MOSER 2013, 212–213.

⁶⁴³ Lásd: GYÓRI 2015c, 176–181.; Lásd pl.: „sok mátyromoknak vére s’ szenvedése, kiknek lelkekkel meg tölt az ég”. (TOFEUS 1683, 509, 541.)

III. 5. 4. KATEKETIKA

Tofeusnak szép gyűjteménye volt a különböző felekezetek kateketikai kiadványaiból, némelyikből több szövegkiadásban is. Az alapvető ökumenikus hitvallások (niceai, konstantinápolyi, efezusi, kalcedoni) szövege mellett a helvét, a német, a németalföldi, a francia, az angol és a cseh protestáns felekezetek alapvető tanításait tartalmazza a *Corpus et syntagma confessionum fidei* című gyűjtemény (21. tétel). Érdekessége, hogy az 1612. évi genfi kiadásába a szerkesztők „Confessio Polonica”-ként tévesen felvették a *Csengeri Hitvallást* is.⁶⁴⁴ Tofeus példányát Marosvásárhelyen őrzik, az előzéklapokon számos kéziratos bejegyzésével találkozhatunk, főként a *Helvét Hitvallással* kapcsolatban, de utalt Melanchthon *Confessio Saxonica*-jára és az *Ágostai Hitvallásra* is.⁶⁴⁵

Tofeus könyvtárában megvolt a *II. Helvét Hitvallás* Szenci Csene Péter-féle debreceni kiadása bilingvis szöveggel (30. tétel), valamint a Jacobus Revius által görögre fordított *Belga Hitvallás*, amelyhez bizonyos kiadásokban csatlakozott Friedrich Sylburg szintén görög nyelvű *Heidelbergi Kátéja* is (334. tétel).

Az evangélikus kiadványok közül elsőként az *Ágostai Hitvallást* (304. tétel), majd Luther kis kátéjának magyarázatát emelhetjük ki (215. tétel). Utóbbit Konrad Dietrich giesseni professzor készítette a tanítványai számára, a Felvidéken is többször kinyomtatták a korszakban. A 17. század közepén jelent meg Johann Heinrich Ursinus regensburgi evangélikus esperes *Regula fidei Christianae catholicae*-ja (181. tétel). Tofeus megszerezte az unitáriusok *Rakóvi Kátéját*, amely az összeírásban tévesen „Catechismus Cracoviana”-ként szerepel (175. tétel). A keleti keresztények használatára készült Bellarmino bíboros *Doctrina Christianája* (185. tétel), amelyet szír maronita szerzetesek fordítottak latinról arabra. Tartalma mellett lelkészünk a keleti nyelvek iránti érdeklődése miatt is megszerezte.

A néhány kiadvány arra utal, hogy lelkészünk el volt látva a különböző protestáns felekezetek alapvető konfesszionális szövegeivel, körükből csak a katolikus egyház népszerű kiadványait, pl. Petrus Canisius számos alkalommal kiadott katekizmusát hiányolhatjuk.

⁶⁴⁴ RMNy 278 (1570 júliusában az unitáriusok elleni harc jegyében, Melius Juhász Péter elnöklétével született meg a hazai reformátusok általánosan elfogadottnak tekinthető közös hitvallása.

⁶⁴⁵ TBK Tq-66

III. 5. 5. HOMILETIKA

A kortársak és az utódok többnyire elismeréssel szóltak Tofeus Mihály prédikációiról. Talán nem csak a fejedelem papjának szóló udvariassági formulaként zárta 1671 augusztusában a hozzá írott levelet az evangéliumokat magyarázó prédikációi utáni sóvárgás kifejezésével a püspöki székben őt követő Huszti István.⁶⁴⁶ A fejedelmi pár érdemesnek tartotta kiadatni beszédeit, mintaként kínálva a követésüket más lelkészek számára.⁶⁴⁷ A prédikációit lejegyző Tiszaújhegyi István és Óvári Keszei János „nagy ajándékú Isten Emberének” tartotta, Pápai Páriz Ferenc „amaz Ecclesiának Chrysostomussá”-nak nevezte.⁶⁴⁸ Bod Péter kiemelte az igehirdetés során alkalmazott eszközkészlet kiválóságát, ítélete szerint a „szóllások” formái pedig a’ mellyekkel élt, hathatóságos vóltanak, mint a’ vasszegek érezhetőleg szúrósok; most-is az Olvasó érzi azoknak ösztönző erejeket; hát mikor szóllotta élő-nyelvel az Istennek az a’ nagy Embere?”⁶⁴⁹

Tofeus nem kímélte hallgatóságát, amikor ígét hirdetett. Próféta szerepéről így vallott: „Hogy illy keménnyen prédikállyak, a’ szoros kötelesség kényszerit, tetsziké nem tetsziké, arrúl nem tehetek: Nem olyan az én prédikátiom, mint a’ Borbélyok lúgja, a’ kit meg-kérdez a’ Borbély: Ha tetsziké Uram kegyelmednek vagy nem tetszik? más-képpen van itt a’ dolog, csak Istennek tessék, akár tessék másnak akár ne, arrúl én bizony nem tehetek.”⁶⁵⁰ Még a hagyományosan enyhe hangvételű halotti beszédekben sem kereste patrónusai kedvét: „a’ minémü az életetek, olyan a’ dicsiretetek s’ emlekezetetek-is, akár mint haragudgyatok s’ neheztellyetek, én bizony külömben soha nem szóllok”.⁶⁵¹ Végül idézzünk fel egy ellenvéleményt. Hermányi Dienes József apját Tofeus veje, „Nánási Mihály ajándékozta vala meg [...] a’ Tofeus ’Soltárokra való Resolutiojának egy Exemplár-

⁶⁴⁶ MNL OL P 659. 661/19. „Akarnám az Evangeliumot hallani magyarázattyával edgyütt.”

⁶⁴⁷ TOFEUS 1683, Ajánlás, a1v. A fejedelemasszony a megjelenés évében küldött egy példányt a pataki Kollégiumba. Lásd: MONOK 1991, 64.

⁶⁴⁸ PÁPAI PÁRIZ 1690, Ajánlás, joŋo(1v. Idézi: KONCZ 1893, 47. A jelzöt Nádudvari Péter is kiérdemelte Bod Pétertől. Lásd: GYŐRI 2015a, 153.

⁶⁴⁹ BOD 1766, 112.

⁶⁵⁰ TOFEUS 1683, 417.

⁶⁵¹ TOFEUS 1683, 482.

jával; de [...] azt a' Munkát igen nagyra nem betsülte, söt nem egyszerű mondotta, hogy Tofeus a' Messiásról szóló Sóltárokat Apafi Mihályra szokta vólt magyarázni.”⁶⁵²

A prédikációs kötete nyomán elsősorban a fejedelmi udvar befolyásos ígehirdetőjeként ismert Tofeus könyvtárában a felkészüléséhez szükséges jelentős mennyiségű homiletikai irodalmat feltételezhetnénk. Ennek ellenére megdöbbentően kevés a nyomtatott prédikáció a könyvlistán. Még saját zsoltáros munkája is hiányzik, amelyből bizonyára több példányt kapott, bár amint láttuk, vejei elosztogathatták azokat, mire elkészült a jegyzéke. Albertus Magnus ódon kötetét például aligha használta a felkészüléshez, inkább raritásként lehetett jelen a gyűjteményében (340. tétel). Az ortodox lutheránus Fridericus Balduinus *Brevis institutio ministrorum verbi* című gyakorlati teológiai útmutatása részletekbe menően szabályozta a lelkészek munkáját, különös tekintettel az ígehirdetésre (86. tétel). Tofeus két vasárnapi prédikációkból összeállított kötetet is tartott: a wittenbergi ortodox lutheránus Balthasar Meisner terjedelmes postilláit Madarász Márton fordításában (145. tétel)⁶⁵³ és Petrus Bessaeus (de Besse), XIII. Lajos katolikus udvari prédikátorának *Conciones*-ét (205. tétel). A brandenburgi fejedelem udvari prédikátora, Joachimus Menzelius *Thanatologia, sive De morte tractatus theoreticus et practicus* (125. tétel) című munkájának marosvásárhelyi példánya Tofeus egyik szolgatársának bejegyzése szerint különböző nemű, korú és helyzetű elhunytak temetéséhez szolgált alapul.⁶⁵⁴ Ide tartozhat még egy közelebbről nem azonosítható „Compendium Historiarum Concionum” is (106. tétel).

Ezzel végére is értünk a felsorolásnak, azaz egyetlen példát sem tudunk felmutatni a református ígehirdetők műveinek köréből. A prédikációk írásához használatos alapvető segédeszközök hiányára megbízható magyarázat lehet, hogy a család a lelkész vejekre gondolva kiemelte a prédikációs köteteket.

⁶⁵² HERMÁNYI DIENES 1992, 128.

⁶⁵³ RMNy 1629. Az elmékedéseket tartalmazó második részt (megjelent: Lócse, 1641) a könyvjegyzéken jelöletlen kolligátum rejtheti.

⁶⁵⁴ TBK Bo-9219

III. 5. 6. LITURGIA

Tofeus jegyzékének egyetlen hazai vonatkozású szertartási kézikönyve Milotai Nyilas Mihály *Agendájának* valamelyik kiadásából származik (16. tétel; Kolozsvár, 1621, 1622, Debrecen, 1634). A reformáció korának szellemében állították össze, az óprotestáns liturgia tulajdonságai mellett pfalzi, lutheri és helvét vonásokat egyesítve a hazai örökséggel. A keresztelésen, az úrvacsoráztatáson és az esketésen kívül mindössze a halálraitétek vizsgáztatását tárgyalta a szerző néhány imádsággal kísérve.⁶⁵⁵ Jegyzékének utolsó előtti, 350. tételként feltüntetett „Biblia Anglicá”-val azonosítható gyűjteményes kötet első tagjaként szerepel az 1637-ben kiadott *Book of Common Prayer*. Az angol nyelvű protestáns szertartást meghatározó kötelező érvényű kiadványról jogosan feltételezhetnénk, hogy a szigetországi útja során jutott hozzá, ám egy korábbi possessorbejegyzésből tudjuk, hogy Szepesi M. István vásárolta egy aranyért, majd tőle kerülhetett immár hazai földön Tofeushoz.⁶⁵⁶ A francia nyelvű Bibliája mellé még külföldön szerezhetett egy *Psalterium Gallicumot* (66. tétel).

III. 5. 7. EGYHÁZKORMÁNYZATI MUNKÁK

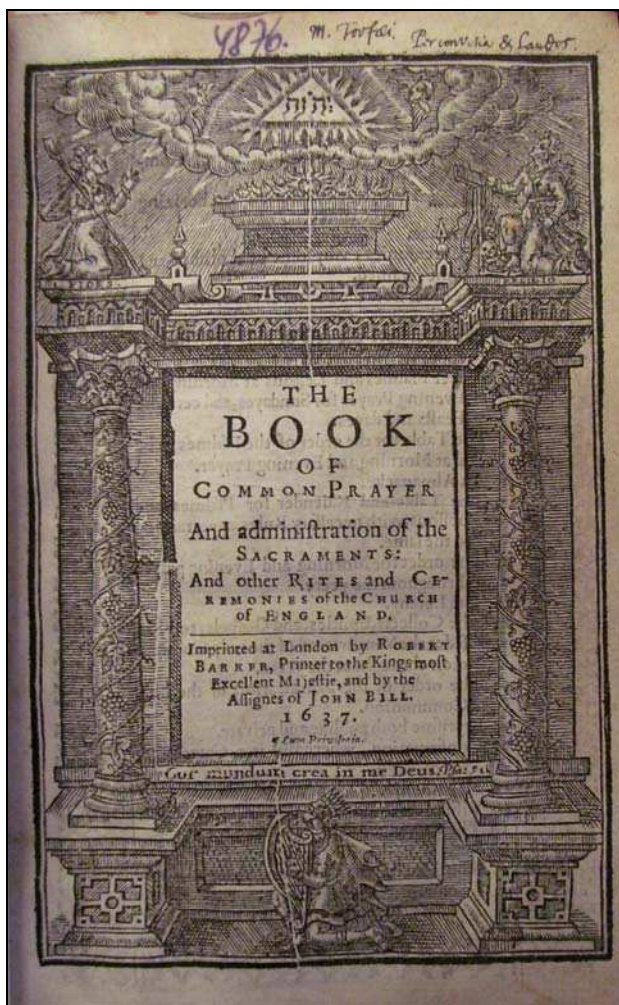
Isten látható egyházának igazgatásáról, a hierarchia felépítéséről és működéséről, a tagjaival kapcsolatos elvárásokról könyvtárnyi szakirodalom jelent meg a kora újkorban. Az egyházkormányzati értekezések gyakran polemizáló éllel születtek a remonstráns–kontraremonstráns, az ortodox–puritán vagy a presbiteriánus–episzkopális csatározások eredményeképpen. Az ide vonatkozó kérdések fejtegetése szorosan összekapcsolódott az államelméleti vizsgálatokkal.

Élete utolsó éveiben Tofeus Mihály kezében jelentős egyházpolitikai hatalom koncentrálódott. Püspökként az 1682 decemberében létrejött, felerészben lelkészek, felerészben világiak alkotta tízfős erdélyi Főkonzisztórium lelkészi vezetője volt.⁶⁵⁷ Az 1673. évi események

⁶⁵⁵ Lásd: FEKETE 2009, 131–140.

⁶⁵⁶ TBK To-6. Szepesi M. István 1638-ban járt a londoni Gresham College-ban, majd 1640-ben Franekerben disputált. Lásd: GÖMÖRI 2005, 83.

⁶⁵⁷ NAGY G. 2008, II, 322.

19. kép: *A Book of Common Prayer* címlapja
(TBK To-6, coll. 1., saját fotó)

nyomán látható volt, hogy mint udvari lelkész a fejedelem befolyásos tanácsadójaként járt el az eklézsia ügyeiben. Pozíciójából adódóan érdeklődött korának egyházkormányzati kérdései iránt, s ennek nyoma van a könyvtáráról készült kései összeírásban is.

Rontott névleírásból (Basonis) bontakozik ki a frankfurti hugenotta menekültek lelkésze, Theophilus Banosius (de Banos) *De politica civitatis Dei et hierarchia Romana* című negyedrészt alakú munkája (6. tétel). A Hollandiában új otthonra lelt presbiteriánus teológusok egy csoportjának több művét is megszerezte Tofeus. A szeparatista Robert Parker *De politeia ecclesiastica Christje* a presbiteriánus egyházszervezeti modellt vázolta fel, nagy hangsúlyt fektetve a független egyházközségek, ugyanakkor a kongregacionalista kortársaihoz képest jelentős teret engedve a zsinatok működésének (9. tétel).⁶⁵⁸ „Didoclaivius” anagrammával jelent meg David Calderwood skót presbiteriánus lelkész *Altare Damascenum* című munkája, amelyben az angol király skót egyházra gyakorolt befolyását nehezményezve a püspöki tisztség eredetét kutatta (85. tétel).⁶⁵⁹ Az eredetileg angolul született munka latin kiadása jelentősen kibővült, ezt szerezte meg Tofeus. Példánya a Teleki Tékában található, melynek lapjain olvasás közben több, a püspöki hatalommal összefüggő tartalmi megjegyzést tett a lelkész, s a hátvédlapon rövid mutatót készített „De jure Principu[m] circa Eccl[esi]as” címmel.⁶⁶⁰ A kötet végére kötve találjuk az 1647-ben Gisbertus Voetius utrechti privát collegiumán elhangzott *De episcopatu* című előadás 5 levélnyi diktátumát.⁶⁶¹

A Westminsteri Zsinat (1643–1649) egyik vezető teológusa, a skót presbiteriánus George Gillespie *Theoremata CXI de ministerio et regimine ecclesiastico* (214. tétel, tévesen: „Thereomata”) című kiadványa a szerző egyházkormányzati elveinek latin fordítását tartalmazza.⁶⁶² 1645-ben Leidenben, majd Londonban is kinyomtatták az id. Friedrich Spanheimnak a presbiteriánus egyházi berendezkedéssel kapcsolatos *Epistoláját*, amelyet a skót David Buchanannak címzett (237. tétel). Buchanan néhány évvel korábban megjelentette John Knox reformációtörténeti munkáját, a skót presbiteriánusok aktuális céljainak szolgálatába állítva a reformátor mondanivalóját.⁶⁶³ Amennyi-

⁶⁵⁸ WINSHIP 2012, 96–99.

⁶⁵⁹ PRIOR 2005, 232–233.

⁶⁶⁰ TBK Tq-339

⁶⁶¹ „De Episcopatu. Ex ore Celeberr[imi] Viri D[omini] Gisb[erti] Voet[i]i S.S. D. et P. in Illustri Academia Ultraject[ina] in privato collegio excerpta. A[nn]o. 1647.”

⁶⁶² MCKAY 1995, 56–58.

⁶⁶³ STAINES 2009, 198.

ben Tofeus olvasta Parker, Calderwood és Gillespie írásait, messze nem érthetett egyet az azokban foglaltakkal, közelebb állhatott hozzá az előbbieket kritizáló Spanheim.

A református erdélyi fejedelmek igyekeztek „supremus episcopus”-ként fellépni, eldöntve a képviselőre és hatalomra vonatkozó vitás kérdéseket.⁶⁶⁴ Tofeus felrótta Apafinak a Ghilányi-ügyben, hogy a fejedelem „lelki dolgokban nem parancsolhat, mert res divinae imperatoriae Majestati non sunt subjectae, abban a juris dictionijában annak külső magistratustól nem függünk”.⁶⁶⁵ A téma egyik legfontosabb hazai termése Medgyesi Pál *Dialogus politico-ecclesiasticus*-a volt (287. tétel). Ebben Medgyesi hangsúlyozta a presbiteri testületek működésének összhangját a Szentírással, a *Heidelbergi Kátéval* és az egyházi törvényekkel, számos külföldi rendtartásra és példára utalva.⁶⁶⁶

Végül két meglepő darab: a nápolyi Fabius Incarnatusnak a katolikus egyház canonica vizitációs gyakorlatáról szóló munkája (266. tétel) mellett Petrus de Bollo (a domonkosok lyoni priorja) *Oeconomia canonicája* szintén a papság életének szabályozásához kapcsolódik (286. tétel). Mindkét nyomtatványt polemikus céllal szerezhette Tofeus.

III. 5. 8. POLEMIKA

A református ortodoxia érett korszakára (1620–1700) jelentősen megnőtt a hitviták száma, egyrészt a különböző felekezetek, másrészt a felekezeten belül kialakult irányzatok között.⁶⁶⁷ Már az első olvasatra kialakult bennünk a kép, hogy a Tofeus könyvtárában található teológiai művek hangsúlyos részét alkották a polemika körébe tartozó kiadványok. A bevett felekezetek mindegyikétől találunk néhány ide sorolható munkát, valamint a református egyházon belülről jövő áramlatok képviselőinek összecsapásáról is.

A lelkes életének félszázadára a Habsburg Birodalomban államvallás-szerepet betöltő katolikus egyház kellően megerősödött a királyi Magyarország területén ahhoz, hogy összehangolt támadást

⁶⁶⁴ Lásd: SZABADI 2008, 150.

⁶⁶⁵ NAGY G. 2008, II, 62–63.

⁶⁶⁶ Lásd: SZABADI 2008, 148–155.

⁶⁶⁷ VAN ASSELT 2011, 133–134.

indítson a protestánsok ellen, az események a gyászévtizedben (1671–1681) érték el a csúcspontot. A „persecutio decennalis” idején a templomok elvételével, megfélemlítéssel, a lelkipásztorokat a gályarab-per során fizikailag is megsemmisítve kísérelték meg áttéríteni a gyülekezeteket. Ebben az időszakban Erdély az egymást váltó kálvinista fejedelmével, az 1658. évi török bosszúhadjárat és a fejedelmjelöltek (Barcsai Ákos és Kemény János) csatározásai kivételével a négy recepta religio (köztük az Európa-szerte üldözött unitárius egyház) számára is jórészt az építkezés szigetének számított. Az események hatására jelentős mennyiségű nyomtatvány keletkezett, lelkészeink figyelemmel kísérték mind az európai, mind a hazai polémiákat. Egyes szövegeket az üldöztetések hatására aktualizáltak (pl. a mártírológiai írásokat), mások újdonságként jelentek meg a könyvpiacon.

Cserői Mihály híradásában maradt ránk egy anekdota, amely Tofeus és a „fejérvári pápista papok” közötti vetélkedésről tanúskodik,⁶⁶⁸ ám ennek nincs olyan vetülete, ami a hitvitázó felkészültségét, stílusát, forrásait jelenítené meg. Továbbra is a jegyzékére és a prédikációira hagyatkozhatunk ennek megítélésében.

A középkori keresztény apologetikák közül a ferencendi Alfonso de Spina mohamedánok, zsidók és eretnekek ellen harcba indulóknak írta *Fortalitium fidei* című munkáját, amely a kevésbé aktuális írások közé tartozott Tofeus korában; a 16. század elején jelent meg utoljára (80. tétel). Sokkal frissebb olvasmány volt Hugo Grotius Miskolci Csulyaknál is említett *De veritate religionis Christianae*-ja (117. tétel). Összesen 11 latin és francia kiadást megérve taszította le a trónról Grotius művét Philippe de Mornay a „hugenotta pápa” ateisták, mohamedánok és zsidók meggyőzésére irányuló, hasonló céllal és címmel született munkája (27. tétel).⁶⁶⁹ A kritikák egy része a kora újkori zsidóságot célozta, az id. Buxtorf *Synagoga Judaica*-ja például a szokásaikat, ünnepeiket, hitéletüket tárgyalta, erős kontrasztal ábrázolva a bibliai korszak és saját korának zsidósága közötti kü-

⁶⁶⁸ A „goromba parasztember” hasába bújó „kígyó” történetét lásd: CSEREI 1983, 192–193. A történetet röviden összefoglalta Bod Péter (BOD 1767, 113–114.), végül Cserei nyomán Jókainál bukkant fel a motívum. Lásd: RAJKA 1931, 6–7.

⁶⁶⁹ VAN ROODEN 1989, 177.

lönbséget (61. tétel).⁶⁷⁰ Antonius Hulsius (Hüls) bredai lelkész először 1653-ban (Tofeus hazatérte után) megjelent *Theologica Judaicája* egyenesen minden eretnekség archetípusaként jellemezte a vallásukat (211. tétel).⁶⁷¹

A római katolikus egyház megújulásához vezető Tridenti Zsinat (1545–1563) jelentős részben a protestáns hitelvekkel szemben fogalmazta meg az álláspontját. A zsinat teológiai elveinek védelme és kritikája a felekezetközi polémia meghatározó eleme volt. Tofeus gyűjteményében egymás szomszédságában két nyomtatvány is ehhez a körhöz kapcsolódik. Az elsőről annyi állapítható meg, hogy címe szerint a zsinathoz kapcsolódott, feltehetően inkább ellene íródott (122. tétel), a másik a braunschweigi Martin Chemnitz számtalanszor kiadott *Examen Concilium Tridentinum*a volt (124. tétel). A konvertiták nagy nyilvánosságának szánt történetei élénken foglalkoztatták a kortársakat, ilyen volt Justus Kahl (Calvinus) példája is, aki reformátusnak született, majd az egyházatyákat olvasva megtért katolikusnak. *Apológiájában* adta közre megtérése történetét, ami felkelte Tofeus érdeklődését is (46. tétel). A jegyzéket másolók tévedésből „Institutiones Calvini vetera, castrensis apologia”-ként utaltak a műre, a szerző nevét („Iusti”) Kálvin főműve címének rövidítéseként értelmezték.

Valódi ritkaság lehetett a korabeli Erdélyben a La Rochelle-ben, az 1580-as években kiadott *Doctrinae Jesuitarum praecipua capita* című jezsuitaellenes szöveggyűjtemény, amely többek között Martin Chemnitz és Visartus Donatus írásait, a nîmes-i hugenotta akadémia és a tournoni jezsuita kollégium közötti vita iratait tartalmazta (48. tétel). A montpellier-i akadémia alapító professzorának, Daniel Chamierusnak a *Panstratae Catholicae* című, kiadástól függően négy-öt főlíánstra terjedő munkája a kontroverziák alapművének számított. Tofeusnál biztosan megvolt a harmadik és a negyedik kötete (297. és 305. tételek).

A korszak másik nagy apologétája William Whitaker cambridge-i tanár volt, akinek két foliókötetre terjedő gyűjteményes *Opera theologiae*ja gondosan rendezett formában közölte a Bellarminusszal, (a

⁶⁷⁰ Lásd: BURNETT, S. G. 1994, 275–287.

⁶⁷¹ VAN ROODEN 2002, 138.

később szentté avatott) Edmund Campianusszal,⁶⁷² valamint Thomas Stapleton leuveni professzorral folytatott vita részleteit (286. tétel). Whitaker a *Praelectiones*-ében újra Bellarminusszal csapott össze (47. tétel). Ugyancsak Whitaker fordította latinra John Jewel püspök és az exuláns katolikus Thomas Harding közötti, angol nyelven zajló évtizedes huzavona egyes darabjait (311. tétel). A példány érdekessége, hogy supralibrosa szerint Miskolci Csulyak István hagyatékából került Tofeushoz, vélhetően az ellenreformáció elől Erdélybe menekülő Csulyak Gáspár közvetítésével.⁶⁷³ Szintén a Bellarminusszal folytatott vita hevében született Nicolaus Vedelius *De episcopatu Constantini Magni* című írása a világi hatalom képviselőinek a református egyház ügyeibe való befolyásáról, a keresztény magisztrátus működéséről és az egyházkormányzatról (173. tétel).⁶⁷⁴

A francia hugenották és a katolikusok összecsapásának egyik epizódját közvetítette Philippus Mornaeus (de Mornay) oltáriszentségről szóló munkája (284. tétel). Tofeus példánya számos marginálist tartalmaz.⁶⁷⁵ A konvertita IV. Henrik kezdeményezésére 1600 májusában Fontainebleau-ba összehívott konferencián tárgyalták a kérdést a pártok vezető tudósai, Jacques-August de Thou, Isaac Casaubon és Jacques Davy du Perron jelenlétében. A vita egyetlen eredménnyel zárulhatott: a szerzőt eltávolították a közéletből.⁶⁷⁶ Különleges helyet foglalt el a gyűjteményben Mornaeus egy másik munkája, a *Mysterium iniquitatis* (236. tétel). Pápai Páriz Ferenc a *Pax corporis* előszavában így vallott erről: „gyakorta szokta vala mondani: [Tofeus – O. R.] hogy, két Könyvet kívánna Magyarul ki-bocsátva látni életében; ezt, [...] és ezen kívül ama’ nagy hires vitéz Urnak Mornaeusnak *Misterium iniquitatis* nevü Munkáját.”⁶⁷⁷ A polemikus pápaságtörténet gyakran felbukkan a hazai könyvtárakban, arra azonban nincs adatunk, hogy valaha is magyarra fordították volna. Megtévesztő címe ellenére az „Evangelium Romanum” képében nem egy

⁶⁷² Campianus egyik művét részben Balassi Bálint fordította magyarra *Tíz okok* címmel (RMNy 943, 952). Lásd: HARGITTAY 1999, 661–665.

⁶⁷³ TBK Tf-119

⁶⁷⁴ NOBBS 2012, 111–129.

⁶⁷⁵ MTA KIK Theol. F. 178

⁶⁷⁶ HOLT 2007, 165–175.

⁶⁷⁷ PÁPAI PÁRIZ 1690, Ajánlás,)o(1v; Idézi: KONCZ 1893, 47.

római katolikus szerkönyvet vehetett kézbe Tofeus Mihály, hanem a konvertita Jacobus Perronius (Du Perron) évreux-i püspök neve alatt megjelent erősen katolikus-ellenes munkát, amelyet először Genfben nyomtattak ki 1600-ban (298. tétel).⁶⁷⁸ A Marosvásárhelyen őrzött példány címlapján Tofeus bejegyzését olvashatjuk, ám a marginálisok már nem az ő kézvonását sejtetik.⁶⁷⁹

Mornaeus munkájához közel hasonló népszerűsége tett szert John Bale fél évszázad alatt legalább hét latin és számos francia, német és angol kiadást megért *Acta Romanorum Pontificum* (247. tétel).⁶⁸⁰ A magyar olvasók számára ismerős lehetett a szövege: a Tofeus könyvtárából hiányzó Szegeði Kis István-féle *Speculum Romanorum Pontificum*nak felerészben Bale munkája volt a forrása.⁶⁸¹ Tofeus példánya ma Désen található, egybekötve Petrus Boquinus heidelbergi professzor jezsuita-ellenes írásával.⁶⁸²

Tofeus könyvtárának harmadik, egyháztörténeti köntösbe öltöztetett polemizáló darabja az ortodox lutheránus Matthias Flacius Illyricus *Catalogus testium veritatis*-a volt, amelynek első kiadása a reformációt megelőző másfélezer évből az igaz egyház 430 „tanúját” felvonultatva vált a hitvitázók kedvelt forrásává (313. tétel).⁶⁸³

Hiába cáfolták többen már a középkorban a János (ál)néven trónra került nőpápa 13. századi legendáját, a kora újkori protestáns hitvitázók kedvelt témája volt. Tofeus gyűjteményében Alexander Cooke leedszi vikárius előbb 1610-ben angolul, majd többször latinul is kiadott *Johanna Papissa toti orbi manifestatája* kapott helyet, amelyet olyan kiváló katolikus tudósoknak címzett a szerző, mint Bellarminus és Baronius (110. tétel).⁶⁸⁴ Két nagy tekintélyű teológus: a louvaini Cornelius Jansen és Gisbertus Voetius szabad akarat és kegyelem körül forgó vitájának dokumentuma volt az utóbbi 1635-ben kiadott *Desperata causa papatus* című írása (146. tétel). John Rainoldsnak, az oxfordi Corpus Christi College elnökének 250 előadását tar-

⁶⁷⁸ PUTNAM 1906–1907, II, 374–375.

⁶⁷⁹ TBK To–275.

⁶⁸⁰ MAAS 2010, 216–218.

⁶⁸¹ BUCSAY 1972, 375.

⁶⁸² FRK 292

⁶⁸³ BACKUS 2003, 344–346.

⁶⁸⁴ IMRE 2012c, 349–351.

talmazta a *Censura librorum apocryphorum Veteris Testamenti*, amelyet kifejezetten Bellarminusnak címeztek az oppenheimi Galler nyomdában megjelent posztumusz kiadásban (161. tétel).⁶⁸⁵ Bellarminus mellett Stanislaus Socolovius (Sokolowski) krakkói kanonok és Johannes Mulhusinus jezsuita szerzetes Pareus-kritikájára készült feleletül Ludovicus Crocius brémai tanár *Cynosura veritatis*-a (188. tétel).

A századforduló egyik legtermékenyebb jezsuita hitvédője Franciscus Costerus volt, akinek három *Apologiájából* (a Franciscus Gomarus, a Casparus Grevinchovius vagy a Lucas Osiander ellen íródott) kettő megvolt Tofeus könyvtárában (230., 271. tételek). Andreas Rivetus a jezsuita Guilielmus Baillius (Baile) katekizmusára szánt válaszként, eredetileg francia nyelven írta a *Catholicus orthodoxus*-át, amelyet másfél évtizeddel később a tanítványa, Johann Heinrich Bisterfeld fordított latinra (242. tétel).⁶⁸⁶ Szintén a Jézus Társasága rend tagjaként publikálta 14 pontból álló munkáját a konvertita ifjabb Johannes Pistorius, amelyre Conradus Vorstius felelt a *Tessera-decas anti-Pistoriana* című írással (257. tétel).⁶⁸⁷ Id. Antonius Arnaldus (Arnauld), a Parlament jogásza az 1594-ben elhangzott híres beszédében a párizsi egyetem védelmében a jezsuiták befolyása ellen emelt szót, műve később Kézdivásárhelyi Matkó István Sámbar Mátyással folytatott vitájának egyik forrásául is szolgált (252. tétel).⁶⁸⁸ Tofeus polemika-gyűjteményén a koronát Bellarminus sokak által megbírált *Disputationes*-e jelentette (100. tétel).

A jegyzéken szereplő jezsuitika anyaghoz illeszkedhet Andreas Jurgievicius (Jurgiewicz) vilniusi kanonok *Quinti Evangelii professores*-e (338. tétel), aki előszeretettel bocsátkozott küzdelembe a rend oldalán. A reformáció korának teológiai tusakodásait jelzi Tofeus könyvtárában Erasmus Alberus Luther előszavával megjelent *Alcoranus Franciscanorum* (108. tétel). Az elragadtatott állításokat tartalmazó Szent Ferenc-életrajzból (*Liber conformitatum*...) kivonatolt szemelvényekből összeállított polemikus művet a 18. századig többször kiadták, ismert latin, német francia és angol fordítása is.⁶⁸⁹ Végül Ca-

⁶⁸⁵ KECSKEMÉTI 2013, 90–96.

⁶⁸⁶ VISKOLCZ 2003a, 26.

⁶⁸⁷ Tofeus példányát lásd: SzMKG 3204

⁶⁸⁸ NAGY G. 2008, II, 249.

⁶⁸⁹ MOSHEIM 1841, 665–666.

rolus Carafa pápai nuncius néhány évvel korábban megjelent, a Német-római Birodalomban folyó ellenreformációs tevékenységet tárgyaló *Commentaria de Germania sacra restauratūjāt* említhetjük (265. tétel). Részben erre válaszul jelent meg (feltehetően Keresztúri Pál tollából) a fejedelem 1644. évi magyarországi beavatkozását előkészítő *Papistak meltatlan üldözese a vallasert* című anonim irat, bizonyítva, hogy a katolikusok célja a protestánsok kiirtása.⁶⁹⁰ Bár a jegyzékről hiányzik, a művet ismerhette a Váradon deákoskodó és Keresztúrral jó kapcsolatot ápoló ifjú Tofeus.

Pázmány Péter emblemikus munkája, az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* a jelentősebb intézményi- és magánkönyvtárak szinte állandó tartozéka volt. Egyszerre volt „teológiai szintézis, polémia, egyháztörténeti ismeretterjesztés, identitáskonstrukció”,⁶⁹¹ sokféle funkciójánál fogva ismerete a korszak református teológiai műveltségének szerves része lehetett. Az egyik kiadása helyet kapott Tofeus gyűjteményében, amelyet „Igazságra vezérlő Pázmány Péter”-ként lajstromoztak (14. tétel). Az evangélikusok taktikai megfontolásból a latinra fordított *Hodoegus*-ra külföldi akadémiáktól kértek feleletet. Így jelenhetett meg a wittenbergi Fridericus Balduinus tollából *Phosphorus veri Catholicismi* (1626), nemzetközivé szélesítve a polémia földrajzi terét (277. tétel).⁶⁹² A *Kalauz* 1613. és 1623. évi kiadásainak függeléként is megjelent Tofeus másik Pázmány-kötete, az *Öt szép levél, az Alvinczi Péterrel folytatott csatározás termése* (36. tétel). Az érsek egy vitába keveredett protestáns prédikátor bőrébe bújva aktuális teológiai kérdéseket tárgyaló fiktív leveleket intézett a kassai lelkészhez.⁶⁹³ Fabricius János kassai rektor *Adamus coelestis veritatis* című vitairata a Sámbar Mátyás és Döbrentei János jezsuitákkal vívott harca epizódjaként jelent meg (216. tétel). Végül a már említett 1595. évi tiranói katolikus–protestáns lelkészi konferenciáról szóló kiadványt

⁶⁹⁰ RMNy 2044. Lásd: HELTAI 2008, 128.

⁶⁹¹ BITSKEY 2015, 94–95.

⁶⁹² Lásd: HELTAI 2008, 113; Tofeus jegyzékén: „Positiones [sic] veri catholicismi”

⁶⁹³ A levelek a pápisták bálványozásáról, a másvallásúaknak tett ígéretek kötelező erejéről, papi nőtlenségről, kisebb részkérdésekről, végül a protestánsok bálványozó voltáról szólnak. Lásd: BITSKEY 1984, 156–161.

szerezte meg Tofeus, melynek címét az ismerős Nagyszombat latin nevére torzították az összeíráskor (210. tétel).⁶⁹⁴

A katolikus álláspont ismerete jelenik meg Tofeus *De perseverantia sanctorum* című első váradi disputációjában, ahol többször is utal Bellarminus, Stapleton és mások álláspontjára.⁶⁹⁵ Feltehetően a fent bemutatott munkákat használta forrásul.

A magyarországi gyászévtized eseményeihez kapcsolódó irodalmi termésből két példát tudunk felmutatni: Czeglédi István posztumusz megjelent *Sion várát* és Sárpataki Nagy Mihálynak a Szentháromság védelmében kiadott *Noé bárkáját*.⁶⁹⁶ Mindkettőt Kolozsvárt nyomtatták, Apafi fejedelemhez címzett ajánlással, és már címükben is viselik az üldözött igaz egyház képét (259., 270. tételek). A kassai hitvitát (1661–1675) lezáró *Sion vára* összesen „25 fejezetben tárgyal egy-egy olyan teológiai közös helyet, amelynek egy-egy részproblémája gyakran fordul elő a legkülönfélébb hitviták témájaként”,⁶⁹⁷ vagyis polemikus kézikönyvként forgathatták az olvasók. A Czeglédi és Sámbar Máttyás, valamint tanítványaik részvételével zajló kassai vita részeként jelent meg a *Redivivus Japhetke*, melyben Czeglédi a katolikus szerzőktől vett idézetekkel operáló argumentációs modellt védelmezte, valamint néhány korábbi katolikus kiadvány vádjait cáfolta (301. tétel).⁶⁹⁸

Az evangélikusok és a reformátusok nemzetközi pengeváltásának irodalmi terméséhez tartozik a württembergi Johannes Brentius (Brenz) és a zürichi Bullinger krisztológiai és úrvacsora-vitájának⁶⁹⁹ valamelyik (valószínűleg inkább latin, mint német nyelvű) nyomtatott emléke (199. tétel: „Bullingerus contra Brentium”). Cornadus Schlüsselburgius (Schlüsselburg) a *Theologia Calvinistarum* lapjain a *Formula Concordiae* védelmében cáfolta a kálvinisták ellenvetéseit, Pázmány *Tíz bizonyágának* egyik alapvető forrása is volt (231. tétel).⁷⁰⁰

⁶⁹⁴ *Disputationis Tiranensis inter Pontificios et ministros verbi Dei in Rhaetia, anno 1595. et 1596. habitae*, Basel, Wladkirch, 1602. – VD17 23:324383D

⁶⁹⁵ TOFEUS 1650b, 33. (*Corollarium*)

⁶⁹⁶ RMK I. 1187, 1264.

⁶⁹⁷ Lásd: HELTAI–MARTIS 2013, 15–29.

⁶⁹⁸ RMNy 3513

⁶⁹⁹ Lásd: TAPLIN 2014, 42–43.

⁷⁰⁰ BÁTHORY 2006, 39–46.

Severinus Schluterus (Schlüter) stadei rektor *Antithesis philanthropiae divinae et misanthropiae Calviniae* (43. tétel) című munkája a református üdvözüléstan ellen intézett támadást. Tofeus példányát a Székely Nemzeti Múzeum Könyvtárában őrzik, néhány, jórészt elhalványult bejegyzése szerint átolvasta a kötetet.⁷⁰¹ Az olvasottakat (Schlüsselburg munkájával együtt) beépítette a váradi Kollégiumban született *De perseverantia sanctorum secunda* appendixébe, a Horvát András kassai evangélikus rektornak szánt viszontválasz szövegébe.⁷⁰²

A felső-magyarországi protestáns ellentétek egyik állomása volt a Stansith Horváth Gergely és Sebastian Ambrosius Lam között folyó polémia, amelybe patrónusa oldalán bekapcsolódott a nagyőri iskola rektora, Albert Grawer is. Gönci István a Tofeus jegyzékének 150. tételként szereplő *Panharmonia*ban az ortodox lutheránus Grawer *Bellum Joannis Calvinii* (Bártfa, 1597) című írására válaszolva hat tételben bizonyította, hogy Kálvin tanítása megegyezik a Krisztuséval. Tofeus példányát Kolozsvárott őrzik, lapjain számos tőle származó bejegyzéssel.⁷⁰³ Bár a jegyzékről hiányzik, Tofeus Grawer említett kötetét is felhasználta a kassai lutheránusokkal folytatott vitában.⁷⁰⁴ Ezeken túl több olyan lutheránus polemikus művet is felsorakoztatott a második váradi disputáció lapjain, amelyeket hiába keresünk a könyvtárában: Heinrich Echartus (Eckhardi) *Fasciculus controversiarum theologicarum*át, Philippus Nicolai *Fundamentorum Calvinianae sectae [...]* detektőjét, Aegidius Hunnius *Calvinus Judaizans*-át, Severinus Sculteti *Erotemata de communicatione idiomatum*át (RMNy 715). Vagyis e többnyire széles körben elterjedt munkákhoz is hozzájutott váradi tanártársaitól vagy a Kollégium könyvtárából. A váradi Kollégium jegyzéke nem maradt ránk, hogy igazolhassuk: Tofeus ott olvasta a forrásait.

A németalföldi egyetemeken 1630–1650 között, részben tehát Tofeus peregrinációja idején tetőzött az antitrinitáriusokkal folytatott harc. Ennek állomásait jelentik a főként lengyelországi szerzők műveire érkező reflexiók, valamint a Vedelius, Voetius, Maresius és mások elnökletével született dogmatikai kérdéseket feszegető egye-

⁷⁰¹ SzNKM 10760.

⁷⁰² RMNy 2356. A hivatkozásokat lásd: TOFEUS 1650c, 19, 32, 36–37.

⁷⁰³ LBKEK 1224 dubl.

⁷⁰⁴ TOFEUS 1650c, 19.

temi disputációk.⁷⁰⁵ A következő évtizedekben Európa-szerte megjelentek az ellenreformáció által Lengyelországból kiűzött képviselők és írásaik, számos helyi összetűzést generálva.⁷⁰⁶ Erdélyben mindez együtt járt az Apafi fejedelem idején megszaporodó unitárius-ellenes atrocitásokkal, erőszakos térítésekkel és templomelvételekkel.

A felekezeti vita nyomtatott terméséből Tofeus megszerezte például a 16. század végén Leidenbe is ellátogató és térítéseivel botrányt kavarázó Christophorus Ostorodius (Ostorodt) munkáira érkezett reflexiók közül Jacobus ad Portum (Amport) lausanne-i professzor *Orthodoxae fidei defensionis*ját, melyben 38 tételben felelt a szociániánusoknak (42. tétel). Grotius az arminiánusok védelmében kifejtett tevékenysége során megtépázott reputációjának helyreállítására kiadott egy munkát Krisztus engesztelő áldozatáról Faustus Socinus ellenében.⁷⁰⁷ Grotius munkájára válaszolt néhány év múlva a lengyelországi Rakowban tanító ifj. Johannes Crellius.⁷⁰⁸ Majd évtizedekkel később, Crellius írására született válaszul az utrechti karteziánus filozófusként ismert Lambert van Velthuysen első nyomtatásban megjelent munkája, a *Specimen refutationis libri Crellii de satisfactione Christi* (76. tétel).⁷⁰⁹ Van Velthuysen címlapon olvasható autográf bejegyzése és Tofeus kiegészítése szerint a példányt a szerző maga adta magyar barátjának ajándékba.⁷¹⁰ Sibrandus Lubbertus franekeri professzor Socinus *De Jesu Christo servatore* című írása ellen ragadott tollat, hogy cáfolja annak a Krisztus megváltó munkájáról vallott elveit (166. tétel).⁷¹¹ Tofeus Johannes Valentinus Gentilis és a helvét reformátorok vitájának epizódját ismerhette meg Beza valamelyik antitrinitárius-ellenes írásából (303. tétel).

⁷⁰⁵ Lásd: MURDOCK 2000, 249–252.

⁷⁰⁶ VAN ASSELT 2011, 135–137.

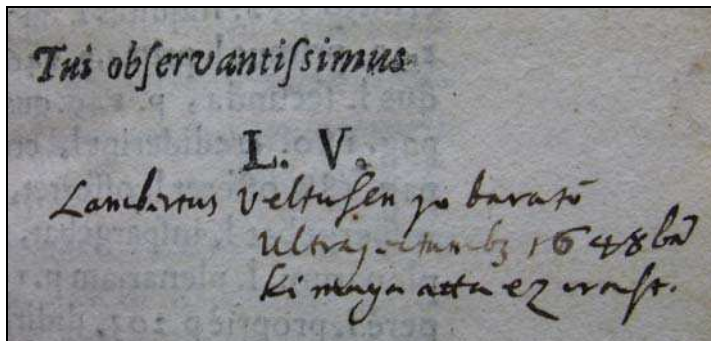
⁷⁰⁷ *Defensio fidei catholicae de satisfactione Christi*, Leiden, Patius, 1617.

⁷⁰⁸ *Responsio ad librum Hugonis Grotii, quem de satisfactione Christi*, Rakow, Sternacki, 1623.

⁷⁰⁹ Lásd: BLOM 2005, 131–146. Tofeus példányát említi: BÀN 2003, 107.

⁷¹⁰ KvRef R 83267, Coll. 1. „Lambertus Veltusen [sic!] jo baratom Ultrajectumb[ban] 1648 ban ki maga atta ez irast.” Tofeus album amicorumában Van Velthuysen is a bejegyzők között szerepelhetett.

⁷¹¹ NELLEN 2014, 236–237.

20. kép: Tofeus megjegyzése van Veltbuisen ajándékáról
(KvRef R 83267, saját fotó)

Említhetjük még a könyvtárából Faustus Socinus levelezését (72. tétel, köztük Enyedi Györgyhöz, Valentinus Radeciushoz, Berzeviczi Mártonhoz írott levelekkel) és Enyedi egyik közelebbiről meg nem határozható munkáját (75. tétel). A Krisztus segítségül hívásáról támadt unitárius belső vita dokumentumait tartalmazta a *Defensio Francisci Davidis in negotio, de non invocando Iesu Christo in precibus* című kisebb munka Tofeus könyvtárában, amelyben Dávid Ferenc, Socinus, valamint a lengyel unitáriusok véleményéről tájékozódhatott (99. tétel).⁷¹² Dávid Ferenc két, együtt megjelentetett, református lelkésznek munkáival (Melius, Károlyi Péter, Ceglédi György) polemizáló művét a jegyzékén nem találjuk, vélhetően még életében kikerült a könyvtárából, a példányt az Akadémiai Könyvtárban őrzik.⁷¹³ Külön tanulmányt érdemelnének azok a (véltetően nem Tofeustól származó) marginálisok, amelyek jellemzően az unitárius-református frontvonalként működő fejezeteknél sűrűsödnek (Szentháromságtan, gyermekkereszttség). Feltehetően szintén polemikus céllal szerezte meg a *Rakóvi Kátét* is (175. tétel). Már a 17. század második felében jelent meg az Angliában új otthonra találó Jászberényi P. Pál tollából az

⁷¹² RMNy App. 43

⁷¹³ RMNy 304. A példányra lásd: MTA KIK RM I. 4o. 278. A kötet Szepsi W. János, Tofeus Mihály, Vay Kata, Széki Teleki Ádám, majd Teleki Mária közvetítésével került az Akadémia könyvtárába

Examen doctrinae Ariano-Sociniana (293. tétel), melyet a szerző részben egy kolozsvári német nyelvű kéziratból fordított.⁷¹⁴

A 17. század első felében a kálvinisták felekezeten belüli polémiajának egyik gyújtópontját a remonstránsok/arminianusok és a kontraremonstránsok ellentéte jelentette. A magyarországi reformátusok több zsinata is tárgyalta a kérdést. 1646. július 24-én Tofeus maga is aláírta azt az esküformulát, amelyben a németalföldre induló diákok kötelezték magukat, hogy „a helvét hitvallással ellenkező mindenféle szektáktól, így az arminianizmustól is távol tartják magukat.”⁷¹⁵ Mindez nem jelentette azt, hogy ismeretlen maradt volna számára a vita, tájékozódott annak egyes részleteiről.

A Dordrechti Zsinat (1618–1619) előzményeként megrendezett 1611. évi Hágai Konferencia egyik dokumentuma is helyet kapott Tofeus gyűjteményében (262. „Collatio Hagiensis”). A tétel azonosításához a Tofeus elnökletével tartott váradi disputációk⁷¹⁶ nyújtottak segítséget, itt hivatkozott rá többször is, „edit. Brand.” megjegyzéssel, vagyis a Henricus Brandius magyarázatával 1615-ben kiadott *Collatio scripto habita Hagae comitis [...] de divina praedestinatione* című kiadvány állhatott a rendelkezésére. A Dordrechti Zsinaton a hugenották és a magyarok kivételével a jelentősebb református egyházak képviselői megjelentek, hogy a vitatott teológiai kérdéseket rendezzék. A gyűlés irodalmi vetülete megjelent Tofeus gyűjteményében is, például a közelebről nem azonosítható „Synodus Dordrecana” tétel formájában (249. tétel). Megtaláljuk mellette a zsinati kánonok egyik kiadását, amely az arminianusok öt cikkelyével szembeni ítéletet tartalmazza (112. tétel).⁷¹⁷

A zsinati tárgyalások nem vetettek véget a teológiai pártok vetélkedésének, a vitatott kérdéseket boncolgató további nyomtatványok jelentek meg, s a határozatok feldolgozása is kiadványok formájában zajlott. A leideni egyetem négy ortodox professzora (Johannes Polyander, Antonius Walaeus, Antonius Thysius, Andreas Rivetus) a *Synopsis purioris theologiae* lapjain 52 disputációban tárgyalta a

⁷¹⁴ GÖMÖRI 2004, 456.

⁷¹⁵ BOZZAY 2010, 103–104. Hasonló szöveget írtak alá a peregrínusokkal a zempléni egyházmegyében is: lásd a Csulyak-féle *Diarium senioratus mei* lapjain.

⁷¹⁶ TOFEUS 1650b, 23, 28, 32; TOFEUS 1650c, 4, 8.

⁷¹⁷ SINNEMA 2010, 331–333.

református dogmatika egyes kérdéseit. A mérsékelt hangvételő munka hosszú időn keresztül a németalföldi lelkészképzés kézikönyveként szolgált.⁷¹⁸ Tofeus idején négy különböző kiadásban jelent meg (1625, 1632, 1642, 1652), az első háromból vásárolhatott egyet tanulmányai alatt (62. tétel). A leideni professzorokkal szemben a zsinaton elítélt remonstránsok szószólójaként szereplő, a Leideni Egyetemről eltávolított Simon Episcopius elnökletével zajlott disputációkat említhetjük (220. tétel).⁷¹⁹ A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár egyik, korábban Tofeus tulajdonában lévő kolligátumába Episcopius újabb három művét kötötték egybe, kettő közülük szintén a vitához kapcsolódik.⁷²⁰ Elsőként a leideni professzorok (Episcopius korábbi *Confessióját* támadó) *Censurájára* válaszul összeállított *Apológiát*,⁷²¹ másodikként a deventeri Nicolaus Vedelius *Arcana arminianismi* című munkájára⁷²² reflektáló *Vedelius rhapsodus*-t. A remonstráns *Apológiát* lapozgatva meggyőződhetünk arról is, hogy Tofeus áttanulmányozta a munkát. Az előzéklapokon az arminianusokra vonatkozó kéziratával találkozunk, a kötetben a jellegzetesen apró betűs marginálisait olvashatjuk. A hátsó kötéstábla belső oldalán található bejegyzése szerint 1648. április 23-án Utrechtben szerezte a kötetet, az egyetem hallgatójaként.

A Dordrehti Zsinaton az elnök tanácsadójaként jelen lévő Guilielmus Amesius is csatlakozott a remonstránsokkal folytatott küzdelemhez, előbb Arminius ellen adott ki egy írást, majd Nicolaus Grevinchovius rotterdami lelkész ellenében több kisebbet.⁷²³ A két munka Tofeus jegyzékén is megtalálható (180. tétel: „Antisynodalia Amesii, et coronis ad collationem Hagiensium”), az egyik Kolozsvárott őrzött kolligátumában pedig felbukkant a *Rescriptio scholastica et brevis*, amelyben Amesius a szigorú predestinációt védelmezte Gre-

⁷¹⁸ TE VELDE 2015, 1–2.

⁷¹⁹ PLATT 1982, 213.

⁷²⁰ KvRef R 83389–83390. Az említett kézirat önálló teológiatörténeti tanulmányt érdemelne.

⁷²¹ A jegyzék 91. tételével („Apologia Remonstrantium”) azonosítható. Lásd: ELLIS 2006, 38–39.

⁷²² Ebben Vedelius egyrészt Episcopius *Apológiáját*, másrészt az említett *Confessióját* vette vizsgálat alá.

⁷²³ KROP 2011, 71–73.

vinchovius álláspontjával szemben.⁷²⁴ A speciális szövetségteológiát hirdető John Cameronnak, a saumuri akadémia professzorának posztumusz kiadott gyűjteményes kötetében az Episcopiusszal történt pengeváltás termését is megtaláljuk (291. tétel).

A remonstráns–kontraremonstráns vitához kapcsolódó nyomtatványok beszerzésén túl Tofeus a szószékről is kifakadt egy alkalommal „a’ vallásunkat mocskoló *Arminiánusok* ellen”. Szerinte „azt mondgyák, hogy meg-lehetett volna, hogy a’ Christus meg-hólt volna; de az által egy ember sem idvezült volna: azok-is ezt állattýák, a’kik a’ szabad akaratan állittýák az idvességet, hogy ha az ember akarja idvezülhet, ha akarja nem; de nem tudgyák ezek a’ mi Urunk Jésus Christus *oeconomiját* a’ mi idvességünk körül [...]”⁷²⁵

A remonstránsokkal folytatott vita irodalmi terméséből válogatott kisebb gyűjtemény jelenléte akkor válik igazán érdekessé, ha végiglapozzuk a Tofeus elnökletével Váradon, 1650 folyamán a szentek állhatatosságáról tartott disputák nyomtatott szövegét. A témaválasztás nem volt véletlen: Tofeus olyan kérdést feszegetett, ami összeütközési pont volt a két párt között.⁷²⁶ A Becskeházi István által február 19-én megvédett első rész⁷²⁷ 35 tézist tartalmaz, amelyekben Tofeus többször is hivatkozott a remonstránsok *Apologijára* és Episcopiusra. A kiadványra hamarosan nem várt irányból érkezett felelet: a kassai evangélikus iskolában alig egy hónap múlva Horváth András rektor elnökletével Melchior Gurini vizsgázott a váradi disputa tételeinek cáfolatából. A kassai tanár Balthasar Meisnerus wittenbergi teológiai professzor és Petrus Bertius munkáit használta forrásul.⁷²⁸ Tofeus rövidesen válaszolt Horváth írására, a május 26-án Székelyhidi István által megvédett tételekhez csatolt *Appendix*-ben (már nyomtatásra kész volt a disputa anyaga, amikor megérkezett Horváth műve).⁷²⁹ Tofeus választát követően jó két évvel, 1652 szeptemberében jelentkezett újra a kassai tanár egy vitairattal.⁷³⁰ Tofeus

⁷²⁴ KvRef R 83271.

⁷²⁵ TOFEUS 1683, 14.

⁷²⁶ ELLIS 2006, 38.

⁷²⁷ TOFEUS 1650b

⁷²⁸ RMNy 2307

⁷²⁹ TOFEUS 1650b

⁷³⁰ RMNy 2441

időközben felcserélte a váradi katedrát a patakival, ahol a Rákócziak 1650-től Renius György vezetésével működő tipográfiája⁷³¹ segítségével visszavághatott volna, ám ezúttal néma maradt. Heltai János szerint Tofeus eredeti célja az arminianusok elleni fellépés volt, ám a predestinációval összefüggésben a téma kényes pont volt az evangélikus–református viszonyban is, így akaratlanul vált egy felekezeti párbaj résztvevőjévé.⁷³²

A református egyházon belül folyó viták másik, bőséges nyomdai terméssel kísért oka a puritanizmus körül kibontakozó ellentét volt. A Németalföldre menekült angol puritánok közül is kiemelkedik William Bradshaw először 1605-ben, angolul kiadott *English Puritanisme* című rövid értekezése, amelyet Amesius 1610-ben saját előszavával, latinra fordítva adott ki.⁷³³ Az anglikán egyház bibliai alapon történő megújítását és átszervezését, a morál és a kegyesség erősítését célzó munka a század közepén magyar peregrinusok közvetítésével bekerült a hazai teológia vérkeringésébe is. Telkibányai István *Angliai puritanismus* címmel fordította le Miskolci Csulyak Gáspár *Angliai independentismus*-ára feleletül.⁷³⁴ Tofeus könyvtárában két példányban is megtaláljuk a művet: Amesius latin verzióját (107. tétel) és egy ma már példány alapján nem ismert Komáromi Csipkés György-féle magyar fordítást (212. tétel).⁷³⁵

Comenius pataki működésének kezdetén, 1650-ben a lengyelországi Lesznoóban jelent meg az *Independentia aeternarum confusionum origo* című munkája, amelyet Medgyesi Pál a presbiterianizmus bírálataként fogadott, tévesen értelmezve a szerző szándékát (341. tétel).⁷³⁶ Szathmári Baka Péter a nagy tekintélyű groningeni Maresiusszal keveredett vitába, aki independentizmussal vádolta a magyar peregrinusokat.⁷³⁷ A presbitériumokról, kötelező liturgiai formákról és a

⁷³¹ ECESEDY V. 1999, 127–129.

⁷³² HELTAI 2008, 164.

⁷³³ SPRUNGER 1994, 32–33.

⁷³⁴ HELTAI 2008, 170.

⁷³⁵ A tételleírásban „Vollabius et Amesius” szerepel, s mivel Komáromi Csipkés fordította magyarra Johannes Wollebius dogmatikai munkáját (RMNy 2498), feltételezhetjük, hogy ezt köthették egybe Amesius *Puritanismus Anglicanus*-ának Csipkés-féle fordításával (RMNy 3025).

⁷³⁶ BÁN 1950, 110.

⁷³⁷ A vitára lásd: ZOVÁNYI 1911, 232–246.

vasárnap megtartásáról folyó párbeszédet tartalmazó *Defensio simplicitatis ecclesiae* (Franecker, 1649) éppen Tofeus németalföldi tartózkodása idején jelent meg (69. tétel). A két diák együtt végzett Váradon, Szatmári Baka 1652-től váradi tanár, majd 1657-től pataki, 1661 után pedig fogarasi lelkész volt.⁷³⁸ A két értelmiségi életpálya több alkalommal is keresztezte egymást, Tofeus akár már a megjelenés évében hozzájuthatott a nyomtatványhoz. Maresius egy másik vitáját idézi meg az utrechti Matthias Nethen *Necessaria defensio concordiae pastorum Ultraiectinorum* (109. tétel).

A flamand–spanyol származású Adrien Saravia az episzkopális egyházkormányzati rendszer mellett érvelve adta ki a *De diversis ministrorum evangeliū gradibus* című értekezését (64. tétel). Vitába keveredett többek között a nagy tekintélyű Bezával (aki a kálvini elveken alapuló presbiteriánus irányt védelmezte), melynek eredményeképpen több nyomtatványból álló vitasorozat kerekedett.⁷³⁹

Tofeus könyvtárának polemikus nyomtatványai reprezentálják a 17. század első és második harmadának lényegesebb felekezeti ütközőpontjait a katolikus–protestáns frontvonalától a protestánsok egymás közötti küzdelmén át a felekezeten belül folytatott csatározásokig. A gyűjtemény érdekessége, hogy a tulajdonosa láthatóan több oldalról is tájékozódott, jól példázzák ezt az attitűdöt a jezsuita kiadványok, Pázmány írásai, Enyedi György és az általa is bírált remonstráns szerzők munkái.

A kateketika, az igehirdetés, a liturgika kiadványaira való hivatkozások jórészt hiányoznak a zsolttárrezolúciók szövegeiből. Nem úgy a polemika, Tofeus a szószékről is vitázott a különböző felekezetekkel. Egy emberöltővel később az ellenreformáció megerősödése és a cenzúra működése miatt Nádudvari Péternek a nyílt polémia helyett be kellett érnie a kálvini hitágazatok összefoglalásával, gyűjteményének hitbeli megerősítésével.⁷⁴⁰ A református igehirdetésben alkalmazott felosztásban a „hasznok” (usus) közé számlálták az igaz hit védelmének részeként az attól eltérő tanítások cáfolatát, Geleji Katona István és Komáromi Csipkés György vaskos tomusai kiváló

⁷³⁸ ZOVÁNYI 1977, 573.

⁷³⁹ MARUYAMA 1978, 179.

⁷⁴⁰ Lásd: GYÓRI 2015a, 155.

példái ennek. Tofeus hozzájuk hasonlóan⁷⁴¹ rég letűnt korok eretnek szektáival (ariánusokkal, nesztorianusokkal, epikureusokkal) azonosította az ellenfeleit, az unitáriusokat és a katolikusokat. Az analógiák használatával elkerülte az ellenfél megnevezését, ám hallgatósága feltehetően így is megértette az utalásokat. A puritánok, Medgyesi Pál és Martonfalvi Tóth György ezzel ellentétes nézetten voltak, úgy vélték, hogy az „eretnekségeket nem kell újjólag kiásni”, a szószéken felesleges az időt az „eltemetett és feledésbe ment szakadások cáfolgatásával” tölteni, amikor a lelki építés az elsődleges.⁷⁴²

Tofeus leginkább a katolikus tanokat tárgyalta a prédikációiban. Könyvtárához hasonlóan a hivatkozásai is arra mutatnak, hogy a jezsuitákban (irodalmi téren közülük is főként Bellarminusban) látta a legfőbb ellenfelet. Az egyik legsúlyosabb vádja az lehetett, hogy nem ismerték el a Szentírás ihletettségét, hogy „(a)z Istennek beszédét téntás beszédnek [...] mondgyák, mint *Costerus*: azt tarttyák felőle, hogy ha a' Pápa nem *authenticzálly*a, a' *Biblia* között s' az Alchorán között, vagy *Titus Livius* írása között, *Bellarminus* és *Bailius Jészuiták* írása szerint, semmi külömbség nincsen.”⁷⁴³ A jezsuita Franciscus Costeruséhoz hasonló vélekedésekkel szemben Medgyesi is kikelt az *Egő szövetnek* lapjain,⁷⁴⁴ majd néhány évvel később Geleji Katona István szintén, *A' valtság-títkeának harmadik volumenjében*.⁷⁴⁵ Később Tofeus bírálta „ama Clastromokban szorúlt útálatos emberek”-et, „kik közül tiznek száznak sincs egy Bibliája; sőt néhol egész gyülekezetnek-is”. Majd ugyanitt a Szentírást (a Vulgátától eltérő kiadásokat) meg-

⁷⁴¹ Komáromi Csipkés György például az *Igaz hit* (Szeben, 1666) című terjedelmes prédikációs kötetében többek között a sadduceusokkal és „a has Istenü” epikureusokkal perelt. Lásd: OLÁH 2014b, 274.

⁷⁴² NAGY G. 1985, 54, 57.

⁷⁴³ TOFEUS 1683, 244.

⁷⁴⁴ Meg-ítélheti ezekből a'kinek Isten itéletet s-lelki-esmeretete adot, melly gondolatlan, veszedelmes söt istentelen vakmerőséggel víjtattyák némellyek, hogy az Sz. Írás magában az *Ecclesiának* ő rolla-való bizonyosság-tétele nélkül, tsak olyan mint akar melly *pogány Irás*, mint a' *Török Alchorán*; sőt mint az *AEsopus fabulái*, mellyet edgy *Hermánnus* nevő motskos ajaku ember ejte-ki tisztátalan szájából: és *Hosius Gardinál*, (!) mint kegyessen mondott szoknak nagyon pártját fogja.” Lásd: MEDGYESI 1645, 131–132.

⁷⁴⁵ „De mi közü vagyok [...] a' Pápának [...] a' Bibliához, melly ő néki néma bötü, elégtelen, tsonka-bonka, homályos, viasz orru, és az ő bizonyosság-tétele nélkül tsak olyan mint az *AEsopus fabulája*?” Lásd: GELEJI KATONA 1649, 523–524.

égetőkről és a bibliaolvasást tiltókról szólt.⁷⁴⁶ A „*Costerus* nevű tökéletlen Jesuitá”-t többször idézte,⁷⁴⁷ Bellarminusszal kapcsolatban pedig elmondta, hogy „vénségére észére jöven”, testamentumában a jócselekedetek érdemszerző erejét megtagadta.⁷⁴⁸ Idézte Pázmány szentenciáit, feltehetően a birtokában lévő *Kalauz*, vagy az *Öt szép levél* alapján.⁷⁴⁹ Egy helyen pedig a rendalapító Loyolai Szent Ignácot támadta (Cornelius a Lapide nyomán), aki így tanította „az övéit, ezt mondván: *Ite, incendite orbem*. Mennyetek-ki *Jésuiták*, s’ gyujtsátok-fel e’ világot”.⁷⁵⁰ Kifakadt az Erdélyből kitiltott, ám inkognitóban beszivárgó rendtagok működése ellen is.⁷⁵¹ Máskor a Jézus Társasága egyik tagjának könyvéről tudósított, amelyet „egy oda-ki való nagy Ember küldött” Apafinak, s amely „szép kívül, aranyas; De belől azt írja, *Foresius Jesuita* [...] gyomláld ki a’ vipérának fajzatit, az eretneket, (tégedet is a’ kinek ezt a’ könyvet küldötték)”.⁷⁵² A XLVIII. zsolnárnál pedig a Velencében „tisztátalan fertelmes életért” megfogott két jezsuita példáját hozta elő.⁷⁵³

Néhányszor konkrét katolikus dogmát vett vizsgálat alá. A VI. zsolnárnál például a szentkultusz és az ereklyetisztelet ellen kelt ki, gúnyolva a tőlük gyógyulást várókat, „noha bizonyoson maguk sem

⁷⁴⁶ „Illyenek azok-is, a’ kik gyüölök az Isten beszédét, és mint a’ Gólya a’ kigyót, és az ebnek ganéját a’ Timár ugy keresik tudakozzák, mindenütt a’ Bibliát, ha vagy edgyet kaphatnak s’ meg-égethetik, olyá tartják, mint ha a’ Budai Vezért vernék-meg. Illyenek azok-is, a’ kik annak olvasását tilalmazzák, meg nem engedik...” Lásd: TOFEUS 1683, 782–783.

⁷⁴⁷ Lásd pl.: TOFEUS 1683, 637.

⁷⁴⁸ TOFEUS 1683, 832.

⁷⁴⁹ „az ördög sem hazud a’ maga gyalázattyára”; „Valóban szép kellemés (!) dolog a’ *Calvinista* Barát a’ csuklyában!” (TOFEUS 1683, 70, 87.)

⁷⁵⁰ TOFEUS 1683, 817.

⁷⁵¹ „[N]em a’ kámsa, nem a’ csuklya, nem a’ nyiret nyak, nem a’ mezitelen láb tész a’ *Pápista* barátot; hanem a’ Pápistaság: Nagy Szombatban, Posonban, Bécsben, s’ egyébütt meg hadgyák a’ haját, még fél esztendővel az előtt mikor ki küldik, az után kurta köntösben öltözik bé-jü Erdélyben, itt az Országot a’ palotát eljárja; de a’ kurta köntösben s’ a’ nagy haj alatt-is ugyan csak *Jesuita*.” (TOFEUS 1683, 87.)

⁷⁵² TOFEUS 1683, 242. A kötet Johannes Foresiusnak a bécsi Cosmeroviusnál kiadott egyik munkája lehetett: *Manipulus epigrammatum* (1661), *Historica narratio, de initio et progressu missionis Societatis Jesu apud Chineses* (1665), *Austriacae felicitatis aura in adveniente de caelo spiritu...* (1673, RMK III 2616), *Allocutiones oratoriae* (1679).

⁷⁵³ TOFEUS 1683, 243.

tudgyák, hogy ha ló csonté? számár csonté? vagy eb csonté?”, és imádkoznak „holmi meg-czondorlott, meg-avúlt dirib darab rongyos köntöshöz (kinek némellyikét szent Péterének, némellyikét szüz Máriájének, némellyikét valamely más szentének mondyák.)”⁷⁵⁴ Máshol „Szüz Mária, s’ egyéb Pápátúl csinált szentek” büntelenségét kritizálta, amit a „perfectista Jesuiták”-nak tulajdonított.⁷⁵⁵ A CII. és a CXXXII. zsoldár kapcsán a transsubstantiációval kapcsolatosan maró gúnnyal okította hallgatóságát.⁷⁵⁶ Végül ne feledkezzünk meg a protestánsok húsvéti kiközösítésének ünnepélyes aktusáról, amelyet Tofeus névtelen forrására támaszkodva igen plasztikusan adott elő.⁷⁵⁷ Mindezek a korabeli hitvitázó prózastílus kiváló példáiként állnak előttünk.

A prédikáló Tofeus nagy hévvel szállt szembe az unitáriusokkal, azzal vádolva őket, hogy tagadják az eredendő bűnt,⁷⁵⁸ a bűnbocsánatot,⁷⁵⁹ Krisztus megváltó voltát.⁷⁶⁰ Leginkább azt vetette Socinus szemére, hogy a hívei nem hiszik a feltámadást, egyszer Johannes Volceliushoz (Völkel) utalva olvasóját „a’ ki errül többet akar látni”.⁷⁶¹ Itt a *Rakómi Káté* egyik szerkesztőjének a *De vera religione libri*

⁷⁵⁴ TOFEUS 1683, 36.

⁷⁵⁵ TOFEUS 1683, 198.

⁷⁵⁶ „... egy hitván *effeminatus*, roszt alávaló sütő elő állott, s’ egy marok lisztet vett, arra vizet töltött, azt egy serpenyőben meg-sütötte: melyre mihelyt egy nyirett nyakú roszt Barát vagy Pap, reá lehellett, hogy a’ menynek földnek teremtő szent Istenévé változzék”. (TOFEUS 1683, 571.); „A’ kenyérből csinált Isten, igaz istené? és ha meg-kellé valakinek a’ maga Istenét enni? s’ a’ kis ostya, a’ ki ugyan azon buzából való, mint a’ több pogácsák, s’ a’ kinek lisztet nem tegnap; hanem ma szitalták-meg, mind addig csak ostyaé, valamig a’ Pap reá nem léhell s’ azt nem mondyá: *Hoc est Corpus meum*. s’ mihelt ezt el-mondgya, mindgyárt teremtő Istené változzék?” (TOFEUS 1683, 764.)

⁷⁵⁷ „minden *Husztében Romában az Bulla Papalisban* minden eretnekeknek (a’ kiket az uraimék annak tartanak) *Zvingliánusoknak Calvinistáknak Lutheránusoknak* s’ többeknek, lelkeket, testeket, életeket, tudományokat *excommunicállyák*. Maga a’ *Pápa* fel-mégyen a’ székben mellette három nagy égő gyertya van, aláb való székben a’ *Diaconus* mikor el olvassa az egész *excommunicatio*t, mind az három gyertyát a’ *Pápa* el-óltya s’ a’ székbul le-hajtyta, jelentvén azzal kívánságát, hogy a’ mi lelkünk, hogy a’ mi lelkünknek világa-is, mint azoknak a’ gyertyáknak világa mennyen alá s’ alügyék-el”. (TOFEUS 1683, 631.)

⁷⁵⁸ TOFEUS 1683, 745.

⁷⁵⁹ TOFEUS 1683, 456.

⁷⁶⁰ TOFEUS 1683, 361.

⁷⁶¹ TOFEUS 1683, 129, 97, 446.

quinque című munkájára utalhatott, amely szisztematikusan rendszerezte az antitrinitárius teológia elemeit. Máskor azt hánytorgatta fel nekik, hogy hiszik, hogy a lélek a halál után „meg-hal, sem jót sem gonoszt nem érez”,⁷⁶² s hogy a feltámadásig aluszik,⁷⁶³ és Socinussal tanítják, hogy nem szükséges az Ószövetséget olvasni.⁷⁶⁴ „[A]maz átkozott istentelen *Socinus*”-t külön is kritikával illette, mivel szerinte „a’ következő dolgokat s’ gondolatokat az Isten nem tudgya”,⁷⁶⁵ majd a XLV. zsoltár Krisztusról íratott voltának tagadását róta fel neki.⁷⁶⁶

Ennyi szidalom és cáfolat után időnként mégis pozitív példaként állította a reformátusok elé a más felekezetű „nagy rendek” szófogadását, állhatatosságát, gyülekezetiük javán való munkálkodását, így ébresztgetve a hallgatóság lelkiismeretét.⁷⁶⁷

III. 5. 9. KAZUISZTIKA

A zsoltárrezolúciók megtérésre serkentő, „Isten óltárának tüzével illettetett” nyelvű prédikátorának könyvtárában alig szerepel olyan olvasnivaló, amely hagyományosan a kazuisztika körébe tartozna. Az egyik első, főként laikusok számára készült kongregációs kézikönyvet, a *Thesaurus piarum et christianarum institutionumot* fedezhetjük fel a jegyzéken Johannes Perellius (Perrelle) neve mellett (123. tétel). Eredeti szerzője a jezsuita Costerus volt, aki a gyakorlatok és meditációk mellett Mária-imádságokat ajánlott olvasásra.⁷⁶⁸ Hieronymus Drexelius *Trismegistus Christianus* címmel megjelent keresztyén etikája jelenthetett nagyobb segítséget a kegyesség gyakorlásában, a termékeny jezsuita auktor munkáit több református szerző is lefordította magyarra (333. tétel). Egyikük éppen a Tofeus prédikációit lejegyző

⁷⁶² TOFEUS 1683, 446.

⁷⁶³ TOFEUS 1683, 88.

⁷⁶⁴ TOFEUS 1683, 229, 713.

⁷⁶⁵ TOFEUS 1683, 809.

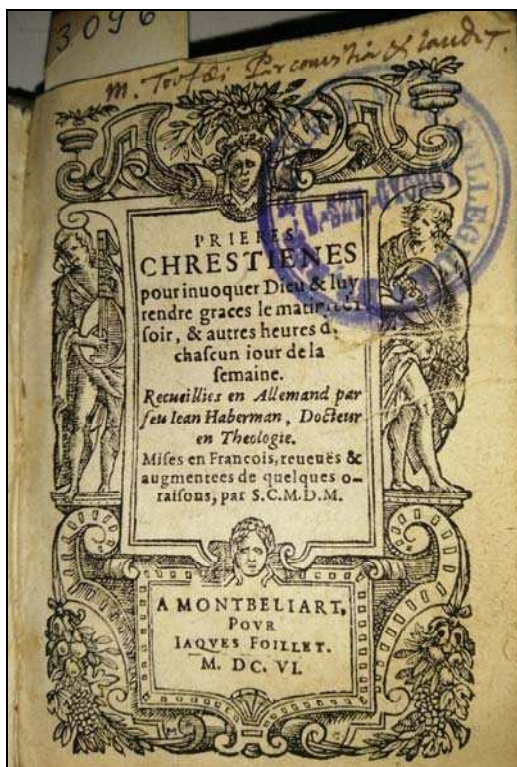
⁷⁶⁶ „Alkalmatossága ennek a’ Soltárnak, a’ mi Urunk Jésus Christus között, s’ a’ válsztottak között lévő szövetségrül való szent gondolkodás: a’ mint az ó Testámentomi homály engedte. Hogy a’ Jésus Christusról való ének legyen az, azt a’ *Rabbínusok* is meg-engedik, *Socinus* pedig istentelen vélekedése szerint azt mondgya, hogy nem az Úr Jésusról íratott.” (TOFEUS 1683, 226.)

⁷⁶⁷ TOFEUS 1683, 482–483.

⁷⁶⁸ TŰSKÉS 1997, 27–28.

Tiszaújhelyi István volt, akinek az emblematicus elmékedéseket tartalmazó *Heliotropium*-fordítása mára elveszett.⁷⁶⁹

A könyvjegyzék csekély mennyiségű áhitati irodalmát egy ma is kézbe vehető munka egészíti ki: a lutheránus Johannes Habermann imádságoskönyve, amelyet Samuel Cucuel fordított franciára. A sepsiszentgyörgyi példány egykor legalább annyira a nyelvtanulás elősegítése, mint a kegyesség gyakorlása miatt kelthette fel a peregrinus figyelmét.⁷⁷⁰

21. kép: Francia nyelvű imádságoskönyv Tofeus könyvtárából (SzMKK 3096, fotó: Boér Hunor)

⁷⁶⁹ KLANICZAY 1964, 352.

⁷⁷⁰ SzMKK 3096

Az iménti rövid felsorolást a zsolnárpredikációk kegyességtörténeti szempontból értékes részletei egészítik ki, amelyekre eddig még nem figyelt fel a kutatás. Tofeus többször is nagy tisztelettel szólt a protestáns körökben kedvelt „szent Bernárd Doctor”-ról, mindig egy-egy aranymondását citálva, a rá jellemző jegyesmisztika jele nélkül.⁷⁷¹ Kempis *De imitatione Christi*-jét⁷⁷² is forgatta, ám mindkét misztikus auktor hiányzik a gyűjteményéről készült leírásból. Máskor olvasnivalót ajánlott hallgatóságának: „amaz nem régen meg-hólt szent emlékezetü *Rivetus András Doctor*, kinek életét ki meg-olvassa, minémü gyönyörűsége légyen a’ haló félben lévő ember lelkének Istennel való *colloquium*jában”.⁷⁷³

Elszórt részletek árulkodnak Tofeus euketikai elveiről. A hívő állapotához javasolta szabni az imádságot, nem ajánlva a hallgatóságának „egy bizonyos *formulához*, és számhoz magát mindenkor kötelezni [...] mint a’ Phariseusok cselekedtenek”.⁷⁷⁴ Máskor mannához hasonlította a rövid oratiót, „mellynek szinte annyi ereje vólt annál, a’ ki keveset szedett, mint a’ ki sokat”.⁷⁷⁵ Az LI. zsolnárt, Dávid könyörgését állította példaként hallgatósága elé, „(ez) légyen *idaeája formája*, minden nagy bünös imádságának”.⁷⁷⁶ Nógrádi Mátyás az *Idvőség kapujában* (Kolozsvár, 1672)⁷⁷⁷ a puritán Arthur Hildersham nyomán ezt a „Poenitentia-tarto” zsolnárt elemezte, s a köszöntő versek egyikében Tofeusnak ajánlotta a munkát, így hatással lehetett a fent idézett véleményére is.

A puritánokra jellemző részletességű, klasszikus ellentétpárokkal ábrázolt, pszichologizáló–antropológiai leírásba bocsátkozott a hívő kegyességének állapotváltozása fölött.⁷⁷⁸ A „természet könyve”

⁷⁷¹ TOFEUS 1683, 84, 87, 94, 853. Ebből kétszer: „Pietas est via regnandi non causa regnandi: A’ kegyesség [...] úttya a’ boldogságnak nem oka.” (84.)

⁷⁷² „Per viam pacis ad patriam perpetuae claritatis, az az: Mégyek a békességnek után az örökké való világosságnak fényességnek hazájára.” (TOFEUS 1683, 95.)
Lásd: *De imitatione Christi*, Lib. III. Cap. LIX.

⁷⁷³ TOFEUS 1683, 151.

⁷⁷⁴ TOFEUS 1683, 122–123.

⁷⁷⁵ TOFEUS 1683, 675.

⁷⁷⁶ TOFEUS 1683, 258–259.

⁷⁷⁷ RMK I 1133

⁷⁷⁸ „[V]áltozás alá vettetett emberek vagyunk. [...] a’ kegyelem az istenfélő emberben-is hol nő, hol fogy, egyaránt soha az Istent senki nem szolgálhatta. Edszer

(„liber naturae”) olvasásának toposza jelent meg a lélek rezdüléseire fogékony igehirdetőkhöz hasonlóan alkalmazott egyik példájában, amikor a természeti jelenségekben gyönyörködő „istenfélő, Istenhez szokott szent ember” gondolatainak finom rajzolatával tanított a bűnbocsánatról és a kegyelemről.⁷⁷⁹

Az említetteken kívül is többször megemlékezik a kegyesség gyakorlásáról, a „praxis”-ról. Egy alkalommal például a „szép sima beszédű, másokat intő, magokat meg-alázó emberek”-ről szólva azt vallja: „a’ kegyesség nem a’ beszédben, nem mások *reformálásában* áll elsőbb s’ főbb képpen; hanem *praxisban*, és maga megjobbításában”.⁷⁸⁰ Ezen minták felmutatásán túl Tofeus prédikációinak kegyességtörténeti szempontú átfogó bemutatása nem lehet feladatunk, amelyet egyébként az ortodox lelkésztársak (például Geleji Katona István) vaskos köteteinek összevetésével kellene elvégezni.

III. 5. 10. EGYÉB TEOLÓGIAI MUNKÁK

Daniel Tossanus pasztorálteológiai munkáját (*Pastor evangelicus*) megtaláljuk Tofeus jegyzékén (185. tétel), ám mellőle hiányoznak a kor-szak angol szerzőinek nagy teljesítményei. Gisbertus Voetius az *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae* első kiadásában hétszáz oldalt szentelt a lelkészképzéssel kapcsolatos nézeteinek. A tervezetben fontos szerepet szánt a különböző olvasmányoknak, a dogmatika (Kálvin *Institutiója*, Amesius *Medullája*, Maccovius és Gomarus disputációi), a

buzgóbb vagy s’ jobban tudsz imádkozni, mint másszor, néha olyan a’ buzgóság benned, mint a’ sebes tűz, néha olyan mint a’ hideg hamu, néha olyan meleg mint a forró víz, néha olyan mint a’ jég; néha úgy fel-emelkedik a lélek, hogy éppen Isten előtt van, néha mint egy malom kövel úgy le-nyomatik a’ földre, hogy magát fel nem emelheti. Keservesen érzi ezt minden lélek, hogy igaz legyen az, a’ mit meg-mondott az Úr Jézus: *A’ lélek kész ugyan sokszor; de a test erőtelen.*” (TOFEUS 1683, 369.)

⁷⁷⁹ TOFEUS 1683, 491–492. Részben idézi: SZIRÁKI 2015, 136–137. Nagy Szent Vazultól Pázmány Péterig számos auctor alkalmazta a metaforát. A toposz hazai használata a 18. században teljesedett ki igazán, a fiziko-teologizmusnak köszönhetően, Gombási István, Mándi Márton István, Jeney György munkáiban. Lásd: LABÁDI 2011, 83–91.

⁷⁸⁰ Lásd pl.: TOFEUS 1683, 148–149.

polemika (Amesius *Bellarminus Enervatus*-a, Johannes Hornbeckius szociniánusok elleni munkái) és a pietas (Robert Bolton, William Perkins) területén (323. tétel).⁷⁸¹

Johannes Henricus Hottingerus *Analecta historico-theologica* című kollekcijában nyolc értekezést jelentetett meg többek között az orientalizmus, a patrisztika és a polemica területéről (255. tétel). *Clypeus spiritualis* címmel (300. tétel) több szerző publikált kisebb munkákat: Gregorius Zarnovecius (Zarnowca), Christophorus Sigismundus Donaverus, Lucas Guarinus és Wenceslaus Hollar, a mű közelebről nem azonosítható. Tofeus könyvtárában összeírtak továbbá egy „Dissertationes Theologicae” című kolligátumot (343. tétel), ennek egyes részei feltűnhettek a Teleki Sámuel által újrakötöttetett disputációs gyűjteményekben.⁷⁸²

III. 5. 11. TEOLÓGIAI IRÁNYZATOK

III. 5. 11. 1. Ortodoxia

Szabó Géza Tofeust „Geleji Katona István mellett a magyar református ortodoxia legmarkánsabb egyénisége”-ként jellemezte, *A Szent Soltárok resolútiójából* vett idézetekkel bizonyítva a püspök ellenérzéseit a coccejánusokkal és a karteziánusokkal szemben.⁷⁸³ Ugyanakkor Kathona Géza megállapítása szerint Tofeus Mihály nézetei nem köthetők kizárólag a kálvinista ortodoxia világához. Az ortodoxia szigorú világának felbomlását látta a korszak jellemző teológiai és filozófiai irányzatainak (puritanizmus, coccejánizmus) megjelenésében.⁷⁸⁴ A szakirodalomban az elmúlt másfél évtizedben megjelent, a bevezetőben idézett elemzésekkel összevetve a Kathona által kiemelt prédikációs részleteket és Tofeus könyvtárának darabjait, megállapíthatjuk, hogy korábban dichotómnak vélt irányzatok, létrejövő

⁷⁸¹ MULLER 2003, 110–116.

⁷⁸² TBK Tq-156b, Tq-590c

⁷⁸³ Lásd: SZABÓ G. 1943, 122–126.

⁷⁸⁴ KATHONA 1987, 403. Kathona nyomán Dienes Dénes összegzése szerint: „Tofeus színtetikus szellemi alkot, ortodox predestináció-hite harmonikusan ötvöződik puritánus kegyességével és társadalomkritikájával, sőt szintézisében helyet kapott Coccejus szövetség teológiája is.” (DIENES 2001a, 144.)

szinkretikus műveltség kibontakozásának lehetünk tanúi. Győri L. János megfogalmazásában: az ortodox teológia (a mindenki által elfogadott hitvallások és a nagy többség által elfogadott dogmatikai tételek) alkotta alaphoz képest történtek egyénenként különböző mértékű elmozdulások a puritanizmus vagy a coccejanizmus irányába, így nem feltétlenül tekinthetjük egyenlő súlyúnak a különböző irányzatokat.⁷⁸⁵

Kathona szerint Tofeus világának is domináns, ám nem egyeduralgó komponense volt az „1620-as években még a heidelbergi hatásra kialakult Beza-féle kálvini ortodoxia szemlélete”.⁷⁸⁶ A halála után összeírott könyvei között erre utalnak a közös dogmatikai alapot jelentő auktorok (Kálvin, Beza, Zanchius, Petrus Martyr, Chamierus). A Dordrehti Zsinat hosszú évtizedekre meghatározó alapelveit terjesztő dokumentumok és az új németalföldi ortodoxia vonalát képviselő Voetius, Rivetus és Maresius sem hiányozhattak a gyűjteményből. Végül ne feledkezzünk meg a minden más teológiai kategóriát felülmúló mennyiségben jelen lévő polemikus nyomtatványokról sem, az ortodox teológusok alapvető munkaeszközeiről. Tofeus bibliotékája egyaránt reprezentálja a 16. század végének és a 17. század egészének hitvédő harcait, a más felekezetek között (katolikusok, evangélikusok, antitrinitáriusok), valamint a református egyház berkein belül (ortodoxok, remonstránsok, puritánok) létrejött frontok termését. Egyedül a coccejánusok ellen született munkákat hiányolhatjuk e körből. Ahogyan látni fogjuk, egykori Coccejus-tanítványként jól ismerhette ezt az irányt is.

Utrechtben Tofeus tanuló társa lehetett a szellemiségében puritán, egyházkormányzati felfogásában ortodox Nógrádi Mátyás, aki az *Idvőség kapujának* peregrinus-csúfoló versében az irodalom eszközeivel kivételes példaképként mutatta be a hitvédőt:

*„Serényen tanuló Tofeus Mihálynak,
El-terjedett híre, mint zöld Borostyánnak,
Mert oltalmazója igaz Vallásának,
Tudós oktatója Fejedelmi Háznak.”*⁷⁸⁷

⁷⁸⁵ GYŐRI L. János szíves közlése, segítségét ezúton is köszönöm.

⁷⁸⁶ KATHONA 1987, 403.

⁷⁸⁷ Lásd: PETRÓCZI 2004, 336–337.

Vagyis a puritán prédikátor a doktori cím megszerzésével és a fejlődési prédikátorsággal egyenlő fontosságúnak tartotta az igaz vallás oltalmazását. A köztük fenálló jó viszonyról árulkodik Tofeus doktori értekezésének Nógrádinak dedikált példánya.⁷⁸⁸

III. 5. 11. 2. Irénizmus

Mindössze két irénikus művet mutathatunk fel. Az első a Pareusnál tanuló (jelentős részben magyar) peregrinusok disputációit tartalmazó egyik *Collegiorum theologiorum*-kötet (70. tétel).⁷⁸⁹ Az Alvinci, Miskolci Csulyak, Suri Orvos Mihály és Pál, Milotai Nyilas, Keserüi Dajka, Kanizsai Pálfi, Geleji Katona és mások által megvédett tézisek főként dogmatikai és polemikus tartalommal jelentek meg. A Heidelbergi Egyetem 1622. évi pusztulása után a felekezeti határok mentén megosztott és a harmincéves háborútól sújtott 17. századi Európában is maradtak olyan teológusok, akik az ellentéteket félretéve a megegyezést keresték. Szép példa erre a *De pace inter evangelicos procuranda sententiae quatuor* címmel 1638-ban megjelent gyűjtemény, amelyben tekintélyes skót és angol egyházi vezetők (John Davenant, Joseph Hall, Thomas Morton) nyilvánították ki véleményüket a protestáns felekezetek újraegyesítéséről (139–140. tétel). A vállalkozás szervezője az irénikus meggyőződésű John Dury volt, aki az 1631. évi Lipcsei Kollokviumot követően megkísérelte a szigetország teológusaival is elfogadtatni az egyesüléshez szükséges közös hitcikkelyeket.⁷⁹⁰ A tétel leírásánál hibát véthetett a másoló, a hosszabb cím miatt két különböző műnek véelve két sorszám alatt vette fel.

III. 5. 11. 3. Puritanizmus

Lelkészünk az egyetemi disputációi ajánlásában több olyan személynek is háláját fejezte ki, aki a váradi puritán körhöz tartozott. A Keresztúrral való kapcsolatára már többször utaltunk, Váradi Szikra

⁷⁸⁸ TOFEUS 1649. A nyomtatvány a Krisztina Antikvárium 2009. november 7-én tartott árverésén cserélt gazdát. A címlapján olvasható csonka ajánlás szövege: „Rever[endissimo] ac Clariss[imo] D[omi]no [Matthiae] Nogradi verbi [Divini] Celeb[errimae] Eccl[esi]ae Debr[ecinensis] [mi]nistro fidel[issimus] [mittit] Defend[ens]” http://axioart.com/tetel/tovfaeus,-michael-disputatio-theologica-inauguralis-de-actu_479066?search= (2016. február 20.)

⁷⁸⁹ Lásd: HELTAI 2015.

⁷⁹⁰ JUE 2006, 69–73.

István az 1655. évi *Pasquillus*-ban saját versszakot érdemelt ki a mozgalom terjesztőjeként.⁷⁹¹ Tofeus Németalföldön az Amesius munkásságát nagyra becsülő Voetiusnál tanult. Az angol forradalom idején Londonba is ellátogatott, s még Németalföldön érte I. Károly kivégzésének híre. Leidenben a később puritanizmusa miatt Erdélyből eltávolított Lippai Sámuel társaságában subscribált,⁷⁹² a peregrinuszok szokása szerint együtt utazhattak Utrechtből Leidenbe 1648 decemberében. Hazatérve, a Tolnai Dali és Medgyesi idején sárospataki tanárként működő Tofeus jól ismerhette a puritanizmus egyház-kormányzati- és a lelki élet megújítására irányuló törekvéseit. Karrierje csúcán, 1665-ben az erdélyi fejedelem udvari lelkészének hívta el. Az idősebb Apafi Mihály, akinek erőteljes személyes vallásossága és alapos teológiai műveltsége közismert, aligha fogadott volna maga mellé olyan prédikátort, akinek meggyőződése távol állt a sajátjától. Állítólag a püspökké választására is hatással volt: befolyásával rábírt a lelkészi kart, hogy a többség által támogatott (coccejánus) Szentgyörgyi Dáviddal szemben rá voksoljanak.⁷⁹³

Tofeus könyvtárában elsőként az Erzsébet-kori mérsékelt puritán William Whitaker, majd Thomas Bradshaw és a magyar teológusokra is jelentős hatást gyakorló Amesius (Martonfalvi tolmácsolásában), végül Medgyesi (a presbitériumokról szóló) írása tűnik fel. A korábban bemutatott presbitériális és episzkopális egyház-kormányzati elképzelések képviselőinek összecsapását megőrkítő kurrens pamfleteket néhány más kiadvánnyal együtt angliai látogatása alkalmával vásárolhatta meg. A szerzők között olvashattuk Robert Parker, David Calderwood, George Gillespie nevét, Spanheim leveléből pedig David Buchanan nézeteiről is informálódhatott.

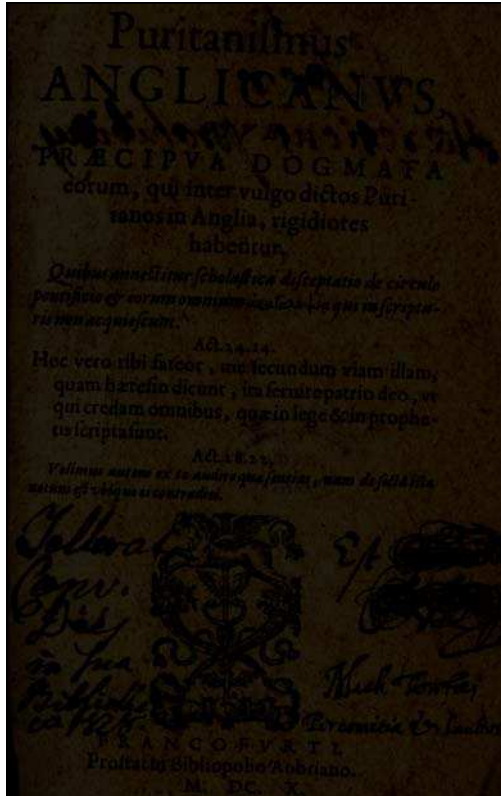
Figyelmet érdemel Tofeus Kolozsvárott őrzött, jórészt puritán vonatkozású kolligátuma,⁷⁹⁴ amelynek első darabja William Bradshaw *Puritanismus Anglicanus*-a, amelyet Amesius fordított latinra, majd 1654-ben Telkibányai István magyarul is kiadott. Ezzel együtt jelent meg Amesiusnak egy kisebb katolikus-ellenes munkája. A második darab

⁷⁹¹ PÉNZES 2014, 82.

⁷⁹² DU RIEU 1875, 392; Lippai életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 373.

⁷⁹³ Lásd: HERMÁNYI DIENES 1992, 51, 251; SIPOS 2000, 12.

⁷⁹⁴ LBKEK Rare 454

22. kép: *A puritanizmus apológiája Tofeus könyvtárából (LBKEK Rare 454)*

a collegiánus Adam Boreel írása, aki a hitvallások helyett a Szentírásra alapozott egyházat hirdette, amelyben a szertartások elhagyásával minden hívő szabadon magyarázhatja a Bibliát.⁷⁹⁵ Harmadikként az amsterdami angol szeparatista menekültek hitvallásának második kiadását említhetjük (1598),⁷⁹⁶ amelyet Tofeus sajátkezűleg másolt le Utrechtben 1649. május 27-én. A gyűjteményes kötet negyedik da-

⁷⁹⁵ A jórészt aminiánusokból létrejött collegiánus közösség (ca. 1620–ca. 1780) egyik központja Rijnsburgben, Tofeus tanulmányainak helyszínétől, Leidentől néhány kilométerre volt. Lásd: ABRAHAMSZ 1991, 90–93.

⁷⁹⁶ SPRUNGER 1982, 52.

rabja John Norton new englandi puritán lelkész kongregacionalizmust védelmező írása. Ennek címlapján nem kis büszkeséggel örökítette meg Tofeus: „Ezt a’ Könyvet maga[m] vette[m] Angliába[n], ugyan a typographustúl, es leg elsobe en hoztám [sic!] Belgiumbanis”.⁷⁹⁷ A kötetben olvasható nagyrészt latin, kisebb részben magyar nyelvű széljegyzetek nagy része Tofeustól származik; a jellegzetesen apró betűs marginálisok értelmezése közelebb vihet annak megértéséhez, hogy hogyan viszonyult korának puritán és collegiánus mozgalmaihoz. Ames, Kálvin és Beza műveire, valamint a magyarországi gyakorlatra utalva többször vitába szállt az olvasottakkal.

Mindez arra utal, hogy széles körben tájékozódott a mozgalom törekvéseiről és az ezek által kiváltott reakciókról. Igehirdetéseinek szociális tartalmát később ismerhetjük meg, amelyekben szintén puritán elvárásokat követett, csakúgy, mint amikor az udvari emberek feslett életét prédikálta ki a szószékről.⁷⁹⁸

III. 5. 11. 4. Coccejánizmus

A könyvjegyzéket végignézve a coccejánusok – a mérsékelt Christophorus Wittichiusnál megvédett egyetlen disputáció kivételével (268. tétel) – hiányoznak. A németalföldi egyetemeken, részben Coccejus diákjaként eltöltött évek alatt alaposan megismerhette a tipologizáló bibliamagyarázat módszerét. Tofeus az 1673-as radnóti zsinaton született ítélet szerint elutasította a paresis-aphesis különbségtételt a bűnbocsánatban (vagyis a Krisztus eljövetele előtt élt hívek bűnének elengedése helyett annak elmellőzését), erről a szoltárprédikációit olvasva is megbizonyosodhatunk.⁷⁹⁹ Elutasította továbbá a Sabbath mellőzését, ugyanakkor a prédikációiban alkalmazta Coccejus módszerét, vagyis össze tudta egyeztetni a szövetségtant a predestinációval.⁸⁰⁰

⁷⁹⁷ Lásd: LBKEK Rare 454

⁷⁹⁸ Lásd pl.: GYÓRI 2015b, 105.

⁷⁹⁹ „(a)z Isten az ó Testámentombeli embereknek bűnöket meg-bocsátotta, el-vőtte, ugy penig hogy többé ne légyen. haszontalan tehát azoknak vélekedések, a’ kik azt állattják, hogy az ó Testámentombéli embereknek bűnöket Isten csak el-bocsátotta, nem meg-bocsátotta; egészen való meg-bocsátatását halasztotta az Ur Jésus elégtételére, hogy a’ míg az Ur Jésus Christus a’ keresztfán eleget nem tött, addig az Isten azoknak bűnét tellyességgel meg nem bocsátotta”. (TOFEUS 1683, 169.)

⁸⁰⁰ KATHONA 1987, 417–419. Az utóbbira lásd: „Sok bű beszéddel sem tudgya eléggé ki-beszélni, s’ Istennek meg-hálálni a’ lélek, azt az Isten nagy jó akarattját mely-

Legidősebb lányának férje, Nagyari József részben a coccejusi–burmanni teológia alapelemeire építkezett, ám ez korántsem zavarta apósát, sőt: Kathona Géza és Győri L. János⁸⁰¹ hasonló teológiai–exegetikai elvekről számolt be. Eszerint az erdélyi fejedelmi udvarban a Geleji Katonával meghonosodó ortodox igehirdetési gyakorlat és a coccejanizmus az 1680-as évekre *modus vivendi*-t alakított ki. A különböző homiletikai nézőpontok ötvöződésére korábban az ortodox–puritán érintkezés kapcsán figyelhettünk fel, amikor a „ki nyilatkoztatott objektív üdvtény, illetve annak tételes rendszerbe foglalt magyarázata és a praxis pietatis szimbiózisa erjesztő edénye lett a hívő és hitvalló keresztény élet formálásának”.⁸⁰² Németalföldi hatásra ehhez járult a tipologizáló módszer, újabb árnyalattal gazdagítva a hazai igehirdetők eszköztárát.

III. 5. 12. TRIVIMUM

Jó négy évtized telt el a váradi iskola befejezésétől az elhunyt püspök könyvtárának lajstromozásáig, így nem meglepő, hogy kollégiumi tankönyvek alig szerepelnek a jegyzéken. A műemlék könyvtárakban máig fennmaradt, sűrűn jegyzetelt, gyakran gazdát cserélő és megviselt kötetek sokat elárulnak a diákság könyvhasználatáról. Feltehetjük, hogy ami e körből Tofeusnál kimutatható, az inkább a Váradon és Patakon működő tanár munkaeszközeként szolgált, és nem a saját diákkori könyveit látjuk viszont. Ilyen lehetett például Cornelius Nepos *De vita excellentium imperatorum*, amelyet a 16. századig Aemilius Probusnak tulajdonítottak, s még így szerepelt Tofeus jegyzékén is (121. tétel: „Aemilii probi vita”). A hazai alsó fokú oktatásban „egyszerű nyelvezete és épületes erkölcsi tartalma” miatt évszázadokon keresztül népszerű maradt, Debrecenben még Budai Ézsaiás is tanítani ajánlotta.⁸⁰³ Oktatási segédletként használhatta Plutarkhosz *Moralái*-át is (294. tétel).

lyel maga szövetségére mások közül külön magának ki-választotta”. (TOFEUS 1683, 476.)

⁸⁰¹ NAGYARI 2002, 128.

⁸⁰² DIENES 2002, 20.

⁸⁰³ KECSKEMÉTI 1993, 720–722.

A legszorosabban vett latin grammatikai stúdiumokhoz szükséges tankönyveket elkülönítve a héber, görög és más nyelvek tanulmányozásához használatos kiadványoktól, valamint a bibliafilológia egyetemi szintű könyvészetétől, mindössze néhány alapvető munka marad. Comenius volt a Kollégium tanulmányi felügyelője (paedagogarcha) Tofeus pataki tanársága idején (1651–1653),⁸⁰⁴ hatása több ponton kimutatható Tofeus könyvtárában. A kollégiumi oktatás megreformálójának új didaktikai módszertana alapján született a háromnyelvű *Janua* (241. tétel) és a magasabb szintű, retorikai vonatkozású részeket is tartalmazó *Atrium* (157. tétel).⁸⁰⁵ Ezt követi a „Donatusok” mellett nálunk is előszeretettel oktatott Priscianus klasszikus szerzők mintái szerint összeállított *Institutiones grammaticae*-ja (164. tétel), valamint a felekezettől függetlenül kedvelt „Alvári”: a jezsuita Emmanuel Alvarustól a *De institutione grammatica libri tres*, feltehetően valamelyik hazai bilingvis kiadása (302. tétel).⁸⁰⁶

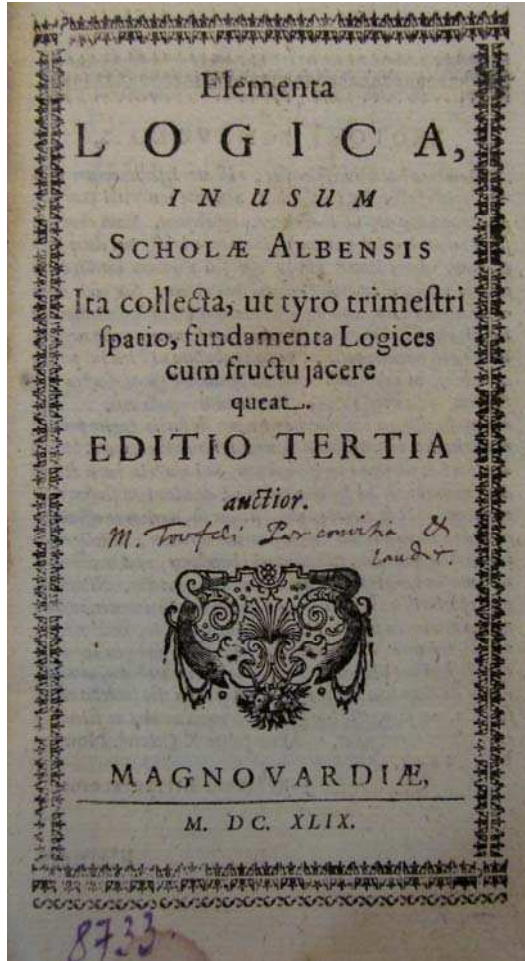
A retorika köréhez tartozik két szöveggyűjtemény: Démoszthénész beszédei (177. tétel), valamint a leuveni Erycius Puteanus (van den Putte) *Syntagma*-ja (171. tétel). Az előbbivel egybekötve őrzik Sepsiszentgyörgyön Lükurgosz *Leokratész ellen* írott beszédét, amelyet Melanchthon előszavával és beszédével együtt adtak ki.⁸⁰⁷ Iszokratész egyik munkája (329. tétel), Cicero leveleinek „Nova Editio”-ja (7. tétel), és a *Pro Archia poeta* (120. tétel), Johannes Stobaeus görög auktorok munkáiból válogatott szentenciái (314. tétel) mellett megtaláljuk Ramus Cicero leveleiről szóló kritikai előadásait, valamint a grammatikai, retorikai és dialektikai kommentársorozatának egyik darabját (225. tétel: *Scholae*). Theodorus Zvingerus bázeli humanista orvos *Theatrum vitae humanae* című, több ezer oldalnyi exemplumot tartalmazó kollektívájával (167., 310. tétel) a korszak egyik legnagyobb közhelygyűjteménye is felbukkan a lelkészi könyvtárban. Tofeus váradi tanársága (1650–1651) idején szerezhette Piscator retorikai és szónoklattani tankönyvének 1649. évi kiadásait (183. tétel). A két mű egy

⁸⁰⁴ DIENES–UGRAI 2013, 35–38.

⁸⁰⁵ BARTÓK 1998, 37–40.

⁸⁰⁶ *Uo.*, 27.

⁸⁰⁷ SzMKK 2681

23. kép: Bisterfeld tankönyve (TBK To-2064, saját fotó)

kolligátumban maradt ránk, kötés és marginálisok nélkül.⁸⁰⁸ Piscator tömör és a taníthatóság érdekében végletekig leegyszerűsített *Rudimenta rhetoricae*-ja Ramus retorikájából mindössze az elocutiót tartalmazta, ezt egészítette ki a *Rudimenta oratoriae*-ban az ékesszólás mű-

⁸⁰⁸ TBK To-2064.

vészetével.⁸⁰⁹ Kurta József Tofeus prédikációit elemezve úgy vélte, hogy azok a retorikai jellemzők alapján Melanchthon és Geleji Kátóna István elveivel rokoníthatók.⁸¹⁰

A logika területéről elsőként egy sepsiszentgyörgyi kolligátumot ismertetünk. Tofeus egybeköttette Bartholomäus Keckermann *Systema logicae* című népszerű munkáját a szerző által összeállított tabulákba foglalt kivonattal, valamint Franciscus Burgersdicius (Burgersdijck) leideni arisztotelianus professzor bevezetésével.⁸¹¹ Ez a kötet nem szerepel a jegyzéken, szemben Burgersdicius egy másik tankönyvével, amelyet „Dialectica”-ként vettek fel (152. tétel). Váradi tanárként jutott hozzá a Teleki Tékában őrzött Bisterfeld-féle 1649. évi váradi *Elementa logicá*hoz (183. tétel), Piscator említett munkáival egy kolligátumban.⁸¹² Az első Magyarországon megjelent rámista elemeket is tartalmazó logikai tankönyv említett kiadásához csatkozott még egy 22 levél terjedelmű fejezet a logika különböző tudományokban való használhatóságáról.⁸¹³

A csekély számú felsorolt munka alapján úgy tűnik, hogy a csiráiban felfedezhető arisztotelianus szerzők mellett hangsúlyosabb volt a rámisták jelenléte a trivium körében.

III. 5. 13. FILOZÓFIA

A 17. századi filozófiatörténet kitüntetett fejezete volt René Descartes filozófiájának megjelenése, elterjedése, valamint az ellene folytatott irodalmi küzdelem szétágazása. Ebben a folyamatban kiemelkedő szerep jutott a németalföldi universitasok professzorainak és hallgatóinak, elsősorban ők közvetítették az irányzatot Európa keleti felébe. A hazai recepció történetét kutatók Apácai Csere Jánostól

⁸⁰⁹ BARTÓK 1998, 117–118.

⁸¹⁰ KURTA 2011, 655–656.

⁸¹¹ SzMKK 5681. A kötet 1642-ben Nyíri Gergely tulajdonában volt. Eszerint Tofeus vagy Nyíri előtt, még diákként, vagy Nyíri után, már mint váradi tanár birtokolhatta.

⁸¹² TBK To-2064

⁸¹³ BARTÓK 1998, 86–89.

Apáti Madár Miklósig több református értelmiségi műveltségében kimutatták a filozófus hatását.⁸¹⁴

Tofeus Mihályt az 1673. évi radnóti zsinaton játszott szerepe miatt a karteziánus-ellenes ortodox párt tagjai között tartjuk számon. Zsoltármagyarázatos prédikációiban kifejtette a racionalizmusmal szembeni ellenérzéseit, az ide vonatkozó szövegrészletek javát Kathona Géza már közölte. Prédikációiban a filozófia leginkább az antikarteziánus szemléletének kifejezésében mérhető, ugyanakkor több szentenciát és életrajzot citált exemplumként (Anaxarkhosz, Hérakleitosz, Démoszthenész). A lelkész előbb „Carthesius athaismusa”,⁸¹⁵ majd annak módszere ellen szólt, mivel „azt taníttya, hogy mint mindenrül, ugy az Istenrül-is edgyszer kételkedni kell”.⁸¹⁶ Szavai egybecsengtek a németalföldi ortodox teológusok véleményével, akik hasonló okból vitatták Descartes módszerét.⁸¹⁷ Többször bírálta Cartesiust a geocentrikus világgép felváltásáért a heliocentrikussal,⁸¹⁸ majd más tudósokkal együtt (Copernicus, Galilei, Hobbes, Gassendi) azért, mivel a Teremtés művét el akarták venni az Úrtól.⁸¹⁹ A prédikátor itt Hieronymus Bignonius francia jogász Johannes Henricus Ursinus speyeri, majd regensburgi evangélikus lelkész *Novus Prometheus*-ában található leveléből idézett.⁸²⁰ A németalföldi ortodoxokhoz hasonlóan (Revius, Voetius) a Teremtés tekintélyét megtartó véleményét képviselte az anyagból és a mozgásból levezetett kozmológiával szemben.⁸²¹ Adolphus Godefridus Volusius nyomán azért

⁸¹⁴ Lásd pl.: TURÓCZI-TROSTLER 1961, I, 173–216; MONOK 1997, 297–305; SZENTPÉTERI 2007, 111–118; LACZHÁZI 2007, 119–126; OLÁH 2013a, 150.

⁸¹⁵ TOFEUS 1683, 48.

⁸¹⁶ TOFEUS 1683, 83.

⁸¹⁷ GOUDRIAAN 2013, 45–47.

⁸¹⁸ Lásd pl.: TOFEUS 1683, 110.

⁸¹⁹ „De mind az eget, mind a’ földet el-akarja venni, ez az istentelen világ az Isten-tül: Az eget a’ *Philosophusok*, a’ földet e’ világi hatalmasságok: Mind a’ régi mind a’ mostani *Philosophusoknak* tudományok azt mutattya: hogy ugy hitték, hogy az Isten nem teremtette az eget; hanem e’ világ örökké való. Illyenek: *Copernicus Galilaeus, Hobbes Gassendus Carthesius*. A’ mint ezt bővön le-írja *Hyeronimus Bignonius* [sic].” (TOFEUS 1683, 272.)

⁸²⁰ Lásd: Johannes Henricus URSINUS, *Novus Prometheus praeadamitarum plastes*, Francofurti, apud Christianum Hermsdorf, 1656, 163–165.

⁸²¹ GOUDRIAAN 2013, 47–51.

is kritizálta Cartesiust, mivel (szerinte) bizonytalan volt a lélek halhatatlanságát illetően.⁸²²

Az egyik csípős megjegyzése arra utal, hogy bár a maga területén elismerte a filozófia tekintélyét, a módszereit nem ítélte elfogadhatónak teológiai kérdésekben: „(a)’ mit az igaz Ratio mond az Isten felől igazak, de igen kevesek [...] az idvességre ezek csak olyanok, mint a’ fige fa levélből csinált Adám gatyája, metzitelenségének elfedezésére.”⁸²³ Tofeusra is illik Dienes Dénes Keresztúri Bíró Pálról megfogalmazott véleménye: „(e)z nem tudományellenesség, hanem csak a hit minőségi többlete a tudománnyal szemben, mert ez evilági, tehát mulandó, amaz pedig az örök élet záloga”.⁸²⁴ Ez a vélekedés tehát a 17. századi magyar teológusok körében nem tekinthető egyedinek, akár Keresztúri évtizedekkel korábban, a váradi Kollégiumban hallott szavait is visszhangozhatta Tofeus.

Kathona elemzését olvasva szinte meglepő, hogy Tofeus könyvtárában megtaláljuk Descartes legfontosabb munkáit. A peregrinációja előtt mindössze néhány évvel korábban, 1641-ben megjelent *Meditationes de prima philosophia* 2 példányát is megszerezte (98., 267. tételek). A jegyzék többszöri másolása miatt ejtett hibák ellenére is felismerhető a test és lélek kettősségéről érkező *De passionibus animae*, amelyet egybekötöttek a latin fordításban először 1644-ben megjelent *Discourse de la methode*-dal (229. tétel).⁸²⁵ Hozzájuk csatlakozik Henricus Regius utrechti orvosprofesszor 1646-os *Fundamenta physices*-e (290. tétel), az a karteziánus fizikai alapvetés, amelytől maga Descartes is elhatárolódott. Regius és mestere vitája még az Utrechti Egyetemen, a „karteziánus tűzfészekben”⁸²⁶ érte Tofeust. Hazaérkezését követően nem sokkal egy hosszabb polémia kezdeteként jelent meg Johannes Claubergius duisburgi tanár *Defensio Cartesianája*, a leideni Jacobus Revius által megfogalmazott kritika ellenében (65.

⁸²² TOFEUS 1683, 273. A Tofeusnál „Volzogius”-ként szereplő Volusiust Köpeczi Béla azonosította. Lásd: KÖPECZI 1975, 425.

⁸²³ TOFEUS 1683, 666.

⁸²⁴ DIENES 2001, 142–143.

⁸²⁵ A 229. tétel: „Possiones Castes [sic] et Disputationes”. A könyvet lejegyző személy a latin cím egy szavát ragadhata ki: *Specimina philosophiae, seu Dissertatio de methodo recte regendae rationis*.

⁸²⁶ BÁN 2003, 123.

tétel).⁸²⁷ Johannes de Raai a *Clavis philosophiae naturalis* lapjain már a karteziánus és az arisztotelianus filozófia közös nevezőjét kereste (345. tétel). A támogatók táborán belül megfogalmazott ellenvélemények egyikére is találunk példát: Regius emberi elméről szóló értekezésére érkezett válaszul a groningeni Tobias Andreae-tól a *Brevis replicatio reposita brevi explicationi mentis humanae* (324. tétel).

A fenti, nem túl bőséges, de célirányos gyűjtést feltételező karteziánus művekből álló csokorhoz mérhető kollekcióra találunk egy Tofeushoz hasonlóan az ortodox kálvinisták sorába számlált másik kortárs lelkészi gyűjteményben is. Bár Cartesius művei ott hiányoznak, Szathmárnémethi Mihály (1638–1698) kolozsvári esperes láthatóan felverte magát az új irányzatról és annak kritikájáról szóló olvasnivalóval: Johannes Cloppenburg, Petrus Gassendus, Henricus Regius, Jacobus Revius művei erről tanúskodnak.⁸²⁸

Nem csak Cartesius és követőinek munkái álltak Tofeus lelkészi könyvtárának polcain, mellettük az arisztotelianus filozófusokét is beszerezte, főként népszerű egyetemi tankönyvek formájában. Cornelius Martinus helmstadti lutheránus professzor Zabarella és Suárez hatását tükröző *Metaphysicája* (12. tétel),⁸²⁹ Johannes Magirus *Physiologiae peripateticae* című, kommentárokkal kísért, fél évszázad alatt tizenhétszer kiadott természetfilozófiája (243. tétel),⁸³⁰ valamint Arnoldus Verhel franekeri professzor tankönyve, az *Ideae Aristotelicae* (158. tétel). A *Margarita philosophica* (144. tétel) Gregorius Reischius karthauzi szerzetes 16. század elején megjelent enciklopédikus tankönyve vagy Andreas Reyherus gothai tanár hasonló munkája lehetett. Tofeus Németalföldön ezekből is tanulhatott.

A kora újkori atomista filozófusok közül Sebastianus Bassonus francia orvost említhetjük elsőként, aki a természetfilozófiáját Arisztotelész rendszere ellenében dolgozta ki, és hatással volt Cartesius, majd Regius filozófiájára is (38. tétel).⁸³¹ Őt követi Franciscus Vallisius, az alcalai egyetem orvosprofesszora, aki szintén egy természetfilozófiai munkával érdemelte ki Tofeus figyelmét (176. tétel).

⁸²⁷ REVIUS 2012, 4–5.

⁸²⁸ Lásd: CSORBA 2015e, 165–183.

⁸²⁹ CONDREN–GAUKROGER–HUNTER 2006, 59–61.

⁸³⁰ NEAL 2002, 12

⁸³¹ LÜTHY 2012, 151.

Az ókor filozófusai közül mindössze ketten vannak jelen, mindketten az újplatonikus iskolából: Porphyrius és Seneca opera omniája (327., 195. tételek).

A korszak filozófiai szakirodalmát tekintve meglehetősen szűk körből válogatott Tofeus. Elsősorban az egyetemi tanulmányai alatt meghatározó irányzatok, a karteziánusok és arisztotelianusok összecsapásának dokumentumait szerezte be a könyvpiacról. Szembetűnő, hogy Descartes jelentősebb műveiből igyekezett tájékozódni a kritikusan szemlélt irányzatról. A természetfilozófiai munkák mellett mindössze néhány, a 16. században újraaktualizált ókori filozófus munkássága érdemelte ki a figyelmét, Arisztotelész munkáinak nyoma sincs. A század első felének jellemző gondolkodói közül többen hiányoznak, így a heidelbergi Bartholomäus Keckermann és Clemens Timplerus, a marburgi Rodolphus Goclenius, valamint a Herbornból Erdélybe települő Alsted. „Ateizmusával” a század második felének lehangosabb filozófiai botrányát kiváltó Baruch Spinoza *Tractatus theologico-politicus*a (1670) látszólag nem érintette meg Tofeust, sem könyvtárában, sem prédikációiban nem találjuk nyomát az őt elítélő nyilatkozatoknak. Pedig Spinoza munkássága még olyan radikális karteziánusokat is válaszra készített, mint amilyen Tofeus barátja, Lambert van Velthuysen volt.⁸³²

III. 5. 14. NYELVEK⁸³³

A nyugat-európai társaiknál idősebb fővel külföldre induló magyar peregrinusok klasszikus nyelvi ismeretei felülmúlták a németalföldi diákság tudásának szintjét. Az „ékesszavú éneklőmadarak” latinban való jártasságára utalnak a Bán Imre által citált szatirikus sorok.⁸³⁴ A trivium tárgyainál elvégzett korábbi vizsgálatok kimutatták, hogy mindössze néhány tankönyv árulkodik Tofeus latintudásáról.

⁸³² Lásd: NYDEN-BULLOCK 1999, 47.

⁸³³ A fejezet részben megjelent: OLÁH 2016b, 51–62.

⁸³⁴ „Amint a madarak elhallgatnak, amikor egy ékesszavú éneklőmadár szólal meg, oly csönd támad közöttük, ha egy magyar deák társaságukba lép.” (BÁN 2003, 104–105.)

A szent nyelvek (héber, görög, latin) és a keleti nyelvek (káld, arámi, szír, perzsa), az arab, mint a közel-keleti kereszténység közvetítője és az iszlám nyelve, valamint az élő idegen nyelvek (angol, francia, német, török) egyaránt megtalálhatóak voltak Tofeus bibliotékájában. Hozzávéve ezekhez a poliglott szótárakban előforduló olasz és horvát részeket is, a magyarral együtt Tofeus Mihály könyveiben tizenöt különböző nyelvű szöveg bukkan fel. Jelenlegi ismereteink, vagyis az *Adattár* sorozatban kiadott források szerint a református lelkészek között az övé lehetett az egyik legjelentősebb, a nyelvek elsajátításához és használatához szükséges munkákat tartalmazó gyűjtemény.

Vegyük sorra először a kézikönyveket. Több poliglott szótárt is használhatott, elsőként a Verancsics Faustus által jórészt Calepinus tíznyelvű munkájából összeállított ötnyelvű *Dictionarium*t (39. tétel), amely mintegy 5.400 latin szót, és annak olasz, német, horvát, illetve magyar megfelelőit tartalmazta.⁸³⁵ Mivel a velencei nyomtatvány címlapja elhallgatta a szerző nevét, s csak a tipográfusé szerepelt rajta („apud Nicolaum Morettum”), így írhatták össze a művet Tofeusnál „Dictionarium quinque lingvarum Mureti”-ként. Nem hiányozhatott Verancsics forrásmunkája, Calepinus szótára sem, ám nem állapítható meg, hogy milyen nyelveket tartalmazó kiadást szerzett a lelkész (73. tétel).

A németalföldi peregrinusok héber nyelvben való jártasságára a Tofeus hazaérkezésekor külföldre induló Komáromi Csipkés György példáját említhetjük, akinek héber szónoklata és nyelvtankönyve is megjelent nyomtatásban.⁸³⁶ Tofeus bibliotékájából a Szentírás tanulmányozásához szükséges nyelvekhez kapcsolódó kötetek közül elsőként Valentinus Schindlerus wittenbergi hebraista ötnyelvű (héber, káld, szír, rabbinikus héber, arab) lexikonát, majd héber grammatikáját említhetjük (1., 49. tétel). Schindlerus *Lexicon Pentaglottona* a dési ferencesek könyvtárában található, az előzéklapokon Tofeus héber és latin bejegyzéseivel.⁸³⁷ Praktikus okokból költethették egy kolligátumba Johannes Habermann (Avenarius) héber- és Johannes Scapula lausanne-i tanár görög lexikonát (4. tétel).

⁸³⁵ RMNy 767

⁸³⁶ BÀN 2003, 107–108.

⁸³⁷ FRK 1171

A középkor végén még gyanúsán szemlélték a hebraistákat. A katolikus egyház a Vulgata elsődlegességét hangsúlyozva a kora újkorban megőrizte fenntartását a héber iratokkal szemben, az Alpoktól északra viszont a protestáns tudósok az egyetemek szabadabb légkörében belevetették magukat a szent szövegek eredetiben való tanulmányozásába.⁸³⁸ Amikor a kölni domonkosok (Johannes Pfefferkorn) a zsidó iratok elégetését javasolták, az ifjú Johannes Reuchlin az *Epistolae obscurorum virorum* című pamflettel válaszolt (115. tétel). Az Ószövettség nyelvének elsajátításához szükséges nyelvkönyvek közül többet is említhetünk: Michael Neander (Neumann) jeni professzortól az *Erotemata linguae Hebraicae-t* (8. tétel), az idősebb Buxtorftól a *Thesaurus grammaticus-t* (204. tétel), és a bibliafordító Franciscus Juniustól a *Grammatica Hebraeae linguae-t* (244. tétel). A negyedik, Victorinus Bythner oxfordi nyelvész héber nyelvtanát nem említi a könyvjegyzék, mivel a szerző egy bibliafilológiai művével együtt, a kolligátum második darabjaként köttették be, s csak a marosvásárhelyi példány vizsgálata során tárult fel (226. tétel).⁸³⁹ Az ötödik, Sixtinus Amama franekeri orientalista *Grammatica Ebraea Martino-Buxtorfianája* igazi öszvér-megoldást jelentett a tankönyvek között: mivel a szerkesztő nem volt teljesen elégedett az id. Buxtorf *Thesaurus grammaticus*-ának alaktanával, kiadta annak szintaxisát, kiegészítve a Petrus Martinus-féle nyelvtan megfelelő részével (260. tétel).⁸⁴⁰ A Teleki-Bolyai Könyvtárban őrzött orientalista munkákból összeállított kolligátumban találjuk meg a tübingeni Guilielmus Schickardus *Institutiones linguae Ebraeae* című munkáját is.⁸⁴¹ A keleti nyelvek között lévő harmóniát kutató munka címlapmetszetén a héber nyelvet megszemélyesítő, trónon ülő koronás nőalak jobbán arab és káld, balján szír és etióp viseletbe öltöztetett nők képviselik azokat a nyelveket, amelyekkel a szerző egyezést keresve összevetette a hébert. A lapszéleken Tofeus néhány megjegyzését olvashatjuk, mellyel részben korrigálta az olvasottakat.

⁸³⁸ BURNETT, S. G. 2012, 223–224.

⁸³⁹ TBK Bo–2477.

⁸⁴⁰ BURNETT, S. G. 2012, 115.

⁸⁴¹ TBK Bo-4244

24. kép: Schickardus héber nyelvi bevezetése
(TBK Bo 4244, saját fotó)

A héber nyelvészeti viták irodalma is megtalálható volt Tofeus bibliotékájában. A magánhangzók jelölése fölött kirobbant háborúskodás egyik résztvevője az idősebb Johannes Buxtorf volt, aki bázeli professzorként a maszoréta⁸⁴² szövegek kiadásával szerzett magának hírnevet. A korábban említett „Biblia rabbinicá”-ja (306. tétel) mellett Tofeus megszerezte a *Tiberias*-t is (202. tétel), az első, keresztényeknek szánt átfogó kommentárt a maszoréta apparátushoz. Buxtorf úgy vélte, hogy a magánhangzók pontozása egyidős a szent szöve-

⁸⁴² A héber „massorah”, hagyomány szóból. A Szentírás héber szövegének helyes írását és olvasását rögzítő jelrendszer. (*MaKatLex* VIII, 786.)

gekkel, vagyis a bibliai időkből származik.⁸⁴³ Vele szemben Ludovicus Cappellus (a sedani, később a saumuri akadémia tanára) az *Arvanum punctationis revelatum* lapjain úgy vélte, hogy a zsidók (mivel a héber számukra élő nyelv volt) a zsinagógai rítusokban nem használtak magánhangzókkal kiegészített szöveget, azokat csak később pontozták (153. tétel).⁸⁴⁴ Cappellus három évtizedes szövegkritikai kutatásait összegző *Critica sacra* megjelenése után mások mellett az (apját a bázeli egyetemen követő) ifjabb Buxtorf az *Anticritica, seu Vindiciae veritatis Hebraicae* lapjain indított újabb vitát Cappellus kritikai megjegyzéseiről (127. tétel).⁸⁴⁵ Cappellus *Arcanuma*, és az ifjabb Buxtorf egy azzal vitázó másik munkája (a *Tractatus de punctorum vocalium...*) egy kolligátumba kötve maradt ránk.⁸⁴⁶ Az előzéklapon olvasható bőséges jegyzetanyag arról tanúskodik, hogy Tofeust élénken érdekelte a téma: Schindlerus, Glassius, Buxtorf és Hottingerus ide vonatkozó munkáira utaló sorokat hagyott ránk. Részben Cappel volt a céltáblája Arnoldus Bootius németalföldi orientalista *Vindiciae, seu Apodixis apologetica, pro Hebraica veritate* című értekezésének, másrészt ugyanezen mű lapjain a konvertita oratorianus Johannes Morinust támadta a szamaritánus Pentateuchus régiségével kapcsolatban (325. tétel). Bootius egy Franciscus Taylорral közösen kiadott korábbi munkájában⁸⁴⁷ szintén Morinusszal tűzött össze, annak a Septuaginta új kiadásához (Paris, 1628) írott előszava miatt, mivel azt Morinus a (szerinte) hibás héber szövegek elé helyezte.

Mindebből egyértelművé vált, hogy a hosszúra nyúlt polémiák kiadványait Tofeus ismerte és hazatérése után is követte a nyelvészeti és bibliafilológiai kérdések fölött zajló eszmecsere. Számára az idősebb Buxtorf lehetett a legfőbb hebraista tekintély, könyvtárát gyarapította a több mint 2500 oldal terjedelmű *Lexicon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum*, amelyet apja halála után az ifjabb Buxtorf fejezett be és rendezett sajtó alá (315. tétel). A 319. tétel, a „Joh(annis) Buxt(orfi) Hebr(aicum) et Graec(um)” valamilyen félreértés folytán keletkezhetett, mivel nem ismerünk a szerzőtől görög-

⁸⁴³ SEBŐ 2008, 788.

⁸⁴⁴ PICK 1892, 165–170.

⁸⁴⁵ BURNETT, S. G. 2012, 123–124.

⁸⁴⁶ TBK Bo-3923

⁸⁴⁷ KvRef R 83270. *Examen praefationis Morini in Biblia Graeca de textus Ebraici corruptione, et Graeci auctoritate* (Leiden, 1636).

héber bilingvis kiadást, a gerincről a tartalomra utaló szavakból elferdített tétel mögött egy szótár-kolligátum állhatott.

Tofeus a prédikációiba időnként a héberből vett szavakat is át-
emelt, olykor etimologizálva. A zsolttárok szövegéből a héberben já-
ratlan hallgatóságának magyarázta a „Selah” (nota bene, jegyezd meg),
a „Halmuth labben” (Nábál ellen), a „Schaddai” (mindenre elégsé-
ges Isten), és a „Rachum” (szeretet, „mellyel az anya méhe, a’ kis *foe-
tuskát*, táplállya”) jelentését is.⁸⁴⁸ Könyvtárában ehhez elegendő szá-
mú héber lexikon állt a rendelkezésére, amelyeket a jegyzetanyag ta-
núsága szerint időnként forgatott is. A kisebb terjedelmű teológiai
értekezései viszonylag jelentős mennyiségű hebraisztikai anyagot tar-
talmaznak. Különösen a második váradí disputáció szövege⁸⁴⁹ ér-
demel figyelmet ilyen szempontból, amelyben kimutatható a Tofeus
könyvtárában meglévő szakirodalom használata.⁸⁵⁰

A görög nyelvtankönyvek közül az egyik legnépszerűbbet em-
líthetjük: Nicolaus Clenardus (Cleynaerts) *Institutiones*-ét (239. tétel),
kiegészülve a herborni Georgius Pasor számos kiadást megért új-
szövetségi görög–latin szótárával (235. tétel). Sajátkezű „typust” (ige-
ragozási táblázatot) szerkesztett továbbá egy görög Újszövetség vé-
gére 1660-ban, talán a korábban tanultak felfrissítésére, a Szentírás
eredetiben való olvasásához vagy tanításhoz készülődve.⁸⁵¹

Egy „Lexicon Syriacum”-ot a szír nyelv tanulmányozásához sze-
rezhetett be Tofeus, szerzője nem azonosítható (209. tétel). A keleti
nyelvek iránti érdeklődését jelzi a katolikus hitegyházi társulat, a
Sacra Congregatio de Propaganda Fide által kiadott keleti nyelvek
ábécéje (218. tétel) és a Thomas Erpenius-féle héber-, szír-, arab
nyelvtanok gyűjteménye (250. tétel).

Tofeus második váradí értekezésében elejtett megjegyzéséből tud-
juk, hogy Jacobus Golius leideni professzor óráin arabul tanult.⁸⁵² Volt
egy arab nyelvtana Thomas Erpeniustól, hozzákötte az általa magya-
rázott Locmann-fabulákhoz, végül egy perzsa bevezetése Ludovicus

⁸⁴⁸ TOFEUS 1683, 20, 249, 49, 192, 257, 408, 462,

⁸⁴⁹ TOFEUS 1650c, 10–15.

⁸⁵⁰ ZSENGELLÉR 2021, 15. (31. láb.)

⁸⁵¹ KURTA 2002, 445.

⁸⁵² „Apud Clariss. Praeceptorem Arabici mei studii, Jacobum Golium in Proverb.
Arab.” (TOFEUS 1651, 18.)

de Dieu-től.⁸⁵³ Az első nyomtatott török nyelvtan (grammatika, etimológia, valamint latin–török és török–latin szótár) Hieronymus Megiserus német történész és nyelvész munkájaként jelent meg 1612-ben Lipcsében (134. tétel).⁸⁵⁴ Az Oszmán Birodalom árnyékában élő erdélyi lelkész számára hasznos lehetett a hódítók nyelvének ismerete, Keresztúri Bíró Pál is praktikus okokból, a politikai-diplomáciai szerepre való felkészítés részeként tanította Bethlen Miklóst és társait törökül.⁸⁵⁵

Feltételezhetjük, hogy peregrinációjának három éve alatt Tofeus megismerkedett a holland-, a csatornán átkelve pedig az angol nyelv alapjaival is. Utóbbira a könyvtárában is találunk bizonyítékot: John Rider anglikán püspök angol–latin szótárát, amelyben addig szokatlan módon az élő nyelv megelőzte a latint (19. tétel). Holland munkát sajnos nem őrzött meg a lista, jegyzetei sem árulkodnak az ismeretéről. Találunk viszont egy „Grammatica Gallicát” (184. tétel), amely kiegészülve a korábban említett francia *Psalteriummal* arra utalhat, hogy gazdájuk érdeklődött a hugenották nyelve iránt. Elképzelhető, hogy a szerényebb becslések szerint is százezres tömegben Németalföldre menekült francia kálvinistákkal kapcsolatba kerülve ébredt fel az érdeklődése. Szerepe lehetett ebben Tofeus barátjának, Lambert van Velthuysennek is, aki 1642-től az utrechti hugenotta gyülekezet lelkészjelöltje volt.⁸⁵⁶ A hugenották templomait is látogathatták a peregrinusaink, az egyetemi városok többségében (Utrechtben, Leidenben, Groningenben) még ma is működnek a 16–17. században alapított gyülekezeteik.⁸⁵⁷ A korábban bemutatott bibliakiadások esetében könnyen lehetséges, hogy nem kizárólag a hitigazságok forrásaként, hanem a nyelvtanulás eszközeként is használta őket a tulajdonos. Tankönyvek és nyelvtanok hiányában különösen a párhuzamos hasábkban futó bilingvis szövegeket alkalmazhatták erre a célra diákjaink, kitakarásos módszerrel haladva előre a nyelvismeretben.⁸⁵⁸

⁸⁵³ TBK Bo-4244, Coll. 4–6.

⁸⁵⁴ MIŠKINIENĖ 2009, 212.

⁸⁵⁵ DIENES 2001a, 90–91.

⁸⁵⁶ VAN VELTHUYSEN 2013, 6.

⁸⁵⁷ GRESCH 2008, 142.

⁸⁵⁸ Csorba Dávid Debreceni Kalocsa János olasz eredetiből készített fordítása példáján kiemelte a hagyományostól eltérően használt Bibliák szerepét a nyelvtanulásban. Lásd: CSORBA 2015d, 7.

III. 5. 15. IRODALOM

Miskolci Csulyak Istvánnal szemben kevésbé ismerjük Tofeus Mihály irodalmi körökkel ápolat kapcsolatát. Könyvtára arra utal, hogy igényelte a színvonalas olvasnivalót ezen a területen is. A klasszikus irodalmi alapokon nyugvó kollégiumi oktatásban kiművelt értelmiségiek esetében természetesnek vehetjük a különböző antik auktorok megjelenését. Tofeus is forgathatta felüdülésként Homérosz görög-latin opera omniáját (206. tétel), Vergilius *Carmináját* (118. tétel), Euripidész tizennyolc fennmaradt drámáját Dorotheo Camillo latin prózai fordításában (190. tétel), valamint a Caesar és Pompeius háborúskodását megverselő Marcus Annaeus Lucanus *Pharsalia* című eposzát (332. tétel).

Aurelius Prudentius Clemens 4. századi ókeresztény poéta írásai a kora újkorban is népszerűek voltak, a himnuszait, mártírtörténeteit, polemikus munkáit tartalmazó gyűjteményt Tofeus is megszerezte (331. tétel).

A neolatin irodalom köréből példaként említhetjük az itáliai humanisták nyomtatott epistola-gyűjteményeit: Angelus Politianus és Aonius Palearius, valamint a jeles velencei nyomdászdynasztia két tagja, Aldus és Paulus Manutius leveleit (186., 193., 197. tételek). Hasonló gyűjteményeket a németalföldi humanistáktól is beszerezett: Lipsius válogatott leveleit és Josephus Justus Scaliger *Epistolae omnes* kiadását tanítványa, Daniel Heinsius szerkesztésében (238., 256. tétel). Tofeus a „maximus Scaliger” levelezésgyűjteményében megjelent egyik Isaac Casaubonushoz írott levelét idézi a *De perseverantia sanctorum secunda* lapjain.⁸⁵⁹ Robert Turner ingolstadti tanár epistola-kiadása zárja a sort (26. tétel).

A másik jellemző csoportot a szentenciagyűjtemények alkotják, elsőként a bizánci exuláns Michael Apostolius által összeállított görög-latin bilingvis *Paroemiae* (261. tétel). A Tofeus birtokában lévő kiadás a leideni Elsevireknél jelent meg 1653-ban Petrus Pantinus jegyzeteivel, Gregorius Cyprius görög nyelvű mondásaival együtt.⁸⁶⁰ Nem hiányozhatott a lelkészi gyűjteményből az egész 16. századi

⁸⁵⁹ TOFEUS 1650c, 24. (*Epistola XXXVII.*)

⁸⁶⁰ SzMKK 8352

paroemiológiát meghatározó Rotterdami Erasmusnak csak a 16. században legalább hatvanszor kinyomtatott *Adagiorum*ának valamelyik kiadása (18. tétel).

Erasmustól említhetjük még az először a Jacobus Faber Stapulensis (Lefèvre d'Étaples) által sajtó alá rendezett, a bázeli Frobenius-műhelyben, 1522-ben megjelent *Apologiae omnes*-ét, valamint Polydorus Vergilius itáliai reneszánsz költő *De inventoribus rerum*át (129., 71. tételek). Tofeus jegyzékén feltűnnek a korszak ünnepeelt verselői: Petrus Lotichius (Lotz) opera omniája és Johannes Owenus (Owen) epigramma-gyűjteménye (151., 347. tételek). Utóbbi Tofeus tanulmányai idején átlagosan 3–4 évente hagyta el a sajtót Németalföldön, jelentős hatást gyakorolva az ott időző peregrinusokra. Owen három epigrammájának fordítását (további három latin nyelvű közlése mellett) a Balassi–Rimay kötet verseit kiadvánnyá szerkesztő Szenci Kertész Ábrahámnak tulajdoníthatjuk (Várad, 1655). A gyűjtőmunka részese lehetett a váradai tanári-lelkészi kör, amelyhez nem sokkal korábban Tofeus is tartozott (1650–1651). A wales-i költő epigrammái kitüntetett helyet foglaltak el a peregrinációs albumokban is.⁸⁶¹ Nicolaus Reusnerus gyakran album amicorumként használt *Icones*-ében jeles férfiak rövid prózai életrajzát és epigrammával kísért képeit lapozgathatta a lelkész, talán ez a kötet szolgált album amicorumként a tanulmányai alatt (279. tétel).

Végül egyetlen magyar vonatkozású munkaként a história és irodalom határán egyensúlyozó Nicolaus Gabelmann császári történetíró *Monomachiae Hungaroturcicae carminum*át említhetjük, a Dobó Ferenc lévai várkapitány és az esztergomi török bég 1581. évi párbajáról tudósító históriás éneket (28. tétel).⁸⁶²

Terjedelmi okokból a teljesség igénye nélkül néhány jellemző példával illusztráljuk Tofeus munkásságának irodalmi vonatkozásait. Győri L. János megállapítása szerint a prédikációiba fabulákból (Aiszóposz, „Edgy Lopman nevü arabs”),⁸⁶³ szentek legendáiból (Szent Lő-

⁸⁶¹ Lásd: BARTÓK 1982, 632–637; MACZELKA 2014, 41–54.

⁸⁶² RMNy 618

⁸⁶³ Lokmannak tulajdonították az Aiszóposz meséinek arab változatából a 12. században összeállított mesegyűjteményt. Az arab nyelv részeként a debreceni Kollégiumban a 18. században is oktatták. Lásd: GÁBORJÁNI SZABÓ 1996, 84. Tofeus akár arab eredetiben is olvashatta a művet, lásd: TBK Bo-4244, Coll. 5.

rinc) és ókori mondákból (Dido, Midas) származó exemplumokat épített be.⁸⁶⁴ A XLVIII. zsoltárról írott prédikációjában Hadriánus császár közkedvelt epigrammáját citálta a *Historia Augustából*, majd meglehetősen darabos fordítást mellékel a latinban kevésbé járatos olvasók kedvéért:

„*Animula, vagula, blandula,
Hospes comesque' eorporis (sic!)*⁸⁶⁵
*Quae nunc abibis in loca?
Pallidula, rigida, nudula
Nec ut soles dabis jocos.*

*O! én édes nyájas bujdosó lelkecském, Testemnek
kedves vendége s' úti társa; Micsoda setét helyre, kietlen
puszta helyre, sárga helyre most mégy? semmi
mulatságot nem adsz, a' mint szoktál vólti.*⁸⁶⁶

Szörényi László szerint a lélekhez intézett búcsúvers első (rész)fordítója Pálóczi Horváth György volt, magyarítása a *Természetnek és kegyelemnek oskolája* című fiziko-teológiai munkájában jelent meg (Győr, 1775).⁸⁶⁷ Tofeus közel egy évszázaddal megelőzte nyomtatásban Horváth munkáját, emellett prédikációjába ágyazva interpretálta is az ötsorost. A LXXXVIII. zsoltárnál a kora keresztény „*Claudianus Poëta*” sorait idézte „(a)maz istenfélő *Theodosius* Császár” csodás megsegítéséről, ezúttal elhagyva a fordítást.⁸⁶⁸

Tofeus nem szenvedhette „amaz útálatos hazug historiákat, Argirusét, Lucretiájét, Giscardusét”, s azokat, akik a Bibliával szemben azokat „árúltattyák, olvastattyák, olvassák, gyönyörködnek benne”.⁸⁶⁹ A 16. század második felében virágkorukat élő széphistóriák kalandos és szerelmi történeteket kínáltak az anyanyelvű olvasókö-

⁸⁶⁴ GYÓRI 2015b, 85.

⁸⁶⁵ Nyomdahiba, helyesen: „corporis”

⁸⁶⁶ TOFEUS 1683, 243.

⁸⁶⁷ SZÖRÉNYI 2011, 96.

⁸⁶⁸ „O nimium dilecte Deo, cui militat aether,
Et conjurati veniunt ad classica venti.” (TOFEUS 1683, 475.)

⁸⁶⁹ TOFEUS 1683, 783. Idézi: DÉZSI 1898, 376.

zönség számára, jelentős részben itáliai szerzők (Petrarca, Boccaccio, Aeneas Sylvius Piccolomini) műveiből építkezve.⁸⁷⁰ Ezek a kiadványok váltották ki a hallgatóságát építeni igyekvő Tofeus ellen-szenvét, akiről Csorba Dávid okkal feltételezte, hogy maga is forgatta a fejedelmi udvarban népszerű olvasmányokat.⁸⁷¹ A klasszikus auktorokon, humanista leveleken, neolatin költőkön és szentencia-gyűjteményeken kierelelt ízlésű lelkész szóhasználata az öncélú gyönyörködtetés (delectare) ellen irányult, szembeállítva azt a bibliai tanítással (docere), így az említett széphistóriák „hazug” volta (fikció, res ficta, fabula) ütközött össze a „lött dolgok”-at (valóság, res gesta, historia) hordozó Szentírással. Bár Czintos Emese és mások kutatásai szerint a szerzők saját korukban tematikai alapon nem különítették el egymástól a históriás énekek különböző csoportjait (sőt, igyekeztek valóságnak feltüntetni a fiktív históriák hátterét),⁸⁷² Tofeus itt kifejezetten a széphistóriák ellen intézett támadást. A többnyire ószövetségi történeteket megelevenítő tanító célzatú bibliai históriák ellen aligha lehetett kifogása.

Véleményével nem volt egyedül, a protestáns prédikátorok közül többen kárhoztatták a széphistóriákat. Bornemisza Péter szerint „hazugsagnac halgatasara, es hitsagos [= *hívságos*] mulatságra vagyodnac mindennec fülei”, többek között „álnokul költöt fabulákra Király fia kis Miklosrol, Poetac Óriásiról, Apolloniusrol, es egyéb hitsagrol”.⁸⁷³ Újfalvi Imre is irtani igyekezett a virágénekeket és a szerelmi tárgyú széphistóriákat.⁸⁷⁴ Mikolai Hegedűs János a kevés számú működő magyar nyomdát panaszolva feltárta, hogy „a’ mellyek vagynakis, tsak a’ sok rosz historiák fabulák es t. kelnek belöllök” kegyes olvasmányok helyett.⁸⁷⁵ Medgyesi Pál azt ajánlotta híveinek, hogy „az sok gaz Historia, Kártya, Os-tábla” helyett a Szentírás ol-

⁸⁷⁰ CZINTOS 2013, 106–122.

⁸⁷¹ CSORBA 2014b, 141–142.

⁸⁷² Lásd: CZINTOS 2013, 23–31. A szerző rámutatott a korábbi hármas tagolás (történeti énekek, széphistóriák, vallásos históriák) gyengeségére, ugyanakkor (egykorú terminus hiányában) maga is kénytelen volt a „széphistória” műfajmegjelölést alkalmazni a szerelmi vagy regényes történeteket elmesélő szöveg-osztályra.

⁸⁷³ Idézi: TARNÓC 1967, 297.

⁸⁷⁴ KLÁNICZAY 1958, 164.

⁸⁷⁵ MIKOLAI HEGEDŰS 1648, *5r–v.

vasásával töltsék az időt.⁸⁷⁶ Szatmárnémeti Mihály megintette azokat, akik a Szentírás olvasásával és a Krisztus életéről való elmélkedéssel szemben például a vendégeskedésben, cifrázkodásban, „jádzásokban” és a „külső historiáknak olvasásában” látták az ünnepre való készület lényegét.⁸⁷⁷ A század végén még Tótfalusi szemére is azt vetették a bírálói, hogy maga is „csak olyan apróságot, *Argirust, Tékozlót, Aszonyokról* való s egyéb hiábavaló historiákat” nyomtatott „derék könyvek” helyett.⁸⁷⁸

Tofeus irodalmi érdeklődését tekintve elmondhatjuk, hogy szerény, de átfogó gyűjteményt állított össze, néhány klasszikus auktor és egy ókeresztény szerző mellett a neolatin irodalom több jeles alakjának műve szerepelt a jegyzékén.

III. 5. 16. TÖRTÉNELEM ÉS EGYHÁZTÖRTÉNET

Tofeus az antik történetírók művei közül megszerezte Hérodotosz görög-perzsa háborúkat megörökítő munkáját, Suetonius (Julius Caesartól Domitianusig ívelő) császáréletrajzait, Plutarkhosztól a *Párbuzamos életrajzokat* (258., 23., 288. tételek). Ismerte Josephus Flavius munkásságát, valamint a pszeudo-Hegeszipposz által *A zsidó háborúból* összeállított latin nyelvű átdolgozást is. Erről a Sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium Könyvtárában őrzött Josephus Flavius-példány mellett egy nagyenyedi kolligátum bejegyzései tanúskodnak (224., 105. tételek).⁸⁷⁹ A kötet tartalmára vonatkozó megjegyzései mellett kétségbe vonta, hogy a szöveg Hegeszipposz idején keletkezett (Kr. u. 2. sz.), ehelyett Konstantin uralkodását követő időszakra datálta.⁸⁸⁰ A történészek ma is a 4. századra kelteznek.

A prédikációiban az ókori történelem alakjai közül a római császárkor szereplői mellett (Julius Caesar, Augustus, Tiberius, Caligula, Corvinus Messala, Manlius római konzul), Nagy Sándor, Mithridatész

⁸⁷⁶ Lásd: MEDGYESI 1645, 81.

⁸⁷⁷ SZATMÁRNÉMETI 1675, 111–112; Idézi: CSORBA 1998, 114.

⁸⁷⁸ JAKÓ 1974, 214. Idézi: DÉZSI 1898, 376.

⁸⁷⁹ Lásd: SzMKK 3303, BGDK Th 158; GORDÁN 2018b, 36–44.

⁸⁸⁰ „Egesippi historia no[n] est tam antiqua ut Titulus mentitur. Nam ex libr[is] 3. c. 5. certo colligere licet libros illos post tempora Constantini conscriptos esse.”

és Nagy Konstantin tűnnek fel. Gyakran élt ókori mitológiai elemekkel, szívesen tért vissza (például a bűnök ostromozásánál) a bűnösöket szerető és nem büntető római istenek példájához (Vénusz, Jupiter, Mars, Bacchus), de emlegette a fogadalmukat megszegő, elevenen eltemetett Vesta-szüzeket is.⁸⁸¹ A görögök és rómaiak vallásával összevetve egyenesen primitívnek látta az egyiptomi hitvilágot, mivel „az ökröt, pár(!) hagymát, földnek férgeit, *crocodilust*, s’ tiszteséggel légyen szóm, a’ ganéjban termő s’ lakó bogarat-is imádták”.⁸⁸² Ismereteinek forrásául részben Natalis Comes említett *Mythologiája* szolgálhatott (132. tétel). A késő reneszánsz klasszikus mitológiai kézikönyve népszerűségéből nem vesztve 1568-tól másfél század alatt, egyre bővülő terjedelemmel összesen huszónhét szer jelent meg, Tofeus lelkészársai közül Alvinczi Péter és Prágai András is forgatta.⁸⁸³

A középkorból két munkát sorolhatunk fel: a bizánci Agathias *De bello Gotthorumát*, melyben a gót háború 552 és 558 közötti eseményeit dolgozta fel (317. tétel), egy másik pedig a pápaság és a császárság harcába enged betekintést (81. tétel). II. Frigyes kancellárja, Petrus de Vinea *Querimoniájának* szinte érintetlen példányát napjainkban a Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzik.⁸⁸⁴ Ahogyan a könyvtárban, úgy a prédikációiban is sokkal szegényesebben jelent meg a középkor: mindössze Phocas bizánci császár, III. Ottó és Tamerlan jelzik a korszakot.⁸⁸⁵

Válogatott a rendkívül népszerű és terjedelmes világtörténetek közül: megszerezte Paulus Orosius 5. században keletkezett *Adversus paganos historiarum libri septem* című munkáját (33. tétel), Jacobus Philipus de Bergamo (Foresti) ágostonos szerzetes középkori krónikájának egyik kiadását (312. tétel: *Novissime historiarum omnium repercussiones*) és Johannes Nauclerusnak a világ teremtésétől az 1500-as évig terjedő áttekintését (67. tétel). Paolus Jovius *Historiarum suae aetatis libri XIV*

⁸⁸¹ TOFEUS 1683, 224, 447, 534, 543, 549, 643, 668, 857.

⁸⁸² TOFEUS 1683, 669–670.

⁸⁸³ MULRYAN 1981, 272–274; FAZEKAS 2006, 187–189.

⁸⁸⁴ TBK To-585

⁸⁸⁵ Tamerlan sátrainak és Phocas lázadásának exemplumát Dömötör is regisztrálta. Az előbbi Luther nyomán válhatott a protestáns hagyomány élő részévé, az utóbbinál a lényeg kiemelésére hívta fel a figyelmet. Lásd: DÖMÖTÖR 1992, 352, 131–132.

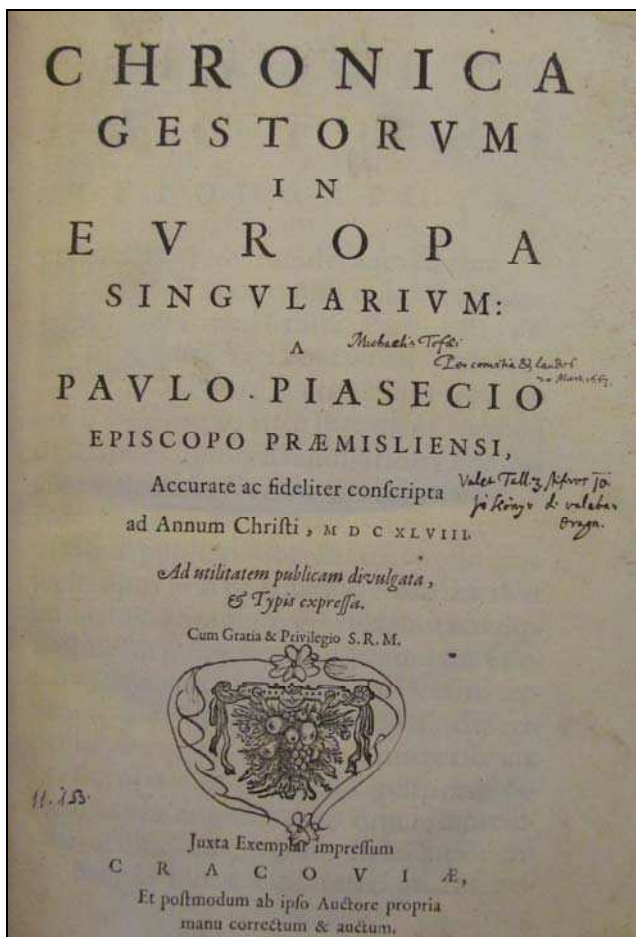
című írásában olvashatott többek között a Hunyadi család tetteiről, ezért is érdekelhette a kötet (191. tétel). Az előbbieknél korszerűbb kiadványnak számított a német teológus-történész Johannes Cluverius vaskos munkája, a *Historiarum totius mundi epitome* (88. tétel), amely csak Tofeus életében megért legalább 8 kiadást. Végül megemlíthetünk egy közelebről nem azonosítható „Theatrum Historicum”-ot, amely Johannes Ravisius Textor, Matthaeus Tympius vagy Christophorus Helvigius munkája is lehetett volna, ám valószínűbb, hogy a református körökben népszerű Christianus Matthaeus négy monarchia történetét tárgyaló művét rejti a leírás (102. tétel). Editio princepsé éppen Tofeus peregrinációja idején jelent meg az Elsevireknél (1648).

Több földrajzi terület és nemzet históriáját összefoglaló munkát is felsorakoztathatunk. A legfrissebb közülük Paulus Piasecius (Piasecki) przemysli püspök Európa-története volt, amely Báthori István 1571. évi fejedelemmé választásától az angol polgárháború 1644. évéig terjedően ismertette az eseményeket (74. tétel). A Teleki–Bolyai Könyvtár kincsei között őrzött Piasecius *Chronica gestorum in Europa singularium* 1663. március 20-án került a lelkész tulajdonába 3 tallérért és 10 stuiverért. Előzéklapján és a marginálisokban a lengyel, dán, svéd, erdélyi, török és német birodalmi történeésekről készített jegyzeteket. „[S]okszor megh olvastam” – vallotta az egyikben. A legértékesebbek a magyar vonatkozású részekhez csatlakozó marginálisok. A lelkész „kiszólásai” Báthory Zsigmond, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Kemény János fejedelmek idején történekekkel kapcsolatos véleményéről árulkodnak.⁸⁸⁶ A munka közkézen forgott Erdélyben, „Piasecius lengyel historicus” művét Cserei Mihály is számba vette a történeti olvasmányai között Tofeus után néhány évtizeddel.⁸⁸⁷

A kelet-európai államok históriái közé sorolhatjuk Johannes Herburtus de Fulstin Lengyelország-történetét (41. tétel). Marquardus Freherus heidelbergi diplomata és történész a *Germanicarum rerum scriptores varii* lapjain eredeti forrásokat közölt a német történelemből, köztük néhány addig kiadatlan krónika szövegét is (163. tétel). A harmincéves háború első évtizedét dolgozta fel Julius Bellus álnéven Michael Casparus Lundorpius német historiográfus a szemet gyö-

⁸⁸⁶ TBK Tf-854b

⁸⁸⁷ Lásd: CSEREI 1983, 49.

25. kép: Piasecius Európa-története (TBK Tj-854b, saját fotó)

nyörködtető rézmetszetekkel gazdagon illusztrált *Laurea Austriaca* című munkájában (5. tétel). Az Oszmán Birodalom közelsége, az állandó veszélyérzet tehette fogékonyabbá lelkészsünket Philippus Lonicerus *Chronicorum Turcorum*-a iránt, a más szerzők műveiből válogatott munka útleírásokat és népszokásokat is megörökített (97. tétel). Szintén a keleti térség múltjába kalauzolta el olvasóját Christophorus Besoldus Konstantinápoly-, valamint az itáliai exuláns Pet-

rus Bizarus (Bizzarri) Perzsia-története (44., 246. tételek). Utóbbi címlaptalanul, csonkán jutott a lelkész tulajdonába.⁸⁸⁸ Hieronymus Benzonus itáliai konkvisztádor a 16. század közepén tett dél-amerikai utazását örököltette meg *Novae novi orbis historiae* című munkájában, amely századokon keresztül meghatározó forrása volt az Újvilág iránt érdeklődőknek (10. tétel).

A kortárs nemzetek története közül a „szegényekkel való könyörületlenség” miatt romlásra jutott Lengyelországról, a harmincéves háborúval sújtott Csehországról, majd Angliáról, végül az Isten ismerete nélkül élő amerikai pogány indiánokról szóló példázatokot illesztett Tofeus a prédikációiba. Utóbbiakat feltehetően Benzonus idézett műve, a korábbiakat pedig a korábban felsorolt történeti munkák nyomán.⁸⁸⁹

Tofeus bibliotékájának numizmatikai szempontból is izgalmas darabja volt Hubertus Goltzius festő és grafikus *Imagines et vitae imperatorum Romanorum* (126. tétel), melynek lapjain régi érmékről másolt római császárok arcképeiben gyönyörködhetett Julius Caesartól Nagy Konstantinig. A verssel és rövid életrajzzal kísért portrékból összeállított mű ezzel a címvariánssal egyedül a leideni Plantin műhelyben jelent meg 1599-ben. A történelmi segédtudományok legősibb ága, a kronológia is foglalkoztatta a lelkészt. Abraham Bucholcerus munkái a 16. század utolsó harmadától a 17. század végéig megőrizték népszerűségüket, Tofeus kettőt is tartott a könyvtárában: egy praktikus bibliatörténeti- és egy egyetemes történeti kronológiát, amely a Teremtéstől a zsidók babiloni fogságából való szabadulásáig rögzítette az eseményeket (252. tétel: *Isagoge chronologica*, 282. tétel: *Chronologia*). Josephus Justus Scaliger arab, héber és szamaritánus szövegekkel tűzdelt *De emendatione temporum* az antik államok kronológiáját összevetve kísérelte meg rendezni az ókortörténet alapjait (307. tétel).⁸⁹⁰

A magyar historikusok közül többen szerepelnek Tofeus jegyzéken. Nem hiányozhatott Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum decadae*

⁸⁸⁸ KvRef R 81980. A lapszéli bejegyzések nem Tofeus kézvonását őrzik, egy utalás szerint a kötet korábbi, Bethlen-kori tulajdonosától származnak, akinek szentenciaszerű kiemelései és a „mostani fejedelmek”-re vonatkozó észrevételei azt sejtetik, hogy államelméleti-etikai szemüvegen át olvasta a munkát.

⁸⁸⁹ Lásd pl.: TOFEUS 1683, 82, 717, 401, 418, 432.

⁸⁹⁰ OLÁH 2013a, I, 150.

des-ének valamelyik kiadása, ugyanakkor a tételhez fűzött „et varii authores Compacti” arra enged következtetni, hogy mellette további, a magyarság történetét feldolgozó művekkel számolhatunk (60. tétel). Elképzelhető, hogy a Bonfini munkáját 1608-ig folytató Istvánffy Miklós históriájának első kiadását (Köln, 1622) köttette az előzőhöz Tofeus. Mivel csak a 19. században jelent meg először nyomtatásban, így kéziratos másolatban juthatott hozzá Somogyi András belső-szolnok vármegyei nótárius munkájához, amely Magyarország és Erdély történetének 1490–1606 közötti időszakát dolgozta fel (280. tétel). A lelkész a Szent Istvántól II. Rudolfig történeteiről tájékozódhatott Gaspar Ens *Rerum Hungaricarum historiájából* (281. tétel). Végül egy olyan kötettről kell szót ejtenünk, amely hiányzott a hagyatékból az összeírásakor, ám egy Teleki Mihályhoz írott levélben Tofeus maga említi, hogy Bécsből Szatmárra hozatta. Pethő Gergely *Rövid magyar cronicájának* 1660. évi bécsi kiadását a lelkész ajánló sorai nyomán a „szegény Zrínyi Urnak”, azaz a levél születésekor immár 8 éve halott Zrínyi Miklósnak tulajdonították, ám valószínűbb, hogy a horvát bán mindössze a kiadatásában vállalt szerepet.⁸⁹¹ A jegyzékről azért hiányozhat, mert az említett levél írásakor is éppen „Kende Gabor Uramnál vagyon Huszton”,⁸⁹² s talán nem került vissza Tofeushoz.

A magyar történelem viszonylag ritkán vált a prédikációiban példázat tárgyává – Bethlen Gábor, az Illésháziak és Várad elvesztése kivételével.⁸⁹³ Az ifjabb Rákóczi fejedelem balsikerű lengyelországi hadjáratát követő erdélyi kataklizma, az 1657. év nemzeti történelmi toposza (Medgyesi Pál, id. Köleséri Sámuel és Komáromi Csipkés György után)⁸⁹⁴ a fejedelmi udvarban is applikálható volt. Egyszer a sorsával meg nem elégedő ember, másszor az Isten büntetéseként elszenvedett háborúk exemplumaként elevenítette fel Tofeus.⁸⁹⁵

Az általa összegyűjtött, Magyarország történetére vonatkozó irodalom ugyan terjedelmesebb a Miskolci Csulyakénál, ám nem vete-

⁸⁹¹ *Uo.*, 285–300.

⁸⁹² NAGY L. 1998, 285.

⁸⁹³ TOFEUS 1683, 576–577.

⁸⁹⁴ Lásd: CSORBA 2005b.

⁸⁹⁵ TOFEUS 1683, 46, 616.

kedhet a Csereinéi felsoroltakkal.⁸⁹⁶ A történetírók közül Ammianus Marcellinus, Titus Livius, a bizánci Prokopiosz, a francia vallásháborúk krónikása, Thuanus,⁸⁹⁷ Bonfini és Zsámboky János forrásként szerepelnek *A' Szent Soltárok resolutioja* szövegében. Az idézett auktoroknak csak kisebb része található meg Tofeus jegyzékén, ismeretei jóval szélesebb körűek voltak a könyvtárában foglalt köteteknél.

Az egyháztörténeti kínálatot böngészve Tofeus Nagyenyeden őrzött kolligátumában, Josephus Flavius munkájához kötve találjuk az *Ecclesiasticae historiae auctores* című Frobenius-féle gyűjteményes kiadást, amelyet Eusebius, Rufinus és mások munkáiból állítottak össze, jórészt Wolfgangus Musculus és Joachimus Camerarius magyarázataival. Lelkészünk gyakran forgatta a kötetet, több lapszéli megjegyzést tett a kötetben, az előzéklapon mutatókkal emelte ki a figyelmét felkeltő fontosabb helyeket, időnként polemikus céllal. Korábban az Érmelléken járt kézről kézre a gyűjtemény.⁸⁹⁸

Időrendben másodikként említhetjük Niképhorosz Kallisztoz Xanthopulosz konstantinpolyi historikus munkáját a 7–10. század közötti időszakról (104. tétel). Melanchthon népszerű Luther-életrajza (221. tétel) mellett megtaláljuk a protestánsok által nagyra becsült Johannes Sleidanusnak a wittenbergi történelemszemléletet közvetítő *De statu religionis et reipublicae* című reformációtörténeti munkáját (10. tétel). Georgius Hornius leideni professzor átfogó *Historia ecclesiastica et politicája* (137. tétel) kettős célt szolgált. Jelentős részben az egyház történetét tárgyalta a Teremtéstől saját koráig, kisebb részben pedig egyetemes történeti kronológiát közölt országonkénti beosztással. Érdekessége, hogy a tizenkettedrét alakú editio princeps csak 1665-ben jelent meg, így Tofeus már udvari lelkészként juthatott hozzá. A jezsuita Jacobus Salius a 6 folio kötetből álló *Annales ecclesiastici Veteris Testamenti* szövegét Baronius kardinális jeles *Annales*-ét alapul véve, az abban tárgyaltakat megelőző időszakra (a Teremtéstől Krisztus születéséig) dolgozta ki (201. tétel).

Érdekes színfoltja Tofeus gyűjteményének a magyarországi domonkosok újjászervezőjének, Sigismundus Ferrarius bécsi kiadású

⁸⁹⁶ Lásd: CSEREI 1983, 49–50.

⁸⁹⁷ „Chuanus [sic] nevü historicus Ur”. (TOFEUS 1683, 88.)

⁸⁹⁸ BGDK Th 158. GORDÁN 2018b, 36–44.

provincia-története (222. tétel), amelyet a lajstromát másoló Técsi János vagy az őt másoló Koncz József a hosszabb leírás miatt két tételként tüntetett fel. Lelkészünk nem csupán a zsidó és keresztény egyházak története iránt érdeklődött, de megtaláljuk a jegyzékén a zürichi Johannes Henricus Hottingerus először 1651-ben megjelent *Historia orientalis*-át az iszlám hit eredetéről, történetéről, dogmáiról és szektáiról (196. tétel). A *chronologia sacra* részeként forgathatta Tofeus Beniamin Tutelensis (Binyamin ben Yonah) 12. századi zsidó világotutató *Utazások könyvét* (292. tétel). A Mediterráneumot és a Közel-Kelet egy részét beutazó rabbi megörökítette a különböző országok adottságait, a városok és népek jellemzőit, szokásait, hagyományait.⁸⁹⁹ Feltűnő jelenség, hogy a zsolttárprédikációiban a klasszikus egyháztörténeti szerzők műveinek használata sokkal kevésbé kimutatható, mint a világiaké.⁹⁰⁰

Tofeus Mihály a prédikációiban gazdag történelmi exemplumanyagot sorakoztatott fel a hallgatóság és az olvasó meggyőzésére, a „külső históriák” (vagyis a nem bibliai történetek) és egyháztörténeti vonatkozású elemek jelennek meg a Szentírásból vett példázatok után a leggyakrabban. Könyvtára bőséges forrást jelentett, szívesen olvashatta a historikusok köteteit. Zsolttárprédikációiban számtalan alkalommal szerepel a wittenbergi történelemszemlélete alapjául szolgáló négy monarchia exempluma; mint az istentelenség országainak példái. Különösen gyakran a negyedik, amelynek a translatio-elmélet szerint egyenes ági örököse volt a Habsburg-ház, „mert noha mind-egyik monarchia bestia fenevad volt; de mindegyiknél kegyetlenebb ez az utolsó vas fogu rettenetes fene vad, a’ ki mindent meg-észik, s’ a’ mit meg nem ehetik, lábával-is el tapodgya.”⁹⁰¹ Kathona Géza Tofeus történelemképének elemzését *A’ szent Soltárok resolútiója* alapján végezte el. Az általa ortodoxnak nevezett, Szent Ágostonig visszanyúló gyökerekből táplálkozó wittenbergi történelemszemléletet Melanchthon közvetítésével ismerhették meg a magyar protestán-

⁸⁹⁹ KASHANI 1992, 35–36. (Benedictus Arias Montanus nyomán Constantijn L’Empereur rendezte sajtó alá latin-héber bilingvis szöveggel.)

⁹⁰⁰ Mindössze egy alkalommal hivatkozik az „Eclésiastica históriák”-ra: TOFEUS 1683, 814.

⁹⁰¹ TOFEUS 1683, 41, 83, 113, 223, 241–242, 251, 264–265, 395, 637.

sok. Eszerint az isteni üdvtörténet részeként értelmezett történelem folyását az Úr közvetlen beavatkozása irányítja, a nagy történelmi események (háborúk, járványok, szerencsétlenségek, természeti károk) a bűnökre következő büntetés nyilvánvaló jeleként érkező csapások, megannyi megtérésre ösztönző eszköz.⁹⁰² Az elmélet a „Dániel könyve 7. és 12. fejezete, valamint a XC. zsoltár rabbinikus értelmezése szerint az Illés-jóslat keretei közt a négy transzcendens birodalom (babiloni, perzsa, görög és római) uralma alatt a hat teremtnapnak megfelelően hat 1000 éves napra, tehát összesen 6000 évre szorítja össze a világ és az emberiség életkorát olyformán, hogy a római birodalom mandátumát a «translatio»-elmélet alkalmazásával saját koráig hozza le».⁹⁰³

Tofeus első németalföldi disputációja, a Voetius elnökletével születtett *De translatione imperii a Graecis ad Francos* lapjain is erről értekezett, de „sokat tanulhatott e téren frankekeri professzorától, Coccejus Jánostól is, aki az Ótestamentum rabbinikus értelmezéseit felette nagyra becsülte, és az Illés-jóslat szövegét is közreadta héber-latin bilingvis szöveggel».⁹⁰⁴ Kathona ebből a végítéletet váró szemléletből eredezteti a zsoltáros prédikátor türelmetlen próféta szigorát is. Az említett értekezést az elnöklő Voetiusnak tulajdoníthatjuk, a respondens Tofeusra a tételek nyilvános védeése hárult. A népszerű protestáns nemzeti történetkoncepció az ószövetségi zsidósággal vont párhuzammal magyarázta a magyarság megpróbáltatásait.⁹⁰⁵ Kálvin ugyanakkor kritizálta a rendszer zártságát, elvetette a translatio-elméletet (úgy vélte, hogy a négy birodalom mindössze Krisztus eljöveteleig tartott), a törököt sem vélte az isteni kijelentésre visszavezethető apokaliptikus büntetésnek, azaz számos meghatározó összetevőt negligált.⁹⁰⁶ Ezen a ponton a magyarországi reformáció wittenbergi gyökereit tapinthatjuk ki, az elméletet a Károlyi Gáspárt

⁹⁰² NAGYARI 2002, 132. A látásmód Tofeus prédikációinak megjelenésekor élte végnapjait, a Török Birodalom visszaszorulásával és Erdély viszonylagos függetlenségének elvesztésével megváltozott hermeneutikai szituációban átalakult az irodalmi gondolkodás is. Lásd: *Uo.*, 141.

⁹⁰³ KATHONA 1987, 404.

⁹⁰⁴ *Uo.*, 404–405.

⁹⁰⁵ GYÓRI 2015d, 26–27.

⁹⁰⁶ KATHONA 1943, 40–42.

megelőző évtizedektől Apafi Mihály fejedelemségének végéig számtalanszor applikálták a bekövetkező események magyarázataként.

A wittenbergi szisztéma, valójában pedig a Német-Római Birodalom teológiai legitimációja ellen indított támadást Jean Bodin a *Methodus ad facilem historicarum cognitionem* (1566) lapjain. Nem csak Bodin szakmunkája, hanem a századokig a „legfontosabb református edíciónak tekinthető” Junius–Tremellius-féle Ószövetség, és Amandus Polanus Dániel-kommentárja is a profetikus látásmód lebontására tett kísérletet.⁹⁰⁷ Tofeus prédikációiban nyoma sincs Bodin vagy Polanus munkáinak, ugyanakkor a *De translatione imperii...* című értekezésben a praeses professor, Voetius többször is idézte mind a *Methodus*-t, mind a vele szemben érvelő wittenbergi Matthaeus Dresserus vonatkozó traktátusát.⁹⁰⁸ Tofeus már a vitázó felek álláspontjának ismeretével érkezett haza, volt választási lehetősége a különböző nézőpontok között.

A wittenbergi történelemszemlélet és a hozzá kapcsolódó toposzok működtetése mellett érvként szolgálhatott az is, hogy Bodin és követői veszélyes vizekre eveztek. Rendszerükben ugyanis a nemzet elvesztette „kitüntetett eszkatológiai pozícióját”, a kiválasztottság és az összetartozás érzését adó (Tofeusnál is megfigyelhető) zsidó–magyar sorspárhuzam is áldozatul esett a módszerváltásnak, helyébe a kiválasztottak egyetemes közössége lépett.⁹⁰⁹ Mindez a „két pogány közt” lavírozó Erdélyi Fejedelemségben egy bevett integrációs modell kiesésével járhatott volna, amit az udvari prédikátor nem kockáztathatott. A história wittenbergi mintára történő értelmezése Apafihoz is közel állhatott, támogatásával történt ugyanis *A' szent Soltárok resolútiója* kiadása.

Bene Sándor ítélete szerint a „nyíltan profetikus történelemszemlélet és politikafelfogás Magyarországon a 17. század közepétől egyre inkább »gesunkenes Kulturgut«-tá (s ennek megfelelően a kevésbé művelt rétegeket célzó politikai propagandaeszközzé) válik.”⁹¹⁰

⁹⁰⁷ Lásd: BENE 2014, 87–116. Polanus alapján született például Kecskeméti Alexis János Dániel könyvét feldolgozó prédikációfüzére is, az egyik legkorábbi hazai példa.

⁹⁰⁸ TOFEUS 1647, 884, 888, 890, 895, 897, 898, 900.

⁹⁰⁹ BENE 2014, 106.

⁹¹⁰ BENE 2014, 112.

Tofeusnál ellenben éppen azt látjuk, hogy az erdélyi társadalom csúcsát jelentő, művelt személyekből álló udvari gyülekezet előtt hirdette a „translatio imperii”-elvet. Az udvari prédikátort hallgatta a fejedelmi pár, Bethlen János és Farkas, Teleki Mihály kancellárok, valamint megannyi befolyásos nemesúr, a fejedelem környezetében élő értelmiségiek. A külföldi egyetemeket járt puritán-karteziánus beállítottságú Bethlen Miklós fogsága idején a vacsora utáni kegyességi gyakorlat részeként napi rendszerességgel olvastatta fel az inasával Tofeus prédikációit, amelyeket Tóth Zsombor a decóviós retorika forrásai közé számlált, sőt: emlékiratában kimutatta a wittenbergi modell nyomait.⁹¹¹ Mindez markánsan jelen van a Tofeus igehirdetéseivel párhuzamosan született Nagyari-féle kéziratos örökségben is.⁹¹²

A 17. század vezető kálvinista lelkészei nem értettek egyet a prédikációkba beemelt nem bibliai tárgyú történetek, fabulák, legendák hasznosságával kapcsolatban. Az ortodox Geleji Katona István támogatta a históriák mérsékelt használatát, a puritán Medgyesi Pál homiletikai kézikönyve ellenben nem javallotta a „szükség kívül” való alkalmazásukat.⁹¹³ A két jeles prédikátor saját elveit következetesen végigvitte: Medgyesinél csak elvétve, Katonánál ritkán villannak fel a múlt eseményei. Katonához és Medgyesihez viszonyítva Tofeusnál sokkal inkább előtérbe kerül ez az eszköz, a wittenbergi történelem-szemlélet hatására az erkölcsi nevelés céljából színesítette velük példatárát. A századfordulón prédikáló Ember Pálnál a „profán témákat tárgyaló történetek csak alátámasztják a vallási témák tanúsító erejét”.⁹¹⁴ Összehasonlításképpen végiglapozva Nagyari prédikációit, feltűnő egyezéseket találunk a történelmi példák forrásainál. Az eltérések között a Nagyarinál hiányzó Thuanus, Bonfini, Zsámboky és az indiánok helyett például előkerülnek a kereszteshadjáratok, Jan Žižka huszita hadvezér, német-római császárok és Buda elvesztése.⁹¹⁵ A hasonlóság hátterében az állhatott, hogy a prédikátorok az udvari közönség igényéhez szabták a példákat, hasonló körből merítettek az átlagnál magasabb műveltségű közösség megszólításához.

⁹¹¹ Lásd: TÓTH Zs. 2007a, 82, 125–126.

⁹¹² NAGYARI 2002, 24–26.

⁹¹³ GYÓRI 2015e, 117–118; KECSKEMÉTI 1998, 84–87.

⁹¹⁴ CSORBA 2008, 209–210.

⁹¹⁵ Lásd: NAGYARI 2002, 51–257.

III. 5. 17. ÁLLAMELMÉLET

Sipos Gábor szerint a fejedelem papja „az udvar előtt tartott prédikációiban sokszor magyarázta úgy a Szentírást, hogy az aktuálpolitikai töltést is kapott, eligazítást jelentett, így [...] erkölcsi elveket vihetett be igehirdetése révén a felső szintű politikai döntésekbe s egyúttal az egész erdélyi közéletbe.”⁹¹⁶ A jelenség megismeréséhez kiindulópontul ezúttal is a gyakran idézett zsolttárrezolúciók szolgálnak, e prédikációkra alapozva rajzolta meg Kathona Géza a lelkész államelméleti felfogását. A szószékről elhangzott szentbeszédekben (wittenbergi mintára) Tofeus két történelemformáló tényezőt emelt ki, az egyházat és a magisztrátust. A magisztrátus a politikai hatalom birtokosaként lehet bár rossz (Isten ostora), vagy jó (Isten áldása), mindenképpen engedelmességgel tartoznak neki a hívek.⁹¹⁷ A prédikatori rend debreceni tagjaihoz hasonlóan Salamon mintájára⁹¹⁸ Tofeus fejedelmi eszménye is az Isten kegyelméből uralkodó „ótestamentumi teokratikus király patriarchális abszolutizmusa” volt, amellyel szemben lehetetlen az ellenállás.⁹¹⁹

A LXXVI. zsolttárnál így intette hallgatóságát: „Az Istenteleneket, és azokat, a’ kik Magisztrátus ellen fel-támadnak, meg-bünteti az Isten, gyakran fegyverrel az ő haragjában, melly még maradékira-is által mégyen”, s egyetlen „*Regicidát*, Király Fejedelem ölö embert” sem tudott előszámlálni, aki ne ért volna csúfos véget.⁹²⁰ A VIII. zsolttárról tartott prédikációjában egy Aiszóposztól vett példával a Wesselényi-felkelést is helytelenítette: „Ez az oda-ki való boldogtalan Magyar Nemzet-is addig keresé a’ Nemesi szabadságot hogy igen megromla, s’ úgy jára mint a’ Teve, a’ ki el ment, hogy szarvat kérjen magának s’ a’ fülét-is el-vágták.”⁹²¹ A prófécia Csereit is meghihlette, a *Compendium theologicum et politicum* megtérésre ösztönző eszkatologikus érvrendszerének részeként látjuk viszont, de már nem Aiszó-

⁹¹⁶ SIPOS 1999, 192.

⁹¹⁷ KATHONA 1987, 406.

⁹¹⁸ CSORBA 2008, 25.

⁹¹⁹ KATHONA 1987, 406.

⁹²⁰ TOFEUS 1683, 401.

⁹²¹ TOFEUS 1683, 48. Idézi: KATHONA 1987, 406; Tofeus Aiszoposz-exemplumairól lásd: GYÓRI 2015b, 107–108; A mesét regisztrálta: TUBACH 1969, 68, No. 838.

posz, hanem Tofeus exemplumaként.⁹²² Győri L. János kutatásai arról tanúskodnak, hogy Tofeushoz hasonlóan Nagyari József is prédikált a szószékről a magisztrátusok és a keresztény ember viszonyáról, kölcsönös elkötelezettségükről, Istennek való engedelmisségükről.⁹²³ A hasonlóságuk abban is megmutatkozott, hogy Nagyari szintén elvetette a zsarnokölés jogát – a fejedelmi udvarban aligha prédikálhattak volna másképpen.⁹²⁴

Kathona Géza úgy vélte, hogy Tofeus a 2Krón 33,11 példázata alapján a zsarnokok mintaképeként kipredikálta a prédikátorokat gályarabságra hurcoltató I. Lipótot.⁹²⁵ Kaposi Márton szerint „Tofeus császárelenessége tökéletesen érthető; *Asturiá*-t (!) nem véletlenül torzítja *Austriá*-vá”.⁹²⁶ Mindez elképzelhető, de azt sem zárhatjuk ki, hogy mindössze egy szedés közben vétett nyomdahibáról vagy a prédikációt jegyző írások félrehallásáról van szó („Assyriai király” helyett: „Austriai király”).⁹²⁷

Kaposi az erdélyi antimachiavellistákat sorra véve az „elméleti igényvel fellépő, de *kerésbé színvonalas szerzők*” közé sorolta Tofeust, aki ha olvasta is Machiavelli valamelyik írását, „a kritikusok szekunder irodalmát meggyőzőbbnek ítélte, aktuálisabbnak tartotta, ezért velük értett egyet”.⁹²⁸ Tény, hogy a prédikátor elutasította a keresztény erkölcsi korlátokat átlépő, a hatalmat erőszakkal és cselszövés-sel megszerző machiavellizmust, ami komoly kritikái érv volt a kora újkori magyar közéletben. Kaposi szerint a kortársak (mivel inkább olvasták a filozófus ellenfeleit, mint a *Discorsit* vagy az *Il Principét*) a kancellárt tartották Erdély legnagyobb machiavellistájának, egyoldalú torzképet rajzolva a kiváló adottságokkal rendelkező politikus-

⁹²² TÓTH Zs. 2013, 379–380.

⁹²³ NAGYARI 2002, 25–26.

⁹²⁴ SZIRÁKI 2015, 130.

⁹²⁵ KATHONA 1987, 406–407.

⁹²⁶ KAPOSÍ 2015, 174.

⁹²⁷ Ama' bóldogtala[n] Tyrannus ember a' Manasses, kinek kegyetlenkedése fellyebb járt, a' pogányok kegyetlenkedésénél, meg-ijed az *Austriai Királytól* [kiemelés: O. R.], el búvik valami tövissz szövevényes bokor közzé, ott-is rá találnak, ki-rántják onnan, vas lánczal meg-kötözik - s' ugy viszik Babiloniában.” (TOFEUS 1683, 847–848.)

⁹²⁸ *Uo.*, 173–175.

ról.⁹²⁹ Cserei úgy vélte, hogy Tofeus „eleget praedicallott szüntelen a Teleki Mihály sok practicái ellen”, amikor Machiavelliről szólt.⁹³⁰ Gáti Magdolna Csereit cáfolva megállapította, hogy az államférfi és a fejedelmi prédikátor „közeli barátságban lehettek”.⁹³¹ A Konzisztórium működését vizsgáló Sipos Gábor szerint is zavartalan volt az együttműködésük, Tofeus „méltó lelkeszi partnere” volt Telekinek az egyházat érintő ügyekben.⁹³² Ezt támasztják alá a Telekinek küldött legkülönbözőbb eseteket tárgyaló levelek is: Barcsai fejedelemtől a kolozsvári Kollégiumnak hagyott 500 arany behajtásában, egy tömlőbe vetett jobbjágya kiszabadításában, egy ház-donáció megszerzésében, vagy a Tótfalusi-Biblia kinyomtatásában is a kancellár segítségét kérte a püspök.⁹³³ A Cserei által feltételezett rossz viszonynak semmilyen nyomát nem találtam az 1680-as évek levelezésében. Tofeus a legnagyobb tisztelet hangján szólította meg Telekit, feltehetően nem csak az elvárható udvariasság jegyében.

Machiavelli *Princepének* elvei szorosabbra fűzhetik a Tofeus könyvtárában egykor fellelhető néhány államelméleti kötet kapcsolót is (194. tétel). Kritikával bár, de helyenként a firenzei politikus gondolatait közvetítette például Campanella *De monarchia Hispanicā* (35. tétel).⁹³⁴ A domonkos barát a spanyol állam berendezkedésének és társadalmának elemzése mellett a király uralmának Európára történő kiterjesztésével kapcsolatban az Erdélyi Fejedelemségnek is szentelt néhány sort. Michael Casparus Lundorpius (ezúttal Nicolaus Bellus álnéven kiadott) *Politicarum dissertationum de statu imperiorum, regnorum, principatumum, et rerumpublicarum* című értekezése IV. könyvének 7. részében Machiavelli *Princepsével* is polemizált, emellett pedig az európai államok felépítését tárgyalta (20. tétel).

Hugo Grotius halála után az Elsevirek megjelentették néhány kiadatlan vagy korábban latinul nem publikált írását *Argumenti theologici, iuridici, politici* címmel (156. tétel). A változó terjedelmű írások jórészt a világi és az egyházi kormányzást tárgyalják, de találunk egy értekezést Campanella filozófiájáról is.

⁹²⁹ KAPOSÍ 2015, 168–175.

⁹³⁰ Lásd: CSEREI 1983, 192. Idézi: KAPOSÍ 2015, 169.

⁹³¹ GÁTI 2013, 67–68.

⁹³² SIPOS 2000, 32.

⁹³³ MNL OL P 1238. 183–184, 519–520, 2.

⁹³⁴ KAPOSÍ 2015, 114–116.

Thomas Hobbes trilógiájának második része, a szerződéselméletet hirdető *Elementa philosophica de cive* második, kibővített és a kritikusoknak szánt válaszokkal kísért kiadása éppen 1647-ben, Tofeus tanulmányai idején jelent meg az Elsevireknél (138. tétel). A filozófus amellelt érvelt, hogy az államnak joga van az egyház fölött ellenőrzést gyakorolni.⁹³⁵ Bán Imre megállapítása szerint Hobbes lényegi hatásával nem számolhatunk Magyarországon,⁹³⁶ de amint a fenti példája mutatja, egyes értelmiségi bibliotékákban feltűnhettek a művei. Tofeus beszerzésében szerepe lehetett diáktársának, Lambert van Velthuysennek, aki (bár fenntartásokkal kezelte az egyházat érintő elveit) az 1651. évi első publikációjában mutatta be Hobbes filozófiáját Hollandiában.⁹³⁷

A korszak államelméleti irodalmának színe-javát lelhetjük fel Tofeus gyűjteményében, ugyanakkor rá kell mutatnunk néhány hiányzó munkára is. Christophorus Besoldus, Daniel Berckringerus, Johannes Althusius és Jean Bodin életművét hiába keressük a jegyzékén. Az előbbieken feltárt államelméleti mondanivalóját Tofeus legtöbbször erkölcszociológiai alapon fejtegette. Olykor egész prédikációkat szentelt a témának, például a LXXII., a CI. és a CXLIV. zsoltárok kapcsán, ám a királytűkrök cizelláltságát nem közelítve meg.⁹³⁸ A Káthonánál idézett szövegrészek megisméltése helyett itt csak annyit jegyeznénk meg, hogy konkrét olvasmányaira alig utalt. Ehelyett intette hallgatóságát, hogy „[n]em kell [...] tanulni amaz istentelen *Machiavellustól*, és egyéb lator *Politicusoktól*, kiknek sem életek, sem természetek, sem tudományok nem edgyez a' miénkel” – ajánlva a továbbiakban a Szentírást hallgatósága figyelmébe. Itt részben azon olvasmányélményeire reflektálhatott, amelyeket Machiavelli, Campanella, Lipsius, Grotius és Hobbes értekezéseiből nyert. Vagyis ezeket olvashatta, ám Tofeus (Kaposi szerinti) „elméleti igénnyel” való fellépése kimerülhetett abban, hogy a Biblia erkölcszociológiai üzenetét összevetette az államelméleti szerzők mondanójával, s kifogásolható gondolatoktól óvta a hallgatóságát és olvasóit.

⁹³⁵ LLOYD 2013, 25–26.

⁹³⁶ KLANICZAY 1964, 227.

⁹³⁷ GOUDRIAAN 2013, 55.

⁹³⁸ TOFEUS 1683, 380–385, 559–569, 833–839. A témára lásd még pl.: TOFEUS 1683, 22, 37, 73, 113–117, 212–213, 214–215, 232, 242, 243, 245, 309, 398–401, 415, 434–440, 622–623.

III. 5. 18. POLITIKA

Tofeus Mihály a polgárháború fordultós időszakában járt Angliában. A király 1648 augusztusában katonai vereséget szenvedett, majd fogóságba esett, Cromwell seregei élén bevonult Londonba, az independentsek szerencsecsillaga magasra ívelt. Bán Imre Apácziaival kapcsolatban megállapította, hogy „I. Károly király pere, majd kivégzése, Oliver Cromwell lord-protectorrá történt megválasztása és diktatúrája [...] tartotta izgalomban az európai közvéleményt. Az utrechti magyar akadémikusok állandó kapcsolatban állottak az angol puritánus egyházzal, sokan közülük brit földön is megfordultak, közvetlen értesüléseket hoztak.”⁹³⁹ Ismerték a kontinenst elárasztó angliai röpiratirodalmat és annak egyházpolitikai vonulatát. A történesek rendszeres beszédtemát adhattak a peregrinusainknak, akik igyekeztek olyan olvasnivalóhoz jutni, amely segített megérteni a király lefejezéséhez vezető megdöbbentő események láncolatát.

Tofeus válogatott a szigetországban zajló eseményekre reflektáló pamflet-rengetegből is, ezek egy részét azonban csak a hazaérkezése után szerezhette meg. Claudius Salmasius 1649-ben kinyomtatott *Defensio regia pro Carolo I* című pamfletjében a kivégzett uralkodó védelmében királygyilkossággal vádolta a parlamentet, ez a munka szolgált Miskolci Csulyak Gáspár *Angliai independentismus*-ának egyik forrásául is.⁹⁴⁰ Az Államtanács felkérte John Milton külügyi titkárt egy Salmasiusnak szóló felelet írására. A *Defensio pro populo Anglicano* címmel 1651-ben megjelent csattanós válasz ízekre szedte a francia tudós írását (116. tétel).⁹⁴¹ Tofeus két megjegyzését olvashatjuk a Sepsiszentgyörgyön őrzött Milton-kötet címlapján, mindkettő elismerően nyilatkozik a szerzőről és művéről.⁹⁴² Ehhez kötve találjuk meg Kaspar

⁹³⁹ KLANICZAY 1964, 240.

⁹⁴⁰ BÁN 2003, 110–113.

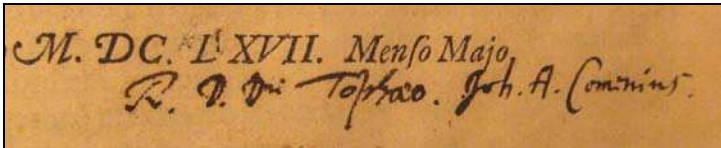
⁹⁴¹ DOBRANSKI 2012, 132–133.

⁹⁴² SzMKK 3396.

I. „De hoc libro veru[s] est illud Esa. 52.15. Sic asperget gentes multas, propter eum ocludent reges os suum quod no[n] est narratum eis videbunt, et quod no[n] audierant, intelligent bene”. Az íghely magyarul: „De bámulatba ejt majd sok népet, királyok is befogják előtte szájukat, mert olyan dolgot látnak, amiről senki sem beszélt nekik, olyasmit tudnak meg, amiről addig nem hallottak.” (Ézs 52,15)

Ziegler lipcsei és Jacob Schaller Strasbourgi professzorok Milton műve ellen intézett, a királygyilkosságot boncolgató disszertációit.

Ugyancsak az angol király védelmében, 1649-ben jelent meg az 1641–1648 közötti időszakban publikált 16 röpiratból összeállított gyűjtemény *Sylloge variorum tractatum Anglico...* címmel (253. tétel). A royalista szerzők között feltűnik a puritán William Prynne, az independens William Sedgwick és John Gauden, az *Eikon Basilike* szerzője. A kötet a megjelenés évében felkeltette Rákóczi Zsigmond érdeklődését is.⁹⁴³ A Nagy-Britannia és Hollandia között zajló tengeri háborút lezáró 1667. évi Bredai Konferencia kapcsán fordult a nyilvánossághoz Comenius *Angelus pacis* című publicisztikájával, melyben a saját belátáson alapuló önkorlátozásban véli megtalálni az európai népek közötti béke zálogát.⁹⁴⁴ A szerző saját kezű dedikációval ellátott példányt küldött Tofeusnak, amely azonban nem tartalmaz margináliákat.⁹⁴⁵

26. kép: Comenius ajánlása az *Angelus Pacis*-ban (TBK Tq-590c, saját fotó)

Ritkaságnak számíthatott a kortárs könyvtárakban a közelmúlt eseményeit bemutató *Mercurius Gallobelgicus*, amely egyaránt jelenthette a Godtfridt von Kempen szerkesztette, Kölnben, 1592-től, vagy a Gotardus Arthusius szerkesztette, Frankfurtban, 1604-től megjelenő periodikát (45. tétel). Utóbbi talán jobban érdekelhette a lelkészünket, mivel a szűkebb pátriájáról, a Magyar Királyságról és Erdélyről is közölt beszámolót.⁹⁴⁶

II. „Pro jure plebis asserto et conducto, nunquam satis gratiar[um] Miltonis Populi a Regibus pressi rependere possunt.” Mikó Gyula fordításban: „A köznép jogának megoltalmazásáért és megszerzéséért sohasem róhatják le eléggé a hálájukat Miltonnak a királyok által elnyomott népek.”

⁹⁴³ MONOK 1996, 57.

⁹⁴⁴ VÁRKONYI Á., R. 1994, 74–75.

⁹⁴⁵ TBK Tq-590c.

⁹⁴⁶ PAJKOSSY 1971, 239–240.

A kora újkor két, a Kárpát-medencei könyvtárakban (részben felekezettől függetlenül) gyakran felbukkanó politikai loci commune- se is helyet kapott Tofeus gyűjteményében. Az első a magyar gondolkodókkal is kapcsolatban álló Justus Lipsius közhelygyűjteménye, a *Politicorum sive Civilis doctrinae libri sex* (87. tétel). A második Gregorius Richterus görög-lutheránus lelkész kollektívja, aki szenvedélyesen gyűjtötte a Szentírásból, ókori auktoroktól, kortárs történetíróktól származó idézeteket, hogy különböző témák szerint (egyház, történelem, politika) ezer oldalas köteteket töltsön meg velük. Az *Axiomata politica* (147. tétel) esetében egy központi gondolat, az országok, birodalmak, dinasztiák életében periodikusan ismétlődő katasztrófák köré szervezte a citátumait. A „fatales periodí” elmélete befolyással volt Szilágyi Benjámint István, Medgyesi Pál, Szalárdi János, Komáromi Csipkés György és Pósházi János műveire is.⁹⁴⁷

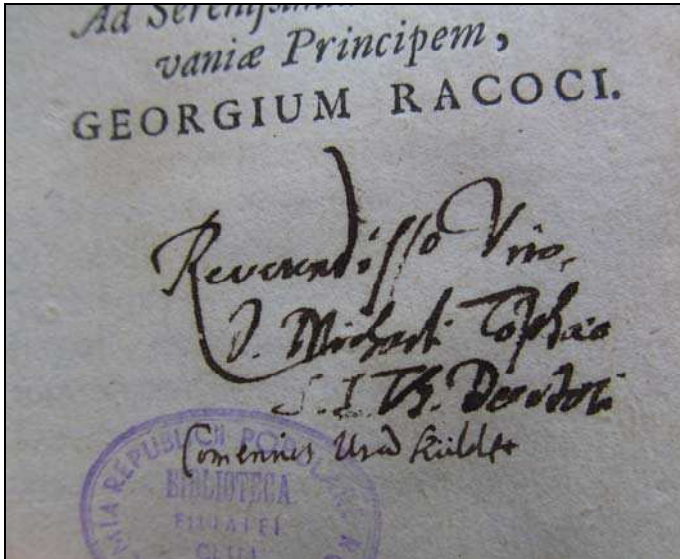
A pozsonyi Martin Schödelnek a Strasbourgi akadémián, Matthias Berneggernél megvédett disputációjának rövidített változataként született az 1634-ben, névtelenül kiadott *Respublica et status regni Hungariae*, Lipsius említett *Politicája* nyomán egyfajta közhelytárat alkotva (34. tétel). A gróf Eszterházy Miklós által támogatott nyomtatvány a magyar rendek szuverenitással kapcsolatos diplomáciai-reprezentációs céljainak támogatására szolgált, egyfajta „félrepublikánus” berendezkedésű államként ábrázolva a Királyságot.⁹⁴⁸ Az Elsevir család *Petites Republiques* sorozatának másik darabja, a Petrus Scriverius (Schrijver) által Lipsius, Andreas Alciatus és mások műveiből összeállított *Respublica Romana* az örök városba kalauzolta el az olvasóját (131. tétel), a harmadik pedig II. Ferdinánd közvetlen környezetét, a bécsi udvar felépítését és a legfőbb birodalmi tisztviselőket bemutató *Status particularis regiminis s. c. majestatis Ferdinandi II.* különösen a diplomataák számára lehetett hasznos (119. tétel).

A harmincéves háború magyarországi történetéhez kapcsolódik I. Rákóczi György polemizáló nyomtatványokkal kísért 1644–1645. évi hadjárata. A legitímációs stratégia részeként a fejedelem a III. Ferdinánd elleni felkelés okairól (a Grotius által megfogalmazott) a

⁹⁴⁷ Lásd: TARNÓC 1970, 689–696; IMRE 1987–1988, 20–45; KECSKEMÉTI 1998, 228–229; CSORBA 2005b, 123–154.

⁹⁴⁸ TESZELSZKY 2011, 97–106.

békéért indított „jogos háború”⁹⁴⁹ gyakorlati alkalmazásáról kívánta tájékoztatni a közvéleményt az 1644. évben Bártfán kiadott *Manifestum*-ban.⁹⁵⁰ Megfelelve egyúttal a minden jel szerint Eszterházy Miklós nádor szerzeményeként korábban megjelent uralkodói manifestumra. A nádor válaszul a magyar rendek tájékoztatására [*E*]gy-nehány *intő leveleinek igaz pariája* (95. tétel) címmel kiadta a fejedlemhez 1643–1644 folyamán írt 11 levelét a felkeléssel kapcsolatos álláspontjáról és saját tevékenységéről. Az iratok olyan, a kortárs európai irodalomban is megjelenő témákat tárgyaltak, mint a felekezeti alapon viselt háború, a jus resistendi, a törökkel kötött szövetség, a rendek képviselőtének joga.⁹⁵¹ A kiadványra Nagyari József is hivatkozott, hitelesnek fogadva el a nádor vádaskodását az erdélyi fejedelmek hadakozásai miatt az országot ért veszteségekről.⁹⁵²

27. kép: Comenius ajánlása a *Gentis felicitas*-ban
(KöRef R 83268, saját fotó)

⁹⁴⁹ VÁRKONYI G. 2014, 1–10.

⁹⁵⁰ RMNy 2051

⁹⁵¹ KÁRMÁN 2011, 33–71.

⁹⁵² NAGYARI 2002, 111.

A vesztfáliai béke következtében előállt politikai helyzetet elemezve, 1654-ben született Comenius *Gentis felicitas*-a. Szerzője a keletnyugat közötti különbségek és a kelet-európai államok hasonlóságának bemutatása mellett megoldási javaslatokat publikált.⁹⁵³ A török és a Habsburgok közt öröklődő nemzet sorsának rendezését sokakhoz hasonlóan II. Rákóczi Györgytől várva, e beadványban tett javaslatot a társadalmi-vallási-gazdasági bajok orvoslására.⁹⁵⁴ A munka 1659. évi amsterdami kiadásával Comenius célja az volt, hogy a Lengyelországban vereséget szenvedett fejedelem pártjára állítsa a nyugati közvéleményt.⁹⁵⁵ A kötet leírása hiányzik a jegyzékről, Tofeus egyik kolozsvári kolligátumában bukkanunk rá a műre, címlapján az auktor személyre szabott ajánlásával, alatta Tofeus megjegyzésével: „Comenius Ura[m] küldte”.⁹⁵⁶

A „firenzei Justus De Palma” álnéven (Bethlen Miklós helyett talán Pósházi János szerzőségében), velencei költött impresszummal (Kolozsvárott, 1673-ban) megjelent *Austriaca Austeritatis, ejusdemque Continuationis confirmatio* (111. tétel) már a gyászévüzedben folyó, Bársony György váradi püspök *Veritas toti mundo declarata*ja keltette irodalmi összecsapás része volt.⁹⁵⁷

Az udvari lelkész igyekezett tájékozódni a napi politikai eseményekről, erre utal az 1672 augusztusában kelt levele, melyben Teleki Mihályt arra kéri, hogy egy pasquillust küldjön el neki olvasásra.⁹⁵⁸ A gúnyvers azonos lehetett Szentpáli Ferenc ezévi *Speculum consuetudinis et imago veritatis* című munkájával, amelyben kipellengérezte az erdélyi nációkat és felekezeteket, nem kímélve Apafi udvarának kulcszereplőit sem (Tofeust kivéve). A szerző kilétét hiába nyomozták a versben megnevezettek, talán azért is küldte el Tofeusnak a kancellár a szöveget, hátha ráismer az imposztorra. Teleki egyébként is kedvelt célpontja volt a kortársaknak, a közkezen forgó hasonló kéziratokat Bethlen Miklós és mások segítségével szerezte meg.⁹⁵⁹

⁹⁵³ VÁRKONYI Á., R., 1994, 70.

⁹⁵⁴ BITSKEY 1996, 219–224; PÉTER 2006, 63–72.

⁹⁵⁵ BÁN 1976c, 163.

⁹⁵⁶ KvRef R 83268. Az ajánlás szövege: „Reverendiss[im]o Viro D[omino] Michaeli Tophaeo S[acrae] Th[eologiae] Doctori”. Tofeus példányát említi: BÁN 1976c, 487.

⁹⁵⁷ Lásd: JANKOVICS 1978, 356–359.

⁹⁵⁸ MNL OL P 659 No. 116/K–2, 1r.

⁹⁵⁹ VARGA I. 1963, 292–296. A pasquillus szövegét kiadta: RMKT XVII/13, 7–50.

Köpeczi Béla a karteziánus politikai eszmékről írott átfogó, ugyanakkor saját korának követelményeihez illeszkedő értekezésében Tofeus konzervatív társadalomképét illeti bírálattal, olyan prédikátor portréját megrajzolva, aki a fennálló társadalmi rendet féltve a magyarországi protestánsüldözések felett is szemet hunyt.⁹⁶⁰ Az általa citált sorok, miszerint mindenki elégedjék meg a sorsa alakulásával,⁹⁶¹ mégsem valamiféle fatalizmus bizonyítékai. A prédikációkban sokkal inkább az isteni gondviselésnek egyházát mindenben alárendelő lelki vezetőt érhetjük tetten. A fejedelem papja érzékletes példáival rendszeresen szót emelt a Krisztus vérén megváltott, a kegyelem azonos mértéke alapján az Úr előtt a bírált udvari emberekkel egyenlőnek számító „szegény paraszt emberek”-en hatalmaskodók ellen. A Kathona által is részben már idézett gyakori szószéki ostromozások háttérét Tofeus váradi, majd pataki élményei nyomán a puritanizmusban kereshetjük. A lelkészi karból Martonfalvi Tóth György, Medgyesi Pál, Komáromi Csipkés György, Szokolyai Anderkó István, Diószegi Kis István, Köleséri Sámuel hasonló prófétai erővel léptek fel a jobbágyok nyúzása ellen.⁹⁶² A 17. századi prédikációkban tetten érhető szociális bűnöket feltáró részleteket leginkább a biblikus (ószövetségi alapú) lelki élet felől értékelhetjük helyesen, vagyis lelkészeink a krisztusi tanításhoz kívánták ezzel is közelíteni a hallgatóságot.⁹⁶³ Szociális érzékenységük háttere és kifejeződése azonban még nem kellőképpen feltárt.

A politikát jórészt morális indítékkal emelte be Tofeus az igehirdetésébe, ám konkrét eseményekhez kötötten ritkán nyilatkozott, inkább csak utalásokat találunk. Történelmi exemplumait jórészt az államelmélet és a politika területére alkalmazta. Itt most csak az udvari intrikákkal és a politikai gyilkossággal kapcsolatban Apafi sógorára, Bánffy Dénesre vonatkoztatható, a kortársak számára közért-

⁹⁶⁰ KÖPECZI 1975, 424–426.

⁹⁶¹ „minden ember a’ maga állapottyát becsületben tartsa, maga sorsával megelégedgyék: mert azzal való meg nem elégedés mit szerezzen, azt mind az Adám s’ mind az ördögök eseti meg-mutattya, ma-is mindazáltal Országok, Nemzetségek, ház népek, emberek e’ miatt vesznek-el.” (TOFEUS 1683, 47–48.)

⁹⁶² GYÓRI 2015d, 25; BARCZA 2000, 91–94.

⁹⁶³ CSORBA 1998, 102.

hető utalását említenénk.⁹⁶⁴ Igehirdetéseiből egyértelműen látható, hogy a politikai mozgásokat is biblikus alapon szemlélte, a wittenbergi történelemszemlélet eszkatologikus jellegéből adódóan kedvezett a Tofeus prédikációiban is felbukkanó allegorizálásnak.⁹⁶⁵ Szemléletesen ábrázolható ez a jelenség az ország helyzetére vonatkozott Dániel könyvéből származó példázattal. A próféta „látott egy kis szarvat és egy szárnyat”, ahol a „kis szarv forma görbe fél Hóld, a’ Török birodalom czimere”, valamint a „szárny, a’ Római Sasnak a’ szárnya”, amelyektől nem szabadul a nemzet. Mert egyiknek „mindenkor *noviluminája* vagyon”, meg nem telik, de soha el nem fogy, a másik, a „Sas felől írják, hogy meg nem halna különben a’ vénség miatt (mert meg-ifiodik) hanem úgy meg-görbül az orra, hogy nem ehetik: Ugy ez a’ Római Sas meg nem hal” – egészen Krisztus eljöveteleig.⁹⁶⁶ Nemzete sorsát tehát alapvetően biblikus keretek között értelmezte: a „két pogány közt” való őrlődésnek csak az apokalipszis vethetett véget.

Mozgalmas időszak volt Tofeus félszázada a Kárpát-medencében. A Rákócziak és Apafi fejedelemsége, a kuruc mozgalmak, a törököt felváltó Habsburg függésre reflektáló nyomtatványok jelzik a történések sorát a könyvtárában. Az események megítélése részben kiolvasható a prédikációiból, de sok ponton még nincs tisztázva a lelkész és a kurucok viszonya. Ismertek például a Teleki Mihállal és Kende Gáborral⁹⁶⁷ ápolt kapcsolatai, a Teleki-család határon túl- és innen megosztott levéltára tartogathat még további hasznos forrásokat. A zsolttáros prédikációkból nemzetét féltő, kortársait egyszer Várad elvesztésével, másszor „külső históriákból” vett, ám legfőképpen bibliai példákkal ostromozó, felelősségteljes egyházi vezető képe bontakozik ki. Bibliotékájának említett darabjai arról tanúskodnak, hogy figyelemmel kísérte korának politikai küzdelmeit. Az angliai úti

⁹⁶⁴ „Keresztelő János kedves embere vala Heródesnek. Elő ugrék egy rosz palotai kurva leány, tánczban kerekedik, öszve üti a’ lábát, s’ ennek ütök-el a’ fejét: Ma is egy rosz palotai hazug ember elő áll, bé-vádol valakit, s’ a’ mint az mondgya ugy lesz a’ dolog.” (TOFEUS 1683, 264. Idézi: KATHONA 1987, 414.)

⁹⁶⁵ Ebben is Nagyarihoz hasonlóan járt el. Lásd: NAGYARI 2002, 25.

⁹⁶⁶ TOFEUS 1683, 274.

⁹⁶⁷ Lásd: NAGY L. 1998, 285. Kende Gábor az 1678. március 7-én Teleki Mihály mellé választott 12 fős tanácsadó testület tagja volt, a kuruc mozgalom egyik vezére.

élmények, a forradalom alakulásáról érkező hírek, különösen pedig az uralkodó kivégzése tájékozódásra készítették a lelkész. Comenius hatása is megmutatkozik a könyvtárának államelméleti-politikai részén, de leginkább a magyarországi sorsdöntő eseményekhez kapcsolódó publicisztikák jelenléte utal az érdeklődés irányára.

III. 5. 19. JOG

A Kárpát-medencei könyvjegyzékeken szereplő római jogi kötetekről korábban Szabó Béla vázlatos tanulmánya adott hírt.⁹⁶⁸ Justinianus császár a 6. században az egységes római birodalom helyreállításának egyik eszközeként rendelte el a római jog kodifikációját, ennek részeként készült el hivatalos tankönyvként az *Institutiones seu Elementa*. A *Digestával*, a *Codex Iustinianus*-szal és a *Novellae*-vel kiegészítve egy évezreddel később jelent meg először nyomtatásban *Corpus juris civilis* (Genf, 1583) cím alatt a justinianusi törvényt. ⁹⁶⁹ A római jog alapvető gyűjteménye, a „Corpus Juris Justini” valamint az *Institutiones* kétkötetes kiadása is megtalálható volt Tofeus bibliotékájában (275., 219., 330. tételek). A Philippus Henricus Hoenonius herborni jogászprofesszor vezetésével tartott disputációk szintén e korpuszhoz kapcsolódtak (169. tétel).

Tofeus megszerezte a nemzetközi jogot megalapozó Hugo Grotius *De jure belli ac pacis*-át, amely gyakran felbukkan a korszak hazai könyvtáraiban (128. tétel). Jogi kiadvány lehetett a közelebbről nem azonosítható „Juridicium Regum et Principum” is (274. tétel).

Az egyházjog alapját a zsinati kánonok és pápai decretalisok összegyűjtésével Gratianus 12. századi *Decretuma* jelentette. A későbbiekben Gratianus munkájának, valamint több decretalis-gyűjtemény felhasználásával jött létre a *Corpus juris canonici*.⁹⁷⁰ Ez alapján kívánta rendezni Johannes Hallerus berni dékán a kanton egyházi ügyeit (233. tétel).

⁹⁶⁸ SZABÓ B. 1997, 23–34.

⁹⁶⁹ FÖLDI–HAMZA 1996, 94–99.

⁹⁷⁰ *Uo.*, 110–112.

A középkori egyház szkizmához vezető válságba került, amikor egyszerre három pápa vallotta magát Szent Péter örökösének. A Konsztanzi Zsinat (1414–1418) feladata volt az egység helyreállítása, ennek részeként nagyszabású jogi perek és kodifikációs munka vette kezdetét. Az eljárást vezető három kánonjogász egyike volt Franciscus Zabarella kardinális,⁹⁷¹ akinek *Repertorium singulare et aureum* című munkája segítette eligazodni a pápai iratok tömegében (342. tétel). „Summa Conciliorum” címmel több hasonló gyűjtemény megjelent, például Bartholomaeus Carranza toledói érsek *Summa Conciliorum et Pontificum*, Ludovicus Bail francia teológus, esetleg Franciscus Longus a Coriolano kapucinus szerzetes *Summa conciliorum omnium*. Mindenképpen a kánonjog szempontjából fontos történeti iratokat közlő fóliánst feltételezhetünk (83. tétel).

A kora újkori hazai törvénykezést és ítélkezést a római jog recepciója mellett a kialakult szokásjog határozta meg, a Werbőczi István által összeállított *Tripartitum* (bár kihirdetés hiányában nem emelkedett törvényerőre) egészen 1848-ig használatban volt.⁹⁷² Okkal várhatnánk tehát, hogy Tofeus bibliotékájában felbukkan Werbőczi *Tripartitum*ának valamelyik kiadása. Akárcsak a II. Rákóczi György által útjára indított kodifikációs munka gyümölcse, az 1540–1653 közötti országgyűlési articulusokat és fejedelmi ediktumokat felölelő *Approbatæ constitutiones*⁹⁷³ – hiába. Megtaláljuk ellenben annak folytatását, az 1654-től 1669-ig jóváhagyott articulusokból Apafi rendelkezésére összeállított *Compilatae constitutiones*-t (93. tétel).⁹⁷⁴ Végül a bécsi- és a zsitvatoroki békék, valamint az 1608–1649 közötti magyar országgyűlési törvénycikkek gyűjteményét említhetjük (68. tétel).⁹⁷⁵

Tofeus az 1672. augusztus 12-én írott levelében felhívta Teleki Mihály figyelmét az 1620. évi magyarországi articulusok birtokában lévő példányára.⁹⁷⁶ A nyomtatvány V. cikkelyére utalt, miszerint a

⁹⁷¹ MALÉTH 2013, 57–63.

⁹⁷² CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1998, 135–138.

⁹⁷³ RMNy 2499

⁹⁷⁴ RMNy 3539. A nyomtatvány tartalmazza az egyházi törvényeket, a fejedelem és a fiscus jogait, a rendeket illető törvényeket, a törvénykezés módját és az ediktumokat.

⁹⁷⁵ RMNy 2092, 2485

⁹⁷⁶ MNL OL P 659 No. 116/K–2, 1r.

besztercebányai országgyűlésen döntés született arról is, hogy „meddig terjedgen a Puspokok [sic!] hatalma es hanyan hagyattassanak megh.”⁹⁷⁷ A kiadvány hiányzik a jegyzékről, talán egy kolligátum részeként marad rejtve.

A 17. század meghatározó jogi szerzői közül többen hiányoznak, például a természetjogi iskola képviselője, Samuel Puffendorf, vagy a birodalmi jog művelője, Christophorus Besoldus, ám ezek felbukkanása nem volna magától értetődő egy lelkési gyűjteményben. Bár Szabó Béla említett cikke⁹⁷⁸ nem regisztrálta az erdélyi püspök fent bemutatott köteteit, Tofeus példája is rámutat arra, hogy a lelkészek olvasmányműveltségének feltárása során a jogtörténeteszek számára elszört, de mindenképpen hasznos forrásanyag kerülhet felszínre.

III. 5. 20. TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

III. 5. 20. 1. Természetrájk és kozmológia

Tofeus jegyzékén kevés a kifejezetten természettudományos munka. Az idősebb Plinius *Historia naturalis*-a összefogta mindazt a tudást, amelyet a természetről a görög-római antikvitás a Kr. u. 1. századig megszerzett. Rendkívül gazdag tartalma (kozmológia, geográfia, antropológia, zoológia, botanika, farmakológia, mineralógia)⁹⁷⁹ még Tofeus századában is kedvelt olvasmánnyá tette. A kötetait szétszórva találjuk meg (104., 309. tételek). Lelkészünk megszerezte a kora újkori országleírások (chorographia) sorában az első bestsellert, Johannes Boemus *Omnium gentium mores, leges et ritus*-át (339. tétel).⁹⁸⁰ Az európai országok között tárgyalt „Hungaria” esetében a rövid földrajzi és történelmi bevezetést követi a szokások és a néplelek ábrázolása.

A prédikációiban előforduló természettudományok köre meglehetősen szűk, leginkább a Győri János által feltérképezett exemplumanyag jellemző. A szöszékről is többször citálta Pliniust,⁹⁸¹ más forrásai többnyire nem valós megfigyeléseken alapulnak. A külön-

⁹⁷⁷ RMNy 1241

⁹⁷⁸ SZABÓ B. 1997, 23–34.

⁹⁷⁹ PLINIUS SECUNDUS 2014, 327–332.

⁹⁸⁰ STAGL 1995, 115.

⁹⁸¹ TOFEUS 1683, 300, 423. Lásd: GYŐRI 2015b, 99–112.

böző állatokkal kapcsolatos példázatai erősen mitologikusak, egy részük a 2. századi *Physiologus*-ból (vagy egy azt felhasználó másik gyűjteményből) származik. A mű célja eleve nem is a „természeti tények regisztrálása volt, hanem az ismert monstrumok, állatok különös sajátosságainak szimbolikus, [...] misztikus teológiai alkalmazása”.⁹⁸² A krisztianizált antik örökség (Temesvári Pelbárttól Balassiig) számtalan auktor forrása volt,⁹⁸³ így a Tofeusnál némi kétkedéssel hivatkozott Clemens Timplerusé is.⁹⁸⁴ Az exemplumok más része bestiáriumokból vagy emblémáskönyvekből kerülhetett a prédikációk szövegébe.

Johannes Philippus Lansberg a kvadráns⁹⁸⁵ használatára tanította olvasóját a mives rézmetszetekkel kísért munkájában (321. tétel). Szerzője, a németalföldi lelkész-matematikus-csillagász a Kopernikusz-féle, Tofeus által is többször kritizált héliocentrikus világmépítésváltó híve volt. Az új kozmológiával való szembenállás oka Tofeusnak a bibliai kijelentésben gyökerező hite volt, a Szentírásból kiindulva formált véleményt a természettudományokkal kapcsolatban is. Ebből következően a hittudományhoz jobban illeszkedőnek vélt ptolemaioszi szisztémát tartotta hitelesnek. A XIX. zsoltárról prédikálva az Apostoli Hitvallás szavait szegezte amaz „mostani *Philosophia*”, többek között Johannes Herbinus⁹⁸⁶ egyik munkája ellen, Maresiust citálva. A Tofeus által kritizált filozófusok (a természettudományokat jórészt még a bölcsélet részeként művelték) „azt tanítták hogy a' föld megyen alá s' fel, a' nap veszteg áll, és így a' nap alá van s' mi fenn”. A kozmológiai modellek működtetésének teológiai követ-

⁹⁸² ECKHARDT 1929, 81.

⁹⁸³ *Uo.*, 82–99. Az antik állattani szövegek gyakran szolgáltak exemplumok forrásaként, így például a Károlyi Zsuzsannát búcsúztató gyűjteményben Bojthi Veres Gáspár és Lippai János is belőlük merített. Lásd: MIKÓ 2006, 24.

⁹⁸⁴ „A' kígyó felől azt írják a' *Physicusok*, *Timplerus*, hogy mikor a' vízben megyen innya, le-tészi a' mérgét, bé nem viszi, a' vízben, és egy kígyó sem mérges a' vízben, ez úgy vané vagy nem, én nem vizsgálom”. TOFEUS 1683, 530. Hasonló példákra lásd: TOFEUS 1683, 140, 166, 170, 570–571, 748.

⁹⁸⁵ A csillagok látszólagos magasságának meghatározására, ezzel pedig helymeghatározásra használt negyedköríves szögmérő műszer.

⁹⁸⁶ *A Famosae de solis vel telluris motu controversiae examen theologico-philosophicum ad S. sanctam normam* című munka csak 1655-ben jelent meg először, így már hazaérkezése után olvashatta.

kezménye volt, hiszen „ha az a' vélekedés igaz vólna abbúl az jüne ki, hogy a *Crédóban* nem úgy kellene mondanunk: méne-fel mennyégben, hanem méne alá az égben, a' mint hogy meg-is engedik azt némelly *Carthesiánusok*, hogy szabad így szóllani a' *Credó* ellen, hogy Christus Leszálla a' menyégben s' fel-méne a poklokra”.⁹⁸⁷ Véleménye megegyezett más ortodox igehirdetőkével, például a ptolemaioszi világképet retorikai példatárként alkalmazó Geleji Katona Istvánéval és Szatmárnémeti Mihály kolozsvári prédikátoréval.⁹⁸⁸ Kollégái között a kopernikuszi fordulat elfogadására is találunk példát: Apáczai Csere *Magyar encyclopaediája* az új világkép recepciójának második fázisát, az „univerzum homogenizálásával és mechanizálásával” kialakított karteziánus modellt hirdette,⁹⁸⁹ Debreceni Ember Pál egy emberöltővel később megtalálta a helyét a bibliamagyarázatok érvrendszerében.⁹⁹⁰ Mindez nem vert éket Tofeus és Apáczai Csere közé, az egykori utrechti tanulótársak kölcsönösen egymásnak ajánlották egy-egy értekezésüket.⁹⁹¹ Hasonló forгатókönyv szerint ábrázolhatjuk Tofeus és Van Velthuysen kapcsolatát: a Németalföldön született barátság megtartása mellett az utóbbi holland nyelvű pamfletjében (1655) Voetiusszal polemizált, bizonyítva, hogy mivel a Szentírás nem tanítja, hogy a Föld a világmindenség középpontja, a Descartes által is hirdetett heliocentrikus világkép nem mond ellent a Bibliának.⁹⁹²

III. 5. 20. 2. Orvoslás

A Tofeushoz hasonlóan évekig külföldön tanuló értelmiségi könyvtárában joggal várhatjuk a gyógyításhoz kapcsolódó művek felbukkanását. A magyar diákok ilyen irányú érdeklődését már többen bemutatták, a 17. századi németalföldi peregrinusok közül azok is

⁹⁸⁷ TOFEUS 1683, 110. Maresiusra hivatkozva adta elő a szószeréken. Idézi: KŐPECZI 1975, 425.

⁹⁸⁸ CSORBA 2008, 218; CSORBA 1998, 102.

⁹⁸⁹ FARKAS 2009, 305–306.

⁹⁹⁰ CSORBA 2008, 215.

⁹⁹¹ Apáczai egyedül Tofeusnak dedikálta a *Disputatio theologica, continens introductionem ad philologiam sacram* című, Voetiussnál 1650 márciusában megvédett értekezést (RMK III 1756). A gesztust Tofeus az 1650 májusában tartott második váradi disputa Apáczáinak szóló ajánlásával viszonyozta (lásd: TOFEUS 1650c).

⁹⁹² NYDEN-BULLOCK 1999, 44–45.

előszeretettel látogatták az egyetemeken működő theatrum anatomicumokat, akik nem vettek részt hivatalosan az orvosi képzésben (Haller Gábor, Rozgonyi Varga János, Horváti Békés János, Kaposi Juhász Sámuel, Nadányi János).⁹⁹³ Apáti Madár Miklós például leideni és utrecht-i tanulóévei alatt orvosprofesszorokat is hallgatott, majd hazatérve oklevél nélkül praktizált.⁹⁹⁴

A lelkésznek készülő Tofeus a szorosan vett teológiai tárgyakon kívül más stúdiumokat is hallgatott, a 17. századi orvospépzésben használatos három tankönyvet találunk a gyűjteményben. Az első a wittenbergi Daniel Sennertus széles körben elterjedt *Institutiones medicinae*-je, amellyel terjedelmes, a tünetektől a diagnosztikán át a gyógyításig minden részletre kiterjedő alaplőre tett szert lelkészünk (29. tétel). Szintén a gyakorlati képzést szolgálta Felix Platter bázeli orvos pszichológiai eseteírásokat és recepteket is közlő *Praxeos medicae opus*-a (278. tétel).⁹⁹⁵ Harmadikként Johannes Jonstonus *Idea universae medicinae practicae* című, a frankfurti egyetem diákjai számára készült munkáját említhetjük, amely két évtized alatt 5 kiadást ért meg (320. tétel).⁹⁹⁶ A korszak legmodernebb anatómai ismereteit közlő Thomas Bartholinus dán orvos⁹⁹⁷ egyik munkája (351. tétel) mellett egy további „Liber Medicus Anonymi”-t, talán egy címlap nélküli régebbi gyógyászati kötetet, vagy receptgyűjteményt sorolhatunk még ide (178. tétel).

Nem maradhatott el a gyűjteményből a Miskolci Csulyaknál is több művel szereplő salernói iskola, amely Galénosz, Hippokratész és Dioszkoridész műveit ötvözte az arab gyógyászat eredményeivel. Ide sorolhatjuk Johannes de Mediolanus *Schola Salernitana, sive de conservanda valetudine praecepta metricáját* Zacharias Sylvius rotterdami orvos kiadásában (135. tétel). Tofeus példányát ma Esztergomban őrzik, a tulajdonosi bejegyzése szerint 1662 januárjában jutott hozzá.⁹⁹⁸ A „párizsi hippokratisták” egyik vezető alakjának, Jacobus Hollerius-

⁹⁹³ BUJTÁS 2006, 102–103.

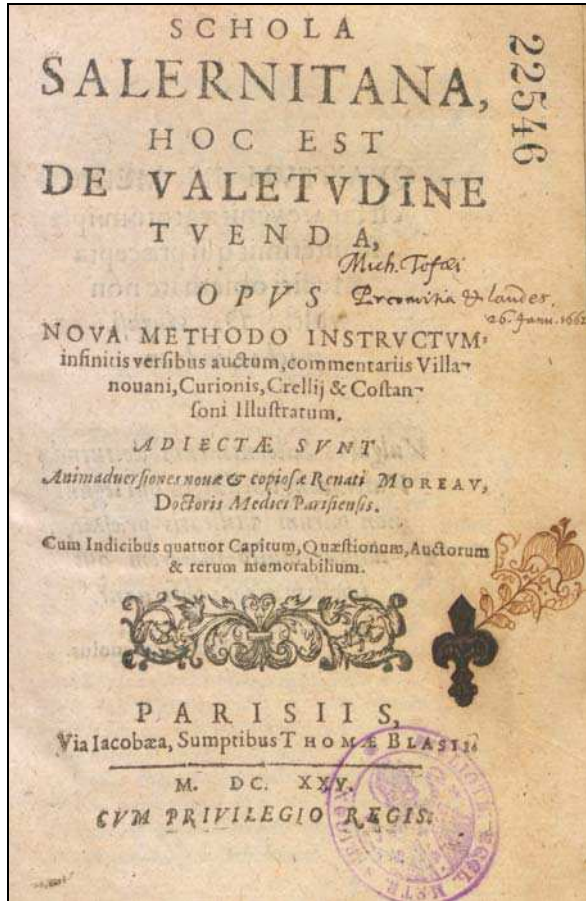
⁹⁹⁴ Lásd pl.: OLÁH 2013b, 10–11.

⁹⁹⁵ RADDEN 2010, 3.

⁹⁹⁶ MATUSZEWSKI 1989, 41.

⁹⁹⁷ PÉNZES 2011, 43.

⁹⁹⁸ EFK 22546

28. kép: A Schola Salernitana címlapja (EFK 22546)

nak (Houllier) a *Viaticum novum de omnium morborum curatione* című munkáját Casparus Wolphius zürichi orvos kiadásában szerezte meg Tofeus, melyben a fejtől lábíg vezető rendszerezési elvnek köszönhetően különböző betegségek kúrálására található gyógymódot (13. tétel).⁹⁹⁹ Hasonló elven épült fel a *Pax corporis* is, amely ugyan Tofeus

⁹⁹⁹ 16. századi párizsi egyetem volt a Galenus és Hippocrates munkáit kiadó és kommentáló egyik fontos központ Európában. Lásd: LONIE 1985, 155–159.

halála után évekkel jelent meg első ízben, ám Pápai Páriz korábban citált ajánlásának tanúsága szerint a püspök ösztönözte a kiadására.¹⁰⁰⁰ Néhány kéziratos receptet olvashatunk továbbá az egyik Marosvásárhelyen őrzött kötete lapjain, amelyek bár nem Tofeustól származnak, olvashatta őket.¹⁰⁰¹ Prédikációiban mindössze egyetlen orvosi munkát említett, Johannes Franciscus Fernelius (a gerinccsatorna első leírója) fiziológiai, patológiai és gyógyászati részeket tartalmazó *Universa medicináját*,¹⁰⁰² amely meglepő módon hiányzik a könyvtárából.

A természettudományoknál bevezetesként a tulajdonos biblikus műveltségével kapcsolatban tett megállapítások ezúttal is helytállóak. A VI. zsolttárról a testi betegségekre alkalmazott prédikációja szerint lelkészünk a különböző kórok, bajok, betegségek legfőbb okát Isten büntetésében látta.¹⁰⁰³ 1684. július 29-én kelt levelében így írt Teleki Mihálynak: „minden nyavalyámat az magam bűneimnek tulajdonítom”.¹⁰⁰⁴ A VI. zoltár magyarázatánál pedig így intette híveit: „Nem félek én a’ te mirígyedtül; ha te reád, házad népére, feleségedre, gyermekedre lövi az Isten, hogy engemet, az én házam népét, feleséget, gyermekemet talállya: mert nem esztelen nyíl az, a’ melyet ez az erős kéz ives kezében fogott, a’ kire lövi, egyenesen azt talállya.”¹⁰⁰⁵ Szavai egybecsengenek a korszak széles körben elterjedt vélekedésével, így például Komáromi Csipkés György alig két évtizeddel korábban elhangzott első pestis-prédikációjának vonatkozó részeivel.¹⁰⁰⁶ A XXXVIII. zsolttárról írott prédikációjában arról is vallott, hogy a különböző kórságok és nyavalyák kezelésében „nem kell az

¹⁰⁰⁰ PÁPAI PÁRIZ 1690, Ajánlás, 300o(1v. Idézi: KONCZ 1893, 47.

¹⁰⁰¹ „feoszédelgés ellen valo orvosagh”, „zem vilagara esset halog ellen ualo orvosagh” (Teleki Tq–904, A3v.)

¹⁰⁰² TOFEUS 1683, 300.

¹⁰⁰³ „Mert a’ testnek és léleknek nyavalyái nyomorúsági, a’ meg-haragutt és bünéért büntető Istennek vitézi, és el-rendelt seregi, a’ kik mindenkor készen vadnak s’ munkálódnak, mihelt Isten parancsol elő jünek, az hová parancsollya oda mennek [...]. De ha ő parancsollya, egy sem jü elő azok közzül, mint az Izraél fiaira, edgy sem az AÉgyptombéli nyavalyák közzül”. (TOFEUS 1683, 33.)

¹⁰⁰⁴ MNL OL P 1238.7.

¹⁰⁰⁵ TOFEUS 1683, 33.

¹⁰⁰⁶ KOMÁROMI CSIPKÉS 1664, 3–14.

Orvos Doctorokhoz úgy bizni, mint az Istenhez”.¹⁰⁰⁷ Itt megint csak a gondviselésbe vetett hit érhető tetten.

A lelkészi bibliotéka szerény, de színes részét képezték a gyógyászati munkák, ez a gyakorlati haszonnal bíró kör tette ki a természettudományos irodalom jelentős részét. A herbáriumok népes csatládjából egyet sem tudtunk felmutatni, továbbá hiányoznak a jatrokémia képviselőjének, Paracelsusnak és követőinek munkái is. A fent említett köteteket gyakran forgathatta az élete utolsó éveiben a Telekihez írott leveleiben folyamatosan betegségeiről és erőtlenségéről panaszkodó „nyomorult beteg Ven Tofaeus Mihály”.¹⁰⁰⁸

III. 5. 21. NONKONFORMISTA IRODALOM¹⁰⁰⁹

A lelkész könyves műveltségének jelentős részét tette ki a hagyományosan ortodoxnak tekinthető teológiai ismeretanyag, ám a potenciális olvasmányait vizsgálva ettől jelentősen eltérő műveket is találunk.

Comenius pataki tanári működése idején (1651–1653) „beavatata Tofeust azokba a látomásokba, amelyek a cseh-morva testvérek lelkésztől, Drabik Miklóstól rendszeresen érkeztek hozzá Sárospatakra, II. Rákóczi Györgyhöz és annak öccséhez, Zsigmondhoz való továbbítás végett”.¹⁰¹⁰ Ezekben Drabik a Habsburg-ház bukását jósolta, amely a magyar királyi trónon a helyét elfoglaló Rákóczi család révén fog bekövetkezni.¹⁰¹¹ 1664-ben a Comenius által Magyarországra küldött svájci lelkész, Johann Jakob Redinger is felkereste az akkor Szatmáron szolgáló Tofeust. Útja során Köprülü Ahmed táborában és Apafi udvarában is terjesztette a rábízott jóslatok különböző kiadásait, azok beteljesítőjének ekkor már Apafit tartották, aki

¹⁰⁰⁷ TOFEUS 1683, 196. Ezt a meggyőződését visszhangozza egyik levelében is: „mert mind az orvoslókat, mind az orvosságokat az Isten küldi. A betegségekben nem kell az Orvos Doctorokhoz úgy bizni, mint az Istenhez”. Lásd: *Adattár* 21, 38.

¹⁰⁰⁸ MNL OL P 1238.7. Az 1684. május 24-én, Fogarason keltezt levél záróformulájából.

¹⁰⁰⁹ Az alfejezet korábbi változata megjelent: OLÁH 2016a, 35–42.

¹⁰¹⁰ KATHONA 1987, 422–423.

¹⁰¹¹ *Uo.*

elvégzi mindazt, amit a Rákócziak elmulasztottak. A politikusként sokat bírált fejedelem egyébként józanul ítélte meg a helyzetet és nem vállalta az Amsterdamból sugalmazott feladatot. Tofeus a jóslatok egy kivonatos példányát a néhány évvel korábban Amsterdamban is megforduló Körmenyi Péter szatmári rektortól kapta, így jól ismerte a revelációkat és azok történetét.¹⁰¹² A *Historia revelationum* (Amsterdam, 1659) két példányát is megtaláljuk Tofeus könyvjegyzékén.¹⁰¹³ Ha az egyik példányt Körmenyi ajándékként azonosítjuk, akkor a másikat a Comeniust Amsterdamban meglátogató három pataki peregrinus juthatta el Tofeushoz 1667 végén, vagy még inkább 1668 elején.¹⁰¹⁴ Comenius ezekben a Mikuláš Drabik és a szintén a cseh testvériséghez tartozó Krystyna Poniatowska, valamint Christoph Kotter sziléziai lutheránus tímár *Lux in Tenebris* címmel kiadott próféciainak magyarázatát közölte.¹⁰¹⁵ A harmincéves háború idején megfogalmazott jóslatok hitelességét a szerkesztő ő és újtestamentumi szövegrészekkel támasztotta alá, majd évtizedeken keresztül terjesztette, újraaktualizálta, szükség szerint kitolva a próféciaik beteljesüléséül szabott időkorlátot.¹⁰¹⁶ Tofeus és Redinger találkozásáról az utóbbi beszámolójából értesülünk, aki Teleki Mihály kővári kapitány társaságában járt Szatmáron. A svájci lelkész végül Tofeus kísérőlevelével távozott Drabikhoz.¹⁰¹⁷

Megjegyzendő, hogy a kortársak kételkedve fogadták a jövendöléseket, II. Rákóczi György maga sem hitt a jövendölések isteni eredetében és hitelességében.¹⁰¹⁸ Tofeus számára nagyobb tekintélyt je-

¹⁰¹² NÉMETH 2014, 66–68.

¹⁰¹³ A 90. tétel: „Revelationes Cotteni”, a 269. tétel: „Historia Revelatio Costeri” [sic!].

¹⁰¹⁴ Szathmárnémethi Mihály, Sárpataki Mihály, és Tatai Sámuel voltak a látogatók. Lásd: VIZKELETY 1967, 190–192.

¹⁰¹⁵ BEYER 2003, 7–8. Ugyanezzel a címmel Nicolaus Arnoldus, a franekeri egyetem professzora is sajtó alá rendezett egy bibliai helyeket magyarázó polemikus munkát (1. kiad.: Franeker, 1662), amelyben többnyire az arminianusok, a pápisták, a lutheránusok, a szociniánusok, vagy az anabaptisták „tévelygéseit” igyekezett cáfolni. Az újtestamentumi locusokból disputálók között több „Hungarus” diák is volt.

¹⁰¹⁶ VERES 2014, 119–145.

¹⁰¹⁷ NÉMETH 1997, 453–462; NÉMETH 2014, 68.

¹⁰¹⁸ A fejedelem 1654-ben papírra vetett véleményét ismerjük: „[a]z cseh ember látsási, hogy revelationes divinae sint, nem hihetjük, holott sokakban, többire mindenekben ellenkező dolgok találtattak és in effectum nem mentek; az Isten is

lentett az Istentől közvetlenül érkező kijelentés, s ezzel a propagátor Redinger is tisztában volt.¹⁰¹⁹ Zsoltárpredikációiban többször felidézte a fejedelem lengyelországi hadjáratának következményeként Erdélyre zúduló török bosszúhadjáratot, Várad elvesztését. Hírét vehette, hogy 1671-ben (látomásai megtagadása és rekatolizálása után) Drabikot kivégezték, akinek jóslataival szemben Erdély a hanyatló Oszmán Birodalom árnyékából mindinkább a Habsburgok erőterébe került. Az 1683-ban Bécset sikertelenül ostromló, Apafival szövetséges török seregek kudarcát is megtapasztalta, ám az 1686-ban kezdődő katonai megszállást már nem érthette meg.

A wittenbergi történelemszemlélet által felerősített millenarista várakozásokat képviselő vonalat erősíti Tofeus könyvtárában Jacobus Brochardus *Libri duo, alter ad Christianos de prophetia* című munkája (84. tétel). A 17. század elején az európai nonkonformisták között nagy népszerűségnek örvendő szerző látomásainak forrásai között szerepelt a kabbala és Cornelius Agrippa több műve is.¹⁰²⁰ A református értelmiségiek nem voltak egységes véleményen a millenarista várakozásokkal kapcsolatban. Legismertebb képviselői a herborni egyetemről a gyulafehérvári főiskolára meghívott Alsted és Bisterfeld voltak. Míg a német professzorok Erdélybe érkezésük (1630) után is kapcsolatban maradtak a nonkonformista körökkel, a lelkészeink közül többen (pl. Kecskeméti Alexis János és Szathmári Ötvös István) elhatárolódtak a chiliaszta nézetektől.¹⁰²¹ Geleji Katona a *Váltság titkában* elvetette Jézus ezeréves földi uralmának ötletét, egyetlen feltámadás mellett téve tanúbizonyságot, „Sido álmodozás”-nak nyilvánítva a hasonló nézeteket.¹⁰²² Tofeus a LXXV. zsoltárpredikációjában hasonló véleményt fogalmazott meg, mely szerint a „mostani *Chiliasták*” olyanok, „mint a’ ki álmában jól lakik, s’ ha fel-ser-

per media operatur, ezek pedig nem mediumok, hanem coeca út követése”. Comenius a kommentárjaiban arról is panaszkodott, hogy Rákóczi nem engedte közölni Zrínyi Miklóssal a Drabik-féle jóslatokat. Lásd: BÁN 1976c, 164.

¹⁰¹⁹ KATHONA 1987, 423.

¹⁰²⁰ KUNTZ 2001, 119–123.

¹⁰²¹ VISKOLCZ 2003b, 84–91.

¹⁰²² GYÓRI 2015f, 179, 195–196.

ken éheznek” (Ézs 29,8).¹⁰²³ Az 1680-as évekre tehát – ha korábban egyáltalán befolyásolták az apokaliptikus váradalmak képviselői – már kiábrándulva és gúnyosan nyilatkozott a szöszékről.

A héber nyelv tanulmányozásával párhuzamosan ébredhetett fel a lelkész érdeklődése a kabbala, s ennek egyik misztikus alapműve, a *Széfér Jecirá* iránt. A Johann Stephan Rittangel-féle fordítás (*Liber Jecirah*) 1642-ben jelent meg Amsterdamban, latin–héber párhuzamos szöveggel (192. tétel), vagyis alig néhány évvel Tofeus peregrinációja (1646–1649) előtt, így Guillaume Postel 1552. évi párizsi (katolikus misztikus) editiója után a legfrissebb (protestáns) kiadásnak számított. Tofeus tartalmi jegyzetek nélküli példányát ma is kézbe vehetjük Kolozsvárott.¹⁰²⁴

A mágia körébe tartozó művek közül Tofeus könyvtárában a Miskolci Csulyakéhoz hasonlóan megtaláljuk Cornelius Agrippa két-kötetes opera omniáját (154., 349. tételek). A XIX. zsoltárról írott prédikációjában hivatkozik is a *De vanitate scientiarumra*, polemikus irodalmi példaként alkalmazva a pápai udvar erkölcsével és a Szentírás megítélésével kapcsolatos történeteket.¹⁰²⁵ Szintén népszerű volt Johannes Baptista Porta *Magia naturalis*-a (318. tétel), amely megalapozta a természeti törvények célszerű alkalmazásának tudományát, amelyben keveredtek a fizikai-kémiai törvények a korszak ezoterikus szemléletével.¹⁰²⁶

Már 1551-es megjelenésekor botrányt kavart Hieronymus Cardanus (itáliai orvos, filozófus, matematikus) enciklopédikus munkája, a *De subtilitate* (22. tétel), amelyet még a 18. században is indexen tartottak. Szerzője a világot mozgató és összetartó rejtett összefüggéseket kutatva bőven merített Cornelius Agrippa von Nettesheim munkásságából.¹⁰²⁷ Tofeus példányát ma is kézbe vehetjük a marosvásár-

¹⁰²³ TOFEUS 1683, 396; László Anikó a Tofeus egyik prédikációjában (TOFEUS 1683, 476.) előforduló Jel 20,6-ot a szerző millenarizmusának kétségtelen bizonyítékaként idézte. Mivel Tofeus a továbbiakban nem magyarázta a locust, hogyan is értse azt az olvasó, aligha értékelhető kiliaszta fordulatként, különösen a „mostani *Chilastáké*”-ről idézett véleménye tükrében. (LÁSZLÓ 2015, 181–182.)

¹⁰²⁴ KvRef R 80795

¹⁰²⁵ TOFEUS 1683, 111. Agrippa munkáját hasonló szándékkal használta forrásul Tolnai F. István is. Lásd: TOLNAI F. I. 1679, 811.

¹⁰²⁶ MAGYAR 2005, 7–15.

¹⁰²⁷ MAGYAR 1992, 66–68.

helyi Teleki–Bolyai Könyvtárban, a több személytől származó lapszéli jegyzetekből látszik, hogy rendszeresen forgatták.¹⁰²⁸ Az autográf possessorbejegyzésén kívül azonban nem tartalmaz széljegyzeteket, amelyek arra utalnának, hogy a lelkész olvasta volna a példányt, ám ezek hiánya nem kizáró ok.

Hieronymus Ruscellus olasz humanista és alkimista Alexius Pedemontanus álnéven *De secretis* címmel közölt válogatást az 1541-ben alapított nápolyi *Accademia Segretán* működő humanisták kutatásaiból (32. tétel). Az először 1555-ben, olaszul megjelent munkát rögtön követte a latin, a francia, az angol és a holland fordítás, a 17. század végéig nem kevesebb mint 90 különböző kiadást regisztrálhatunk. A „titok” szó jelen esetben kéziratokból és könyvekből származó, az akadémia tagjai által „háromszorosan kipróbált” 1245, nagyjából orvosi, kisebb részben technikai vagy alkímiai kísérletre utal.¹⁰²⁹

Az ártatlanul elítélt „boszorkányok” védelmében, az ellenük folytatott vizsgálatok ellen nyilatkozott Johannes Wierus (Weyer) a *De lamüs liber* című munkájában, elméleti, módszertani és jogi síkon is kritizálva a pereket (283. tétel). A Tofeus könyvtárából származó 1577. évi bázeli kiadást szintén a Teleki–Bolyai könyvtárban őrzik, egybekötve Cornelius Agrippa egykori tanítványának *De praestigüis daemonum* című munkájával.¹⁰³⁰ Utóbbi az 1563-as bázeli Oporinus-féle editio princepsset követően a század végéig még legalább nyolc kiadást megért, rövid időn belül németre és franciára is lefordították.¹⁰³¹ A boszorkányokkal kapcsolatos történetek és anekdoták katolikusellenes kompendiumát a református prédikátoraink közül Prágai András is idézte.¹⁰³² Tofeus példányát láthatóan többen forgatták már előtte is, számos bejegyzéssel találkozhatunk az előzéklapokon és a lapszéleken. A lelkésztől mindössze egy korábbi olvasó tévedését korrigáló margináliát találunk a *De praestigüis daemonum* 158. hasábjának alján, ami arra utal, hogy ő maga is olvasta a munkát. Wierus műve alapján készültek a Komáromi Csipkés György elnökletével, Csehi P. András és Mediomontanus (Felsőbányai) Cimbalmos János

¹⁰²⁸ TBK To-2062

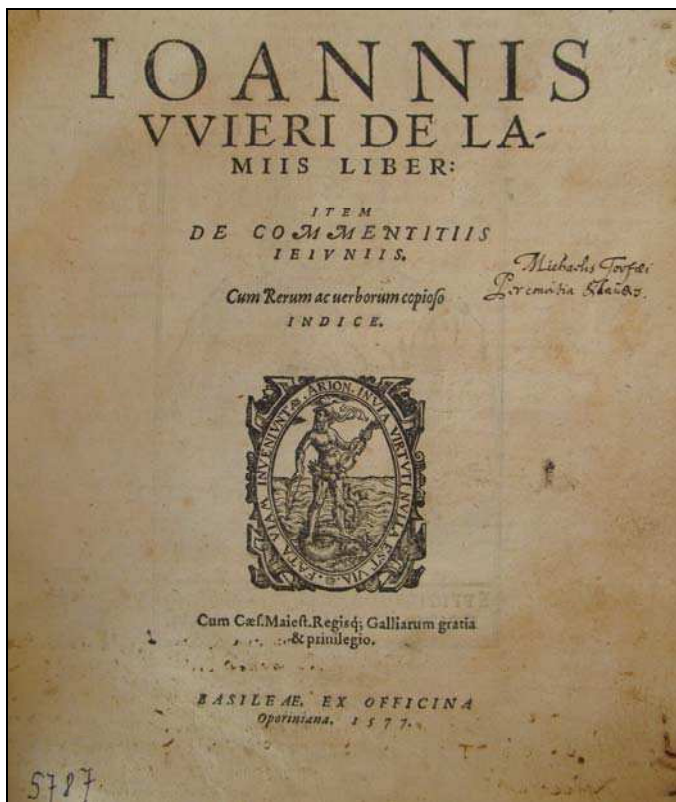
¹⁰²⁹ EAMON–PAHEAU 1984, 327–337.

¹⁰³⁰ TBK Tq-904a

¹⁰³¹ Lásd: HOORENS 2014, 3–24.

¹⁰³² SZÖNYI 1987, 303.

által megvédett *Disputatio theologica de lamiis veneficis* (Várad, 1656) című értekezések. Komáromi tíz tézisben tárgyalta a boszorkányok, ördöngösök, varázslók különböző elnevezéseit és kategóriáit, a meszterkedéseiket és a bizonyítékokat, amelyek alapján felismerhetők és büntethetők.¹⁰³³ Mindkét értekezést megtaláljuk Tofeus egyik marosvásárhelyi kolligátumában, a két respondens megküldte a dedikált kiadványokat az akkor Bihar-diószegen szolgáló lelkésznek.¹⁰³⁴

29. kép: Wierus műve a boszorkányokról
(TBK Tq-904a, saját fotó)

¹⁰³³ RMNy 2678, 2679

¹⁰³⁴ TBK Tq-156b

A mágikus és boszorkányirodalom, így például Wierus munkásságának befolyásáról tanúskodhat a püspököknek a Bornemissza Anna megbűvölése miatt kirobbant üldözésekkel kapcsolatos álláspontja. Az Apafi Mihály ellen összeesküvést szervező Béldi Pál felesége, a fejedelemasszony (majd a fejedelem, sőt a vizsgálatot vezető Teleki Mihály) egészségét különböző ördögi praktikák segítségével megrontani igyekvő Béldi Pálné Vitéz Zsuzsanna ügye néhány erre utaló adalékkal is szolgál.¹⁰³⁵ Az ügy teljes titokban zajló előkészítő szakaszában, 1680 tavaszán, talán a fejedelemasszonynak szóló célzásokkal Tofeus így nyilatkozott a szószékről: „Azok az átkok, a’ mellyek babonából, gyűlölségből, s’ egyéb istentelenségből származnak hijában valók és haszontalanok, nem kell attúl félni az istenfelő embernek [...] ha ezek az [...] átkok árthatnának; életünk, s’ hajunk szála-is el-veszett volna eddig. Menyi átkot mondanak reánk: menyi gyertyákat, kiváltképpen csak Húsvétban-is, óltanak s’ gyújtanak reánk, ki tudná azokat száma szerint megmondani, bizony hajunk szála sem volna eddig fen, ha azok valamit ártottanak volna.”¹⁰³⁶ Ugyanazon év júniusában Gyulafehérvárott is a látó asszonyok tudományára hagyatkozó Béldiné példájával inthette hallgatóságát: „Nem kell az ördögtül-is tanulni, az Uralkodást s’ kérdezni, hogy mikor hal-meg a’ Király, Fejedelem, én Király leheteké, én Királyné Fejedelem Asszony leheteké? Mert bizony csak hijában nézetcz, hijában varásoltatcz, hijában boszorkánkodtatcz, ha Isten nem akarja”.¹⁰³⁷ Befolyását latba vetve a perek ellenében szólt, amíg tehetette.

1682 közepén, amikor néhány hónap leforgása alatt (a korábbi másik hat után) két újabb gyermekét elveszítő fejedelmi pár mély lelki válságba került, újra terítékre került az ügy. 1684 nyaratól az agilis Teleki Mihály vette kézbe Béldiné ügyét, a varázsló-rontó asszonyok felkutatását. A több irányból is nyomás alá helyezett, ebben az időben már súlyos beteg, pennát fogni is képtelen Tofeus (feleségére és négy lányára tekintettel) korábbi álláspontját feladva végül beleegyezett abba is, hogy kiadják a hatóságoknak Polyákné Lukács Katát („Balázs Papnét”), aki szintén részese lehetett Béldiné prakti-

¹⁰³⁵ Lásd: *Adattár* 21, 3–42.

¹⁰³⁶ TOFEUS 1683, 340. Idézi: *Adattár* 21, 18.

¹⁰³⁷ TOFEUS 1683, 383.

káinak.¹⁰³⁸ A nézetei azonban alapvetően nem változhattak meg. Erről egy újabb, Telekinek szóló levél a bizonyosság, melyben Tofeus saját állapotának romlását nem a boszorkányok praktikáinak tulajdonította, hanem a bűneire érkező büntetésként értelmezte.¹⁰³⁹

Tofeust feltehetően intellektuális kíváncsisága vezette az említett művek beszerzésénél. A chiliazmussal kapcsolatban kimutatható, hogy Comenius hatására foglalkozott a témával, de vele ellentétben nem volt a revelációk propagátora, megmaradt a Szentírás nyújtotta kijelentéseknél. Hasonló álláspontot képviselhetett a boszorkánysággal kapcsolatban is, erre példa a Bédiné elleni per anyaga. A biblikus alapú ortodox teológia és az okkult tudományok Tofeus műveltségében is megfértek egymás mellett. Ellentétes oldalon álló teológiai „pártok” fejeinél (Voetiusnál és Coccejusnál) disputált, így a különböző elvek ütköztetése és értékelése nem jelentett számára megoldhatatlan problémát. A korabeli Németalföld a szabadság hazájának számított, biztos menedékként vonzotta a bevett tudományoktól eltérő szabadgondolkodókat és az üldözött vallási közösségeket. Tofeushoz hasonlóan Apáti Madár Miklós műveltsége is azt példázza, hogy a tartományi egyetemeket látogató peregrinusaink érintkezhetek az okkult és hermetikus tanok képviselőivel és olvashatták a szövegeiket.¹⁰⁴⁰

III. 5. 22. MISCELLANEA

Figyelmet érdemel néhány olyan kötet is, amelyek a korábban tárgyalt kategóriákon kívül, önmagukban is érdekes színfoltjai a gyűjteménynek. Konrad Gessner zürichi humanista orvos *Bibliotheca uni-*

¹⁰³⁸ „In crimine laesae Majestatis semmi titulus, semmi szabadság nem használ. Akár Pap, akár Papné, ha az eő Nagyságok életeiket szomjuhozzák, fogyjon el életek érette.” Idézi: TOFEUS 1683, 22.

¹⁰³⁹ „Minemü nagy keservesen ertem az Aszszonyunk nyomoruságát, az Isten tuga. Az ki husz esztendők forgasa alat az édes Anyanális job volt en hozzam, azt gondoltam, holtam utan edes magzatomnak mint magamnak, ugy léssen eő Nagysága Patronaja, mellyetis kévanok az en Istenemtül. En Uram semmitis nem könyebbedem, naprul napra fogyok. Azt gondolhatnám meltan, talam engemetis azok az ebek rontottanak eő Nagysága mellett, noha inkab minden nyavalyamat az magam bűnceimnek tulajdonitom.” (TOFEUS 1683, 165.)

¹⁰⁴⁰ OLÁH 2013a, II, 159–163.

versalis-ának Josias Simler által jelentősen kibővített, a zürichi Forschauernél 1574-ben kiadott egyetemes bibliográfiáját ma is lapozgathatjuk (165. tétel).¹⁰⁴¹ A szerző nem kisebb célt tűzött ki maga elé, mint ötezer szerző huszonötezer héber, görög és latin nyelvű művének tematikus enciklopédiává rendezését.¹⁰⁴²

Az 1650-től 1656-ig a váradi és pataki jeles kollégiumban tanító Tofeus számára Comenius lehetett az egyik tekintély, akinek módszerei és tankönyvei hatással voltak a pedagógiájára. Ez bizonyítja két, korábban bemutatott mű (*Janua, Atrium*), mellettük megtaláljuk a Comenius több munkájához forrásul szolgáló Juan Luis Vives spanyol humanista *Introductio ad sapientiam* című etikai-pedagógiai írását (251. tétel).¹⁰⁴³

Johannes Baptista Porta mezőgazdasági enciklopédiája (15. tétel) és Gregorius Richterus tisztes családi élethez készült idézetgyűjteménye (198. tétel: „Axiom(ata) Richteri oecumenica” (!)) a hétköznapokra való útmutatásokat tartalmazott.

A la flèche-i jezsuita kollégiumban összeállított társalgási etikett (*Bienseance de la conversation entre les hommes*) is helyet kapott a bibliotékában, amely latin, német és angol fordításban is napvilágot látott, Tofeus egy latin–francia kiadást forgathatott a nyelvtanulás részeként (136. tétel).

III. 6. RÉSZÖSSZEZÉS

A Miskolci Csulyak Istvánnál közöltekhez hasonlóan a mellékelt grafikon segítségével tekintjük át Tofeus Mihály könyvtárának tematikai megoszlását. A teológiai és a nem szorosan vett teológiai munkák aránya vizsgálatakor 48%-kal részesedik a hittudományokhoz kapcsolódó irodalom. Tofeusnak jelentős gyűjteménye volt bibliák-ból, amelyhez mérten kevésnek tűnik a kommentárok száma, bibliafilológiai munkákkal ennél jobban el volt látva. A patrisztika és a kateketika kisebb csoportjaihoz hasonlóan feltűnően kevés volt a

¹⁰⁴¹ KvRef R 81568

¹⁰⁴² NELLES 2009, 150.

¹⁰⁴³ KAKUCSKA, H. 2005, 8.

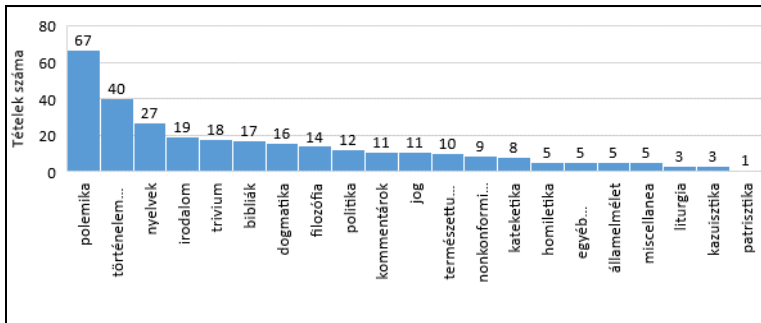
lelkészi hivatásához elengedhetetlen prédikációs kötetek száma is. A dogmatika területe (alapvető kézikönyvek, tankönyvek, kisebb értekezések) stabil háttérrel jelentett (5%). Püspöki pozíciójából és egyéni érdeklődéséből adódott a részben presbiteriánus munkákból álló, jórészt kortárs egyházkerületi irodalom jelenléte a bibliotékájában (2%). Minden más területet megelőzve kiugróan magas a polemika aránya (19%), mindez az ortodox táborban nem lehetett szokatlan jelenség. Ehhez képest alig 3%-ot értek el a devóciós munkák, a kontraszt lehetséges okairól később.

A nem teológiai tárgyú művek közül a triviumnál (saját tanári munkaeszközöiből) néhány tankönyvet mutathatunk fel (5%). A filozófiatörténetben alapvetően antikarteziánusként megjelenő lelkész gyűjteményében felfedezhettük Descartes fontosabb munkáit néhány tankönyv társaságában. A szótárak és nyelvtankönyvek beszerzése mellett komolyan foglalkoztatták a héber nyelvészeti kérdések, a csoport alapvetően a szent szövegek tanulmányozásához szolgált segédeszközzel (9%). Az irodalmi érdeklődését vizsgálva (6%) kimutatható a kortárs szerzők hiánya. Tofeus főként antik klasszikusokat, a 16. században, valamint a 17. század elején élt neolatin szerzőket olvashatott, magyar nyelvű munkát nem találtunk (6%). Bár még messze nem teljes körűen feltárt, kora újkori lelkészeink történelmi érdeklődése közzismert. Tofeusnál markáns csoportot alkotnak a historikus munkák, amelyeket gyakran idézett a prédikációiban (11%).

Csekély, ám saját korának meghatározó szerzőitől válogatott államelméleti olvasmányanyagához mérten (1%) gazdagabb volt a korábban bemutatott egyházkerületi gyűjtemény. A politikai irodalomból bővebben merített (4%), a publicisztikai fronton vívott háborúk lenyomatát és a nagyobb történésekre reflektáló nyomtatványokat mutathatjuk ki. Viszonylag terjedelmes (3%) római jogi, kánonjogi és az Erdélyi Fejedelemségben folyó kodifikációs munka termésének ismeretével számolhatunk. Konzervatív természettudományos műveltségét részben a század közepő harmadában már kevésbé modern, részben elavult munkákból meríthette (3%). A röviden bibliikus-ortodox és konzervatív jelzőkkel leírható műveltségével alapvetően ellentétes szellemiségű, nonkonformista munkákat is gyűjtött (4%), amelyek aránya meghaladja a korábban említett, lelkészi munkája során nélkülözhetetlen, gyakorlati haszonnal bíró né-

hány teológiai csoportét is. Ám egyes nonkonformista műveket esetenként más kategóriákba is be lehetne sorolni.

A Miskolci Csulyak Istvánnál alkalmazott diagram látványos különbségeket tár fel Tofeus Mihály könyvtárának tematikus csoportjai között is. Könyvtárából olyannyira kiemelkedik a polemika, hogy a következő két nagy csoport (történelem és egyháztörténet, nyelvek) együtt tesznek ki ugyanakkora hányadot, mint a hitvitázó munkák egyedül. A 10–2%-os arányban jelen lévő középmezőnyben tizenegy csoport foglal helyet (irodalom, trivium, bibliák, dogmatika, filozófia, politika, kommentárok, jog, természettudományok, nonkonformista művek, kateketika). Az 1–0,3%-os mikroszoportok között meglepő módon több teológiai tárgyú van (homiletika, liturgia, kazuisztika, patrisztika, egyéb teológia) mint nem teológiai (államelmélet, miscellanea). Az ezekhez tartozó könyvek nagyobb része ráadásul a gyakorló lelkész mindennapi munkaeszközei voltak.

5. ábra. Tofeus Mihály könyvtárának tematikus megoszlása
(Forrás: saját készítésű diagram)

A könyvjegyzéken felfedezhető hiányok alapján kialakult az a benyomásunk, hogy az örökösök Tofeus halála után, ám még a jegyzék elkészülte előtt leválogatták, amire szükségük volt. A kommentárokat, az egyházatyák műveit, a prédikációs köteteket, valamint a gyakorlati teológiai munkákat a lelkész vejei,¹⁰⁴⁴ a napi hitgyakorlat

¹⁰⁴⁴ Tofeus 1683 márciusában Fogarason keltezett végrendeletében egyedül Mária lányát említi házasként, ám a többiek is férjhez mehettek a jegyzék keletkezéséig (1697). Lásd: KONCZ 1893, 59.

során használatos magyar nyelvű bibliá(ka)t és kegyességi olvasmányokat az özvegy és a lányai vehették magukhoz. Ennek alátámasztására szolgálhatnának a családban továbböröklődött példányok, ám ilyet eddig nem találtunk. Tofeus korában a külföldi aukciókon is előfordult, hogy a magánkönyvtárak bizonyos nyelvi, vagy tárgyi csoportjai hiányoztak a nyomtatott katalógusokból az örökgyógy rendelkezősége vagy az örökösök szelekciója miatt.¹⁰⁴⁵ A magyar reformátusok körében számos példa mutat arra, hogy a könyvtárak nem sokkal a tulajdonos halála után bekerültek a könyves piac vérkeringésébe. 1623-ban kelt végrendeletében Milotai Nyilas István udvari prédikátor részben „igen olcsón” eladatta, részben szétosztatta a könyveit.¹⁰⁴⁶ 1645-ben Kisfaludi Orbán eladni rendelte a könyveit, amennyiben a fia nem lesz pap, hogy használni tudja a feltehetően latin teológiai művekből álló gyűjteményt.¹⁰⁴⁷ A 18. század második feléből is találunk példát: Hatvani István debreceni professzor szintén maga ítélte eladásra a könyveit, „ki vévén azokat, ha mi manualis könyvek kellenek Istvánkának, és a’ Magyar-Bibliákat magyar Énekes ’s imádságos könyveket, és a Vallásra tartozókat ’s különösen a’ kegyesség gyakorlására. Ezen osztozzanak meg gyermekeim magok között”.¹⁰⁴⁸

A lelkész gyűjteménye részben alátámasztja Monok István megállapításait a peregrinusok könyvtáraival kapcsolatban. Szerinte a „fennmaradt könyvjegyzékek tulajdonosai közül azok, akik hollandiai egyetemeken képezték magukat, nagyrészt az ott megvásárolt könyveket hozták magukkal, tanulmányaik után csak nagyon csekély lehetőségük volt a könyvanyag kibővítésére. Vagyis a könyvjegyzék lényegében a hollandiai években kialakult ízlésvilágot, érdeklődést mutatja.”¹⁰⁴⁹ Ez szükségszerűen vezetett bizonyos mértékű archaizálódáshoz, egy hosszabb életpálya során a tulajdonos jobban rá lehetett utalva a még diák korában, évtizedekkel korábban vásárolt olvasmányaira. Többségében valóban olyan munkákat azonosítottunk, amelyeket a tulajdonos maga hozhatott haza tanulmányai végeztével, egy kisebb hányaduk épp 1646–1649 között jelent meg vagy az

¹⁰⁴⁵ PEARSON 2010, 143.

¹⁰⁴⁶ ILLÉSY 1892, 100.

¹⁰⁴⁷ DIENES 2017, 241.

¹⁰⁴⁸ Idézi: TÓTH B. 1981, 72.

¹⁰⁴⁹ MONOK 2007, 1026.

akkoriban zajló tudományos viták érveit és eredményeit közvetítették. Tofeus Mihály egyedülálló bibliagyűjteménye és a Szentírás tanulmányozásához kapcsolódó szakirodalom gyűjtése példás előrelátásról tanúskodik, Németalföldön igyekezett olyan forrásszövegeket felhalmozni, amelyekre itthon nem vagy alig lett volna lehetősége, így biztosítva a jövőbeli lelkészi-teológusi munkához szükséges hátteret. Ez irányú működéséről nemigen maradt fenn adat, egyedül a prédikációi tanúskodnak Tofeus jól megalapozott biblicizmusáról. Néhány esetben viszont jeleztük, hogy olyan kiadások is előkerültek, amelyek csak a hazatérése (1650) után láttak napvilágot. Vagyis ahogyan Miskolci Csulyak István, úgy Tofeus Mihály is képes volt kurrens kiadványokkal frissíteni a könyvtárát itthon. Ebben része lehetett az egyházi hierarchiájában elfoglalt pozíciónak is, a külföldi tanulmányútra segített diákok útján vagy a református egyház kapcsolatain keresztül jutva olvasnivalóhoz.

Tofeus egyetemjárása idején közelítették meg népszerűségük csúcát a németalföldi akadémiák, peregrinusunk a század meghatározó teológusainál tanult (többek között Voetiusnál és Coccejusnál). Kézenfekvő okokból a holland egyetemi központokból került ki az a szerzői gárda, melynek tagjai meghatározhatták a műveltségét (közel 25%). Közel hasonló arányban voltak jelen a korábbi nagy protestáns akadémiák, Wittenberg és Heidelberg körül csoportosuló német szerzők (18%). A harmadik szinten megosztva, nagyjából 10–10%-ot tettek ki a helvét (főként ortodox kálvinista), az itáliai (humanista), a francia (hugenotta), az angol (puritán, presbiteriánus, katolikus) és a magyar szerzők (felekezettől függetlenül). Végül 1–2%-os arányban lengyel (antitrinitárius és katolikus), dán, spanyol (katolikus) és osztrák (katolikus) szerzőket találunk.

Elkülöníthetünk néhány jellemző kategóriát az egyes központok tekintetében. Teológiát főként németalföldi, német, angol, francia és svájci, történelmet elsősorban német, kisebb részben magyar, irodalmat többségében itáliai auktorok munkáiból válogatott. A héber nyelvhez kapcsolódó kötetei olyan 16–17. századi hebraista központokban születtek, mint Strasbourg, Wittenberg, Basel, Leiden vagy Oxford. Comenius munkássága jelentős befolyást gyakorolhatott Tofeus műveltségének több területére, a bemutatott ajándékok tanúsítják, hogy kapcsolatuk nem szakadt meg a Patakról való távozásuk

után sem. A latin grammatikai tankönyveit, politikai munkáit és milenarista kiadványait is megtaláltuk Tofeus jegyzékén, az azonosítható példányokat maga a szerző dedikálta.

Előzetesen feltételezhattük volna, hogy a püspök gyűjteményében arányaiban több ortodox teológus bukkan fel, ám ezek túlsúlya összességében nem hat nyomasztóan. Hosszú azok listája, akiknek a feltűnése várható lett volna: Gomarus, Jacobus Triglandus, Gerhardus Vossius, Henricus Altingus, Abraham Scultetus, Conrad Vorstius, Bullinger, Beza. Hiányzott továbbá Coccejus életműve, bár a zsol-tárprédikációk megnyugtatóan bizonyítják, hogy az exegetikai munkáit ismerte, módszerét elfogadta és beépítette szinkretisztikus teológiai műveltségébe.

Prédikációi hátterét az erősen intellektuális rajzolatú könyvtára alkotta. Szellemi horizontjának egyes pontjait a Szentírás hitigazságai felől közelíthetjük meg. A puritanizmussal és coccejanizmussal keveredő domináns ortodoxia, Tofeus ragaszkodása a geocentrikus világműködéshez, valamint a korábbi szakirodalomban konzervatívnak beállított, valójában biblikus társadalomszemlélete is ezt figyelembe véve értékelhető. Érdekes átfedéseknek és hiányoknak lehettünk tanúi a könyvjegyzékén szereplő tételek és a valóban hivatkozott olvasmányok halmazának összevetésekor, amelynek több oka is lehet. Egyrészt a könyvtár (a saját könyvtárunk is) ritkán statikus, folyamatosan gyarapszik és apad, a kötetek kicserélődnek. Másrészt a kézíratos omniáriumok és a nyomtatott exemplumgyűjtemények használatából adódhatott, hogy olyan szerzők is felkerültek a citált olvasmányok listájára, akikről sosem forgatott eredeti művet a lelkész. Ilyen esetekben az eredeti forrás többnyire nehezen megfejtendő. Ugyanezt a jelenséget erősítette az iskolai években olvasott, fejből és olykor kissé megváltozott idézetek sora: jó példa erre Aiszóposz (vagy Lokman) négy bikája, amelyek száma Tofeusnál kétfőre csökkent.¹⁰⁵⁰

Nagyarihoz hasonlóan¹⁰⁵¹ visszatérő traumatikus emléket, egyben applikálható exemplumanyagot jelentett számára II. Rákóczi György balsikerű lengyelországi hadjárata és ennek következményeként Várad elvesztése. Olyannyira, hogy az általa szerkesztett görög

¹⁰⁵⁰ Lásd: GYÓRI 2015b, 107–108. Elképzelhető, hogy a szavait lejegyzők számlájára írható a tévedés.

¹⁰⁵¹ *Uo.*, 116, 133, 162, 181, 197, 201, 239.

igeragozási táblázat szélén is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy épp annak készítésekor hozták meg a vár elfoglalásának híret.¹⁰⁵² Diákelveinek egykori színhelye, első tanári katedrája, a puritán körrel ápolat kapcsolata mind ide kötötte.

A prédikációiból megismerhető univerzumot az erdélyi fejedelmi udvar is befolyásolta, ahogyan utóda, Nagybányai tábortól való prédikációinak ajánló leveléből megtudjuk. A „Geleji-féle ortodox szemléletmód és igehirdetői módszer” elvárt követése megköthette a mindenkor fejedelmi prédikátor tollát, aki az adott formát töltötte ki a rendelkezésére álló tudásanyaggal. Győri L. János véleménye szerint ezen a kereten elődeihez mérten éppen Tofeus lazíthatott valamelyest.¹⁰⁵³

A zsoldárrezolúciók arról is vallanak, hogy a fejedelmi udvarral együtt vándorló Tofeus egyszer Fogarason, másszor Gyulafehérvárott, Nagysinken vagy Radnóton hirdette az ígét, vagyis időnként el kellett szakadnia saját gyűjteményétől. Ugyanakkor ezek az utak arra is lehetőséget biztosítottak, hogy hozzáférjen más könyvtárakhoz. Radnóton és Fogarason például Apafi gyűjteményei jelenthettek alkalmi forrásbázist. A fejedelem könyveiről készült leírásokat böngészve a Tofeuséval gyakori átfedéseket találunk, aki talán a fejedelem könyvesbeszerzéseire is hatással volt. Kettejük könyvtárát szemügyre véve, a hasonlóság az antik és a teológiai irodalom területén a legjellemzőbb. Ugyanakkor feltűnő hangsúlytolódásokra is felfigyelhetünk, mivel Apafinál jelentős mennyiségű, a kormányzás során gyakorlati haszonnal bíró kiadványt is találunk, amelyek az udvari lelkésznél hiányoznak.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁵² Idézte: KURTA 2002, 445.

¹⁰⁵³ NAGYARI 2002, 34.

¹⁰⁵⁴ *Adattár* 16/3, 75–88. Néhány jellemző példa: az államelmélet és a politika (Althusius, Saavedra Fajardo, Funccius, Guevara, Grotius, Lipsius, Marlianus, van der Muelen), a földrajz (a korszak jelentős térképgyűjteményei: Blaeu fejedelmek polcára illő 11 kötetes atlasza (550 forint értékben), Jansson, Ortelius, Mercator, Habrecht és Sanson mappái, Cluverus, Fournier és Gölnitz bevezetései), a történelem (Bonfini, Georgius Horn, Slejdanus, Becmannus, Spener heraldikája) területéről érkezők mellett több *Respublica*-kötet és néhány reprezentatív kiadvány (császáreltérképek, a Nádasdy-Mausoleum, Schad *Effigies* és egy corvina). A számos kegyes kötet Apafi mély lelki életére utal.

IV.

Mérlegen a lelkészek műveltsége

Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyvjegyzékei és proveniencia alapján vizsgálható kötetei nyomán egyes tematikájú 17. századi humanista gyűjtemények bonthatóztak ki.¹⁰⁵⁵ A lelkészek könyvtárait szemlélve szinkretikus műveltségeket láthattunk, amelyeknek szilárd alapját jelentette a biblikus kálvinista teológia. Nyugat-európai mintákkal összevetve a legfeltűnőbb különbség a gyűjtemények nagyságától eltekintve, hogy lelkészeink a reformáció századát követően is még inkább a humanistákra jellemző sokszínű, szélesebb tematikájú könyvtárakat tartottak fenn. A saját szakterületükön való tájékozódás mellett mindenkiből vásároltak egy keveset, leginkább alpműveket. A külföldi értelmiségiek könyvtára „a kora újkorban már egy, legfeljebb két szakra koncentrálódik, melynek képzését és kiépítését a tulajdonos vonzalma vagy speciális érdeklődése”, gyakran a hivatása határozta meg.¹⁰⁵⁶ Az általam vizsgált lelkészi jegyzékek nagyjából felét tette ki a teológiai irodalom, ezen túl pedig az filozófiától a természettudományokig sokféle terület felbukkant. A tulajdonosok igyekeztek jó tudományos apparátussal kísért szövegkiadásokat beszerezni, a jelenség leginkább a pontosan azonosítható tételeket lejegyző Miskolci Csulyak István esetében vizsgálható.

A 17. század volt a református teológia egyik legmozgalmasabb időszaka, egymást váltva jelentek meg a különböző irányzatok (ortodoxia, irénizmus, remonstrantizmus, puritanizmus, coccejanizmus), hatásukat gyakran párhuzamosan fejtették ki a kollégiumok, egyetemek és a templomok falain túl. A nyugat-európai teológiai és filozófiai áramlatokból átemelt egyes elemek a magyar teológusok művelt-

¹⁰⁵⁵ FARKAS 1992, 112–114. A tanulmányban a megjelenése óta többszörösére növekedett forrásanyag ellenére is használható kategóriákat találunk.

¹⁰⁵⁶ MILDE 1997, 107.

ségében a külföldi mintákhoz képest olykor máshogyan álltak össze: Medgyesi Pál például az angol puritánokkal szemben királypártiként és konformistaként vált a hazai mozgalom emblematikus alakjává.¹⁰⁵⁷

A reformátori örökség szerepe a 17. század folyamán egyre inkább átalakult. Miskolci Csulyak könyvtárában a 16. századi helvét irányzat még markánsabban volt jelen, mint az egy emberöltővel később gyűjtögető Tofeusban. A Szentírás fontosságát mindkét jegyzék egyaránt hangsúlyozza, 3–5% arányban vannak jelen bibliakiadások. Feltűnő, hogy Csulyak kommentárokban gazdagabb állománnyal rendelkezett, de bibliafilológiai munkák számát tekintve Tofeus gyűjteménye a jelentősebb. Mindez jelezheti a személyes érdeklődés formáló hatását és a tudomány átalakulását: Tofeus a század elejétől mindinkább felfutó ágazat teológián belüli térnyerését követve fordulhatott például a hebraisztika irányába. A dogmatika 6–7%-os részesedése arra utal, hogy a hittudományon belül stabil és megalapozott csoporttal van dolgunk, szemben a kateketikával és a liturgikával, amelyek jelenléte alig kimutatható. Ezeket főként a gyakorlatban sajátíthatta el a leendő lelkész, a kora újkorban még alig volt a képzés része.

A Csulyak könyvtárában 12%-ot elérő polemika Tofeusnál került igazán túlsúlyba, 19%-os részesedéssel minden más csoportot maga mögé utasított. Várható volt, hogy az ortodox lelkészeknél gazdag hitvitaanyagot találunk, a köztük lévő jelentős különbség (7%) leginkább egyháztörténeti okokra vezethető vissza. A század első harmadában erőt gyűjtő ellenreformáció képviselői irodalmi offenzívába kezdtek, majd protestáns prédikátorok százait idézték a pozsonyi véstörvényszék elé. A fordulatra reflektáltak a lelkészek, az olvasmányanyag súlypontjai eltolódtak. Csulyaknak is sok kellemetlenséget okozott a Rákócziak szerencsi birtokközpontjában bekövetkezett rekatolizációs fordulat, ám nem járt együtt a fizikai megsemmisülés veszélyével. Tofeus már ellenségesebb környezethez igyekezett alkalmazkodni jórészt a védettebb Erdélyi Fejedelemségben. A század jellemző mozgásai között említhetjük a katolikusok németországi térnyerését a harmincéves háború idején, a hazájukból elüldözött lengyel unitáriusok megjelenését a református egyetemi központokban,

¹⁰⁵⁷ FAZAKAS Gergely Tamás szíves közlése.

a kor viszonyaihoz képest toleráns németalföldi tartományokat előzőnlő nonkonformistákat. A nemzetközi felekezeti viszonyokban bekövetkezett változások jelentős mennyiségű nyomtatott terméket indukáltak, s még inkább a polemikus műfajok irányába tolták el az arányokat a teológiai könyvek piacán. Dominánsan jelen volt mindkét gyűjteményben Bellarminus eredeti művei mellett a vele vitatkozó irodalom, ezek a kiadványok alkothatták a hitvitázó műveltség gerincét.

A kazuisztikai irodalom csekély jelenlétét egyszerű lenne a korábbi évtizedek ortodox–puritán ellentét elméleteivel magyarázni, ám valószínűbb, hogy a család használatában maradó kisebb nyomtatványokat nem látjuk viszont a forrásokban. Bár Tofeusnál néhány katolikus kiadványon túl nem tudunk mást felmutatni, megjegyzendő, hogy mind Csulyakra, mind a fejedelem lelkészére hatással lehetett Clairvaux-i Szent Bernát és Kempis Tamás életműve. A református pietizmus kegyességi szövegeiben (pl. Ráday Pál, Árva Bethlen Kata) rendre megjelenő jegyes-misztika jelzésén túl a hazai kutatás még adós a Bernát-recepció feltérképezésével.¹⁰⁵⁸ A Tofeus könyvtárából jórészt hiányzó prédikációs irodalom (2%) nagyságrendje Csulyaknál eléri a 11%-ot, vagyis megközelíti a polemikus nyomtatványokét, ez az utóbbi arány állhatott közelebb az átlagoshoz. Tofeusnak is legalább három tucat prédikációskötete lehetett, ám ezek elkerülték az összeírást, akár a család, akár valamilyen ma már nehezen felderíthető ok állhatott a háttérben. A bibliamagyarázókat rendkívül széles körből válogatták, a többségben lévő kálvinista (helvét, német, hugenotta, angol, francia, ritkán magyar) szerzők mellett más felekezetek hittudósainak munkáiból is tájékozódtak. A puritanizmus (különösen a presbiterianizmus) egyháztörténeti hatása, valamint az egyéni érdeklődés mutatkozhat meg Tofeus kis egyházkormányzati „különgyűjteményében”.

A lelkészi bibliotékák szorosabban vett nem teológiai anyaga¹⁰⁵⁹ épp fordított arányban van jelen: Miskolci Csulyak teljes gyűjteményének 53%-a tartozott a hittudományokhoz, Tofeus könyvtárának 47%-a, ám a különbség alig két tucat kötetben mérhető. Az el-

¹⁰⁵⁸ Lásd pl.: DIENES 2002, 65–69.

¹⁰⁵⁹ A kora újkori tudományosságban gyakran keveredtek a különböző elemek, így nem mindig állapítható meg egyértelműen, hogy az adott mű melyik kategóriába tartozik. Az enciklopédikus tudásanyagot hordozók esetében akár fejezetként is változó arányt állapíthatunk meg.

tolódás részben olyan tudományágakhoz köthető, mint a történelem, az államelmélet és a politika, amelyek növekedése részben a tulajdonos, részben tudománytörténeti jelenségek számlájára írható. A természettudományos művek jelenléte ellenben éppen Csulyaknál mutatható ki nagyobb arányban. A Tofeusnál hiányzó csoportok (például a prédikációs-kötetek) ugyanakkor könnyen kiegyenlíthették a teológiai és a nem teológiai munkák viszonylatában fennálló eltérést.

A két prédikátor műveltsége közötti különbség szemléltethető a nem teológiai munkák értékelésével. Miskolci Csulyaknak valamivel több triviumhoz kapcsolódó könyve volt (8%), mint Tofeusnak (6%). A műveltségterület közös nevezőjét Calepinus soknyelvű szótára és Cicero beszédei jelentették. Tofeus logikai munkái már a század közepének németalföldi és erdélyi iskolázáshoz köthetők.

A filozófiában erősebb volt a zempléni esperes bibliotékája, ám a különbség elhanyagolható. Jellemző különbség kettejük gyűjteményében a korszak vitáit meghatározó Descartes-művekből álló kollekció. Tofeusnál, a liszikai parókián mintha nem értesültek volna a karteziánus fordulatról. Mindketten érdeklődtek a sztoikus Seneca munkássága iránt, Arisztotelész-kiadást ellenben csak Miskolci Csulyaknál találunk. Gyűjtötték saját koruk népszerű tankönyveit, Tofeus a század első felének filozófusai helyett a század közepének németalföldi szerzői közül válogatott, vagyis az egyetemválasztás határozta meg ezt a csoportot. A nyelvi sokféleség szempontjából Tofeus könyvtárát emelhetjük ki.

Amennyiben a mennyiség arányait kutatjuk, Csulyak kétszer anynyi irodalmi munkát tartott, mint Tofeus. Az eddigi kutatások is arra mutatnak, hogy a „grafomán” verselő esperes irodalmi életműve kiterjedtebb és sokrétűbb volt, könyvtára ehhez is kiváló alapul szolgált. Mindketten bejárták az antik irodalom területét, a közös nevezőt a humanista levelezésgyűjtemények jelentették, bár az idősebb Scaligert kivéve más szerzőket gyűjtöttek. Az epistola-kollekcióknak fontos szerepe volt a tudósvilág kommunikációjában, a gyönyörködtetés mellett praktikus céllal indokolhatjuk a jelenlétüket. A neolatin irodalom tengerében Miskolci Csulyak mártózott meg alaposabban, egyedül Reusnerus *Icones*-ét vásárolták meg mindketten, feltehetően ugyanazzal a céllal: album amicorumnak. Jelentős átfedéseket találunk a neolatin kiadványok terén a két lelkészi gyűjtemény és a 17. századi német tudóskönyvtárak legnépszerűbb szerzői kö-

zött.¹⁰⁶⁰ Mindez arra utal, hogy a korszakban működő európai „res-publica litteraria” a peregrinusok által látogatott akadémiák közvetítésével határokon és generációkon átívelő kollektív irodalmi műveltséggel ruházta fel az értelmiségieket. A tanítványát kísérő Csulyak az ars peregrinandi műfajában is értékes munkákkal gyarapította könyvtárát, gyűjteményében a zenei írásbeliség ritka nyomtatott emlékeit is regisztrálhattuk.

A történelmi és egyháztörténeti kiadványok mérlege Tofeus felé billen, majdnem kétszeres a különbség. A mennyiségi mutatón túl a legszembetűnőbb, hogy Tofeus a világtörténeti összefoglalások mellett az egyes (főként európai) országok történelméről bemutató munkákat részesítette előnyben, talán németalföldi hatásra alakult ki benne az érdeklődés „mások” iránt. Legkevesebb négy, magyar történelemre vonatkozó munka volt a jegyzékén, míg a Csulyakén egy sem. Mindketten bírták Bucholcerus kronológiáját, Csulyak egy, Tofeus két Josephus Flavius-kiadást, Niképhorosz középkor- és Sleidanus reformációtörténetét.

Az államelméleti irodalomban több átfedés van, mindketten ismerték a kora újkor nagy szellemi teljesítményeit: Machiavelli, Bodin, Grotius munkásságát. Tofeusnál újdonságként jelentkezik Hobbes és Campanella ide vonatkozó írása, a bőséges antimachiavellista irodalom viszont csak egyes művek részeként fedezhető fel. A modern államok kialakulásának idején érdekes arányeltolódásnak lehetünk tanúi az egymással szoros kapcsolatban létező államelméleti és politikai nyomtatványok területén. Míg Csulyaknál megközelítőleg 3%–1% az arányuk, Tofeusnál egyértelműen az aktuálpolitikai kiadványok vannak négyszeres túlsúlyban (1%–4%). Utóbbi gyűjteményében az angol forradalom, a harmincéves háború és az azokkal kortárs hazai események, valamint más korabeli sorsfordító történések irodalmi megjelenése mutatható ki. A jogtudomány területén kevésbé tájékozódtak, Tofeus így is háromszor annyi, főként a Justinianus-i törvénytudományhoz kapcsolódó kötetet szerzett.

A lelkészi könyvtárakban a természettudományok 6%–4%-os részesedéssel bírtak, Miskolci Csulyaknál nagyobb arányban, bár ért-

¹⁰⁶⁰ ADAM 1997, 184. Az általa idézett névjegyzék: Marulus, Mantuanus, Poliziano, Sannazaro, Johannes Secundus, John Owen.

hető okokból Tofeus gyűjteményének orvosi anyaga frissebb. Közös érdeklődési körükhöz tartozott a nem éppen korszerű, de még a 18. században is gyakran felbukkanó *Schola Salernitana*-irodalom. A konzervatív geocentrikus világgép védelmezése jellemezte a lelkészeket, Tofeus a szószékről is megnyilatkozott a kopernikuszi fordulattal szemben. Az okkult, mágikus és egyéb nonkonformista irodalom jelen volt a könyvtárakban (2–4% arányban), ami meglepő fordulat a hagyományosan ortodox kálvinista értelmiségiekhez sorolt prédikátoroknál. A rózsakeresztes iratot, a magia naturalis kiadványait, a démonológiai traktátusokat vagy a kabbalisztikus munkákat kuriózumként szerezhették.

Akár a tudományágak összességét, akár az egyes területekhez besorolt művekben megjelenő irányzatokat vesszük figyelembe, látványos sokszínűség mutatható ki. Ezt az összetettséget Tofeussal kapcsolatban már többen megállapították (Kathona Géza, Győri L. János, Dienes Dénes).¹⁰⁶¹ A coccejánizmus hiánya miatt kisebb léptékben, de ugyanezt mondhatjuk el Miskolci Csulyak István könyvének ismeretében, akit eddig csak az ortodoxia oldaláról vizsgáltak. A lelkészi kar hagyományosan ortodox besorolású vezéregyéniségeinek műveltségét kutatva találkoztunk azokkal a művekkel, amelyek alátámasztották a róluk kialakult képet, ugyanakkor azzal szembenálló olvasmányokról is beszámolhattunk.

A gyarapodás legnagyobb arányban a peregrináció idejéhez volt köthető, de láttunk példát arra, hogy a lelkészek hazatérésük után is megszerezték a friss tudományos eredményeket tartalmazó kiadványokat. Mindez a nyugat-európai könyvpiactól mérhető jelentős távolság miatt kisebb volumenben zajlott, mint kint tartózkodásuk alatt.

A disszertáció előmunkálataként feltártam Apáti Madár Miklós (1662–1724) műveltségét, ezekre a tanulmányokra¹⁰⁶² alapozva érdemes összevetni a 17–18. század fordulóján élt karteziánus teológus könyvtárának darabjait, valamint a kéziratot és nyomtatott munkáiban fellelhető olvasmányait Csulyak és Tofeus műveltségének fent bemutatott hasonló területeivel.

¹⁰⁶¹ GYŐRI 2015b, 100; DIENES 2001, 144.

¹⁰⁶² Életére lásd: OLÁH 2013b, 3–12; Műveltségére lásd: OLÁH 2006, 183–192; OLÁH 2013a, I–II.

Mindhárom esetben alapos bibliaismeretről tanúskodtak a források: Csulyak gyűjteménye, Tofeus könyvei mellett a prédikációi, Apáti Madár kötetei és citátumai is ezt támasztották alá. Biblikus alapra épült a műveltségük többi rétege. Teológiai téren elvétve feltűntek ugyan Apáti Madárnál is a helvét reformátorok, ám a hangsúly inkább a puritán auktorokon volt, a két másik lelkészre jellemzőbb volt a zürichi és genfi szerzők műveinek beszerzése. Ezt legfőképpen a debreceni Kollégium hatásának tulajdoníthatjuk, ahol a század utolsó harmadában Martonfalvi, Szilágyi Tönkö és Lisznyai Kovács Pál tanítványaként nevelkedett Apáti Madár. Kevés nála az ortodox, és még kevesebb a coccejánus szerző, utóbbiak Csulyak és Tofeus esetében szinte teljesen hiányoznak. Apátinál nincs nyoma a polemikus irodalomnak, ami viszont igen hangsúlyosan kimutatható volt Csulyak és Tofeus esetében, ám elképzelhető, hogy ez a jelentős eltérés részben az Apáti Madár jegyzékének csonkaságára vezethető vissza. Csulyaknál is van némi nyoma a héber nyelv és filológia körében szerzett jártasságnak, ám mindez Tofeusnál és Madár Miklósnál teljedett ki: mindketten a 17. századi hebraizmus fellelőjének számító németalföldi akadémiákat látogatták, az ott megvédett disputációk jelzik az érdeklődésük irányát.

A retorika és a humanista irodalom jelenléte mindhárom prédikátor esetében természetes jelenség volt. Tofeus és Apáti Madár esetében kiemelhetjük, hogy amikor irodalmi szövegeket fordítottak (Tofeus Hadrianus epigrammáját magyarra, Apáti Madár Beniczky Péter strófáit latinra ültette át), a finom részletek tökéletesre csiszolása helyett az applikálandó exemplum tartalmi elemeit igyekeztek átadni. Érdeklődésük szembetűnő a magyar történelem területén, Bonfini munkáját mindhárman birtokolták és idézték. Az államelméleti olvasmányaik között Csulyak és Tofeus esetében Machiavelli, Bodin, Lipsius; Tofeus és Apáti Madár esetében Grotius műveivel is számolhatunk. A zempléni esperesnél két-, a fejedelem prédikátoránál egy generációval később gyűjtögető Apáti Madárhoz ezeken túl Puffendorf írásai is eljutottak. Jogtudományi szakmunkákat leginkább Apáti Madár forgathatott közülük, s elődeihez hasonlóan mindössze néhány kötet jelezte a természettudományokat. A szakirodalomban rendre a karteziánus elköteleződése kapcsán szereplő Apáti Madár (csonka) könyvtárában alig találunk valamit Cartesiusnak és követő-

inek munkásságából, ugyanakkor egy alkalmi kiadvány arról tanúskodik, hogy élete végéig megmaradt karteziánusnak. Vele szemben éppen az antikarteziánusként felcímkezett Tofeus az, aki könyvtárában karteziánus alapműveket őrzött. Végül a nonkonformista irodalom részterületein (reneszánsz újplatonizmus, hermetizmus, kabballa, protestáns misztika) is vannak átfedések a gyűjtemények között, utalva arra, hogy a 17. században a kálvinista dogmatikával ellentétes tartalmú művek iránt is érdeklődtek a lelkészek.

Bár Apáti jegyzékének első 116 tétele hiányzik, úgy látszik, hogy az ortodox és a karteziánus táborba besorolt lelkészek az alapvető könyves műveltségüket tekintve nem tértek el jelentősen egymástól. Igyekeztek minél szélesebb körben tájékozódni, az egyéni érdeklődésüknek megfelelő körben specializálva a könyvtárukat. A kimutatható hangsúlyeltolódások (pl. a polemika, az irodalom és a filozófia területén) a tulajdonosok közötti szemléletkülönbségre utalhatnak.

Példaként idézhető Debreceni Ember Pál (1660–1710), akinek könyvtára a Rákóczi-szabadságharc idején előbb Szatmáron, majd Debrecenben szenvedett érzékeny veszteséget. Ember Pál citátumaiból az elkötelezett coccejánus teológus alakja bontakozik ki: negyvenszer hivatkozott Coccejus, Momma és Witsius munkáira (utóbitól egy hosszabb szöveget le is fordított), hússzor a karteziánus-coccejánus Franz Burmann írásaira. Ebben tehát gyökeresen eltért az ortodox kollégáitól. A szilárd biblikus alap mellett jellemző volt rá az antik exemplumok alkalmazása. Az ortodox oldalról a *Synopsis Theologiae Professorum Leidensis* tűnik fel, bibliai segédkönyvként Petrus Ravanellus *Bibliotheca Sacráját* és Matthew Poole köteteit használta, vagyis megbízható és népszerű munkákat.¹⁰⁶³

Apáti Madár Miklós és Debreceni Ember Pál példáját véve megállapítható, hogy a Tofeus utáni teológus-nemzedék tagjai integrálták a Miskolci Csulyaknál még eleve ismeretlen coccejánus tipologizáló módszert, olvasmányaik (legalábbis Tofeushoz képest) a karteziánizmussal keveredve ebbe az irányba tolódhattak el. Továbbra is a Szentírás és a klasszikus irodalom maradt a közös alap. A 17. század egészében zavartalanul folyt a nyugat-európai protestáns centrumokban végbemenő változások nyomán követése és beépülése a

¹⁰⁶³ Lásd: CSORBA 2014a, 33–47.

teológusaink műveltségébe. A 18. század első felére kitekintéssel érezhetünk némi megkésettiséget, amikor a könyvtárak többségében a korábbi századok ortodox szerzői mellett még mindig Coccejus és Descartes voltak a legfőbb tekintélyek. A jövőbeni kutatásokban feltehetően már nem lesz tartható a szellemi irányzatokat dichotóm módon értékelő szemlélet, a református értelmiségek műveltségét sok összetevőből egymásra épülő szintetikus/szinkretikus jelenségként érdemes megközelíteni.

Az időnként talán túlzottan aprólékosnak tűnő elemzéssel, a tételek feloldásának leíró jellegű bemutatásával egyfajta viszonyítási alapot kívántunk létrehozni, amellyel összevethető a kora újkori református lelkészek műveltsége. Az ortodox prédikátorok sokszínű horizontját még tovább bővítheti a felbukkanó újabb könyves tételek bevonása. A megrajzolt profilok nem csak a 17. század, vagy a Kárpát-medence keretei között használhatóak modellként, hanem 16–18. századi európai kontextusba is helyezhetőek, valamint összehasonlíthatóak más (nem kizárólag a protestáns) felekezetek teológusainak könyves ügyeivel.

V.

Mellékletek

RÖVIDÍTÉSEK

K	–	Kötés
M	–	Megjegyzések
P	–	Possessor-bejegyzések
Ref.	–	református
Ev. Ref./e. r.	–	evangélium szerint reformált

V. 1. MISKOLCI CSULYAK ISTVÁN AZONOSÍTOTT KÖNYVEI

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR, BUDAPEST (OSzK)

OSzK Oct. Lat. 656.

MISKOLCI CSULYAK István, *Diarium apodemicum*, 371 fol., 8°.

K Pirostra festett pergamenkötésben. A zöld megkötőszalagjai leszakadtak. Supralibros: S. P. M. 1603.

P *Successores Herzegiani.*

Conservandum obtulerunt et donaverunt A[nn]o 1785. Josepho Keresztési V[erbi] D[ivini] M[iniste]ro M[agno] Varadiensi, Nep[otis] Mariae Miskolci Marito Ezen becses maradványt családjának vissza szerezte félegyházi Ref[ormátus] lelkész Fazekas Urtól 1837dik évben Miskolczy Károly

TELEKI-BOLYAI KÖNYVTÁR, MAROSVÁSÁRHELY (TBK)

TBK 0708

OSORIUS, Johannes, *Conciones R. P. Joannis Osorii Societatis Jesu, in quinque tomos distinctae*, Coloniae Agrippinae [Köln], Antonius Hieratus, 1605, in 8°. – VD 17 12:193080D

K Pergamenkötésben. Supralibros: S. P. M. [1607?].

P *Psal. 27–1. Jehova illuminatio et protector vitae Stephani P[astoris] Miscalcini Heidelb[ergae]* (címlapverző)

Donavit Conv[ent]us Mikháziensis Illustrissimus D[omi]nus Martinus Sárpataki 1711. (1. p.)

Conventus Mikháziensis Anno '711. receptit (praef.)

Conventus Mikháziensis A[nn]o '711. (címlapverző)

Szent Ferencz zárdá Mikháza (pecsét, címlap)

M *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, II, 31. (O 67). – Számos kéziratos megjegyzéssel, kiemeléssel. A hátsó szennylapokon Miskolci Csulyak kéziratos listája az egy bibliai könyvhöz tartozó prédikációk lelőhelyéről.

TBK Bo-5905

Coll. 1. PAREUS, David, *Davidis Parei de symbolis sacramentalibus, et de ritu fractionis in S. Eucharistia, libri duo*, Ambergae [Amberg], [s. n.], 1603, in 8°. – VD 17 12:119959B

K Pergamenkötésben. Supralibros: S. P. M. 1604.

P Ps. 27–1. *Jehova illuminatio et protector vitae. Steph[ani] P[astoris] Miscolcini Heidelberg[ergae]* (címlap)

Est Jos[ephi] N. Szylvasi 1648. (címlap)

Andreae Buzinkai (az első kötéstábla belső oldalán)

Collegii S[arosi] P[atachiensis] M[arosi]vasar[helyiensis] (előzéklap)

A Maros Vásárhelyi ev. r. Fő iskola könyve (ex libris, az első kötéstábla belső oldalán)

M SIMON 1998, 6. – Kéziratot bejegyzésekkel.

Coll. 2. TOSSANUS, Daniel, *De senectute tractatus Christianus et consolatorius...*, Heidelberg, Andreas Cambierus, 1599, in 8°. – VD 16 T 1732

M *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, II, 176. (T 48). – Kéziratot megjegyzésekkel.

Coll. 3. BÉZE, Théodore de, *Theodorus Beza redivivus, hoc est, Theodori Bezae ad Joan. Guil. Stuckium ... epistola, et pastorum ac professorum Genevensium responsio, ad putidissimum et impudentissimum Monachorum sacrum nomen Jesu ementientium, de Theodori Bezae obitu ... Ad exemplar Genevense recusa*, Hanoviae [Hanau], [Wilhelm Antonius], 1597, in 8°.

TBK Tf-119

Coll. 1. JEWEL, John, *Joannis Juelli ... adversus Thomam Hardingum volumen, in quo XXVII quaestiones et Scripturis, et omnium conciliorum ac patrum monumentis, quaecumque sexcentis a' nato Christo annis antiquiora sunt, disceptantur, atque explicantur, eiusdem Juelli Apologia ecclesiae Anglicanae*, Genevae [Genève], Petrus Sanctandreas, 1585, in 2°.

K Arabeszkés pergamenkötésben. Supralibros: S. P. M. 1634.

P *Michaelis Toufaei Per convitia et laudes.* (címlap)

Suis adnumeravit Libris Samuelis Teleki Ao. 1755. Cibini. mp. Deus providebit. (előzéklap)

Ex bibliotheca Sam[uelis] S.R.I. Com[itis] Teleki de Széké (ex libris, az első kötéstábla belső oldalán)

M *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, I, 375. (J 15). – Az előzőken a tartalomra vonatkozó megjegyzésekkel.

Coll. 2. JEWEL, John, *Operum Theologicorum Ioan. Juelli ... tomus alter, seu Antapologia, opposita confutationi ab Hardingo contra ecclesiae Anglicanae Apologiam editae, cui adjecta est...* Interprete Thoma BRADOCO. Genevae [Genève], Jacobus Stoerius, 1600, in 2°.

M *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, I, 375. (J 16). – Szélgjegyzetekkel.

**KOLOZSVÁRI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM KÖNYVTÁRA A ROMÁN
AKADÉMIA KOLOZSVÁRI FIÓKJA KÖNYVTÁRA KEZELÉSÉBEN (KvRef)**

KvRef R 83794

LABATA, Francisco, *Magnus apparatus concionatorum seu Loci communes ad conciones ordine alphabetico digesti*, Coloniae Agrippinae [Köln], Johannes Crithius (haered.), 1630, in 4°. – VD 17 23:322432L

K Pergamenkötésben. Supralibros: S. P. M. 1631.

P *Colleg[ü] Ref[o]r[m]atorum Claud[iopolitani]* (címlap)

M Levakart tulajdonosi bejegyzésekkel. Latin és magyar nyelvű szeljegyzetekkel.

KvRef R 114894

HOULLIER, Jacques, *Jacobi Hollerii Stempni ... ad libros Galeni de compositione medicamentorum kata topous: Periochae VIII.*, Nunc denuo multo quam antea umquam castigatiores editae, Francofurdi [Frankfurt am Main], Johannes Wechel, 1589, in 8°. – VD16 ZV 24454

K Bórkötésben. A kötéstáblák sávózással keretezettek, a középmezőben címer képével. Metszése kékre festett, poncolt, ornamentikus alakzatokkal díszített. Supralibros: S. P. M. 1607.

P Ps. 27.–1. *Jehova illuminator et protector vitae Steph[ani] P[astoris] Miscalcini Wittebergae.*

Kolozsvári Ref. Coll[egium] Könyvtára 1871 (pecsét)

M Kéziratos bejegyzésekkel.

**PIARISTA REND MAGYAR TARTOMÁNYA KÖZPONTI
KÖNYVTÁRA, BUDAPEST (PRMTKK)**

PRMTKK ANT 506

GESSNER, Conrad, *Lexicon Graecolatinum*, Basilea [Basel], Hieronymus Curio, 1543, 8°. – VD 16 G 1750

K Vaknyomással (levél, virág) és görgetővel (bibliai jelenetek) díszített bőrkötésben.

P *J[ohannes] C[huliak] M[iscalcinus] Emptus aureo 1.*

Jesu Filii David. Stephanus Miscalcinus h[ab]et 1596. Xurini ad Bodrog.

Ps. 17.–1. [*sic!*] *Jehova illuminatio et spes vitae mea Jehova*

Est Thomae Sz[ent] Györgyi. Dono dabat hunc libr[um] in perpetuum sui nominis memoriam, amicitiaeque observationem Caspar[us] C[huliak] Miskolci Affi[ni[s] [etc?] 1648. 17. Junii. Liscæ.

Liber Illu[st]ris Scholae S[ar]os Patach[inae]

Kegyesrendi Központi Könyvtár (pecsét)

M VISEGRÁDI 1910, 43. – Miskolci Csulyak István az apja könyvtárából örökölte a kötetet.

**RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZMEGYEI KÖNYVTÁR, NAGYVÁRAD
(RKEK)**

RKEK 709

OSORIUS, Johannes, *Concionum ... IV, qui sylva inscribitur*, Coloniae Agrippinae [Köln], Antonius Hieratus, 1605, in 8°. – VD17 12:193102X

K Pergamenkötésben. Supralibros: S. P. M. 1613.

P *Stephani P. Miskolcini Heidelb[er]g[ae]* (címlap)

Dono dabat Pius ac doctus juvenis D. Caspar Miskolcinius anno 1648 die 11 Junii (előzéklap)

Est Johannis Székesszai (előzéklap)

Ex libris Thomae Miskolci (címlap)

Prudentissimo ac Doctissimo Viro Domini Andreae Malnasi Ecclesiae n.n. Angelo Vigilantissimo Domino perquam mihi gratissimo (címlapverző)

Ex libris Joannis Bako 1696 (címlap)

Sigillum Capituli Varadiensis Ecclesiae 1900 (pecsét)

M *Adattár* 13, 73. (286. tétel). – EMÓDI 2008, 709.

**TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET NAGYKÖNYVTÁRA,
DEBRECEN (TtREN)**

TtREN F 648

Coll. 1. FLUDD, Robert, *Tractatus theologo-philosophicus, in libros tres distributus, quorum, I. de vita, II. de morte, III. de resurrectione*, Oppenheimii [Oppenheim], Johann Theodore de Bry, 1617, in 4°. – VD17 12:123050M

K Pergamenkötésben. Metszése kékre festett és poncolt. Supralibros: A[ndreas] P[rágai] 1618.

P *Stephani P[astoris] Miskolcini propriu[s]* (címlap)

Exile hoc minus ad sui nominis mnemosinon Amico suo et tanquam Fratri dilecto Andreae Vilmanyi offerebat Caspar P[astoris] Miskolci Anno reparate salutis 1647 die 1 Aprilis (előzéklap)

Ex benevolo dona[tione] Generosi D[omi]ni Martini Kerei proprium [...] hunc libellum Stephanus Oláh Czeglédi Ao. D. 1678. Aug[usti] 8. M[anu] propria.

Deus est largitor omnium bonorum (előzéklap)

Stephanus Oláh] Czeglédi (címlap)

- M** *Adattár* 13, 65. (104–107. tétel); HERPEI 1965b, 114–115. – Prágai András nyomtatott ex librisét kivakarták az előzéklapról. – „Valet fl[oreni] 2. – Hazucz valet den[arij] 2.” (az első kötéstábla belső oldalán)
- Coll. 2. ZABOROWSKI, Jakub, *Ad nodum Gordium, seu, Disputationem de vocatione ministrorum a Martino Smiglecki ... edutam, brevis, simplex, et succincta responsio*, [Rakow], [Sebastian Sternacki], 1615, in 4°.
- Coll. 3. ZABOROWSKI, Jakub, *De missione sacerdotum in ecclesia Romana, contra Martinum Smigleciem ... dissertatio*, [Rakow], [Sebastian Sternacki], 1615, in 4°.
- Coll. 4. CHRZASTOWSKI, Andrzej, *Bellum Jesuiticum sive ducentarum et quinque Jesuiticarum contradictionum...*, Basileae [Basel], Konrad von Waldkirch, 1594, 4°. – VD 16 C 2496
- Coll. 5. CHRZASTOWSKI, Andrzej, *Duo libelli de opificio missae, quorum prior disputationem contra Jesuitam Robertum Bellarminum susceptam, et in capita thesesque digestam*, Basileae [Basel], Konrad von Waldkirch, 1594, in 4°. – VD 16 C 2496
- Coll. 6. CHRZASTOWSKI, Andrzej, *Praxis de caeremoniis et canone missae, disputatio*, Basileae [Basel], Konrad von Waldkirch, 1594, 4°. – VD 16 C 2496

TISZÁNINNEI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET NAGYKÖNYVTÁRA, SÁROSPATAK (TIREN)

TIREN E 576

MANLIUS, Johannes, *Locorum communium collectanea*, a Johannes Manlio per multos annos, tum ex lectionibus Philippi Melanchthonis, tum ex aliorum doctissimorum virorum relationibus excerpta, et nuper in ordinem ab eodem redacta, [Bautzen], Johann Wolrab, 1565, in 8°. – VD 16 M 606

K Reneszánsz típusú fatáblás bőrkötésben, csavart rézkapcsokkal.

A kötéstáblák sávozással keretezettek, a keretben Huss, Erasmus, Luther és Melanchthon portréit ábrázoló görgető lenyomata.

A középmezők lemezről nyomottak. Az elsón az angyali üdvözllet, felirata: „Virgo Maria, Dei mater sanctissima”. A hátsón Krisztus megkeresztelése, felirata: „Hic est Filius meus dilectus in quo m(i)hi”.

Supralibros: S. P. M.

P *Johannes Jacobus <Frey> Lindaviensis est verus hujus voluminis possessor [...]* *emptum 6 [...]* Anno [15]73. 24. die Aprilis Argentinae (előzéklap)

Michaël Zirl Gutzenhausensis est possessor hujus[s] libri. (előzéklap)

Ps. 27–1. Jehova illuminatio et protector vitae. Stephani P[astoris] Miskolcini Heidelbergae.

Est Michaelis Miskolci (címlap)

Ex libris Collegii Helv[eticæ] Conf[essionis] add[ictorum] S[áros]Patak[iensis]
(címlap)

M A 257. oldalon ismeretlen kéztől származó megjegyzéssel (18. sz.?)

TiREN B 500

Coll. 1. ZWINGLI, Ulrich, *Operum D. Huldrichi Zvinglii ... partim quidem ab ipso Latine conscriptorum, partim vero e' vernaculo sermone in Latinum translatorum, pars prima*, Zürich, Christoph Froschauer, 1581, in 8°. – VD 16 Z 762

K Bórkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek, a sarkokban vaknyomásos liliom. A zöld selyem megkötőszalag leszakadt. Supralibros: S. P. M. 1605.

P Ps. 27–1. *Jehova illuminatio et protector vitæ. Steph[ani] P[astoris] Miskolcini Heidelberg[er]g[æ]* (címlap)

In usum Scholæ S[áros]Patachianæ pio affectu legabat hoc Zvinglii opus apud R[everendus] quondam [Clarissimus] vir D[ominus] Steph[anus] Miskolci comitatus Zempl[eniensis] senior 1646 (címlap)

Liber Ill[ustrissim]i Scholæ Ref[ormatorum] S[áros]Patak[iensis] 1739 (címlap)
A' S[áros] Pataki A[nya] Oskola Könyvtára (pecsét, címlap)

M *Adattár* 13, 61. (6. tétel). – Csulyak lapszéli jegyzeteivel.

Coll. 2. BULLINGER, Heinrich, *De origine erroris libri duo*, Zürich, Christoph Froschauer, 1568, in 8°. – VD 16 B 9656

M *Adattár* 13, 61. (7. tétel). – Miskolci Csulyak lapszéli jegyzeteivel.

TiREN B 501

ZWINGLI, Ulrich, *Operum D. Huldrichi Zvinglii ... pars secunda, continens ta polemica, id est pugnas, quæ ipsi cum pontificiis, anabaptistis, et aliis adversariis suis interesserunt*, Zürich, Christoph Froschauer, 1581, in 8°. – VD 16 Z 763

K Bórkötésben. A táblák sávozással keretezettek, a sarkokban vaknyomásos liliom. A zöld selyem megkötőszalag leszakadt. Supralibros: S. P. M. 1605.

P *In usum Scholæ S[áros]Patachianæ pio affectu legabat hoc Zvinglii opus apud R[everendus] quo[n]dam clarissimus vir D[omi]nus Steph[anus] Miskolczi comit[us] Zempl[eniensis] senior 1646* (címlap)

Liber Ill[ustrissim]i Scholæ Ref[ormatorum] S[áros]Patak[iensis] 1739 (címlap)
A' S[áros] Pataki A[nya] Oskola Könyvtára (pecsét) (címlap)

M *Adattár* 13, 61. (6. tétel). – Csulyak lapszéli jegyzeteivel.

TiREN B 30a

ZWINGLI, Ulrich, *D. Huldrichi Zvinglii in plerosque Novi Testamenti libros, quorum elenchum post præfationem et indicem reperies [Operum pars 4.]*, Annotationes ex ipsius ore exceptæ per Leonem Iudæ ..., Zürich, Christoph Froschauer, 1581, in 2°.

K Bórkötésben. Supralibros: S. P. M. 1605

P *Liber Alm[ae] Societatis Reform[atae] Coll[egii] S[ars]Patak A[nn]o 1739.*
SB mpp. (címlap)

A' S[ars]Pataki A[ny]a] Oskola Könyvtára (pecsét, az utolsó levélen)

M Lásd: SZINYEI 1884, 9. – *Adattár* 13, 61. (6. tétel). – A címlap jobb sarkának nagy része hiányzik. – Az előző két Zwingli-kötet címlapján olvasható „In usum...” bejegyzés töredékével.

DUNÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNYEINEK KÖNYVTÁRA, PÁPA (DRETGYK)

DRETGYK K II 154, 266

Coll. 1. BÉZE, Théodore de, *Theodori Bezae ... Epistolarum theologiarum liber unus*, Editio tertia, ab ipso auctore cognita, Hanoviae [Hanau], Wilhelm Antonius, 1597, in 8°. – VD 16 ZV 1458

K Aranyozott gerincű félbórkötésben (20. sz. eleje?)

P *Ps 27 – 1. Jehova illuminatio et protector vitae Stephani P[astoris] Miscolcini*
Heidelbergae (címlap)

Est Michaelis B. Thállyai 1647. 7 April[is] (címlap)

A pápai ref. főiskola Könyvtárának, 1911. IX. 26. Pongrácz József (első kötet-tábla)

A Pápai Ev[angélium szerint] Reform[ált] Főiskola Könyvtára (pecsét, címlapverző)

M *Adattár* 13, 66. (131. tétel). – „Epistolae Bezae ad Ungaros, pag. I. et 160. et 162 164. et 181 et 186 et 262. 263-282.” – Számos széljegyzettel. – A kötetre Ősz Sándor Előd hívta fel a figyelmet.

Coll. 2. Calvin, Jean, Ioannis CALVINI *Epistolae et responsa: quibus interiecta sunt etiam insignium in ecclesia Dei virorum aliquot epistolae, Eiusdem Ioan. Calvini vita*, à Theodoro Beza ... descripta, Editio tertia, nunc infinitis mendis repurgata, Hanoviae [Hanau], Wilhelm Antonius, 1597, in 8°. – VD16 C 304

P *Ex libris Michaelis B. Thállyai 1647. 7 Aprilis* (címlap)

A Pápai Ev[angélium szerint] Reform[ált] Főiskola Könyvtára (pecsét, címlap)

M *Adattár* 13, 66. (132. tétel). – Számos széljegyzettel.

EVANGÉLIKUS LÍCEUM KÖNYVTÁRA, KÉSMÁRK (ELK)

ELK 66247

[1] MIRANDOLA, Ottaviano, *Illustrium poetarum flores*, per Octavianum Mirandulam collecti, et a studiolo quodam in locos communes digesti, locupletati, ac summa diligentia castigati, Cum indice, [2] MANCINELLO,

Antonio, *De poetica virtute, et studio humanitatis impellente ad bonum*, Stras-

bourg [Argentorati], Wendel Rihelius, 1549, in 8°. – VD 16 F/1114

K Bőrkötés, vaknyomásos figurális díszítéssel.

P *Dono dabat sunt librum Joannes Debrecinus in Schola Uybeliana mihi Stephano Myskolczio [per] in aeternam memoria*

A Stephani de Sirma

Valentini Maklary sum et eius amicorum etc. 50 Ao. 79

Dono dabat hunc librum Joannes Boldvat Scola

Sum ex libris Mathiae Richter

A Késmárki Ev. Lyceum Könyvtárának Tulajdona (pecsét)

M PITÁKOVÁ–TOMO, 2018, 349. (D1)

Magántulajdonban

Coll. 1. [1] REUSNER, Nicolaus, *Icones sive Imagines vivae, literis cl. Virorum, Italiae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Ungariae*, [2] ZWINGER, Theodor, *Icones aliquot clarorum virorum Germaniae, Angliae, Galliae, Vngariae, cum elogiis et parentalibus factis Teodoro Zwingero*, Basel, Konrad Waldkirch, 1589, in 4°. – VD 16 R 1430, RMK III 5491

K Aranyozott bőrkötésben, metszése aranyozott. A kötéstáblák középen Görlitz aranyozott címerével. Supralibros: S. P. M. 1601.

M *Adattár* 13, 68. (164. tétel); Facsimile: REUSNER 2018.

Coll. 2. REUSNER, Nicolaus, *Icones sive imagines virorum literis illustrum, quorum fide et doctrina religionis et bonarum literarum studia, nostrá patrumque memoria, in Germaniá praesertim, in integrum sunt restituta*, cvrante Bernhardo Iobino, [Strasbourg], [Bernhard Jobin], [1590], in 8°. – VD 16 R 1428, RMK III 5507

M Címlapja hiányzik.

ROMÁN NEMZETI KÖNYVTÁR, BUKAREST (BukNat)

BukNat XVI/II/295

CALVIN, Jean, *Institutio christianae religionis*, Genevae [Genève], Johannes le Preux, 1592, 8°. – BiblCalv 92/2

K Fatáblás bőrkötésben. Ép kapcsolattal, mindkét táblán Luther portréja. Metszése díszített és aranyozott. Supralibros: S. P. M. 1603.

P Ps. 27.1: *Jehova illuminatio et protector vitae. Steph[ani] P[astoris] Miskolcini Pannonii* (címlap)

Hebr. 13,6: Dominus est mihi auxiliator, nec metuum, quid faciat mihi Homo. Caspar[ē] P[astoris] Miskolcini 1648. (címlap)

Gróf Bethlen Gábor keresdi könyvtára (pecsét, hátvédlap)

M ŐSZ 2014, 24, 31, 267–269. – Széjjegyzetekkel.

V. 2. RMK ÉS RMNy NYOMTATVÁNYOK CSULYAK KÖNYVTÁRÁBÓL

No.	Szerző	Cím	Impresszum	Bibl. azonos.
1.	Ambrosius Calepinus	<i>Dictionarium decem linguarum...</i>	Genf, Lyon, 1594	RMNy 745
4.	Szegedi Kis István	<i>Theologiae sinceræ loci communes</i>	Basel, 1599	RMK III 932
100.	Szenci Molnár Albert (ford.)	<i>Secularis concio evangelica</i>	Oppenheim, 1618	RMNy 1166
124.	Fegyverneki Izsák	<i>Enchiridii locorum communium...</i>	Basel, 1596	RMK III 5564
219.	Dudth András, Zsámboky János	Dudith és Zsámboky versei = Jacobus MONA- VIUS, <i>Symbolum...</i> [S. I], [s. n.], 1581.	[S. I.], 1581	RMK III 5417
224.	Beregszászi Péter, Thoraconymus Mátyás	<i>De controversiis religionis hoc seculo motis adversaria quaedam scripta...</i>	Basel, 1587	RMK III 759
225.	Károlyi Péter	<i>Brevis, erudita et perspicua explicatio orthodoxæ fidei...</i>	Wittenberg, 1571	RMK III 612
261.	Szenci Molnár Albert	<i>Dictionarium Latinoungaricum...</i>	Nürnberg, 1604	RMNy 919
287.		<i>Articuli ex verbo Dei et lege naturæ compositi...</i>	Debrecen, 1567	RMNy 226
288.	Szenci Csene Péter (ford.)	<i>Confessio et expositio fidei Christianæ...</i>	Oppenheim, 1616	RMNy 1115
289.	Szenci Molnár Albert (szerk.)	<i>Conseratio templi novi...</i>	Kassa, 1625	RMNy 1334
346.	Georgijević, Bartolomej	<i>De Turcarum moribus epitome</i>	Lyon, 1598	RMK III 921
358.	Salánki György (ford.)	<i>Rotterdamii Rézmannak az keresztven vitességet tanító [...] könyvecskéje...</i>	Leiden, 1627	RMNy 1393
359.	Mihályko János (ford.)	<i>Az örök életnek szép [...] üdeiről való könyvecskéje...</i>	Bártfa, 1603	RMNy 894
367.	Laskai Osvát ¹⁰⁶⁴	<i>Sermones de sanctis perutiles...</i>	Hagenau, 1497, 1499, 1502, 1506, 1516	RMK III 37, 47, 107, 135, 210
368.	Temesvári Pelbárt	<i>Sermones Pomerii de tempore...</i>	Hagenau, 1509	RMK III 154
369.	Temesvári Pelbárt	<i>Sermones Pomerii de tempore...</i>	Hagenau, 1509	RMK III 155

¹⁰⁶⁴ Lásd: BORSA 2005, 1–24.

V. 3. TOFEUS MIHÁLY AZONOSÍTOTT KÖNYVEI

TELEKI-BOLYAI KÖNYVTÁR, MAROSVÁSÁRHELY (TBK)

TBK Bo-1749

Coll. 1. ARIAS MONTANUS, Benedictus, *Benedicti Ariae Montani Elucidationes in quatuor evangelia, Matthaei, Marci, Lucae, et Johannis, quibus accedunt eiusdem elucidationes in Acta Apostolorum*, Antwerpen, Christoph Plantin, 1575, in 4°.

K Pergamenkötésben.

P *M[ichaelis] Tofjai Per convitia et laudes.* (címlap)

Liber Bibliothecae Collegii Reformat[um] M[aros]vásárhelyensis. Anno MDCCLXXXIV. Biblioth[ecario] Stephano Nagy mpria. (az első kötet-tábla belső oldalán)

A Maros Vásárhelyi ev. r. Fő iskola könyve (nyomtatott ex libris, az első kötet-tábla belső oldalán)

M *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, I, 45. (A 103). – Tofeus széljegyzeteivel.

Coll. 2. ARIAS MONTANUS, Benedictus, *Benedicti Ariae Montani Elucidationes in omnia sanctorum apostolorum scripta, eiusdem in S. Joannis apostoli et evangelistae Apocalypsin significationes*, Antwerpen, Christoph Plantin, 1588, in 4°.

M *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, I, 45. (A 104)

TBK Bo-2477

Coll. 1. BYTHNER, Victorinus, *Lyra prophetica Davidis regis, sive Analysis critica-practica Psalmorum, in qua omnes et singulae voces Hebraeae in Psalterio contentae, tam propriae quam appellativae (nulla excepta) ad regulas artis revocantur*, London, Jacob Flesher, 1650, in 4°.

K Pergamenkötésben.

P *D[omino] Michaeli Tofaeo mittit Gisbertus Zyll Ultrajecto 1653 20. Aug[usti]* (az első kötet-tábla belső oldalán)

M[ichaelis] Tofjai Per convitia et laudes. (címlap)

Johannis L. Hunyadi A. 1699. (az első kötet-tábla belső oldalán)

Ex donatione Reverendi [...] (az első kötet-tábla belső oldalán kiszakítva)

Debreczeni (az első kötet-tábla belső oldalán)

Petri T. Debr[eczeni] (címlap)

Ex Libris Georgii Szenci comparantis Huszthini ex libris R[everendissimi] D[omini] Petri Debreceni mp. 1706. (előzéklap)

Ill[ustris] Coll[egii] Alb[ae] Juliae] M[aros]Vasarh[elyensis] (az első kötet-tábla belső oldalán)

Liber Illust[ris] Coll[egii] S. S. M[aros]Vásárh[elyensis] (a hátsó kötet-tábla belső oldalán)

A Maros Vásárhelyi ev. r. Fő iskola könyve (nyomtatott ex libris az első kötetábla belső oldalán)

M Kézírtas jegyzetekkel.

Coll. 2. BYTHNER, Victorinus, *Lesbon Limudin. Lingva eruditorum, sive Methodica institutio lingvae sanctae*, London, Jacob Flesher, 1650, in 4°.

M Széljegyzetekkel.

TBK Bo-3923

Coll. 1. CAPPELL, Louis, *Söd han-niqqud han-niglah hoc est Arcanum punctationis revelatum, sive punctorum vocalium et accentuum apud Hebraeos vera et germana antiquitate*, in lucem edita a Thoma ERPENIO, Leiden, Johannes Maire, 1624, in 4°.

K Pergamenkötésben.

P *M[ichaelis] Toyfaei Per convitia et laudes*. (címlap)

Kovácsznai Sándoré. Vette M[aros]Vásárhelyt 1767. 10. Nov. De[narij] 24 (előzéklap)

Liber e' B[iblio]theca Kovácsznaiana pretio ex pia Ill[ustrissimae] quondam Matronae Catharinae de Bethlen Illustr[issimae] quond[am] S. R. I. Comitis Jos[eph]i Teleki de Széké Conjugit fundatione emtus in usum Bibl[io]thecae Ill[ustris] Gym[nasij] Ref[ormatorum] M[aros]Vasar[ehyensis] ao. 1793 24a Maji. Biblioth[ecarius] Andr[eas] Szabo (előzéklap)

A Maros Vásárhelyi e. r. Fő iskola könyve (nyomtatott ex libris az első kötetábla belső oldalán)

M *Adattár* 16/3, 92. (153. tétel). – Az előzéklapon Tofeus jegyzetével. Részben Tofeustól származó széljegyzetekkel.

Coll. 2. Johannes BUXTORF, Johannes (íj.), *Tractatus de punctorum vocalium, et accentuum, in libris Veteris Testamenti Hebraicis, origine, antiquitate, et auctoritate, oppositus Arcano punctationis revelatio Ludovici Cappelli*, Basel, Ludwig König (haered.), Martin Wagner, 1648, in 8°.

M Széljegyzetekkel.

TBK Bo-4244

Coll. 1. DIEU, Ludovicus de, *Diqdūq lešonōt haq-qedem šel 'ivrim ve-kašdīm ve-ārāmīm id est, Grammatica linguarum orientalium, Hebraeorum, Chaldaeorum, et Syrorum, inter se collatarum*, Leiden, Elsevir, 1628, in 4°.

K Pergamenkötésben.

P *M[ichaelis] Toyfaei Per convitia et laudes*. (az Appendix verzőjén)

Ill[ustris] B[iblio]thecae Agrop[olitanae] intesseram grati Animi obtulit Rev[erendissimus] D[ominus] Joseph[us] Sárközyi Ao. 1763 Die 14ta Junij (előzéklap)

A Maros Vásárhelyi e. r. Fő iskola könyve (nyomtatott ex libris az első kötetábla belső oldalán)

M *Adattár* 16/3, 95. (250. tétel)

- Coll. 2. SCHICKARD, Wilhelm, *Circulus conjugationum perfectarum orientalium, Ebraeae, Chaldaeae, Syrae, Arabicae, Aethiopiae*, Jena, Christian Saher, Georg Sengenwald, Kaspar Freyschmidt, 1646, in 4°. – VD17 39:130106V
M A keleti nyelvek konjugációs táblázatával (kihajtható rézmetszet).
- Coll. 3. SCHICKARD, Wilhelm, *Institutiones linguae Ebraeae, noviter recognitae et auctae, accessit Harmonia perpetua aliarum linguarum orientalium, Chaldaeae, Syrae, Arabicae, Aethiopiae*, opera M. Johannis Ernesti GERHARDI, Jena, Christian Saher, Georg Sengenwald, Kaspar Freyschmidt, 1647, in 4°. – VD17 39:130101G
M Tofeus jegyzeteivel.
- Coll. 4. ERPENIUS, Thomas, *Thomae Erpenii Grammatica Arabica. Ab autore emendata et aucta, cui accedunt Locmanni fabulae, et Adagia quaedam Arabum*, Amsterdam, Johann Janson, 1636, in 4°.
M Tofeus jegyzeteivel.
- Coll. 5. *Amṯal Luqmān al-ḥakīm: Locmanni sapientis fabulae et selecta quaedam Arabum adagia*, cum interpretatione Latina et notis Thomae ERPENII, Amsterdam, Johann Jansson, Leiden, Wilhelm Christian, 1636, in 4°.
M Széjgyzetekkel.
- Coll. 6. DIEU, Ludovicus de, *Un.surbā-i zābān-i fārsi: Rudimenta linguae Persicae, accedunt duo priora capita Geneseos, ex Persica translatione Jac. TAWUSI*, Leiden, Elsevir, 1639, in 4°.

TBK Bo-9219

- MENCELIUS, Joachimus, *Thanatologia sive De morte tractatus theoreticus et practicus*, Basel, Johann Jacob Genath, 1632, in 4°.
K Pergamenkötésben.
P *Ex libris Stephani Siderii Constat f[loreni] 3. d[enarii] 60* (előzőklap)
Michaelis Tofaei Per convitia et laudes. (címlap)
Coll[egii] N[agy] Enyed[iensis] 1750. (címlap)
A Maros Vásárhelyi e. r. Fő iskola könyve (nyomtatott ex libris az első kötetábla belső oldalán)
M *Adattár* 16/3, 92. (125. tétel). – Széjgyzetekkel.

TBK Tcl o-594

- [1] PRISCIANUS, *Prisciani Grammatici Caesariensis libri omnes*, [2] RUFINUS, *Rufini item de metris comicis et oratoriis numeris*, Basel, Nicolaus Bryling (haered.), 1568, in 8°. – VD 16 P 4842
K Aranyozott gerinc félbórkötésben.
P *Est Ladislai Thuri Anno 1629. 27 Januar[ius]* (címlap)
M[ichaelis] Tofaei Per convitia et laudes. (címlap)
M *Adattár* 16/3, 93. (164. tétel); *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, II, 83. (P 181)

TBK Tf-119

Coll. 1. JEWEL, John, *Joannis Juelli ... adversus Thomam Hardingum volumen, in quo XXVII quaestiones et Scripturis, et omnium conciliorum ac patrum monumentis, quaecunque sexcentis a nato Christo annis antiquiora sunt, disceptantur, atque explicantur, eiusdem Juelli Apologia ecclesiae Anglicanae*, Geneva [Genève], Petrus Sanctandreas, 1585, in 2°.

K Arabeszkés pergamenkötésben. Supralibros: S. P. M. 1634

P *Michaelis Tojfaei Per convitia et laudes.* (címlap)

Ex bibliotheca Sam[uelis] S.R.I. Com[itis] Teleki de Szék (nyomtatott ex libris az első kötéstábla belső oldalán)

Suis adnumeravit Libris Samuelis Teleki Ao. 1755. Cibini. mp. Deus providebit. (előzéklap)

M *Adattár* 16/3, 96. (311. tétel); *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, I, 375. (J 15). – Az előzéken a tartalomra vonatkozó megjegyzésekkel.

Coll. 2. JEWEL, John, *Operum Theologicorum Ioan. Juelli ... tomus alter, seu Antapologia, opposita confutationi ab Hardingo contra ecclesiae Anglicanae Apologiam editae*, interprete Thoma BRADOCO, [Genève], Jacob Stoer, 1600, in 2°.

M *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, I, 375. (J 16). – Széljegyzetekkel.

TBK Tf-854b

PIASECIUS, Paulus, *Chronica gestorum in Europa singularium ... accurate ac fideliter conscripta ad annum Christi, MDCXLVIII. est postmodum ab ipso auctore propria manu correctum et auctum*, Kraków, Franciscus Caesarius, [1648], in 4°.

K Aranyozott gerincű bőrkötésben.

P *Michaelis Tojfaei Per convitia et laudes 20 Mart. 1663.* (címlap)

Libris Bibliothecae suae adnumerat Samuel S. R. I. Comes Teleki de Szék Ao. 1767. (előzéklap)

Ex bibliotheca Sam[uelis] S.R.I. Com. Teleki de Szék (nyomtatott ex libris az első kötéstábla belső oldalán)

M *Adattár* 16/3, 91. (74. tétel). – Az előzéken a tartalomra vonatkozó feljegyzésekkel (lengyel, dán, svéd, erdélyi történeésekről), részben Tofeus kezétől. A margálisok egy része tőle származik. – „Valet Tall[eri] 3 stiferos 10. Jó könyv de valoban draga.” (Tofeus kezétől a címlapon)

TBK To-6

Coll. 1. *The Book of Common Prayer and Administration of the Sacraments, and Other Rites and Ceremonies of the Church of England*, London, Robert Barker, 1637, in 8°.

K Bőrkötésben. A bordaközökben aranyozott virágminták, a kötéstáblákon rombusz alakú ornamentikus dísz.

P *Deo, et proximo; Nihil. Stephan[us] M. Szepsi Londini Ang[liae] 1638 16 Aug[usti] fl[oreno] 1. (előzéklap)*

M[ichaelis] Toyfaei Per convitia et laudes. (címlap)

Pauli S. R. Imperii Comitis Teleki de Szék. (előzéklap)

Ex bibliotheca Sam[uelis] S.R.I. Com[itis] Teleki de Szék (ex libris)

M *Adattár* 16/3, 97. (350. tétel)

Coll. 2. John SPEED, *The Genealogies Recorded in the Sacred Scriptures: According to Every Family and Tribe, with the Line of Our Saviour Jesus Christ, Observed from Adam to the Blessed Virgin Mary.* [London], [Felix Kingston], 1638, in 8°.

Coll. 3. *The Holy Bible, containing the Old Testament and the New, Newly Translated out of the Originall Tongues, and with the Former Translations Diligently Compared and Revised,* London, Robert Barker, 1638, in 8°.

Coll. 4. DOWNAME, John, *A Briefe Concordance, or Table of the Bible of the Last Translation,* London, Clemens Cotton, [1638?], 8°.

Coll. 5. *The Whole Book of Psalmes: Collected into English Meeter by Thomas Sternhold, John Hopkins, and others,* London, G[eorge] M[iller], 1638, in 8°.

TBK To-275

Evangelium Romanum, Prout immediate Clementis VIII. R. Pontificis manu Jacobo Dauyo Ebrodunensi Episcopo, Gallo, aliisque traditum est, et ad iisdem annuntiatum, [Geneva], François le Preux, 1600, in 8°.

K Pergamenkötésben

P *M[ichaelis] Toyfaei Per co[n]vitia et laudes (címlap)*

Ex bibliotheca Sam[uelis] S. R. I. Com[itis] Teleki de Szék (nyomtatott ex libris az első kötéstábla belső oldalán)

M *Adattár* 16/3, 96. (298. tétel); *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, I, 268. (E 217). – Széljegyzetekkel

TBK To-2062

CARDANUS, Hieronymus, *Hieronymi Cardani ... de subtilitate libri XXI,* Lyon, Guillaume Rouillé, 1559, in 8°.

K Pergamenkötésben

P *Est Fra[n]cisci Darholcz (előzéklap)*

Georgius Korlatorvit Anno 1649 (előzéklap)

M[ichaelis] Toyfaei Per convitia et laudes. (címlap)

M *Adattár* 16/3, 90. (22. tétel); *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, I, 152. (C 66). – Széljegyzetekkel.

TBK To-2064

Coll. 1. BISTERFELD, Johann Heinrich, *Elementa logica in usum Scholae Alben-sis ita collecta, ut tyro trimestri spatio, fundamenta Logices cum fructu jacere queat,*

Editio tertia, Magnovardiae [Várad], [Szenci Kertész Ábrahám], 1649, in 8°. – RMNy 2297

K Crudában.

P *M[ichaelis] Toyfaei Per convitia et laudes.* (címlap)

Ex bibliotheca Sam[uelis] S.R.I. Com[itis] Teleki de Széké (nyomtatott ex libris az első kötetábla belső oldalán)

M *Adattár* 16/3, 93. (183. tétel). – Széjegyzetekkel.

Coll. 2. PISCATOR, Ludwig Philipp, *Rudimenta rhetoricae, in usum Illustris Scholae Albensis succincte tradita*, Editio tertia, Varadini [Várad], typis Abrahami K. Szenci, 1649, in 8°. – RMNy 2302

Coll. 3. PISCATOR, Ludwig Philipp, *Rudimenta oratoriae, in usum illustris Scholae Albensis, praefixae sunt tabulae methodum hujus libelli indicantes*, Varadini [Várad], apud Abrahamum Szenci, 1649, in 8°. – RMNy 2301

Coll. 4. SCHEIBLER, Christophorus, *Synopsis physicae Christophori Scheibleri*, [S. l.], [s. n.], [s. a.], in 8°.

TBK To-585

VINEIS, Petrus de, *Querimonia Friderici II. Imp. qua se a Romano Pontifice, et cardinalibus immerito persecutum, et imperio deiectum esse, ostendit*, Hagenau, Johannes Secerius, 1529, in 8°. – VD 16 P 1824

K Félpergamenkötésben (20. sz.).

P *M[ichaelis] Toyfaei Per convitia et laudes.* (címlap)

Ex bibliotheca Sam[uelis] S.R.I. Com[itis] Teleki de Széké (nyomtatott ex libris az első kötetábla belső oldalán)

M *Adattár* 16/3, 91. (81. tétel); *Cat. Teleki-Bohyai* 2001, II, 202. (V 57)

TBK Tq-66

Coll. 1. *Corpus et syntagma confessionum fidei quae in diversis regnis et nationibus, ecclesiarum nomine fuerunt authentice editae, in celeberrimis conventibus exhibitae, publicaeque auctoritate comprobatae*, Genève, Pierre Chouët, Jacques Chouët, 1612, in 4°.

K Pergamenkötésben.

P *M[ichaelis] Toyfaei Per convitia et laudes.* (címlap)

Ex bibliotheca Sam[uelis] S.R.I. Com[itis] Teleki de Széké (nyomtatott ex libris az első kötetábla belső oldalán)

M *Adattár* 16/3, 91. (21. tétel). – Kéziratos bejegyzések a lapszéleken és az előzéklapon.

Coll. 2. *Syntagmatis confessionum fidei. Pars illa quae habet, 1. Confessionem Augustanam, 2. Saxoniam seu Misnicam, 3. Wirtembergensem, 4. Illustris. Electoris Palatini, 5. Bohemicam, 6. et Consensum in fide et religione Christiana inter ecclesias evangelicas maioris et minoris Poloniae, Lithuaniae, etc.*, [S. l.], [s. n.], [ca. 1654?], in 4°.

Coll. 3. *Catholicus veterum, qui patres vocantur, ex verbo divino, cum superiori Confessionum fidei syntagmate.* [S. l.], [s. n.], [ca. 1647?], in 4°. – VD 17 32:670120M

TBK Tq-156b

Coll. 1. TOFEUS Mihály, *Disputatio theologica inauguralis de actuali Dei providentia, quam ... ex autoritate ... Arnoldi Vinnii ... pro gradu doctoratus in S.S. theologia, publico examini subijcit Michael Tovfaeus, Panonio-Magyarus, Leiden, Elsevir, 1649, in 4°.* – RMK III 1727

K Aranyozott gerincű félbőrkötésben (18. sz.).

P *Ex Bibliotheca Sam[uelis] S.R.I. Com[itis] Teleki de Szék* (nyomtatott ex libris az első kötéstábla belső oldalán)

M *Adattár* 16/3, 92. (130/142. tétel?). – A kolligátumban szereplő nyomtatványok egy része Tofeusé lehetett. Közülük csak azokat ismertetem, amelyek szerzője vagy közreműködője, valamint az ajánlás címzettje volt. A nyomtatványokat később Teleki Sámuel köttette be vagy köttette újra. – Tofeus néhány lapszéli jegyzetével.

Coll. 2. TOFEUS Mihály, *Disputatio theologica de perseverantia sanctorum, quam ... sub praesidio ... Michaelis Tovfaei ... publico examini subijcit Stephanus Betskehazy senior, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1650, in 4°.* – RMNy 2355

M Tofeus széljegyzeteivel.

Coll. 3. MARESIUS, Samuel, *Disputatio theologica, de matris sanctissimae domini nostri Jesu Christi virgineo partu, ad locum Esaiiae VII, 14. et Matt I, 23. quam ... praeside ... Samuele Maresio ... publice disquisitioni subijciet ... Petrus T. Tscdregius [sic!], Ungarus, Groningen, Franciscus Bronckhorstius, 1659, in 4°.* – RMK III 2059

M Részben Tofeusnak ajánlva jelent meg.

Coll. 6. VOETIUS, Gisbertus *Disputatio theologica, continens introductionem ad philologiam sacram, quam ... sub praesidio Gisberti Voetii ... ventilandam proponit Johannes Tsere Apatzai Transylvanus, Utrecht, Johannes a Waesberge, 1650, in 4°.* – RMK III 1756

P *Stephano [...] studioso Va[radiense?]* *Amico suo Samue[l] ...*

M Apáczai Tofeusnak ajánlotta az értekezést.

Coll. 7. KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio theologica de lamiis veneficiis secunda, quam ... sub praesidio ... Georgii C. Comarini ... publico examini subijcit Andreas P. Csehi, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1656, in 4°.* – RMNy 2678

P *Clariss[im]o Pariter ac Doctiss[im]o Viro D[omi]no Michaeli Tovfaeo S.S. Theo[logiae] D[oc]toris acutis[im]o nec no[n] thronystae apud Dioszegienses [laudabiles?] D[omi]no nobis summo reverendo mittimus Respondentes. mp.*

Coll. 8. KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio theologica de lamius veneficis, quam ... sub praesidio ... Georgii C. Comarini ... publice discutendam proponit Joannem C. Mediomontanus, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1656, in 4°. – RMNy 2679*

Coll. 19. FOORTHE, John, *Apocalypsis Jesu Christi revelata per angelum Domini, excepta atque conscripta a Joanne Apostolo et evangelographo*, London, Thomas Orwin (vidua), Rudolph Jackson, Robert Dexter, 1597, in 4°.

P *M[ichaelis] Tofaei Per convitia et [laudes]* (címlap)

M A címlap csonka. Néhány széljegyzettel.

TBK Tq-339

CALDERWOOD, David, *Altare Damascenum, seu [sic!] Politia ecclesiae Anglicanae obrusa ecclesiae Scoticae, a formalista quodam delineata, illustrata et examinata...*, [S. l.], [s. n.], 1623, in 4°.

K Pergamenkötésben

P *Michaelis Tofaei <Spe> Per convitia et laudes* (címlap)

Ex bibliotheca Sam[uelis] S.R.I. Com[itis] Teleki de Széké (nyomtatott ex libris az első kötéstábla belső oldalán)

M *Adattár* 16/3, 91. (85. tétel). – Széljegyzetekkel. A szennylapokon Voetius előadásának kéziratosa változata: „De Episcopatu. Ex ore Celeberr[im]i Viri D[omin]i Gisb[erti] Voet[ii] S.S. D. et P. in Illustri Academia Ultrajecti in privato collegio excerpta. Ao. 1647.”

TBK Tq-590c

Coll. 7. *Disputatio theologica de potestate clarum, quam ... sub praesidio ... Francis Burmanni ... publice ventilandam proponit Stephanus Szécsi, Ungarus, Utrecht, Meinard van Dreunen, 1664, in 4°. – RMK III. 2260.*

K Aranyozott gerincű félbőr-kötésben (18. sz.)

P *Ex bibliotheca Sam[uelis] S.R.I. Com[itis] Teleki de Széké* (nyomtatott ex libris az első kötéstábla belső oldalán)

M *Adattár* 16/3, 92. (130/142. tétel?). – Szatmár város előjárói mellett Tofeus Mihálynak, Kaposi Pálnak és Miskolci Csulyak Gáspárnak ajánlva.

Coll. 19. COMENIUS, Johann Amos, *Angelus Pacis ad legatos pacis Anglos et Belgas Bredam missus, indeque ad omnes Christianos per Europam, et mox ad omnes populos per orbem totum mittendus*, [Amsterdam?], [Christoffel Cunradus?], 1667, in 4°.

P *R[everendissimi] D[omin]i D[omi]ni Tophaeo. Job[annes] A[mos] Comenius.* (címlap)

Coll. 21. TURRIUS, Henricus, *Henrici Turrii ... ad regem Christianissimum de bello Turcico oratio habita, Marsalii 31. Augusti 1663*, [S. l.], [s. n.], [s. a.], in 4°.

P *Mich[aelis] Tofaei Per convitia et laudes. 13. Junii 1664.* (címlap)

TBK Tq-904a

Coll. 1. WIERIUS, Johannes, *Joannis Wieri de Lamiis liber. Item de commentitis de iunius*, Basel, Oporinus, Balthasar Han, Hieronymus Gemusaeus, Polycarpus Gemusaeus (haered.), 1577, in 4°.

K Sávozással és görgetőkkel díszített bordás bőrkötésben, a középmezőben lemezről nyomott képekkel.

P *Mercat[us] [hic emi?] f. 2. d. 25 Decemb[ris] 7 die per Mich[aelem] Tiemeliu[m] P. Turocen[sis] Anno 1619. a' Matth[ia] Zergell[io]* (Az első kötet-tábla belső oldalán)

R[evere]nd[issim]o ac Doct[issim]o Viro D[omino] Michaeli G. Maytini nunc pro tempore Anno 1620 ipsa die purificationis B[eatae] Mariae Bogdaniny de genti, [...] duob[us] integris Floren[is] distracti, tradidit ac dedit Mich[ael] Tiemelii Thurocen[sis] P. Paedagogus [...] Gen[erosus] D[ominus] Ladislai Bogdány. (előzékklap)

Michaelis Torjai Per convitia et laudes. (coll. 1. címlap)

Ex Bibliotheca Sam[uelis] S.R.I. Com[itis] Teleki de Szék (nyomtatott ex libris az első kötéstábla belső oldalán)

M *Adattár* 16/3, 95. (283. tétel); *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, II, 213. (W 30). – Részben Tofeustól származó jegyzetekkel.

Coll. 2. WIERIUS, Johannes, *Joannis Wieri de praestigis Daemonum, et incarnationibus ac veneficiis libri sex: Accessit Liber apologeticus, et pseudomonarchia daemonum*, Postrema editione quinta aucti et recogniti, Basel, Oporinus, 1577, in 4°.

M *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, II, 213. (W 31). – Szélgjegyzetekkel. A kötet végén latin versekkel.

SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM, SEPSISZENTGYÖRGY (SzNM)

SzNM 10760

SLUTERUS, Severinus, *Antithesis philanthropiae divinae, et misanthropiae Calvinianae*, Hamburg, Frobenius, 1611, 8°. – VD 17 12:110207B

K Pergamenkötésben.

P *M[ichaelis] Torjai Per convitia et laudes.* (címlap)

Est Michaelis Szekelyhidii Ao. 1696 (előzékklap)

Successit in possessionem I[oaannis] [Smidrozky?] Cujus Symb[olum] Unum est necessarium Luc[ae] X,42 (címlap)

Joannis Smidrozky (a²r)

M *Adattár* 2, 76; *Adattár* 16/3, 90. (43. tétel). – Szélgjegyzetekkel.

**HAÁZ REZSŐ MÚZEUM TUDOMÁNYOS KÖNYVTÁRA,
SZÉKELYUDVARHELY (HRMTK)**

HRMTK 5443, 12932

WHITAKER, William, *Guilielmi Whitakeri ... opera theologica. duobus tomis nunc primum collecta. Subiuncta est ad primi tomi finem, de auctoris vita et morte descriptio*, Genève, Samuel Crispin, 1610, 2 vol., in 2°.

K Pergamenkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek, középen arabeszkos dísszel.

P *Ex libris Steph[ani] Siderii constat Tall[eri] 4.* (címlap)

Michaelis Tojai Per convitia et laudes 14. Aug[usti] 1649 (címlap)

Supellectilem librariam Illustris Gymnasii Reform[atorum] Udvarhelyensis, hoc libro addito auctam voluit Reverendus ac Doctissimus Dominus Moyses Bójte Pastor Nosocomio Agropolitano. Dab[at] Udvarhely[ini] 25ta Junii 1771. (az első kötéstábla belső oldalán)

L[iber] Bibliothecae Sz[ékely] Udvarhelyensis Ref[ormatorum] in censum sub rectore professor Michaele Sz[é]geti Bibliothecario Johanne [Imre?] (előzéklap)

M *Adattár* 16/3, 96. (286. tétel); Címlapfotó: PÉNZES 2014, 10. – Az előzéklapokon angol és magyar nyelvű bejegyzések.

PROTESTÁNS TEOLÓGIAI INTÉZET KÖNYVTÁRA, KOLOZSVÁR (PTIK)

PTIK 2326

Coll. 1. *Jesu Christi Domini Nostri Novum Testamentum, sive Novum foedus, cuius Graeco contextui respondent interpretationes duae, una, vetus, altera, Ejusdem Theod. BEZAE Annotationes, Accessit etiam Joachimi CAMERARII in Novum Foedus commentarius*, Cambridge, Roger Daniel, 1642, in 2°.

K Aranyozott legezódíszes bőrkötésben. Supralibros: T[o]f[eu]s M[i]hály 1673.

P *Michaelis Toj[aei] Per convitia [et laudes]* (címlap)

Josephi [...] (címlap)

A kolozsvári ev. ref. theol[ogiai] fakultás könyvtára (pecsét a címlapon)

M *Adattár* 16/3, 92. (149. tétel); KURTA 2002, 444–447. – Tofeus szeljegyzeteivel.

Coll. 2. CAMERARIUS, Joachim, *Commentarius in novum foedus, in quo et figurae sermonis et verborum significatio, et orationis sententia ad illius foederis intelligentiam certiore tractantur*, Cambridge, Roger Daniel, 1642, in 2°.

P *A kolozsvári ev. ref. theol[ogiai] fakultás könyvtára* (pecsét a címlapon)

M Az előzővel együtt kiadva.

Coll. 3. *Novum Testamentum Graecum. Cum Vulgata interpretatione Latina Graeci contextus lineis inserta: Atque alia* Ben. ARIAE MONTANI *Hispalensis opera' e'*

verbo reddita. Cum interlineari interpretatione Latina ex Bibliis Complutensibus deprompta, Antwerpen, Christoph Plantin, 1584, in 2°.

P *Michaelis Tofaei Per convitia et laudes* (címlap)

A kolozsvári ev. ref. theol[ogiai] fakultás könyvtára (pecsét a címlapon)

M Tofeus kéziratossá görög igeragozási táblázatával és margináliáival.

Coll. 4. *Biblia Hebraica. Eorundem Latina interpretatio* Xantis PAGNINI Lucensis, *recenter* Benedicti ARIAE MONTANI Hispal. *et quorundam aliorum collato studio, ad Hebraicam dictionem diligentissime' expensa*, Antwerpen, Christoph Plantin, 1584, in 2°.

P *A kolozsvári ev. ref. theol[ogiai] fakultás könyvtára* (pecsét a címlapon)

LUCIAN BLAGA KÖZPONTI EGYETEMI KÖNYVTÁR, KOLOZSVÁR (LBKEK)

LBKEK 40253

CALVIN, Jean, *Institutio christianae religionis*, Geneva, Eustache Vignon, Jean le Preux, 1585, in 8°.

K Bórkötésben, metszése aranyozott. Supralibros: I[acobus?] M[ellenbergerus?] C[oronensis?] 1591

P *Ex Bibliotheca Michaelis Wagner* (címlap)

Ladislai Czéhfej Anno 1627. (címlap)

Michaelis Tofaei. Per convitia et laudes. (címlap)

Stephani Pap Symbolum Deus providebit. Ao. 1744. (címlap)

Josephi Kasza Torjai mp. Symbolum Deus providebit. Ao. 1744. (címlap)

Suis adnumerat Stephanus Csög Füle Anno 1746. (címlap)

Josephi Ignác mpr. 1824 possidet. (az első kötéstábla belső oldalán)

Az Erdélyi Múzeum Könyvtáré (nyomtatott ex libris az első kötéstábla belső oldalán)

M *Adattár* 16/3, 96. (328. tétel); ŐSZ 2014, 64.

LBKEK Rare 454

[1] [BRADSHAW, William], *Puritanismus anglicanus, sive Praecipua dogmata eorum, qui inter vulgo dictos Puritanos in Anglia rigidiores habentur*, [2] [AMES, William], *Quibus annectitur scholastica disceptatio de circulo pontificio et eorum omnium akatalepsia qui in scripturis non acquiescunt*, Frankfurt am Main, Aubry, 1610, in 8°. – VD17 12:111497A

P *Michaelis Tofaei Per convitia et laudes* (címlap)

Tollerat Conv[entus] Déés[iensis] in sua Bibliotheca 1828.

M *Adattár* 16/3, 91. (107. tétel); GORDÁN 2019, 109–110. (287. tétel).

– Részben Tofeus kezétől származó széljegyzetekkel és jegyzetekkel az előzéklapon.

Coll. 2. BOREEL, Adam, *Ad legem, et ad testimonium sive erotematica proposito et deductio quorundam conscientiae casuum, praecipue de publico Novi Testamenti cultu, aliisque, Christianismo vel necessariis, vel utilibus exhibitia Christianorum Ecclesiae et coetibus illis, qui solam Veteris et Novi Testamenti scripturam pro unico fidei et morum Canone profitentur*, [S. l.], [s. n.], 1645, 8°. – VD17 3:605392G

Coll. 3. *Confessio fidei Anglorum quorundam in Belgia exultantium. 1598.*

M Tofeus saját kezű másolata (Utrecht, 1649. május 27.)

Coll. 4. NORTON, John, *Responsio ad totam quaestionum syllogem à ... Guilielmo Apollonio, ... propositam, ad componendas controversias quasdam circa politiam ecclesiasticam in Anglia ... agitatas spectantem*, London, Andrew Crook, R[ichard?] B[est?], 1648, 8°.

M „Ezt a’ Könyvet maga[m] vette[m] Angliába[n], ugyan a typographustúl, es leg elsobe en hoztám Belgiumbannis” (Tofeus megjegyzi. a címlapon)

LBKEK 1224 dubl.

GÖNCZI István, *Panharmonia, sive Universalis consensus Jesu Christi veri Dei et hominis et Joannis Calvinii oppositus rancidis calumniis M. Alberti Graveri ... quibus ille doctrinam non Calvinianorum sed ipsius Dei, de persona Christi, Coenum Domini, baptismo et praedestinatione, excagitare et invisam reddere conatur*, Vizsoly, Mantskovit Bálint, 1599, in 4°. – RMNy 863

K Félbörkötésben.

P *M[ichaelis] Toyfaei Per convitia et laudes* (címlap)

Ora, labora, Deus curabit M. L. Sz. (címlap)

Tollerat Conv[entus] Déés in sua Bibliotheca 1828. (címlap)

Bibliotheca Centrali Universitali Chuj (pecsét, címlap)

M *Adattár* 16/3, 92. (150. tétel); GORDÁN 2019, 249–250. (620. tétel). – „Haereticus liber”, „Haereticus prohibitus”, Tofeus széljegyzeteivel és jegyzeteivel az előzéklapon.

KOLOZSVÁRI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM KÖNYVTÁRA A ROMÁN AKADÉMIA KOLOZSVÁRI FIÓKJA KÖNYVTÁRA KEZELÉSÉBEN (KvRef)

KvRef R 80795 – R 80796

Coll. 1. *Sefer Yesirā id est Liber Iezirah qui Abrahamo patriarchae adscribitur*, translatus et notis illustratus a Joanne RITTANGELIO, Amsterdam, Johannes Janssonius, Jodocus Janssonius, 1642, in 4°.

K Pergamenkötésben, metszése késsel fröcskölt.

P *Clariss[im]o viro Michaeli Tophaeo Sacrae Theologiae Doctoris* (előzéklap)

M[ichaelis] Toyfaei Per convitia et laudes (címlap)

Ex oblatione ... [Sacri Romani Imperii Comitibus Teleki de Szék] ... possid[et] ... Bartha mp. (az első kötéståbla belső oldalán)

Kolozsvári Ref. Coll. könyvtára (pecsét a címlapon)

M *Adattár* 16/3, 93. (192. tétel)

Coll. 2. *Halikói olam im Mabó hag-Gemará sive Clavis Talmudica, complectens formulas, loca dialectica et rhetorica priscorum Judaeorum*, Latine reddita per Constantinum L'EMPEREUR AB OPPYCK, Leiden, Elsevir, 1634, in 4°.

P *Francisci Tsepregi. Claudiop[oli] '730. idib[us] Junii.* (címlap)

KvRef R 81568

Bibliotheca instituta et collecta, primum a Conrado GESNERO, deinde in Epitomen redacta et novorum Librorum accessione locupletata, iam vero postremo recognita, et in duplum post priores editiones aucta, per Josiam SIMLERUM, Zürich, Christoph Froschauer, 1574, in 2°. – VD 16 G 1704

K Sávozással és görgetőkkel díszített fatáblás bőrkötésben.

P *Michaelis Tofaei Per convitia et laudes* (címlap)

Ex libris Steph[anis] Seiderii Const[at]i[floren]o 1. (címlap)

Spectabili ac generoso dominus S. R. I. Comitus Samuelis Teleki Cujus Symb[olum] Spe vivo, spe moriur Spe mea Cxtus Erit. (címlap)

Eme[ric]i Teleki (címlap)

M *Adattár* 16/3, 93. (165. tétel). – A tartalomra vonatkozó kiemelésekkel (274–275.)

KvRef R 81980

BIZARRUS, Petrus, *Rerum Persicarum historia in XII. libros descripta...*, [S. I.], [s. n.], [s. a.], 4°.

K Pergamenkötésben.

P *Mich[aelis] Tofaei Per convitia et laudes.* (az első ép oldalon)

Venit in possessionem S. R. Imp. Com[itibus] Sam[uelis] Teleki Cujus Symb[olum] Spe vivo Spe moriur Spes inter Xtus erit. (az első ép oldalon)

Ex oblatione gratuita Illustrissimi D[omi]ni Samuelis de S. R. I. Comitibus Teleki de Szék obtinet Fr[anciscus] T[urkovic]s Tsepregi. Claudiop[oli] 729. 17 Martii. mp. (az első kötéståbla belső oldalán)

Bibliothecae Ill[ustris] Coll[egii] Refor[matorum] Claudiop[olitani] (az első kötéståbla belső oldalán)

M *Adattár* 16/3, 95. (246. tétel). – Latin és magyar nyelvű jegyzetekkel. Elő- és hátul csonka példány

KvRef R 82182 – R 82183

Coll. 1. SOMMER, Johann, *Refutatio scripti Petri Carolii editi Witebergae*, Ingolstadt, [Kraków!], Petrus Ravisius [Rodeczki!], 1582, 8°.

K Vöröstre festett pergamenkötésben.

P *M[ichaelis] Tofaei per convitia et laudes.* (címlap)

Petri Bod (címlap)

Sam[uelis] Pataki M[edicinae] D[octo]ris Ao. 1795 Die 14 Maji Comp[aravit] Enyedini den[arii] 8. (előzéklap)

M „Ez az ember tagadta a feltamadást. azt mondja Socinus Epist[ola] ad Radetz[ium] p. 172.” (címlap)

Coll. 2. SOMMER, Johann, NEUSER, Adam, SCHIMBERG, Theodosius, *Tractatus Aliquot Christianae religionis, quos sequens pagina indicat*, Ingolstadt, [s. n.], 1583, 8°.

KvRef R 82228

BUXTORF, Johann (id.), *Johannis Buxtorfi Concordantiae Bibliorum Hebraicae. Nova et artificiosa methodo dispositae, in locis innumeris depravatis emendatae ... et significatione vocum omnium Latinam illustratae, quibus primum locus quaesitus quasi in momento ostenditur...: Accesserunt concordantiae Chaldaicae omnium vocum*, Basel, Ludwig König, 1632, in 2°. – VD 17 3:610379D

K Arabeszkés pergamenkötésben.

P *Mich[aelis] Tofaei Per convitia et laudes. Const[at] Tall[eri] 6.* (címlap)

KvRef R 82279 – R 82279a

Coll. 1. POCOCKE, Edward, *Epistolae quatuor Petri secunda, Johannis secunda et tertia, et Iudae, fratris Jacobi, una. Ex ... Bibliothecae Bodleianae Oxoniensis ms. exemplari nunc primum depromptae, et caractere Hebraeo, versione Latina, notisque quibusdam insignitae*, Leiden, Bonaventura Elsevir, Abraham Elsevir, 1630, in 4°.

K Aranyozott gerincű bőrkötésben.

P *M[ichaelis] Tofaei Per convitia et laudes* (címlap)

M *Adattár* 16/3, 92. (148. tétel)

Coll. 2. DIEU, Ludovicus de, *Apocalypsis Sancti Johannis, ex manuscripto exemplari ex Bibliotheca ... Josephi Scaligeri deprompto*, Leiden, Elsevir, 1627, in 4°.

KvRef R 83267–R 83272

Coll. 1. Lambert van VELTHUYSEN, *Specimen [sic!] refutationis libri Crellii de satisfactione Christi*, Utrecht, Theodor ab Ackersdyck, 1648, in 12°.

K Pergamenkötésben.

P *Michaelis Tofaei Per convicia et laudes* (címlap)

Donum A[uctoris] qui est Velt[usen] (címlap)

Lambertus Veltusen [sic!] *jo barátom Ultrajectumb[an] 1648 ban ki maga attá ez irast.* (Tofeus kezétől az ajánlás végén)

Sammelius Pataki Ao. 1761 Dieb[us] Januar[ü] Compar[avit] in auctione publ[ica] den[arij] 34. (előzéklap)

M Adattár 16/3, 91. (76. tétel)

Coll. 2. COMENIUS, Johann Amos, *Gentis felicitas speculo exhibita iis qui num felices sint, et quomodo fieri possint, cognoscere velint*, [Amsterdam?], [s. n.], [ca. 1659], in 12°.

P Reverendis[sim]o Viro D[omino] Michaeli Tophaeo S[acrae] Th[eologiae] Doctori (Comenius bejegyzése a címlapon)

Comenius Uram küldte (Tofeus bejegyzése a címlapon)

M Tofeus példányát említi: ZOVÁNYI 1940, 487; BÁN 1976, 162.

Coll. 3. CHEITOMAEUS, Martinus Petrus, *Graeco-Barbara Novi Testamenti quae orienti originem debent*, Amsterdam, Ludovicus Elsevir, 1649, in 12°.

P M[ichaelis] Tonfaei Per convitia [et] lau[des] (címlap)

Coll. 4. TAYLOR, Francis, BOOT, Arnold, *Examen praefationis Morini in Biblia Graeca de textus Ebraici corruptione, et Graeci auctoritate*, Leiden, Johannes Maire, 1636, in 12°.

Coll. 5. AMES, William, *Gvil. Amesii Disceptatio scholastica de circulo pontificio et eorum omnium akatalépsia qui in Scripturis non acquiescunt. Item ejusdem De Lumine naturae et gratiae, Praeparatione peccatoris ad conversionem, Adoratione Christi mediatoris, ad denique Orationes duae, antebac non eidtae, quibus subjecta est D. Esteii Oratio, de certitudine salutis*, Amsterdam, Johannes Janssonius, 1644, in 12°.

Coll. 6. AMES, William, *Gvil. Amesii Rescriptio scholastica et brevis ad Nic. Grevinchorii responsium illud prolixum, quod opposuit dissertationi de redemptione generali, et electione ex fide praevisa. Accesserunt ejusdem Disceptatio scholastica de circulo pontificio, aliique theologici tractatus*, Ed. altera, priore emendatior, Harderwijk, Nicolaes van Wieringen, 1645, in 12°.

KvRef R 83389–R 83391

Coll. 1. EPISCOPIUS, Simon, *Apologia pro confessione sive Declaratione sententiae eorum, qui in Foederato Belgio vocantur Remonstrantes, super praecipuis articulis religionis Christianae. Contra Censuram quatuor professorum Leidensium*, [S. l.], [s. n.], 1630, in 4°.

K Pergamenkötésben.

P M[ichaelis] Tonfaei Per convitia et laudes. (címlap)

23 April[is] st. Jul[ü] 1648 Traject[ü] ad Rhenu[m] (a hátsó kötéståbla belső oldalán)

M Adattár 16/3, 91. (91. tétel). – Az előzéklapon számos megjegyzéssel a tartalomra. Tofeus széljegyzeteivel.

Coll. 2. EPISCOPIUS, Simon, *Vedelius rhapsodus, sive Vindiciae doctrinae Remonstrantium, a' criminationibus et calumniis Nicolao Vedelio..., quas rhapsodiarum in morem congressit et inscripsit Arcana arminianismi*, Harderwijk, ex officina typographorum Remonstrantium, 1633, in 4°.

Coll. 3. EPISCOPIUS, Simon, *Paraphrasis et observationes in Caput VIII, IX, X et XI. Epistolae S. Pauli ad Romanos*, Amsterdam, Pieter Walschaert, 1644, in 4°.

KvRef R 82438–R 82439

Coll. 1. EPIPHANIUS, (Constantiensis), *D. Epiphanius episcopi Constantiae Cypri, contra octoginta haereses opus, Panarium, sive Arcula, aut Capsula medica appellatum*, continens libros tres, et tomos sive sectiones ex toto septem, Jano Cornario medico physico interprete, Basel, Robert Winter, 1545, in 2°. – VD16 E 1645

K Sávozással és görgetőkkel díszített fatáblás bordás bőrkötésben. Supralibros: „G[regorius] Z[egedinus] 1557”.

P *Michaelis Tofaei Per convitia et laudes* (címlap)

Ex libris Nicolai Valj (első kötetábla belső oldalán)

Ex Libris Michaelis S. R. I. Comitis Teleki de Szék ab Ao. 1728. die 30.

Maji Cibinii. [...]ult Deus? Psal. 77. (első kötetábla belső oldalán)

Josephi Dései Ano. 1807 Die 28 Februarii (első kötetábla belső oldalán)

Possidet Ill[ustris] Coll[egii] Ref[ormatorum] Claudiopopolitanum, ex oblatione Studiosi Steph[ani] Török iun[ioris] 1807. (előzék)

M Széljegyzetekkel. – ŐSZ 2015, 179–180.

Coll. 2. ATHANASIUS, (Alexandrinus), *Athanasii Magni Alexandrini episcopi, graeciss. scriptoris, et sanctiss. martyris, opera*, in quatuor tomos distributa, quorum tres sunt a Petro Nannio Alcmariano, ad Graecorum exemplarium fidem iam primum conversi, esceptis paucis antehac imperfectis ad eo denuo planius et latinius redditis, quartus, Latina multorum interpretatione fere totus seorsim emissus, nunc in unum digestus et concinnatus, Basel, Hieronymus Froben, 1556, in 2°. – VD16 A 3980

M Széljegyzetekkel.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT, BUDAPEST (MTA KIK)

MTA KIK Theol. F. 178.

MORNAY, Philippe de, *De Sacra Eucharistia, in quatuor libros distinctum opus, in quo, et eius institutio, celebratio, doctrina in primitiva ecclesia, quae fuerit, et missa quando, quomodo, quibus gradibus in ipsius locum primum irreperit, demu[m] et invaserit, sigillatim explicatur*, Hanau, Andreas Wechel, Claude de Marne, Jean Aubry (haered.), [1605], in 2°. – VD 17 12:122067S

- K** Pergamenkötésben. A kötéstáblákon arabeszkos vaknyomásos díszítés. Zöld megkötőszalaggal.
- P** *Ex libris Friderici Debrü*
M[ichaelis] Tofaei Per convitia et laudes. (címlap)
P[etri?] B[od?]
- M** *Adattár* 16/3, 95. (284. tétel). – Az előzéklapon a tartalomra utaló megjegyzésekkel és mutatóval. A szövegben néhány aláhúzás.

MTA KIK RM I. r. Qu. 278.

Coll. 1. DÁVID Ferenc, *Az egy ő magától való felséges Istenről, es az ő igaz fiarol, a' Názareti Iesusrol, az igaz Messiasrol, a szent írásbol vött Vallástétel, melyben a' pápának és a pápázóknak minden okoskodások és hamis magyarázatok meg fejtenek,* Kolozsvár, [Helta], 1571, in 4°. – RMNy 304.

K Aranyozott gerincű barna bőrkötésben (18. sz.).

P *Johannis W. Szépsü Anno 1608 die 6 April. Domine [...] fidem meam.*
Michaelis Tofaei
Vay Kata

Ex Bibliotheca Excellentissimi quondam Domini Comitis Adami Teleki de Szék primis mensis 7bris diebus in Anno 1793. in tres partes divisa cessit in partem Ill[ustrissimae] Dominae Comitissae Mariae Teleki de Szék.

M Szélfegyzetekkel.

Coll. 2. DÁVID Ferenc, *Az egy atya Istennek, es az ő aldott szent fianak, az Iesus Christusnak Istenségekről igaz vallástétel, a' Propheták és Apostoloknak írásinak igaz folyása szerént irattatot. ... Caroli Peternek és Melius Peternek ockoskodásinak ellene vetetet,* Kolozsvár, [Helta], 1571, in 4°. – RMNy 304.

M Az előzővel együtt kiadva.

BETHLEN GÁBOR DOKUMENTÁCIÓS KÖNYVTÁR, NAGYENYED (BGDK)

BGDK Th 158.

Coll. 1. HEGESIPPUS, *Egesippi historiographi inter scriptores ecclesiasticos vetustissimi, De rebus a Iudaeoru[m] principibus in obsidione fortiter gestis, de[que] excidio Hierosolymorum, aliarumq[ue] civitatum adice[n]tium, libri V.,* AMBROSIO Mediolanensi ... interprete, Köln, Jasper von Gennepe, 1544, in 2°. – VD 16 H 1255

K Német típusú reneszánsz fatáblás bőrkötésben. Két fémkapoccsal, sarokveretekkel. Supralibros: M. G. P. 1571

P *Ex libris Petri Susalyth Horvat de Keserü 1608 13 die Feb[ruarii]* (címlap)
P[etri] S[usalyth] H[orvát] D[e] K[eserü] Anno 1608 (címlap)

Ingenua Probitate sincera charitate praeclarus, generositate, nitidus, D[omi]n[us] Stephanus Orostoni [?] indeclinatae mun[us?] amicitiae suae, charit[at]is [?] ergo [pagens] praesentis libris opulentissima donatione demonstravit Anno 1608 17 die Feb[ruarii]. (első kötéstábla belső oldalán)

Generosus ac Egregius vir D[omi]nus Paulus Frater dono dedit hunc librum hystoriarum Belmezēni, mihi, Gregorio Debrecino, cum fungerer labore visitationis juxta officium senioratus mei, cum viris R[everen]dis D[omi]no Martino S. Kereszturino Pastore Szekegyhidiensi: D[omi]no Jobanne Debrecino Pastore Semieniensi: et D[omi]no Jacobo Czeghenio Pastore N. Kadgiensi: Anno 1633. circa festum D. Martini. (első kötéstábla belső oldalán)

Mich[aelis] Toyfaei Per convitia et laudes (címlap)

Donu[m] Nobil[is] Viri D[omini] Petri Debreczini Dioszeghini 1656. 22. Maji (címlap)

Coll[e]g[ium] N[agy] Enyed[iensis] (címlap)

A N[agy] Enyedi Ref[ormatus] Tanoda Könyvtára (pecsét a címlapon)

Bethlen-Főiskola könyvtára (pecsét a címlapon)

M *Adattár* 16/3, 91. (105. tétel), GORDÁN 2018a, 36–44. – Tofeus latin nyelvű bejegyzéseivel az előzéklapokon és a lapszéleken.

Coll. 2. *Ecclesiasticae historiae autores: Eusebii Pamphili Caesariae Palaestinae episcopi historiae ecclesiasticae lib. X, Vuolfgango MUSCULO interprete; Ruffini presbyteri Aquileien[sis] historiae ecclesiasticae lib. II; Eusebii Pamphili De vita Constantini lib.V, itidem a' MUSCULO latini facti; Socratis Scholastici Constantinopolitani, eodem interprete lib.VII; Theodoriti Episcopi Cyri, Ioachimo CAMERARIO interprete lib.V.; Hermii Sozomeni Salaminii, MUSCULO interprete lib. IX.; Theodori Lectoris collectaneorum ex historiae ecclesiastica lib. II, eodem interprete; Evagrii Scholastici, eodem interprete lib. VI, Basel, Frobenius, 1549, in 2°. – VD 16 E 4278*

P *H. L.* (címlap)

Coll. 3. ERASMUS, Desiderius, *Des Erasmi Roterodami in Novum Testamentum ab eodem tertio recognitum, annotationes item ab ipso recognitae, et auctario nentiguae) poenitendo locupletatae*, Basel, Frobenius, 1522, in 2°. – VD 16 E 3094

FERENCES RENDHÁZ KÖNYVTÁRA, DÉS (DFRK)

FRK 1171

SCHINDLER, Valentin, *Lexicon pentaglotton, Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Talmudico-Rabbinicum, et Arabicum. In quo omnes voces Hebraeae, Chaldaeae, Syrae, Rabbinicae et Arabicae, adjectis hincinde Persicis, Aethiopicis et Turcicis, ordine alphabetico, ... Variorum item interpretum difficiles, ac discrepantes sententiae con-*

feruntur, et examinatur, Frankfurt am Main, Johann Jakob Henne, 1612, in 2°. – VD 17 1:051625M

K Pergamenkötésben.

P *M[ichaelis] Torfaei. Per comitia et laudes.* (címlap)

M – *Adattár* 16/3, 89. (1. tétel); GORDÁN 2019, 523. (1296. tétel); GORDÁN 2018a, 51, 54–55. –

Tofeus latin, héber és arab nyelvű bejegyzéseivel az előzéklapokon.

FRK 1033

DIEU, Ludovicus de, *Animadversiones sive commentarius in quatuor Evangelia, in quo collatis, Syri inprimis, Arabis, Evangelii Hebraei, Vulgati, Erasmi et Bezae versionibus, difficiliora quaeque loca illustrantur, et variae lectiones conferuntur. Accessit appendix in Matthaeum, in quo cum praetermissa quaedam, tum Aethiopicæ versionis nonnulla adduntur et expenduntur*, Leiden, Elsevir, 1631, 8°.

K Pergamenkötésben.

P *M[ichaelis] Torfaei. Per comitia et laudes.* (címlap)

Habitur Conventus Dé[s]iensis in Sua Bibliotheca 1828. (címlap)

M *Adattár* 16/3, 90. (17. tétel); GORDÁN 2019, 184–185. (464. tétel); GORDÁN 2018a, 51, 54. – „Liber haereticus prohibitus.” (címlap)

FRK 1208

LAPIDE, Cornelius a, *Ecclesiasticus Iesu filii Sirach, expositus accurato commentario* ..., Paris, Pierre Chaudière, 1642, 2°.

K Pergamenkötésben, bőr megkötőszalagokkal.

P *Michaelis Torfaei. Per comitia et laudes.* (címlap)

M *Adattár* 16/3, 92. (113. tétel); GORDÁN 2019, 362. (905. tétel); GORDÁN 2018a, 51, 52, 54. – Tofeus latin nyelvű széljegyzeteivel, szóaláhúzásaival és bejegyzéseivel az előzéklapokon.

FRK 1207

LAPIDE, Cornelius a, *Commentaria in Salomonis proverbia* ... Editio altera ab auctore aucta, Antwerpen, Johannes és Jacobus Meursius, 1645, 2°.

K Pergamenkötésben, bőr megkötőszalagokkal.

P *Mich[aelis] Torfaei. Per co[n]vivia et laudes.* (címlap)

M *Adattár* 16/3, 96. (316. tétel); GORDÁN 2019, 361. (903. tétel); GORDÁN 2018a, 51, 54. – A hátsó szennylapokon Tofeus latin nyelvű bejegyzésével.

FRK 2

STEGMANN, Josua, *Studiū pietatis icon, sive Christognosiae pars altera, Ad praecipuos Scripturae textus de officio Christi agentes accomodata, Proprietate exulante in*

hoc avum revocanda, ex Scripturae Sacrae et patrum illustriorum floribus decerpta, nec non variis allegoriis, tropologiis, et allusionibus anagogicis, notis hieroglyphicis, hierographiis, et symbolicis, iconographicis et mythologicis ..., Marburg, Kaspar Chemlin, 1630, 4°. – VD17 23:277209U

K Pergamenkötésben.

P *Ex libris Stephani Siderii Constat f[lorenos] 5 d[enarios] 18.* (címlap)
Michaelis Toyfaei (címlap)

Habitus Conv[entus] Déés[iensis] in Sua Bibliotheca (címlap)

M *Adattár* 16/3, 96. (295. tétel); GORDÁN 2019, 547–548. (1364. tétel); GORDÁN 2018a, 52, 55. – „Liber haereticus prohibitus.” (címl.) – „Az ordogeknek minde[n] kegyetlenseget a Poganyoknak minde[n] Istentelenseget meghaladja a Calvinista I[ste]n[re]n[ül] valo tudomany.” (címl. v.) – „Ez duhott Lebnel kicsoda gonoszabb.” (746. p.)

FRK 188

TILENUS, Daniel, *Syntagmatis tripartiti disputationum theologiarum in Academia Sedanensi habitatum*, Pars prima, Editio postrema, recognita, cui nunc primum tertia pars accessit, cum duplici indice, Genève, Pierre et Jacques Chouët, 1622, 8°.

K Pergamenkötésben. A könyvtestet kódexlapból vágott csíkokkal erősítették a kötéshez.

P *M[ichaelis] Toyfaei. Per Convitia et Laudes* (címlap)

Tollerat in sua Bibliotheca Conv[entus] Déés[iensis] 1828. (címlap)

M *Adattár* 16/3, 91. (79. tétel); GORDÁN 2019, 594. (1462. tétel); GORDÁN 2018a, 53, 55. – Tofeus latin nyelvű margináliával és bejegyzéseivel az előzők- és hátvédlapokon. – „Liber haereticus.” (címl.).

FRK 292

Coll. 1. BALE, John, *Acta romanorum pontificum, a dispersione discipulorum Christi, usq. ad tempora Pauli quarti, qui nunc in Ecclesia tyrannizant ...*, [Frankfurt am Main], [Peter Braubach], [1567], 8°. – VD16 B 230

K Feketére festett pergamenkötésben, bőr megkötőszalagok nyomai-val.

P *M[ichaelis] Toyfaei. Per convitia et laudes* (címlap)

Tollerat in sua Bibliotheca Conv[entus] Déés[iensis] 1828. (címlap)

M *Adattár* 16/3, 95. (247. tétel); GORDÁN 2019, 40–41. (107. tétel); GORDÁN 2018a, 53, 55–56. – Az előzőklapokon és a lapszéleken latin nyelvű bejegyzések olvashatóak több kéz írásával. – „Haereticus prohibitus.” (címl.). – A címlap csonka.

Coll. 2. BOQUINUS, Petrus, *Assertio veteris ac veri Christianismi, adversus novum et fictum Iesuitismum seu Societatem Iesu*, Lyon [Heidelberg?], Jean Marschall, 1576, 8°. – VD16 ZV 26434

ESZTERGOMI FŐSZÉKESEGYPHÁZI KÖNYVTÁR, ESZTERGOM (EFK)

EFK 22546

Schola Salernitana, hoc est De valetudine tuenda, opus nova methodo instructum, infinitis versibus auctum, commentariis Villanovani, Curionis, Crellii et Costansoni illustratum, adiectae sunt animadversiones ... Renati Moreau, Paris, Thomas Blaise, 1625, 8°.

K Pergamenkötésben.

P *Mich[aelis] Tofaei Per convitia et laudes 26. Janu[arii] 1662* (címlap)

M *Adattár 16/3, 92.* (135. tétel)

SZÉKELY MIKÓ KOLLÉGIUM KÖNYVTÁRA, SEPSISZENTGYÖRGY (SzMKK)

SzMKK 2681

Coll. 1. DEMOSTHENES, *Demosthenis Atheniensis Orationes, Olynthiacae tres, Philippicae quatuor, Contra Aristogitonem duae*, Latinae factae per doctiss. viros, singulaeq. orationes diligenter illustratae sunt argumentis et oeconomia dispositionis, Frankfurt am Main, Peter Braubach, 1547, in 8°. – VD 16 D 548

K Pergamenkötésben.

P *M[ichaelis] Toufaei Per convitia et laudes* (címlap)

Ex libris Martini Dobrai (előzék)

E[s] Bibliotheca Gernyeszjegensi (előzék)

En. Ref. Székely-Mikó Kollégium S[epsi]-Sz[ent]-György (címlap)

M *Adattár 16/3, 93.* (177. tétel). – Szélgjegyzetekkel.

Coll. 2. LYCURGUS, *Oratio Lyncurgi contra Leocratem, desertorem patriae, dulcissime de officiis patriae debitis disserens*, Cum praefatione Phil. MELANT., eadem oratio conversa in Latinum sermonem a Phil. MELANTH., Frankfurt am Main, Peter Braubach, 1547, in 8°. – VD 16 L 7732

SzMKK 3303

JOSEPHUS, Flavius, *Opera Josephi Judaeorum ... quae ad nostram aetatem pervenerunt omnia: nimirum: De Antiquitatibus Judaicis Libri XX. ... De bello Judaico VII. Contra Apionem II. De imperio rationis, sive de Machabaeis I. Antebac in Latinum sermonem translata, et ad exemplum Graeci Codicis accurate distincta, Nunc vero chronologia ... recens concinnata, et a mendis repurgata*, Frank-

furt am Main, Johann, Nikolaus és Peter Ruland, Johann Bringer, 1617, in 8°. – VD17 3:006858V

K Bórkötésben. Supralibros: V. F. K. 1625

P *M[ichaelis] Toufaei Per convitia et laudes* (címlap)

Ev. Ref. Székegy-Mikó Kollégium S[epsi]-Szt[ent]-György (címlap)

M *Adattár* 16/3, 94. (224. tétel)

SzMKK 5681

Coll. 1. KECKERMANN, Bartholomäus, *Systema logicae. tribus libris adornatum, pleniore praeceptorum methodo, et commentariis scriptis ad praeceptorum illustrationem et collationem cum doctrina Aristotelis ...*, Editio ultima, prioribus correctior, Hanau, Peter Antonius, 1620, in 8°. – VD17 3:013221E

K Bórkötésben

P *M[ichaelis] Toufaei Per convitia et laudes* (címlap)

Est Gregorii [Nyíri?] ... Anno 1642 die 12 Decembris (címlap)

Ev. Ref. Székegy-Mikó Kollégium S[epsi]-Szt[ent]-György (címlap)

Coll. 2. KECKERMANN, Bartholomäus, *Resolutio Systematis Logici Maioris In Tabellas Pleniores, quam quae antehac fuerunt*, Hanau, Peter Antonius, 1621, in 8°. – VD17 3:013223V

Coll. 3. BURGERSDIJCK, Franco, *Franconis Burgersdicii Institutionum logicarum synopsis sive rudimenta logica*, Leiden, Abraham Commelinus, 1626, in 8°.

SzMKK 3396

Coll. 1. MILTON, John, *Joannis Miltoni Angli Pro populo Anglicano defensio. contra Claudii anonymi, aliás Salmasii, Defensionem regiam*, London, William Dugard, 1651, in 12°. – ESTC R31234

K Bórkötésben

P *M[ichaelis] Toufaei Per convitia et laudes* (címlap)

M *Adattár* 16/3, 92. (116. tétel). – Tofeus megjegyzései a címlapon: „De hoc libro veru[s] est illud Esa. 52.15. Sic asperget gentes multas, propter eum occultent reges os suum quia quod no[n] est narratum eis videbunt, et quod no[n] audierant, intelligent bene”; „Pro jure plebis asserto et conducto, nunquam satis gratiar[um] Miltonis Populi a Regibus pressi rependere possunt.” (Mikó Gyula fordításban: „A köznép jogának megoltalmazásáért és megszerzéséért sohasem róhatják le eléggé a hálájukat Miltonnak a királyok által elnyomott népek.”)

Coll. 2. ZIEGLER, Kaspar, *Caspari Ziegleri Lipsiensis Circa regicidium Anglorum exercitationes. Accedit Jacobi Schalleri Dissertatio ad loca quaedam Miltoni*, Leiden, Johannes a' Sambix [Johannes Elsevir!], 1653, in 12°.

SzMKK 3204

VORSTIUS, Conradus, *Tessaradecas anti-Pistoriana, hoc est, Responsio ad librum D. Johannis Pistorii ... gem de XIV. in religione controversis articulis anno 1599. edidit*, Hanau, Peter Antonius, 1607, in 8°. – VD17 39:151116N

K Bórkötésben.

P *M[ichaelis] Toufaei Per convitia et laudes* (címlap)

Ev. Ref. Székegy-Mikó Kollégium S[epsi]-Szt[ent]-György (címlap)

M *Adattár* 16/3, 95. (257. tétel)

SzMKK 8352

MICHAEL Apostolius, *Michaelu Apostoliu Paroimiai = Centvriae XXI Proverbiorum*, ex optimis auctoribus Graecis collectae a' Michaelae Apostolio, Byzantini, cum V. C. Petri Pantini ... versione et notis ipsius ac aliorum doctorum, quibus adagia illustrantur et suis auctoribus assignantur. *Item patriarchae Gregorii Cyprii Proverbia*, Leiden, Elsevir, 1653, in 4°.

K Bórkötésben.

P *M[ichaelis] Toufaei Per convitia et laudes* (címlap)

Ev. Ref. Székegy-Mikó Kollégium S[epsi]-Szt[ent]-György (címlap)

M *Adattár* 16/3, 95. (261. tétel)

SzMKK 3050

Testamenti Veteris Biblia Sacra, sive Libri canonici priscoe Judaeorum ecclesiae a Deo traditi, Latini recens ex Hebraeo facti, brevibusq. scholiis illustrati ab Immanuele Tremellio, et Francisco Iunio. Accesserunt libri qui vulgo dicuntur Apocryphi, Latine redditi, et notis quibusdam aucti a Francisco Iunio. Multo omnes quam antè emendatus editi et aucti locis innumeris, quibus etiam adiunximus Novi Testamenti libros ex sermone Syro ab eodem Tremellio, et ex Graeco à Theodoro Beza in Latinum versos..., Tertia cura Francisci Iunii, cum indice ad notas V.T. triplice, Hebr. Graeco et Latino, Hanau, Aubry, Marnius, Wechel, 1602, in 4°. VD17 14:673408P

K Bórkötésben.

P *Mich[aelis] Toufaei Per convitia et laudes* (címlap)

M *Adattár* 16/3, 92. (143. tétel)

SzMKK 3096

Prières chrestienes pour invoquer Dieu et luy rendre graces le matin, le soir, et autres heures d'un chacun jour de la semaine, Recueillies en Allemand par feu Jean Haberman ..., mises en François, reueuës et augmentees de quelques oraisons, par S.C.M.D.M. [Samuel Cucuel], Montbelliard, Jacob Foillet, 1606, 12°.

K Bórkötésben.

P *M[ichaelis] Toufaei Per convitia et laudes* (címlap)

Ev. Ref. Székegy-Mikó Kollégium S[epsi]-Szt[ent]-György (címlap)

V. 4. RMK és RMNy NYOMTATVÁNYOK TOFEUS KÖNYVTÁRÁBÓL

No.	Szerző	Cím	Impresszum	Bibl. azonos.
14.	Pázmány Péter	<i>Kalauz</i>	Pozsony, 1613, 1623, 1637	RMNy 1059, 1293, 1697
16.	Milotai Nyilas István	<i>Agenda</i>	Kolozsvár, 1621, 1622; Debrecen, 1634	RMNy 1251, 1270, 1576
25.	Martonfalvi Tóth György	<i>Exegesis libri primi Medullae Amesianae</i>	Debrecen, 1675	RMK II 1354
28.	Nikolaus Gabelmann	<i>Monomachia Hungaro Turcica duobus carminum libris</i>	Monyorókerék, 1588	RMNy 618
30.	Szenci Csene Péter (ford.)	<i>Confessio et expositio fidei Christianae</i>	Debrecen, 1616	RMNy 1109
31.	Melius Juhász Péter (ford.)	<i>A Szent Job könyvenek ... fordítása</i>	Várad, 1565	RMNy 213
36.	Pázmány Péter	<i>Őt szép levél</i>	Graz, 1609	RMNy 980
39.	Verancsics Faustus	<i>Dictionarium quinque linguarum</i>	Velence, 1595	RMNy 767
40.	Ápafi Mihály (ford.)	<i>Marcus Fridericus Wendelinusnak, a' Keresztyen Isteni Tudományról írott két könyvei</i>	Kolozsvár, 1674	RMK I 1161
60.	Antonio Bonfini	<i>Rerum Ungaricarum decades</i>	Basel, 1543, 1568; Frankfurt, 1581; Hanau, 1606	RMK III 344, 570, 706, 1027
68.		<i>Exemplar reconciliatoris cum Hungaris factae...</i>	Bártfa, 1645; Sárospatak, 1653	RMNy 2095, 2485
69.	Szathmári Baka Péter	<i>Defensio simplicitatis ecclesiae</i>	Francker, 1649	RMK III 1724
70.	David Pareus	<i>Collegiorum theologicorum... I-II</i>	Heidelberg, 1611, 1620	RMK III 5828, 6089
73.	Ambrosius Calepinus	<i>Dictionarium...</i>	Lyon, 1585, 1586, 1587, 1588, 1594; Basel, 1590, 1598	RMNy 569, 588, 597, 616, 745, 638, 829, 836A
75.	Enyedi György	(nem azonosítható)	(nem azonosítható)	(nem azonos.)

No.	Szerző	Cím	Impresszum	Bibl. azonos.
93.		<i>Compilatae constitutiones</i>	Kolozsvár, 1669, 1671	RMNy 3539, RMK I 1113
95.	Eszterházy Miklós	<i>Rákóczi György erdélyi fejedelmnek írt ... leveleinek igaz páriája</i>	Pozsony, 1644	RMNy 2075
99.	Dávid Ferenc	<i>Defensio Francisci Davidis in negotio de non invocando Jesu Christo in precibus</i>	Basel, 1581; Krakkó, 1582	RMK III 702, RMNy App. 43
111.	Bethlen Miklós / Pósházi János	<i>Austriacae Austeritatis</i>	Kolozsvár, 1673	RMK II 1319
145.	Balthasar Meisner, (ford. Madarász Márton)	<i>Boldisár Meisner sz. elmelkedéseinek ... megajándékozása</i>	Lőcse, 1635	RMNy 1629
150.	Gönczi György	<i>Panharmonia</i>	Vízoly, 1599	RMNy 863
157.	Comenius, Jan Amos	<i>Atrium</i>	Sárospatak, 1652	RMNy 2431
160.	Martonfalvi Tóth György	<i>Exegesis libri secundi Medullae Amesianae</i>	Debrecen, 1670	RMK II 1230
183a.	Bisterfeld, Jo- hann Heinrich	<i>Elementa logica...</i>	Várad, 1649	RMNy 2297
183b.	Piscator, Ludwig Philip	<i>Rudimenta rhetoricae...</i>	Várad, 1649	RMNy 2302
183c.	Piscator, Ludwig Philip	<i>Rudimenta oratoriae...</i>	Várad, 1649	RMNy 2301
212.	Joannes Wolleb, (ford. Komáromi Csipkés György)	<i>Az keresztyeny isteni-tudományoknak ... rövid summaia</i>	Utrecht, 1653	RMNy 2498
212.	Ames, William, (ford. Komáromi Csipkés György)	<i>Angliai puritanismus</i>	Debrecen, 1662	RMNy 3025
215.	Konrad Dietrich	<i>Institutiones catecheticae...</i>	Trencsén, 1645; Lőcse, 1649, 1654	RMNy 2115, 2266, 2530
216.	Fabricius János	<i>Adamus coelestis veritatis</i>	Brassó, 1674	RMK II 1333
222.	Sigismundus Ferrarius	<i>De rebus Ungariae Provinciae Sac. Ordinis Praedicatorum</i>	Bécs, 1637	RMK III P 7594
259.	Czeglédi István	<i>Sion vára</i>	Kolozsvár, 1675	RMK I 1187
268.	Tolnai F. György	<i>Disputatio de fide</i>	Leiden, 1679	RMK III 2990

No.	Szerző	Cím	Impresszum	Bibl. azonos.
270.	Sárpataki Nagy Mihály	<i>Noé bárkája</i>	Kolozsvár, 1681	RMK I 1264
287.	Medgyesi Pál	<i>Dialogus politico-ecclesiasticus...</i>	Sáropatak, 1653	RMNy 487
293.	Jászberényi Pál	<i>Examen doctrinae Ariano-Sociniana...</i>	London, 1662	RMK III 2164
301.	Czeglédi István	<i>Redivivus Japhetke</i>	Kassa, 1669	RMNy 3513
RM I. r. Qu. 278.	Dávid Ferenc	<i>Az egy ő magától való felséges Istenről...; Az egy atya Istennek, es [...] az Iesus Christusnak Istenségekről igaz vallástétele...</i>	Kolozsvár, 1571	RMNy 304
Tq-156b	Tofeus Mihály, Arnold Vinnius	<i>Disputatio theologica inauguralis de actuali Dei providentia...</i>	Leiden, 1649	RMK III 1727
Tq-156b	Tofeus Mihály, Becskházi István	<i>Disputatio theologica de perseverantia sanctorum</i>	Várad, 1650	RMNy 2355
Tq-156b	Samuel Maresius, Csedregi Péter	<i>Disputatio theologica, de matris sanctissimae domini nostri Jesu Christi virgineo partu....</i>	Groningen, 1659	RMK III 2059
Tq-156b	Gisbertus Voetius, Apáczai Csere János	<i>Disputatio theologica, continens introductionem ad philologiam sacram</i>	Utrecht, 1650	RMK III 1756
Tq-156b	Komáromi Csipkés György, Csehi P. András	<i>Disputatio theologica de lamiis veneficis secunda...</i>	Várad, 1656	RMNy 2679
Tq-156b	Komáromi Csipkés Gy., Mediomontanus (Felsőbányai) Címbalmos Ján.	<i>Disputatio theologica de lamiis veneficis...</i>	Várad, 1656	RMNy 2678
Levelezése	Pethő Gergely ¹⁰⁶⁵	<i>Rövid magyar cronica</i>	Bécs, 1660	RMNy 2893

¹⁰⁶⁵ Lásd: NAGY L. 1998, 285–300.

VI.

Felhasznált irodalom

VI. 1. FORRÁSOK

VI. 1. 1. KÉZIRATOK

- Diarium apodemicum* MISKOLCI CSULYAK István, *Diarium apodemicum*, 3r–94r. OSZK Oct. Lat. 656.
- Diarium senioratus mei* MISKOLCI CSULYAK István, *Diarium senioratus mei anno 1629 2 maji inchoatum*. Jelzete: SRK Tudományos Gyűjteményei, Levéltár, Kgg. I. 1.
- Liber Redituum* *Liber Redituum Ecclesiarum Comitatus Zempleniensis, consignatus ex generali visitatione... conscriptus manu Stephani CHULIAK DE MISKOLCZ ... Anno 1623*. SRK Tudományos Gyűjteményei, Levéltár, Kgg. I. 3/a.

VI. 1. 2. NYOMTATOTT MŰVEK EREDETI VAGY MODERN KIADÁSBAN

- APÁCZAI CSERE 1975 APÁCZAI CSERE János, *A bölcsesség tanulásáról = UÓ., Magyar logikácska és egyéb írások*, előszó, vál., jegyz. SZIGETI József, Bukarest, Kriterion, 1975 (Téka).
- BETHLEN 1980 BETHLEN Miklós *élete leírása magától = KEMÉNY János és BETHLEN Miklós művei*, szöveggyond., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi Kvk., 1980 (Magyar remekírók), 399–981.
- BOD 1766 BOD Péter, *Smirnai Szent Polikárpus*, [Ényed], [s. n.], 1766.
- BOD 1767 BOD Péter, *Magyar Athenas*, [Szeben], [Sárdi Sámuel], 1766 [1767!].
- CSEREI 1983 CSEREI Mihály, *Erdély históriája: 1661–1711*, szerk. és bev. BÁNKÚTI Imre, Bp., Európa, 1983.
- DERECSKEI 1603 DERECSKEI Ambrus, *Az Szent Pal apostol levele, melyet irt az Romabeli keresztényeknek, magyar praedikatioera rendeltetett es az Szent inas szerint meg magyaraztatott*, Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1603. – RMNy 895
- GELEJI KATONA 1649 GELEJI KATONA István, *A' vultsag-titkanak harmadik volumenje...*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1649. – RMNY 2298
- HERMÁNYI DIENES 1992 HERMÁNYI DIENES József *szeépírózai munkái*, sajtó alá rend., előszó, jegyz. S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi, Akadémiai K., 1992 (Régi magyar prózai emlékek, 9).
- KOMÁROMI CSIPKÉS 1664 KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Pestis pestise, azaz olly eggyébány együgyű tanítások, melyekben a' pestisnek természeté, okai, tulajdonsági ... az Sz. Irásbol ... meg taníttatik*, Debrecen, Karancsi György, 1664. – RMNy 3144
- MEDGYESI 1645 MEDGYESI Pál, *Egő szövetnek, avagy edgy nehez de igen szükséges és hasznos kérdésnek ... világos és rövid meg-fejtése...*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1645. – RMNY 2130
- MIKOLAI HEGEDŰS 1648 MIKOLAI HEGEDŰS János, *Biblia tamii, káket a Bilia [] állatott eli a mennyei tudomány tökellertesége-mellett, hogy az ő áldott tanúbizonyág-*

Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége

- tételeiből a gyengéke a mi igaz vallásunk fejeit megtudhassák...*, Utrecht, Johann Jansson von Waesberg, 1648. – RMNY 2247
- MISKOLCZI CSULYAK 1911 MISKOLCZI CSULYAK István *esperesi naplója és leveleskönyve*, közli ZOVÁNYI Jenő = *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, X, szerk. POKOLY József, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1911, 26–142.
- NAGYARI 2002 NAGYARI József *tábori prédikációi (1681–1683)*, sajtó alá rend., jegyz., előszó, bevez. GYÓRI L. János, Debrecen, DE Kossuth Egyetemi K., 2002 (Csokonai Könyvtár, Források, Régi kortársaink, 9).
- PÁPAI PÁRIZ 1690 PÁPAI PÁRIZ, *Pax corporis aq̄ aq̄: Aq̄ emberi testnek belső nyavalyáinak okairól, fészkeiről, s' azoknak orvoslásának módgyáról való tracta*, Kolozsvár, Némethi Mihály, 1690. – RMK I 1387
- PÁPAI PÁRIZ 1977 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magammak, másoknak*, bevez. tanulmányal és jegyz. közléteszi NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977.
- PAREUS 1604 PAREUS, David, *Disceptatio Epistolaris Joannis Magiri [...] et Davidis Parei [...] de auctoritate divina et canonica S. Scripturarum, deq̄. Absoluta ecclesiae infallibilitate*, Heidelberg, typis Voegelinianis, 1604. – VD17 12:108594L
- PETRARCA 2015 Francesco PETRARCA, *A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól*: SZÉKELY László fordítása (1760–1762), sajtó alá rend., jegyz. BÍRÓ Csilla, LENGYEL Réka, MÁTÉ Ágnes, előszó SZÖRÉNYI László, Szeged, Lazi Kvk., 2015 (Szövegek és tanulmányok a neolatin filológia köréből).
- RMKT XVII/13. SZENTPÁLI N. Ferenc, FELVINCZI György, PÁPAI PÁRIZ Ferenc és TÓTFALUSI KIS Miklós *versei*, sajtó alá rend. VARGA Imre, Bp., Akadémiai K., 1988 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 13).
- RMKT XVII/2. PÉCSÉLI KIRÁLY Imre, MISKOLCZI CSULYAK István és NYÉKI VÖRÖS Mátyás *versei*, sajtó alá rend. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai K., 1962 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 2).
- SZENCI MOLNÁR 2003 SZENCI MOLNÁR Albert *naplója*, közléteszi SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia litteraria, 13).
- SZATMÁRNÉMETHI 1675 SZATMÁRNÉMETHI Mihály, *A négy evangelisták szerint való dominica* ..., Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1675. – RMK I 1179
- TOFEUS 1647 *Quaestio historico-theologica de translatione imperii a Graecis ad Francos, quam ... sub praesidio D. Gisberti VOETII ... in ... Acad. Ultraj. ... publice ventilandam proponit Michael TOPHAEUS SZEKELYHIDINO Hungarus, ad diem 24. Decemb., [Utrecht], Johannes van Noortdijck, 1647. – RMK III 1691*
- TOFEUS 1649 *Disputatio theologica inauguralis de actuali Dei providentia, ... pro gradu doctoratus in S. S. Theologia, publico examini subicit Michael TOVFAEVS, Pannonio-Magyarus, ad diem 20. Julii, Lei-*

- den, Bonaventura Elsevir, Abraham Elsevir, 1649. – RMK III 1727
- TOFEUS 1650a *Johannis Cocceji ... Ad ultima Mosis, hoc est sex postrema capita Deuteronomii considerationes...*, Franeker, Idzardus Balck, 1650, 1–8. Az RMK III nem ismeri. Lásd: POSTMA–VAN SLUIS 1995, 121.
- TOFEUS 1650b *Disputatio theologica de perseverantia sanctorum, quam ... sub praesidio Michaelis TOVFAEI ... publico examini subjicit Stephanus BETSKEHAZI senior ad diem 19. Februarii, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1650. – RMNy 2355*
- TOFEUS 1650c *Disputatio theologica de perseverantia sanctorum secunda, quam ... sub praesidio Michaelis TOUFAEI ... publico examini subjicit Stephanus SZEKELYHIDI ad diem 26. Maji, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1650. – RMNy 2356*
- TOFEUS 1683 TOFEUS Mihály, *A' Szent Soltárok resolutioja, és azoknak az Erdélyi fejedelmi evangelica reformata, udvari szent ecclesiara, lélek és igazság szerint való szabása*, lejegyezte TISZAUJHELYI István, ÓVÁRI KESZEI János, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1683. – RMK I 1302
- TOLNAI F. I. 1679 TOLNAI F. István, *Igaz keresztényi és apostoli tudomány s' vallás útára vezető és az el-tévelyedésről jó utban hozó kalauz...*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1679. – RMK I 1236
- TÓTFALUSI KIS 1985 TÓTFALUSI KIS Miklós, *Apologia Bibliorum. Hasonmás és fordítása magyar nyelvre*, ford. FEKETE Csaba, előszó MAKKAI László, Bp., MRE Sajtóosztálya, 1985.
- VAN VELTHUYSEN 2013 VAN VELTHUYSEN, Lambert, *A Letter on the Principles of Justness and Decency, Containing a Defence of the Treatise De Cive of the Learned Mr Hobbes*, ed. MOWBRAY, Malcolm de, introd. SECRETAN, Catherine, Leiden, Brill, 2013 (Brill's Studies in Intellectual History, 218) (Brill's Texts and Sources in Intellectual History, 13).

VI. 2. SZAKIRODALOM

- ABRAHAMSZ 1991 ABRAHAMSZ, Galenus, *A Churb Unholy = Fix*, Andrew Cooper, *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment*, Princeton, Princeton University Press, 1991, 84–112.
- ÁCS 2008 ÁCS Pál, *A késő reneszánsz meglazult pillérei: sztoicizmus és manierizmus az irodalomban = Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század): Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 2008. március 28. – 2008. július 27.*, szerk. MIKÓ Árpád, VERÓ Mária, Bp., MNG, 2008 (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2008/3), 36–50.
- ADAM 1997 ADAM, Wolfgang, *Magánkönyvtárak a 17. és 18. században. kutatási jelentés (1975–1988) = A könyves kultúra. XIV–XVII. század*,

- 2, *Válogatás a német szakirodalomból*, szerk. vál., bev. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1997, 161–187.
- Adattár 1 HERPEI János, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, szerk. KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1).
- Adattár 2 *Apáczai és kortársai*: HERPEI János *alkalai*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp., Szeged, JATE, 1966 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 2).
- Adattár 4 *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, összeáll. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4).
- Adattár 10 *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10).
- Adattár 13 *Magyarországi magánkönyvtárak, I, 1533–1657*, sajtó alá rend. VARGA András, Bp., MTA Könyvtára, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13)
- Adattár 14 *Partiumi könyvesházak 1623–1730: Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*, sajtó alá rend. FEKETE Csaba [et al.], Bp., Szeged, MTA Könyvtára, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14).
- Adattár 16/2 *Erdélyi könyvesházak: (Bibliotheken in Siebenbürgen)*, II, *Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, JAKÓ Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2).
- Adattár 16/3 *Erdélyi könyvesházak, III, 1563–1757: A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Egyes források*, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3).
- Adattár 17/3 SZÁRAZ Orsolya, *Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Germanici et Hungarici Romae*. SZÁRAZ Orsolya és Rosa PACE bevezetésével, szerk. MONOK István, Bp., MTA KIK, Eger, EKF, 2015 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/3).
- Adattár 19/2 *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530–1750: jegyzékeszerű források*, szerk. MONOK István, sajtó alá rend. OLÁH Róbert, Bp., OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2).
- Adattár 21 *Bornemiszsa Anna megbűvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben, 1678–1688*, a tanulmányt írta, közread. HERNER János, Bp., MTA Könyvtára, Szeged, JATE, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 21).

- Adattár 23 *Tudóslevelek művelődésünk külföldi kapcsolataiboz, 1577–1797*, szerk. HERNER János, Szeged, JATE, 1989, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 23).
- Adattár 35 *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály [et al.], Szeged, JATE, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35).
- AIDB *Allgemeine Deutsche Biographie*, hrsg. LILIENCRON, Rochus von, Leipzig, Duncker und Humblot, 1875–1912.
- ÁGOSTON 1997 ÁGOSTON István, *A magyarországi puritanizmus gyökerei. Magyar puritánus törekvések a XVII. század első felében*, Bp., Kálvin, 1997.
- ALMÁSI 2009 ALMÁSI Gábor, *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe*, Leiden, Boston, Brill 2009, (Brill's Studies in Intellectual History, 185).
- APPONYI 2002 *Hungarica. Ungarn Betreffende im Auslande Gedruckte Bücher und Flugschriften*, gesammelt und beschreiben von Graf Alexander APPONYI, V. Bd., Bp., OSzK, 2002.
- BACKUS 2003 BACKUS, Irena, *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation (1378–1615)*, Leiden, Boston, Brill, 2003 (Studies in Medieval and Reformation Traditions, 94).
- BALOGH Jolán 1982 BALOGH Jolán, *Varadinum. Várad váru*, Bp., Akadémiai K., 1982 (Művészettörténeti füzetek, 13), I–II.
- BALOGH Judit 1996 BALOGH Judit, *Miskolczi Csulyak István és a magyar puritanizmus*, Új Holnap, 1996/7, 80–87.
- BÁN 1950 BÁN Imre, *Comenius és a magyar irodalom*, Irodalomtörténet, 1950, 103–115.
- BÁN 1976a BÁN Imre, „Fejedelmeknek serkentő órája” = Uő, *Esszék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai K., 1976, 140–156.
- BÁN 1976b BÁN Imre, *A Karthauzi Névelen műveltsége*, Bp., Akadémiai K., MTA ItI, 1976 (Irodalomtörténeti Füzetek, 88).
- BÁN 1976c BÁN Imre, *Comenius és a magyar szellemi élet* = Uő, *Esszék és stílusok... i. m.*, 157–167.
- BÁN 2003 BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Reprint, Bp., Akadémiai K., 2003.
- BARCZA 2000 BARCZA József, *Sáfárság, közösség, türelmesség: a XVII. századi magyar református teológia szociálétikai felelősségvállalása = Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZKI Lajos, Debrecen, TtRE és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 85–138.
- BARTÓK 1982 BARTÓK István, *A Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítások*, ItK, 1982/5–6, 632–637.
- BARTÓK 1991 BARTÓK István, *XVII. századi logikai és grammatikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai*, ItK, 1991/1, 1–24.

- BARTÓK 1998 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., Akadémiai K., Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika).
- BÁTHORY 2006 BÁTHORY Orsolya, *Reynolds és Schlüssellburg művei – Pázmány forrásasznaálata a Tíz bizonyóságban = Textológia és forráskritika. Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 6), 39–46.
- BÁTHORY 2014 BÁTHORY Orsolya, *Martin de Roa – Taxonyi János: A purgatórium-beli lelkeknek állapotja = Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA, PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 7), 39–71.
- BENDA 1971 BENDA Kálmán, *A káhnini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*, Helikon, 1971/3–4, 322–330.
- BENDA–IRINYI 1961 BENDA Kálmán, IRINYI Károly, *A négy száz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Bp., Akadémiai K., 1961 (A Magyar Könyv).
- BENE 1996 BENE Sándor, *A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben*, ItK, 1996/4, 369–394.
- BENE 2007 BENE Sándor, *Az ellenállás hermenentikája. Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc politikai publicisztikájának történetéből = „Nem súlyed az emberiség...”: Album amicorum Szöreyi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ItI, 2007, 1035–1058. <http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Bene.pdf> (2014. január 28.)
- BENE 2014 BENE Sándor, *Ratio temporum. Dániel próféta és a magyar történetírás = Clío inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Bp., MTA BTK TtH, 2014 (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések), 87–116.
- BENERT 1967 BENERT, Richard Roy, *Inferior Magistrates in Sixteenth Century Political and Legal Thought*, PhD thesis, Minneapolis, University of Minnesota, 1967. <http://conservancy.umn.edu/handle/11299/160022> (2015. május 20.)
- BENKŐ 1796 BENKŐ Ferenc, *Parnassusi időtöltés*, VII, 1796, *Enyedi ritkaságok egy kis töldalékkal*, Kolozsvár, Hochmeister Márton, 1800.
- BERG 1946 BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., MNM OSzK, 1946 (Az Országos Széchenyi Könyvtár kiadványai, 21).
- BERGER 1997 BERGER, Günter, *Az összeírások, mint az olvasás társadalom-történetének forrásai = A könyves kultúra. XIV–XVII. század, II, Válogatás a német szakirodalomból*, vál., bevez. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1997, 109–116.
- BERTÓK 1955 BERTÓK Lajos, *Köleséri Sámuel könyvbogatyéka = Könyv és Könyvtár*, 1955/2, 5–330.
- BEYER 2003 BEYER, Jürgen, *A harmincéves háború idejének három prófétája és kortárs megítélésük = A harmincéves háború prófétái és chiliastái, I, Tanul-*

- mányok, összeáll. JUHÁSZ Levente, VISKOLCZ Noémi, Szeged, SZTE, 2003 (Fiatal Filológusok Füzetei, Korai Újkor, 4), 7–44.
- BiblCalv PETER, Rodolphe, GILMONT, Jean François, *Bibliotheca Calviniana: Les œuvres de Jean Calvin publiées en XVIe siècle*, I–III, Genève, Droz, 1991–2000.
- BÍRÓ–BUCSAY–TÓTH–VARGA 1995 BÍRÓ Sándor, BUCSAY Mihály, TÓTH Endre, VARGA Zoltán, *A magyar református egyház története*, RÉVÉSZ Imre előszavával, Változatlan utánny., Sárospatak, SRK Theológiai Akadémiája, 1995 (Az Egyháztörténeti Tanszék Kiadványai, 1).
- BITSKEY 1984 BITSKEY István, *Pázmány és műve* = PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613)*, sajtó alá rend., utószó, jegyz. BITSKEY István, Bp., Európa, 1984, 153–178.
- BITSKEY 1996 BITSKEY István, *Válságkép és reformprogram Comenius tervszerűségében* = UŐ., *Esszéké, művek, hagyományok: (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalmából)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 1996 (Csokonai Könyvtár, 7), 219–224.
- BITSKEY 2000 BITSKEY István, *Ekkleziológia és retorika Pázmány Péter művében*, ItK, 2000/3–4, 294–310.
- BITSKEY 2015 BITSKEY István, „*Az igazság óltalmáért készülök*”: *A Kalauz hasonmása 2000-ben* = UŐ., *Hívődelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2015, 85–96.
- BLOM 2005 BLOM, Hans W., *Grotius and Socinianism = Socinianism And Arminianism. Antitrinitarians, Calvinists, and Cultural Exchange in Seventeenth-century Europe*, ed. MULSOW, Martin, ROHLS, Jan, Leiden, Brill, 2005 (Brill’s Studies in Intellectual History, 134), 131–146.
- BOBORY 2009 BOBORY, Dóra, *The Sword and the Crucible. Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2009.
- BORSA 2005 BORSA Gedeon, *Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői*, MKsz, 2005/1, 1–24.
- BOZZAY 2010 BOZZAY Réka, *Magyar diákok leideni peregrinációjának előzményei a 17–18. században = Debrecenről Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata*, szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka, Debrecen, DE Néderlandisztikai Tanszék, 2010, 89–111.
- BOZZAY–LADÁNYI 2007 BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918: Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 15).
- BRIGGS 2013 BRIGGS, Robin, *Witchcraft and the Local Communities: The Rhine-Moselle Region = The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, ed. LEVACK, Brian P., Oxford, Oxford University Press, 2013, 209–210.
- BUCSAY 1972 BUCSAY Mihály, *A legtudósabb magyar reformátor. Szegedi Kis István 1505–1572*, Theológiai Szemle, 1972, 375–377.

- BUJTÁS 2006 BUJTÁS László Zsigmond, *Apáti Miklós egy ismeretlen verse a Hortus Malabaricusban (1689)*, *Lymbus, Magyarágtudományi forrásközlemények*, 2006, 99–114.
- BURCHILL 1984 BURCHILL, Christopher J., *Girolamo Zanchi: Portrait of a Reformed Theologian and His Work*, *Sixteenth Century Journal*, (15)1984/2, 185–207.
- BURNETT, A. N. 2005 BURNETT, Amy Nelson, 'To Oblige My Brethren': *The Reformed Funeral Sermons of Johann Brandmüller*, *Sixteenth Century Journal*, Vol. 36, No. 1. (Winter, 2005), 37–54.
- BURNETT, A. N. 2006 BURNETT, Amy Nelson, *Teaching the Reformation: Ministers and Their Message in Basel, 1529–1629*, Oxford, Oxford University Press, 2006.
- BURNETT, S. G. 1994 BURNETT, Stephen G., *Distorted Mirrors: Antonius Margaritba, Johann Buxtorf and Christian Ethnographies of the Jews*, *Sixteenth Century Journal*, Vol. 25, No. 2. (Summer, 1994), 275–287.
- BURNETT, S. G. 2012 BURNETT, Stephen G., *Christian Hebraism in the Reformation Era (1500–1660): Authors, Books, and the Transmission of Jewish Learning*, Leiden, Brill, 2012 (Library of the Written Word, 19) (The Handpress World, 13).
- BUZOGÁNY–
ŐSZ–TÓTH 2008 *A Kükküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatának végzése, I, 1638–1720*, közléteszi BUZOGÁNY Dezső, ŐSZ Sándor Előd, TÓTH Levente, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2008 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok, 6/1).
- Cat. Teleki-Bolyai
2001 *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai: Novum forum siculorum*, comp. SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály [et al.], Targu Mureş, Biblioteca Judeţeană Mureş, 2001, I–II.
- CIH 1970. *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, ed. Géza SAJÓ, Erzsébet SOLTÉSZ, Bp. Akadémiai K., 1970, I–II. [Corrigenda, Bp., OSzK, 2008.]
- CONDREN–
GAUKROGER–
HUNTER 2006 *The Philosopher in Early Modern Europe. The Nature of a Contested Identity*, ed. CONDREN, Conrad, GAUKROGER, Stephen, HUNTER, Ian, New York, Cambridge University Press, 2006.
- COTTINGHAM
2008 COTTINGHAM, John, *Cartesian Reflections*, Oxford, Oxford University Press, 2008.
- CZINTOS 2013 CZINTOS Emese, „Az olvasóknak multságul adtam...”: *Szempontok a 16. századi magyar verses epika irodalomtörténeti szerepének újragondolásához*, Doktori értekezés, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/176573/Czintos%20Emese%20Doktori%20ertekezes_titkositott.pdf?sequence=1&isAllowed=y (2015. április 29.)
- CSEPREGI 2004 *Zsidómisztika, vérvád, hebraisztika. Ötven forrás a reformáció és a zsidóság kapcsolatának kérdéséhez*, szerk. CSEPREGI Zoltán, Bp., Luther, 2004.
- CSIZMADIA–
KOVÁCS–
ASZTALOS 1998 CSIZMADIA Andor, KOVÁCS Kálmán, ASZTALOS László, *Magyar Állam- és jogtörténet*, Bp., Nemzeti Tankönyvki., 1998.

VI. Felhasznált irodalom

- CSONKA 1988 CSONKA Ferenc, M. *Csuhak István ismeretlen levele sógorúhoz, Vácz Györgyhez* = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, tom. 25, szerk. GREZSA Ferenc, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE BTK, 1988, 179–181.
- CSORBA 1998 CSORBA Dávid, *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában* = *Studia Litteraria*, Tom. 36, *Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. BITSKEY István, IMRE László, Debrecen, DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete, 1998, 98–120.
- CSORBA 1999 CSORBA Dávid, *Coccejánus volt-e Debreceni Ember Pál?* = A Ráday Gyűjtemény évkönyve, 9(1999), 39–67.
- CSORBA 2005a CSORBA Dávid, *Debrecen második „lelki válsága”: Az 1680-as évek vallásos világgépe*, Debreceni Szemle, 2005/2, 263–270.
- CSORBA 2005b CSORBA Dávid, *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza* = *Nemzet, identitás, irodalom: A nemzetfogalom változásai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 2005 (Csokonai Könyvtár, 35), 123–154.
- CSORBA 2007 CSORBA Dávid, *Doctrina és pietas Misztótfalusi Kis Miklós kiadói tevékenységében*, Könyv és Könyvtár, 29(2007), 154–165.
- CSORBA 2008 CSORBA Dávid, *„A’ sovány lelket meg-szépíteni”: Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5).
- CSORBA 2014a CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál könyvtára*, Zempléni Múzsza, 2014/3, 33–47.
- CSORBA 2014b CSORBA Dávid, *A kálvinista Boccaccio: avagy itáliai olvasmányok 17. századi protestáns körökben* = *Italianistica Debreceniensis: A Debreceni Egyetem Olasz Tanszékének évkönyve*, XX, *A „Boccaccio és öröksége” konferencia actája*, szerk. MADARÁSZ Imre, Debrecen, Printart-Press, 2014, 134–150.
- CSORBA 2015a CSORBA Dávid, *Miskolci Csuhak Gáspár könyvtárának néhány példánya* = *„Kezembe veszem, olvasom és arról elmélkedem”: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, szerk. GÁBORJANI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, TtREKGY, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai), 209–221.
- CSORBA 2015b CSORBA Dávid, *Miskolci Csuhak Gáspár (1627–1696) írásai és könyvtárának fennmaradt példányai* = *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József [et al.], Bp., rec.iti, 2015, 329–342.
- CSORBA 2015c CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál újabb könyvei*, Egyháztörténeti Szemle, 2015/4, 81–87.
- CSORBA 2015d CSORBA Dávid, *Tancredustól Diodatiig. Kálvinista értelmiségiek itáliai olvasmányai a kora újkorban* = *Közönlő írók Szörényi László 70.*

- születésnapjára*, Bp., MTA ItI, 2015. https://iti.btk.mta.hu/images/szorenyi/irasok/CsorbaD_Szorenyi70.pdf (2016. május 16.)
- CSORBA 2015e CSORBA Dávid, *Szathmárnémeti Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes fennmaradt könyvtára*, MKSz., 2015/2, 165–183.
- CSORBA–FAZAKAS–IMRE–TÓTH 2012 *Studia Litteraria*, Tom. LI, 2012/3–4, *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2012.
- DAHL 2010 DAHL, Gina, *Book Collections of Clerics in Norway, 1650–1750*, Leiden, Boston, Brill, 2010 (Studies in the History of Christian Traditions, 148).
- DEKKER–KNOOP–VERDEGAAL 1996 *The Auction Catalogue of the Library of F. Gomarus*, introd., indexes by DEKKER, E., KNOOP, Jens, VERDEGAAL, C. M. L., Facsimile, Utrecht, HES, 1996 (Catalogi Redivivi, 10).
- DELUMEAU 1997 DELUMEAU, Jean, *Reneszánsz*, Bp., Osiris, 1997 (Európa Kultúrtörténete).
- DÉZSI 1898 D[ÉZSI] L[ajos], *Argirus*, ItK, 8(1898)/3, 376–377.
- DIENES 2001a DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, szerző, 2001.
- DIENES 2001b *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek 16–17. század*, szerk. és utószó DIENES Dénes, Bp., Osiris, 2001, (Millenniumi Magyar Történelem, Források).
- DIENES 2002 DIENES Dénes, *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, SRK Teol. Akad., 2002 (A Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiájának Kiadványai, 31) (A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének Kiadványai, 5).
- DIENES 2003 DIENES Dénes, *A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16–17. században = Tanulmánykötet az 50 éves Marjovicsky Tibor tiszteletére*, szerk. KUN Mária, MORVAI Judit, Bp., B&V Bt., 2003, 38–47.
- DIENES 2008a *Zempléni vizitációk 1629–1671: Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*, szerk. DIENES Dénes, Sárospatak, SRK Tudományos Gyűjteményei, 2008 (Acta Patakina, 21).
- DIENES 2008b DIENES Dénes, *A Coetus könyve*, Könyv és Könyvtár, (30)2008, 32–35.
- DIENES 2017 DIENES Dénes, *A tiszántúli református egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig*, Sárospatak, Hernád, 2017, 329–331.
- DIENES–UGRAI 2013 DIENES Dénes, UGRAI János, *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013.
- DOBRAŃSKI 2012 *The Cambridge Introduction to Milton*, ed. Stephen B. DOBRAŃSKI, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2012.
- DÖMÖTÖR 1992 DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, szerk. KRIZA Ildikó, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézete, 1992 (Folklor Archívum, 19).

- DU RIEU 1875. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV–MDCCCLXXV: Aecedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula*, ed. DU RIEU, Willem Niklaas, Hagae Comitum, apud Martinum Nijhoff, 1875.
- DUNN 2001 DUNN, Peter M., *Jacob Rueff (1500–1558) of Zurich and The Expert Midwife*, Archives of Disease in Childhood, Fetal, and Neonatal Education, 85(2001), 222–224. <http://fn.bmj.com/content/85/3/F222.full> (2015. június 21.)
- EAMON–PAHEAU 1984 EAMON, William, PAHEAU, Françoise, *The Academia Segreta of Girolamo Ruscelli. A Sixteenth-Century Italian Scientific Society*, Isis, Vol. 75, No. 2 (Jun. 1984), 327–342.
- ECKHARDT 1929 ECKHARDT Sándor, *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 53(1929), 81–99.
- ECSEDY, V. 1999 V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában. 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999.
- ÉGER 2020 ÉGER Gábor, *Eszéki T. István könyvhagyatéka a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában*, Sárospatak, TIRE, Hernád, 2020.
- EGERESI 2020 EGERESI Gábor, *Miskolczi Csulyak István temploma. az első olaszűzcséki református templom*, Egyháztörténeti Szemle, 21(2020)/4, 16–33.
- EGERTON 2003 Frank N. EGERTON, *A History of the Ecological Sciences*, Part 10, *Botany during the Italian Renaissance and Beginnings of the Scientific Revolution*, Bulletin of the Ecological Society of America, July 2003, 130–137.
- EKLER 2007 EKLER, Péter, (recenzió), *Die deutschen Humanisten. Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur in der frühen Neuzeit*. Abteilung I, *Die Kurpfalz*, Band I/1, Marquard Freber, Band I/2, Janus Gruter, Hrsg. und bearb. von Wilhelm KÜHLMANN, Volker HARTMANN, Susann EL KHOLI, Turnhout, Brepols, 2005, MKsz., (123)2007/3, 402–404.
- ELLIS 2006 ELLIS, Mark A., *Simon Episcopius' Doctrine of Original Sin*, New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, Oxford, Wien, Peter Lang, 2006 (American University Studies, Series VII, Theology and Religion, 240).
- ELTON 1990 ELTON, Geoffrey Rudolph, *The New Cambridge Modern History*, 2, *The Reformation 1520–1559*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- EMÓDI 2008 *A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. Altbücherbetand der Bibliothek der Diözese in Grosswardein*, II, XVII. századi nyomtatványok, összeáll. EMÓDI András, szerk. MONOK István, Bp., OSzK, Akadémiai K., Nagyváradi, Egyházmegyei Könyvtár, 2008 (A Kárpát-medence Magyar Könyvtárainak Régi Könyvei, 2).
- ERDÉLYI 2018 ERDÉLYI Gabriella, „Nem leszen mostoha anya...”: *Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában*, Történelmi Szemle, 2018/2, 347–364.

Miskolci Csuyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége

- EVANS 1975 EVANS, Robert John Weston, *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe: 1572–1627*, Oxford, Past and Present Society, 1975 (Past and Present, Supplement 2).
- FARKAS 1992 FARKAS Gábor, *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*, MKSz, 1992/2, 100–121.
- FARKAS 2009 FARKAS Gábor Farkas, *A magyar Kopernikus: Rövid áttekintés a Kopernikus-példányok sorsáról a Kárpát-medencében*, MKsz, 2009/3, 305–322.
- FAZAKAS G. T. 2006 FAZAKAS Gergely Tamás, Técsi J. Miklós *Lilium humilitatisának (1659) kiadástörténete – szövegekötéssel*, Könyv és Könyvtár, 28 (2006), 53–146.
- FAZAKAS G. T. – GYÓRI 2008 Medgyesi Pál *redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRI L. János, Debrecen, DE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008.
- FAZEKAS 2006 FAZEKAS Sándor, „*A soknyelvű tolmács*”: *A Sebes agynak kéző sisak forrásai, műfaj- és eszmetörténeti jellemzői*, Doktori disszertáció, Szeged, SZE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2006. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1889/2/Fazekas_disszertacio.pdf (2015. augusztus 22.)
- FEHRENBACH 1992 *Private libraries in Renaissance England: A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-lists*, ed. FEHRENBACH, Robert J., Binghamton, Medieval and Renaissance Texts and Studies, Marlborough, Adam Matthew Publ., 1992 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 87).
- FEKETE 2008 FEKETE Csaba, *Liturgiánk és irányzataink*, Confessio, (32)2008/2, 52–60.
- FEKETE 2009 FEKETE Csaba, *Milotai Nyilas István ágendájának változatai*, Református Egyház, 61(2009), 131–140.
- FEKETE 2010 KOMÁROMI CSIPKÉS György *ágendája: keresztelés, úrvacsora, esketés és eklezsiakövetés szertartási rendje 1653-ból, Debrecen, 1653: Szövegkiadás és tanulmány*, sajtó alá rend. FEKETE Csaba, Debrecen, DRHE Liturgiai Kutatóintézet, 2010 (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének Kiadványai, 3).
- FEKETE 2014 BEYTHE István *ágendája. Németújvár 1582: Hasonmás szövegkiadás és tanulmány*, sajtó alá rend., szerk. FEKETE Csaba, Debrecen, DRHE Liturgiai Kutatóintézet, 2014 (Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének Kiadványai, 5).
- FÖLDI–HAMZA 1996 FÖLDI András, HAMZA Gábor, *A római jog története és intéstitúciói*, Bp., Nemzeti Tankönyvk., 1996.
- GÁBORJÁNI SZABÓ 1996 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „Pedagógia századában”: Neveléstörténeti tanulmány XV/III. századi forrásgyűjteménnyel*, Debrecen, [s. n.], 1996.
- GÁTI 2013 GÁTI Magdolna, „*Sokann hazudnakis, es a mibe vetke nintsis rá*

- foghjúk...”: Teleki Mihály kommunikációs eljárásai az 1680-as évek Erdélyében*, Doktori értekezés, Debrecen, DE, 2013. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/170814/Gati_Magdolna_titkosított.pdf;jsessionid=F1E2001780B6BAEBA319F9EE7AC2F61?sequence=1 (2015. október 21.)
- GÄBLER 2008 GÄBLER, Ulrich, *Huldrych Zwingli: Bevezetés életébe és munkásságába*, Bp., Kálvin, 2008.
- GEORGI 1742–1755 GEORGI, Theophil, *Allgemeines Europäisches Bücher-Lexicon*, Leipzig, Theophil Georgi, 1742–1755.
- GINTLI 2010 *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai K., 2010 (Akadémiai Kézikönyvek).
- GORDÁN 2018a GORDÁN Edina, *Tofeus Mihály (1629–1684) könyvei a Dési Ferencs Rendbázis könyvtárában = Per Aspera ad Astra: A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei*, V, szerk. MÉREG Martin, SCHMELCZER-POHÁNKA Éva, 2018/1, 49–59.
- GORDÁN 2018b GORDÁN Edina, *Tofeus Mihály (1624–1684) kolligátumkötele a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban = A reformáció öröksége. Egyház történeti tanulmányok*, szerk. Kolumbán Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 24), 36–44.
- GORDÁN 2019 *A dési ferencs rendbázis könyvtárának régi állománya*, összeáll. GORDÁN Edina, szerk. MONOK István, Bp., MTA KIK, 2019 (A Kárpát-medence Magyar Könyvtárainak Régi Könyvei, 13).
- GOUDRIAAN 2006 GOUDRIAAN, Aza, *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625–1750: Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht, and Antonius Driessen*, Leiden, Boston, Brill, 2006 (Brill’s Series in Church History, 26).
- GOUDRIAAN 2012 GOUDRIAAN, Aza, *Introduction = REVIUS, Jacobus, A Theological Examination of Cartesian Philosophy Early Criticisms (1647)*, ed. GOUDRIAAN, Aza, Leiden, Boston, Köln, Brill, 2012 (Kerkhistorische Bijdragen, 19).
- GOUDRIAAN 2013 GOUDRIAAN, Aza, *Theology and Philosophy = SELDERHUIS 2013*, 27–63.
- GÖMÖRI 2004 GÖMÖRI György, *Magyar tanárok a 17. századi Londonban*, ItK, 2004/4, 456–482.
- GÖMÖRI 2005 GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789: Hungarian Students in England and Scotland 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2005 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 14).
- GRESCH 2008 GRESCH, Eberhard, *A bugenották története, hite és hatása*, Bp., Kálvin, 2008.
- GRUYS–De KOOKER 1997 *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599–1800: A Cumulative Guide to Instalments 1–13 (Cat. nos. 1–2182)*, Init. by SELM, Bert van, ed. GRUYS, J. A., KOOKER, H. W. de, Leiden, IDC, 1997.
- GYÓRI 1987 GYÓRI L. János, *Ortodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban*, Könyv és Könyvtár, (15)1987, 53–75.

Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége

- GYÓRI 2010 GYÓRI L. János, *Siderius János kátéjának művelődéstörténeti jelentősége* = SIDERIUS János, *Kisded gyermekekének való katekizmus, a szöveget gond., jegyz., bevez. tanulm.* GYÓRI L. János, Debrecen, TIRE, 2010 (Református Művelődéstörténeti Füzetek, 4), 7–30.
- GYÓRI 2015a GYÓRI L. János, *Homiletikai hagyományok összegzése Nádasdvari Péter prédikációiban* = Uő., *Református identitás és magyar irodalom: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Kálvin, 2015, 152–161.
- GYÓRI 2015b GYÓRI L. János, *Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály szoltármargyarázataiban* = Uő., *Református identitás... i. m.*, 99–112.
- GYÓRI 2015c GYÓRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika : (Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai)* = Uő., *Református identitás... i. m.*, 173–192.
- GYÓRI 2015d GYÓRI L. János, *Israel és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban* = Uő., *Református identitás... i. m.*, 13–30.
- GYÓRI 2015e GYÓRI L. János, *Az exemplumok szerepe 17. századi református prédikációinkban* = Uő., *Református identitás... i. m.*, 113–125.
- GYÓRI 2015f GYÓRI L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum* = Uő., *Református identitás... i. m.*, 193–212.
- GYULAI 2001 GYULAI Éva, *A miskolci Miskolci Csulyak István miskolci működése (1612–1616) = A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 40, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2001, 225–244.
- HALL 1950 HALL, Vernon, *Life of Julius Caesar Scaliger (1484–1558)*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1950 (Transactions of the American Philosophical Society, New Serie, 40/2).
- HARGITTAY 1999 HARGITTAY Emil, *A Campianus-fordítás és Pázmány írői pályakezdeése*, ItK, 1999/5–6, 661–665.
- HARSÁNYI 1926 HARSÁNYI István, *Miskolczi Csulyak István élete és munkái: 1575–1645*, Theologiai Szemle, (2)1926/1–2, 562–586.
- HELTAI 1980 HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1980, szerk. V. WALDAPFEL Eszter, Bp., OSzK, 1980, 243–347.
- HELTAI 1987 HELTAI János, *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai K., 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 209–230.
- HELTAI 1989 HELTAI János, *David Pareus magyar kapcsolatai = Adattár* 23, 18–29.
- HELTAI 1994 HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Ballasi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21).
- HELTAI 2005 HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete = „Tenger az igaz hitről való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 2005, 251–299.

- HELTAI 2008 HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban (1601–1655)*, Bp., OSzK, Universitas, 2008 (Res Libraria, 2).
- HELTAI 2015 HELTAI János, *Egy RMK a nagyraktárból. (David Pareus: Collegiorum theologicorum... pars altera. Heidelberg 1620) = Interpretációk interpretációjá. Tudós bibliothecariusok, tudós elődök*, szerk. ZSUPÁN Edina, Bp., OSzK, Gondolat, 2015 (Bibliotheca Nationalis Hungariae), 61–69.
- HELTAI–MARTIS 2013 HELTAI János, MARTIS Zsombor, *A kassai hitvita = Docendo discimus. Doktoranduszhallgatók és témavezetőik közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*, szerk. HUSZTI Tímea, Miskolc, Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktoriskola, 2013, 15–29.
- HEREPEI 1966 HEREPEI János, *Szenci Molnár Albert tragédiája*, ItK, (70)1966, 160–165.
- HOLT 2007 HOLT, Mack P., *Divisions within French Calvinism. Philippe Duplessis-Mornay and the Eucharist = Adaptations of Calvinism in Reformation Europe. Essays in Honour of Brian G. Armstrong*, ed. by HOLT, Mack P., Aldershot, Ashgate, 2007 (St. Andrews Studies in Reformation History), 165–177.
- HOORENS 2014 HOORENS, Vera, *Why did Johann Weyer Write De praestigis daemonum?: How Anti-Catholicism Inspired the Landmark Plea for the Witches*, BMGN, Low Countries Historical Review, Vol. 129/1(2014), 3–24.
- HORNE–DAVIDSON–TREGELLES 2013 HORNE, Thomas Hartwell, DAVIDSON, Samuel, TREGELLES, Samuel Prideaux, *An Introduction to the Critical Study and Knowledge of the Holy Scriptures*, IV, *An Introduction to the Textual Criticism of the New Testament*, London, Cambridge University Press, 2013 (Cambridge Library Collection, Biblical Studies).
- HORVÁTH, M. 2006 HORVÁTH Mária, M., *Pázmány Péter Posonban lött praedikatiója és Tordai János = Textológia és forráskritika. Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITAY Emil, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 6), 85–109.
- HOTSON 2000 HOTSON, Howard, *Paradise Postponed. Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht, Springer, 2000 (Archives Internationales d'Histoire des Idées: International Archives of the History of Ideas, 172).
- HÖRCSIK 1998 HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollegium diákjai. 1617–1777*, Sárospatak, SRK Tudományos Gyűjteményei, 1998.
- HUMPREYS 1992 HUMPREYS, Kenneth William, *A könyv és a könyvtár szerepe a társadalomban = A könyves kultúra. XIV–XVII. század, I, Válogatás az angolszász szakirodalomból*, vál., jegyz. MONOK István, SZABÓ Enéh, Szeged, Scriptum, 1992, 277–287.
- HUSZTI 2000 HUSZTI Vilmos, *Miskolczi Csulyak István (1575–1645) sirirata = A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 39, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2000, 525–528.

- ILLÉSY 1892 ILLÉSY János, *Milotai Nyilas István végrendelete*, ItK, 1892/1, 98–101.
- IMRE 1987–1988 IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációs-kötetben*, ItK, 1987–1988, 20–45.
- IMRE 1990 IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Dictionarium Latinoungaricum. (Kísérőtanulmány a szótár facsimile kiadásához)*, Bp., MTA Irt, Akadémiai K., 1990.
- IMRE 1991 IMRE Mihály, *Tolnai Beke Mihály heidelbergi peregrinációs albuma 1592–1596-ból*, Könyv és Könyvtár, 1991, 19–38.
- IMRE 1995 IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae topozs a XVI–XVII. századi irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 1995 (Csokonai Könyvtár, 5).
- IMRE 2000 IMRE Mihály, *Arbor Haereseon. A wittenbergi történet szemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum című művének 1592-es kiadásában = Egyház és művelődés... i. m., 53–85.*
- IMRE 2003 *Retorikák a reformáció korából*, 3. jav. kiad., sajtó alá rend., bevez., jegyz., záró tanulmány, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 2003 (Csokonai Könyvtár, Források, Régi Kortársaink, 5).
- IMRE 2012a IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus?: A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája = Uő., Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából*, Sárospatak, Hernád, 2012 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 7), 15–44.
- IMRE 2012b IMRE Mihály, *A marburgi magyar peregrináció és a Verbeserungswerk kapcsolata = Uő., Az isteni és emberi szó... i. m., 197–213.*
- IMRE 2012c IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Appendix de Idolo Laurentano című művének polemikus jelentése ikonográfiai, textuális és himnológiai értelmezésben = Uő., Az isteni és emberi szó... i. m., 349–374.*
- ITTZÉS 2013 ITTZÉS Gábor, *Sua Jata. A Bibliotheca Palatina hat évszázada*, Credo, 2013/1, 26–39.
- JAKÓ 1972 JAKÓ Zsigmond, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, Szeged, Szegedi Ny., 1972, (Irodalomtörténeti Dolgozatok, 71). (Klny.: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tom. X–XI, Szeged, JATE, 1971, 59–72.); Újabb kiadása: REUSNER 2018, 6–33.
- JAKÓ 1974 *Erdélyi fények: Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, bevez. tanulm. és jegyz. közléstesi JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1974.
- JANKOVICS 1978 JANKOVICS József, *Kétes provenienciájú Betlén Miklós-művek*, MKSz, 1978/3–4, 356–359.
- JÖCHER 1750–1751. JÖCHER, Christian Gottlieb, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Leipzig, Gleditsch, 1750–1751, I–IV.
- JUE 2006 JUE, Jeffrey K., *Heaven upon Earth: Joseph Mede (1586–1638) and the Legacy of Millenarianism*, Dordrecht, Springer, 2006 (Archives Internationales d’Histoire des Idées, 194).

- JUHÁSZ I. 1996 JUHÁSZ István, *Erdélyi református szoltárprédikációk a XVII–XVIII. század fordulóján* = Uő., *Hítvallás és türelem. Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és Teológia 1542–1792 közötti történetéből*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 1996, 81–91.
- JUHÁSZ J. 2012 JUHÁSZ János, *Fejedelmi tiükör és emblematika kapcsolata. A politika elmélete és gyakorlata, újsztoicizmus* = *Képek, szavak, változatok*, szerk. EGERER Lilla [et al.], Miskolc, Z-Press, 2012 (Pro Scientia Füzetek, 1), 40–47.
- KAKUCSKA, H. 2005 KAKUCSKA Mária, H., *Introductio ad sapientiam sive de tratendis disciplinis et De subventionem pauperum avagy Európa lelkiismeretes tanítómasteréről. Előadás* = *A politika műfajai a régi magyar irodalomban. (Tudományos konferencia, Gyula, 2005. május 25–28.)*, 1–17. <http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Kakucska.pdf> (2015. január 2.)
- KAPOSI 2015 KAPOSI Márton, *Machiavelli Magyarországon*, Bp., Argumentum, 2015.
- KÁRMÁN 2011 KÁRMÁN Gábor, *Erdélyi külpolitika a veszfáliai béke után*, Bp., L'Harmattan, 2011.
- KÁRMÁN 2013 KÁRMÁN Gábor, *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században. Harsányi Nagy Jakab élete*, Bp., L'Harmattan, Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 2013, (Mikrotörténelem 5).
- KASHANI 1992 KASHANI, Reuven, *Tudelai Benjámín utazásai*, Múlt és Jövő, 1992/3, 35–39.
- KATHONA 1943 KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világképe. Tanulmány a magyar protestáns apokaliptika köréből*, Debrecen, Városi Ny., 1943 (Theologiai Tanulmányok, 75).
- KATHONA 1987 KATHONA Géza, *Tófeus Mihály kora szellemi áramlataiban. (A szoltárrezolúció elemzése)* = *Irodalom és ideológia a 16–17. században... i. m.*, 401–425.
- KAUFMANN 2011 Thomas KAUFMANN, *Reformed Orthodoxy* = RPP, IX. Bd., *Nat-Pes*, Leiden, Boston, Brill, 2011, 410–413.
- KECSKEMÉTI 1993 KECSKEMÉTI Gábor, *Balog György Nepos-fordítása* = *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. Uő., kiad., jegyz. BARTÓK István [et al.], elő- és utószó HAVAS László, Bp., Balassi, 1993 (Régi Magyar Próza Emlékek, 10), 299–419.
- KECSKEMÉTI 1998 KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű balotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5).
- KECSKEMÉTI 2005 KECSKEMÉTI Gábor, *Hungarian Connections of Nicodemus Frischlin*, *Camoenae Hungaricae*, 2005, 93–110.
- KECSKEMÉTI 2011 KECSKEMÉTI Gábor, *Filiczky János (csaknem) ismeretlen köszöntőverse* = *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a batványes Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 149–156. <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/heltai60/heltai60.pdf> (2015. június 23.)

Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége

- KECSKEMÉTI 2012 KECSKEMÉTI Gábor, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 13–51.
- KECSKEMÉTI 2013 KECSKEMÉTI Gábor, *Pécseli Király Imre ismeretlen művei. Új kontextusok 17. századi irodalom- és eszméletörténetünkben*, ItK, 2013/1, 88–108.
- KECSKEMÉTI 2014 KECSKEMÉTI Gábor, *Értelmiségi pályák a kora újkori Magyarországon: a tipikus és az egyéni = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Nagyvárad, Partium, Bp., Reciti, 2014, 13–30.
- KESERŰ 1969 KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzékek” = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, IX, szerk. CSUKÁS Károly, HORVÁTH Károly, Szeged, JATE BTK, 1969, 3–46.
- KIRÁLY 1993 KIRÁLY Péter, *A XVI–XVII. században külföldi egyetemeken járt magyarországi diákok és a zene = Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon: A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson - Szeged, 1991, augusztus 12–16. – elhangzott előadások*, szerk. BÉKÉSI Imre [et al.], Bp., Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Szeged, Scriptum, 1993, II, 589–596.
- KISS 1878 KISS Kálmán, *A szathmári csizmadia-czéh régi jegyzőkönyvéből*, Történelmi Tár, 1878, 706–706.
- KLANICZAY 1958 KLANICZAY Tibor, *Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv*, ItK, 1958/2–3, 152–169.
- KLANICZAY 1964 *A magyar irodalom története, II, A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai K., 1964.
- KLANICZAY 1973 KLANICZAY Tibor, *A reneszánsz válsága és a manierizmus = Uő., A múlt nagy korszakai*, Bp., Szépirodalmi K., 1973, 226–282.
- KLANICZAY 1997 KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái. Stoicizmus és manierizmus = Uő., Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomból*, 2. kiad., Szeged, Szukits, 1997, 241–269.
- KLEIN 2005 KLEIN, Dietrich, *Hugo Grotius' Position on Islam as Described in De veritate religionis Christianae, Liber VI = Socinianism and Arminianism, Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*, ed. MULSOW, Martin, ROHLS, Jan, Leiden, Brill, 2005, 149–173.
- KNAPP 2018 KNAPP Éva, *Palingenius Zodiacus vitae-je a régi magyar irodalomban*, ItK, (122)2018/2, 127–144.
- KOLLER 2007 KOLLER András, *Miskolczi Csulyak István korai beszédeiről*, ItK, (111)2007/1–3, 185–201.
- KOLTAY 1991 KOLTAY Klára, *Mester és tanítványa. William Perkins és William Ames munkássága* = Könyv és Könyvtár, 1991, 39–58.
- KONCZ 1893 KONCZ József, *Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete*, Kolozsvár, Ajtai Albert, 1893. (Klny. a Protestáns Közlönyből.)

- KOVÁCS J. 1959 KOVÁCS József, *Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből*, Magyar Nyelv, (55)1959/1, 135–143.
- KOVÁCS S. 1958 KOVÁCS Sándor, *Szepeesi Csombor Márton versei*, ItK, (62)1958/1, 70–76.
- KOVÁCS S. I. 1988 KOVÁCS Sándor Iván, *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében* = Uő., *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány*, Bp., Szépirodalmi Kvk., 1988, 95–200.
- KOVÁCS S. I.–MONOK 1990 *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, vál., utószó KOVÁCS Sándor Iván, szöveggond., jegyz. MONOK István, Bp., Szépirodalmi Kvk., 1990 (Magyar Remekírók).
- KÖPECZI 1975 KÖPECZI Béla, *Kartézianus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején*, ItK, (79)1975/4, 417–432.
- KÓSZEGHY 2014 KÓSZEGHY Péter, *Balassi Bálint. Magyar Amphión*, Bp., Balassi, 2014.
- KRISTÓF 2001 KRISTÓF Ildikó, *Bűvös-bájos varázslók vagy a Sátán sáskafarkú katonái?: Demonológiai elemek a 16–17. századi debreceni református irodalomban* = *Demonológia és boszorkányság Európában*, szerk. PÓCS Éva, Bp., L'Harmattan, PTE Néprajz Tanszék, 2001, 107–135.
- KROP 2011 KROP, Henri A., *Philosophy and the Synod of Dort. Aristotelianism, Humanism, and the Case Against Arminianism* = *Revisiting the Synod of Dort (1618–1619)*, ed. GOUDRIAAN, Aza, LIEBURG, Fred van, Leiden, Boston, Brill, 2011 (Brill's Series in Church History, 49).
- KtF 1981–2001 *Könyvtörténeti füzetek*, I–XI, összeáll. MONOK István [et al.], Szeged, Scriptum, 1981–2001.
- KULCSÁR 1999 KULCSÁR Árpád, *A sárospataki hitvita. (1660. szeptember 30. – október 1.)* = *Fiatal egyháztörténészek írásai*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999, 21–46.
- KUNTZ 2001 KUNTZ, Marion Leathers, *Anointment of Dionisio. Prophecy and Politics in Renaissance Italy*, University Park, Pennsylvania State University Press, 2001.
- KURTA 2002 KURTA József, *Tofens Mihály (1629–1684) református püspök kolligátuma*, Református Szemle, 2002/4–5, 444–447.
- KURTA 2011 KURTA József, *Tofens Mihály (1624–1684)*, Református Szemle, 2011/6, 651–658.
- LABÁDI 2011 LABÁDI Gergely, *A természet könyvét olvasni: a megértés metaforái a 18–19. század fordulóján*, Korall, 43(2011), 82–106.
- LACZHÁZI 2007 LACZHÁZI Gyula, *A kartézianus szenvedélyelmélet magyar recepciójáról*, Kellék, 2007/32, 119–126.
- LACZHÁZI 2009 LACZHÁZI Gyula, *Hósi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 2009 (Arianna Könyvek, 1).

- LÁSZLÓ 2015 LÁSZLÓ Anikó, *Apokaliptikus államelmélet és világszemlélet a XVII. században*, Doktori disszertáció, Bp., PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2015. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7429/file/PhD_2015_laszlo.pdf (2016. március 28.)
- LEE 2009 LEE, Nam Kyu, *Die Prädestinationslehre der Heidelberger Theologen 1583–1622: Georg Sobn (1551–1589), Herman Rennecherus (1550–?), Jacob Kimedoncius (1554–1596), Daniel Tossanus (1541–1602)*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2009 (Reformed Historical Theology, 10).
- LENGYEL 2013 LENGYEL Réka, *Petrarca De remediis utriusque fortunae-jának recepciója a 16–18. századi magyarországi irodalomban = Studia Litteraria, I,II, Prózái egységei műfajok a kora újkorban. (Prédikáció, meditáció és imádság)*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2013, 58–66.
- LETHAM 1990 LETHAM, Robert, *Amandus Polanus: a Neglected Theologian?*, Sixteenth Century Journal, (21)1990/3, 463–476.
- LEU 2011 LEU, Urs B., *The Book- and Reading-Culture in Basle and Zurich during the Sixteenth Century = The Book Triumphant: Print in Transition in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. by WALSBY, Malcolm, KEMP, Graeme, Leiden, Brill, 2011 (Library of the Written Word, 15) (The Handpress World, 9), 293–319.
- LLOYD 2013 *The Bloomsbury Companion to Hobbes*, ed. LLOYD, Sharon A., London, New York, Bloomsbury Academic, 2013.
- LONIE 1985 LONIE, Iain Malcolm, *The 'Paris Hippocrates': Teaching and Research in Paris in the Second Half of the Sixteenth Century = The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*, ed. WEAR, Andrew, FRENCH, Roger, LONIE, Iain Malcolm, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, 155–174.
- LÓKÖS 1996 LÓKÖS István, *A borvát irodalom története*, Bp., Nemzeti Tankönyvk., 1996.
- LUFFY 2015 LUFFY Katalin, „Romlás építőinek fognak neveztetni?": *Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2015 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 56).
- LÜTHY 2012 LÜTHY, Christoph, *David Gorlaeus (1591–1612): An Enigmatic Figure in the History of Philosophy and Science*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2012 (History of Science and Scholarship in the Netherlands, 13).
- MAAS 2010 MAAS, Corey D., *The Reformation and Robert Barnes: History, Theology and Polemic in Early Modern England*, Woodbridge, Boydell Press, 2010 (Studies in Modern British Religious History, 23).
- MACZÁK 2009 MACZÁK Ibolya, „Az Úr az én pásztorom...”: *Néhány 22/23. zsoltárhoz kapcsolható szövegalkotási kérdés négy 17. századi szerző prédikációjában = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., MTA Ifi, Balassi, 2009, 253–260.

- MACZELKA 2014 MACZELKA Csaba, *Angol szerzők idézettsége peregrinációs albumaikban = Értelmiségi karriertörténetek... i. m.*, 41–54.
- MADAS 2007 MADAS Edit, *A kolduló rendi prédikációirodalom kibontakozása Magyarországon 1275–1300: A Pécsi egyetemi beszédek = A magyar irodalom története*, I, *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 78–89.
- MADAS–MONOK 2003 MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, 2., jav., bőv. kiad., Bp., Balassi, 2003.
- MAGYAR 1992 MAGYAR László András, *Girolamo Cardano és a váci cenzor*, MKsz., (108)1992/1, 66–68.
- MAGYAR 2005 *Magia naturalis*, vál., ford., előszó, magyarázatok MAGYAR László András, Bp., Kairosz, 2005.
- MAGYAR 2009 *MaKatLex* MAGYAR László András, *A magia naturalis*, Agora, 2009/3, 40–47. *Magyar katolikus lexikon*, I–XVII, főszerk. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 1993–2014.
- MAKKAI 1952 MAKKAI László, *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*, Bp., Akadémiai K., 1952.
- MAKKAI 1984 MAKKAI László, *Debrecen mezőváros művelődéstörténete = Debrecen története*, I, *1693-ig*, szerk. SZENDREY István, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács V.B., 1984, 493–604.
- MALÉTH 2013 MALÉTH Ágnes, *Viták a konstanzi zsinaton = Műhelyszemináriumai dolgozatok*, I, szerk. KOVÁCS Szilvia, RÉVÉSZ Éva, Szeged, SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2013, 57–72.
- MAMŰL *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, I–XIV, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2003–2014.
- MANETSCH 2013 MANETSCH, Scott M., *Calvin's Company of Pastors: Pastoral Care and the Emerging Reformed Church, 1536–1609*, New York, Oxford University Press, 2013 (Oxford Studies in Historical Theology).
- MÁRKUS 1990 MÁRKUS Mihály, *Komáromi Csapkés György: Egyháztörténeti értékei*, Bp., Református Sajtóosztály, 1990.
- MARUYAMA 1978 MARUYAMA, Tadataka, *The Ecclesiology of Theodore Beza. The Reform of the True Church*, Geneva, Librairie Droz, 1978 (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 166).
- MASZNYIK 1908 MASZNYIK Endre, *A magyar reformatio eredeti jellemének kérdéséhez*, Theológiai Szaklap, 1908/3, 220–226.
- MATUSZEWSKI 1989 MATUSZEWSKI, Adam, *Jan Jonston. Outstanding Scholar of the 17th Century*, Studia Comeniana et Historica, (1)1989, 37–53.
- MCKAY 1995 MCKAY, William David John, *George Gillespie and the Westminster Assembly. The Defence of Presbyterianism*, Scottish Bulletin of Evangelical Theology, 13(1995), 51–71.
- MIKÓ 2006 MIKÓ Gyula, *Geleji Katona István két gyászbeszéde az Exequiae Coeremoniales kötetben*, II, Könyv és Könyvtár, 28(2006), 25–64.
- MILDE 1997 MILDE, Wolfgang, *A humanizmus korának könyvjegyzékéről (Francesco Petrarca, Tommaso Parentucelli, Hartmann Schedel) = A könyves kultúra. XIV–XVII. század*, II, *Válogatás a német szakirodalomból*, vál., bevez. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1997, 99–108.

- MISÁK 2001 MISÁK Marianna, *Reformáció és nőnevelés: Adatok a leányok oktatásának 17. századi történetéhez, különös tekintettel Felső-Magyarországra*, Sárospatak, SRK Tudományos Gyűjteményei, 2001 (Acta Patakina, 6).
- MÍŠIANIK–ECKHARDT–KLANICZAY 1959 MÍŠIANIK, Ján, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint Szép magyar komédiája. A Fancsali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, Bp., Akadémiai K., 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 25).
- MÍŠKINIENĖ 2009 MÍŠKINIENĖ, Galina, *The Development of Turcic Studies at Vilnius University*, Acta Orientalia Vilnensia, 2009, Vol. 10 Issue 1/2, 209–223.
- MONOK 1991 *Régi magyar nyomtatványok 1700-ig. katalógus*, szerk. MONOK István, Szeged, JATE, 1991 (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria, tom. XI, fasc. 1).
- MONOK 1993 MONOK István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720: Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, Scriptorum, 1993 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 5).
- MONOK 1996 MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtára: 1588–1660*, Szeged, Scriptorum, 1996 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 1).
- MONOK 1997 MONOK István, *Descartes-recepció a Kárpát-medence olvasmánytörténeti forrásainak tükrében, 1660–1740 = A kartezianizmus négy száz év. Four Hundred Years of Cartesianism. Quatre siècles de cartésianisme*, szerk. CSEJTEI Dezső, DÉKÁNY András, LACZKÓ Sándor, Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, 1996 [1997!] (Ész–Élet–Egzsiztencia, 5), 297–305.
- MONOK 2007 MONOK István, *Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a 17–18. század fordulóján = „Nem sülyed az emberiség!”...: Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ITI, 2007, 1025–1034. <http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Monok.pdf> (2015. október 27.)
- MONOK 2008 MONOK István, *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről: Részmerleg egy bosszú alapkenetátás eredményeiről = „Apró cseppekből lesz a zápor”*: Bakonyi Géza emlékkönyv, szerk. HEGYI Ádám, SIMON Melinda, Szeged, SzEK JGYF K., 2008 (Habent Sua Fata Libelli, 4), 23–44.
- MONOK 2009 MONOK István, „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*” = *Szolgáltatam ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, Bp., Balassi Kiadó, MTA ITI, 2009, 266–276.
- MONOK 2010 MONOK István, *Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a korai újkorban*, Erdélyi Múzeum, 2010/1–2, 1025–1033.
- MONOK 2014 MONOK István, *A németalföldi kiadványok aránya a 18. századi református értelmiség olvasmányaiban = Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart-Press, 2014, 280–295.

- MONOK 2016 MONOK István, *Hatalom és könyvtárak a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BRITSKEY István [et al.], Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2016, 363–369.
- MONOK 2018 MONOK István, *Hatalom és könyvtárak a kora újkorban = Uő., A hagyományos világ átváltozásai: Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez*, Bp., Kossuth, Eger, EKE, 2018 (Kulturális Örökség), 95–102.
- MONOK 2020 MONOK István, *Magyarországi utazók leírásai az európai könyvtárakról a 16–17. században = Peregrináció és erudíció: Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*, szerk. BOGDÁNDI Zsolt, LUPESCU MAKÓ Mária, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020, 307–324.
- MOSER 2013 MOSER, Christian, *Reformed Orthodoxy in Switzerland = SELDERHUIS 2013*, 195–224.
- MOSHEIM 1841 MOSHEIM, Johann Lorenz, *Institutes of Ecclesiastical History: Ancient and Modern, in Four Books*, New York, Harper and Brothers, 1841.
- MULLER 2003 MULLER, Richard A., *After Calvin: Studies in the Development of a Theological Tradition*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2003 (Oxford Studies in Historical Theology).
- MULRYAN 1981 MULRYAN, John, *Translations and Adaptations of Vincenzo Cartari's 'Imagini' and Natale Conti's 'Mythologiae': The Mythographic Tradition in the Renaissance*, Canadian Review of Comparative Literature, 1981/2, 272–283.
- MURDOCK 2000 MURDOCK, Graeme, *Beyond the Pale: International Calvinist Attacks against Unitarianism in Transylvania = György Enyedí and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. BALÁZS, Mihály, KESERŰ, Gizella, Bp., Balassi, 2000 (Studia Humanitatis, Publications of the Centre for Renaissance Research, 11), 245–252.
- NAGY G. 1985 NAGY Géza, *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1985 (A Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai).
- NAGY G. 2008 NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, sajtó alá rend. KURTA József, névmutató BELLÁGHNE NAGY Rózsa, Máriabesnyő, Gödöllő, Attraktor, 2008 (Historia Incognita, 22), I–II.
- NAGY L. 1998 NAGY Levente, *Petbő Gergely Rövid magyar krónikája és a költő Zrínyi Miklós*, ItK, (102)1998/3–4, 285–300.
- NAGY L. 2017 NAGY Levente, *Michael Halicius és Ioan Zoba. Régi kérdések, új válaszok = A reformáció és a románok*, 2016. nov. 3–4., Kolozsvár, [2017], 1–10. <http://real.mtak.hu/46053/> (2020. április 29.)
- NEAL 2002 NEAL, Katherine, *From Discrete to Continuous: The Broadening of Number Concepts in Early Modern England*, Dordrecht, Boston, Kluwer Academic Publ., 2002 (Australasian Studies in History and Philosophy of Science, 16).

- NELLEN 2014 NELLEN, Henk J. M., *Hugo Grotius: A Lifelong Struggle for Peace in Church and State, 1583–1645*, Leiden, Brill, 2014.
- NELLES 2009 NELLES, Paul, *Reading and Memory in the Universal Library: Conrad Gessner and the Renaissance Book = Ars Reminiscendi: Mind and Memory in Renaissance Culture*, ed. BEECHER, Donald, WILLIAMS, Grant, Toronto, Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2009 (Essays and Studies, 19), 147–169.
- NÉMETH 1997 NÉMETH S. Katalin, *Magyar vonatkozású iratok Jobann Jakob Redinger hagyatékában = Adattár 35*, 453–462.
- NÉMETH 2014 NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái: Jobann Jakob Redinger és Christian Hoburg = UÓ., Magyar dolgokról: Magyar–német kapcsolattörténeti tanulmányok*, Bp., Universitas, 2014 (Historia Litteraria, 31), 57–74.
- NOBBS 2012 NOBBS, Douglas, *Theocracy and toleration: A study of the disputes in Dutch Calvinism from 1600 to 1650*, 2. ed., Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2012.
- NORTON 2000 NORTON, David, *A History of the English Bible as Literature*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- NYDEN-BULLOCK 1999 NYDEN-BULLOCK, Tammy, *Radical Cartesian Politics: Van Velthuyssen, De la Court, and Spinoza*, *Studia Spinozana*, (15)1999, 35–65.
- OLÁH 2006 OLÁH Róbert, *Pierre Poiret ajándéka. Adalék Apáti Madár Miklós peregrinációjához*, *Könyv és Könyvtár*, 2006, 183–192.
- OLÁH 2011 OLÁH Róbert, *Kálvin művei a kora újkori magyarországi könyvtárakban = Tanulmányok Kálvinnól és magyarországi jelenlétéről*, szerk. G. SZABÓ Botond, olvasószerk., mutatót összeáll., képaláírások OLÁH Róbert, Debrecen, TtRE Nagykönyvtára, 2011, 116–148.
- OLÁH 2013a OLÁH Róbert, *Egy református lelkész könyves műveltsége. Apáti Madár Miklós olvasmányai*, I–II, *MKsz.*, (129)2013/2–3, 145–164, 322–335.
- OLÁH 2013b OLÁH Róbert, *Újabb adalékok és helyesbítések Apáti Madár Miklós élettrajzához*, *Egyháztörténeti Szemle*, (14)2013/4, 3–12.
- OLÁH 2014a OLÁH Róbert, *Bibliák a kora újkori református lelkész könyvtárakban*, *Egyháztörténeti Szemle*, (15)2014/3, 8–23.
- OLÁH 2014b OLÁH Róbert, „Vagyon minden kétség nélkül olyan bizonyos rendelt hely...? Komáromi Csipkés György pokolról és mennyről = Menny és pokol a barokk kori ember életében, szerk. BÁTHORY Orsolya, Bp, MTA, PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 7), 259–284.
- OLÁH 2016a OLÁH Róbert, *Ortodoxia és okkultizmus?: Nonkonformista művek Miskolci Csuyak István és Tofeus Mihály könyvtárában*, *MKsz.*, (132)2016/1, 31–46.
- OLÁH 2016b OLÁH Róbert, *A héber nyelv szerepe Tofeus Mihály műveltségében*, *Studia: Debreceni Teológiai Tanulmányok*, 2016/1, 51–62.

- OLÁH 2016c OLáh Róbert, *Adalékok az „et amicorum” possessorbejegyzésekhez = MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina, Bp., Kos-suth, 2016, 521–526.
- OLÁH 2018a OLÁH Róbert, *Adalékok Miskolci Csulyak István albumának értéke-léséhez* = REUSNER 2018, 34–56.
- OLÁH 2018b OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István késmárki kapcsolatai = Re-formáció v střednej Európe. Reformáció Közép-Európában. Reformation in Mittel-Europa*, Eds. Annamária KÖNYOVÁ, Peter KÓNYA, Eperjes, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2018, 517–532.
- OLÁH 2019a OLÁH Róbert, *A „kálvinista” jelző használata a 17. századi reformá-tus teológiai irodalomban*, Református Szemle, 2019/5, 567–580.
- OLÁH 2019b OLÁH Róbert, *Debrecen „oszlópai”: A főbírókat búcsúztató halotti be-szédék tanulmányai = A debreceniség mintázatai: városi identitás és lokális emlékezet rétegei a koru újkortól napjainkig*, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2020 (Loci Memoriae Hungaricae, 9), 90–110.
- OLÁH 2020 OLÁH Róbert, *Kálvin műveinek recepciója a 16–17. századi Magyar-országban*, szerk. GYÓRI L. János, Debrecen, TtRE, 2020 (Református Művelődéstörténeti Füzetek, 9).
- ŐSZ 2014 ŐSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvania: Korai újkori Kálvin-kiadások Erdélyben. Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Sieben-bürgen*, Kolozsvár, EME, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 21).
- ŐSZ 2015 ŐSZ Sándor Előd, *Szegedi Gergely könyvtárának néhány darabjáról = „Kezembe veszem, olvasom és arról elmélkedem”... i. m.*, 178–188.
- ÖTVÖS 1970 ÖTVÖS Péter, *Miskolci Csulyak István néhány versének forrás- és stí-luskérdéséről*, ItK, (74)1970/4, 530–535.
- PAJKOSSY 1971 PAJKOSSY Györgyné, *A két Mercurius Gallobelgicus = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös nominatae*, V, 1970, szerk. MÁTRAI László, TÓTH András, VÉRTES Miklós, Bp., Egyetemi Könyvtár, 1971, 239–247.
- PAYR 1924 PAYR Sándor, *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*, I, Sop-ron, Székely és társa, 1924.
- PEARSON 2010 PEARSON, David, *Patterns of Book Ownership in Late Seventeenth-Century England*, Library, (11)2010/2, 139–167. <http://library.oxfordjournals.org/content/11/2/139.full.pdf+html> (2016. február 2.)
- PÉNZES 2011 PÉNZES Tiborc Szabolcs, *Enyedi Sámuel. Egy alig ismert tudós, ta-nár és költő a 17. századból = Septempunctata. Tanulmányok Petróczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. Uő., Bp., rec.iti, 2011, 41–50.
- PÉNZES 2014 PÉNZES Tiborc Szabolcs, *„Valakik Székének szárnya alatt vad-nak...”: Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége ide-jén*, Nagyvárad, Partium, 2014.

- PÉTER 1999 PÉTER Katalin, *Az olvasó nő eszménye a 17. századi Magyarországon = A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*, szerk. KLANICZAY Gábor, NAGY Balázs, Bp., ELTE BTK Közép- és Korajkori Egyetemes Történeti Tanszék, 1999, 323–332.
- PÉTER 2006 PÉTER Katalin, *Comenius magyarországi elképzeléseiről. A Sermo secretus és a Gentis felicitas*, Egyháztörténeti Szemle, (7)2006/2, 63–72.
- PETRÓCZI 2004 PETRÓCZI Éva, *Egy 17. századi peregrinus-csúfoló vers tanulmányai*, ItK, (108)2004/3, 334–339.
- PETTEGREE–WALSBY 2011 *Netherlandish Books: Books Published in the Low Countries and Dutch Books Printed Abroad before 1601*, ed. by PETTEGREE, Andrew, WALSBY, Malcolm, Leiden, Boston, Brill, 2011.
- PICK 1892 PICK, Bernhard, *The Vowel Points Controversy in the XVI. and XVII. Centuries*, Hebraica, Vol. 8, 1892/3–4, 150–173.
- PITÁKOVÁ–TOMO 2018 PITÁKOVÁ, Mária, TOMO, Tomáš, *Tlačë 16. storočia vo fondoch Lyceálnej Knižnice v Kežmarku*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2018 (Generálny Katalóg Tlačí 16. Storočia Zachovaných na Území Slovenska = Catalogus Generalis Operum Impresorum Saeculi XVI quae in Slovacia Asservantur, 10).
- PLATT 1982 PLATT, John, *Reformed Thought and Scholasticism. The Arguments for the Existence of God in Dutch Theology, 1575–1650*, Leiden, Brill, 1982 (Studies in the History in Christian Thought, 29).
- PLINIUS SECUNDUS 2014 PLINIUS SECUNDUS, Caius, *Természetrűjz VII–VIII: Az emberről és a szűraszűld életlneyeiről*, ford., jegyz., utószó DARAB Ágnes, Bp., Kalligram, 2014.
- PÓCS–SZÓNYI 2007 PÓCS Éva, SZÓNYI György Endre, *Mágia* = MAMÚL, VII, 138–158.
- POKOLY 1904 POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, I–II, Bp., Franklin, 1904.
- PORTER 2005 PORTER, Martin, *Windows of the Soul: Physiognomy in European Culture 1470–1780*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2005 (Oxford Historical Monographs).
- POSTMA 2019 POSTMA, Ferenc, *Ex libris Steph. S. Mányoké: Ritka frankeri akadémiai nyomtatványok a pécsi Klímo Könyvtárban* = „A hazának híű őre és oszűlpa”: Szűpesy Ignác pécsi pűspök emlékezete. Tudomány és kutatás a Klímo Könyvtárban, szerk. MÉREG Martin, MOLNÁR Dávid, SCHMELCZER-POHÁNKA Éva, Pécs, 2019, 159–178.
- POSTMA–VAN SLUIS 1995 POSTMA, Ferenc, VAN SLUIS, Jakob, *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Univ. und des Athenäumis in Franecker 1585–1843*, Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995 (Fryske Akademy, 760).
- PRIOR 2005 PRIOR, Charles W. A., *Defining the Jacobean Church: The Politics of Religious Controversy, 1603–1625*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005 (Cambridge Studies in Early Modern British History).

- PUTNAM 1906–1907 PUTNAM, George Haven, *The Censorship of the Church of Rome and its Influence upon the Production and Distribution of Literature. A Study of the History of the Prohibitory and Expurgatory Indexes...*, New York, Putnam, 1906–1907.
- RADDEN 2010 RADDEN, Jennifer, *On Delusion*, London, New York, Routledge, 2010 (Thinking in Action).
- RADÓ 2005 RADÓ Bálint, *(VI.) I. Jakab király politikai teológiája*, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2005.
- RAJKA 1931 RAJKA László, *Jókai „Törökvilág Magyarországon” című regénye*, Kolozsvár, Minerva, 1931 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 33).
- RÁSZLAI 2007 RÁSZLAI Tibor, *A Kalauz ellen tusakodó fortélyos patvarzkodások ébrossza. Pázmány Kalauzának protestáns recepcója*, [2007?] http://raszlaitibor.host56.com/PDF/A_KALAUZ.pdf (2014. december 12.)
- RENNA 2010 RENNA, Thomas, *Anignon vs. Rome. Dante, Petrarch, Catherine of Siena*, Expositions, 2010/4, 47–62.
- RESTÁS 2000 RESTÁS Attila, *Keckermann retorikái. Fejezet a magyarországi retorikaoktatás történetéből*, Irodalomtörténet, (31)2000/4, 477–497.
- REUSNER 2018 REUSNER, Nicolaus, *Icones sive Imagines viuae, literis Cl. Virorum, Italiae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Vngariae...*, szerk. DIENES Dénes, OLÁH Róbert, Hasonmás kiad. JAKÓ Zsigmond és OLÁH Róbert tanulmányával, Sárospatak, Hernád, Debrecen, TTRE Nagykönyvtára, 2018.
- RÉVÉSZ 1934 RÉVÉSZ Imre, *Szempontok a magyar „kálvinizmus” eredetéhez*, Századok, (68)1934/7–8, 257–275.
- RMK SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, Bp., MTA Könyvkiadó Hivatala, 1879–1898, I–III.
- RMNy *Régi magyarországi nyomtatványok: Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum*, I–IV, összeáll. BORSA Gedeon [et al.], Bp., Akadémiai K., OSzK, 1971–2012.
- ROLT–HOUSTON 1759 ROLT, Richard, HOUSTON, Richard, *The Lives of the Principal Reformers, both Englishmen and Foreigners: Comprehending the General History of the Reformation*, London, Bakewell, 1759. http://books.google.hu/books?id=kpsZAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&chl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (2013. december 30.)
- RPP *Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion*, 4. ed., ed. by BETZ, Hans Dieter [et al.], 2007–2013, I–XIV.
- RŮŽIČKOVÁ 2006 RŮŽIČKOVÁ, Dana, *Where to Seek the Meeting Point of the Treatises Summa recreatorum, Mensa philosophica and Responsorium curiosorum: A Query into the History of their Origin*, Graeco-Latina Brunensia, 2006/1, 61–77.
- SÆBØ 2008 *Hebrew Bible, Old Testament: The History of Its Interpretation*, II, *From the Renaissance to the Enlightenment*, ed. SÆBØ, Magne, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2008.

- SCHULTEISZ 1960 SCHULTEISZ Emil, *A salerno* „Regimen sanitatis”, Orvosi Hetilap, 1960/38, 1359–1361.
- SEBŐK 2007a SEBŐK Marcell, *A vándorló humanista támogatása: Szenci Molnár Albert és a patronálás kérdései a magyar-latin szótár kapcsán = Dictionarium 1604: Szenci Molnár Albert szótára. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29.*, szerk. SZABÓ András, Bp., OSZK, Osiris, 2007 (Libri de libris), 163–177.
- SEBŐK 2007b SEBŐK Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története*, Bp., L’Harmattan, 2007.
- SELDERHUIS 2006 SELDERHUIS, Herman J., *Luther Totus Noster Est: The Reception of Luther’s Thought at the Heidelberg Theological Faculty 1583–1622*, Mid-America Journal of Theology, 17(2006), 101–119.
- SELDERHUIS 2013 *A Companion to Reformed Orthodoxy*, ed. SELDERHUIS, Herman J., Leiden, Boston, Brill, 2013 (Brill’s Companions to the Christian Tradition, 40).
- Shaff-Herzog* *The New Shaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, 3. ed., ed. JACKSON, Samuel Macauley, New York, London, Funk and Wagnalls, 1908–1914.
- SIBBALD 2013 SIBBALD, John A., *The Heinsiana – Almost a Seventeenth-century Universal Short Title Catalogue = Documenting the Early Modern Book World: Inventories and Catalogues in Manuscript and Print*, ed. CONSTANTINIDOU, Natasha, WALSBY, Malcolm, Leiden, Boston, Brill, 2013 (Library of the Written Word, 31)(The Handpress World, 23), 141–159.
- SIMON 1998 SIMON Melinda, *Egy XVII. századi erdélyi értelmiségi család könyvműveltsége*, MKsz., (114)1998, 1–12.
- SINNEMA 2010 SINNEMA, Donald, *The Canons of Dort: From Judgment on Arminianism to Confessional Standard = Revisiting the Synod of Dort (1618–1619)*, ed. GOUDRIAAN, Aza, VAN LIEBURG, Fred, Leiden, Brill, 2010 (Brill’s Series in Church History and Religious Culture, 49), 313–334.
- SIPOS 1991 SIPOS Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptum, 1991 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 1).
- SIPOS 1999 SIPOS Gábor, *Apafi – Bethlen – Wesselényi. Az erdélyi református egyházkezelés három nemzedéke = A különbözős ajándéka*, szerk. BÁLINT Ágnes, Kolozsvár, Koinónia, 1999 (Király Utcai Esték), 185–212.
- SIPOS 2000 SIPOS Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása, 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230).
- SISKA 1991 SISKA József, *Miskolci Csulyak István = A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*, 27, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1991, 243–255.

- SMITH 2002 *The Works of Henry SMITH: Sermons, Treatises, Prayers, and Poems*, I, Reprint, introd. by PEDERSON, Randall J., Stoke-on-Trent, Tentmaker, 2002.
- SPRUNGER 1966 SPRUNGER, Keith L., *Ames, Ramus, and the Method of Puritan Theology*, Harvard Theological Review, Vol. 59, Issue 02, April 1966, 133–151.
- SPRUNGER 1982 SPRUNGER, Keith L., *Dutch Puritanism: A History of English and Scottish Churches of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Leiden, Brill, 1982 (Studies in the History of Christian Thought, 31).
- SPRUNGER 1988 *The Auction Catalogue of the Library of William Ames*, facsimile ed. with an introd. by SPRUNGER, Keith L., Utrecht, HES Publishers, 1988 (Catalogi Redivivi, 6).
- SPRUNGER 1994 SPRUNGER, Keith L., *Trumpets from the Tower. English Puritan Printing in the Netherlands, 1600–1640*, Leiden, New York, Brill, 1994 (Brill's Studies in Intellectual History, 46).
- STAGL 1995 STAGL, Justin, *A History of Curiosity: The Theory of Travel 1550–1800*, Chur, Harwood Academic Publishers, 1995 (Studies in Anthropology and History, 13).
- STAINES 2009 STAINES, John D., *The Tragic Histories of Mary Queen of Scots, 1560–1690: Rhetoric, Passions, and Political Literature*, Aldershot, Ashgate, 2009.
- SZABADI 2008 SZABADI István, *Medgyesi Pál az egyházkormányzatról = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRI L. János, Debrecen, DE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 148–155.
- SZABADI 2013 *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, szerk. SZABADI István, Debrecen, TtRE, 2013 (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére, 1), I–II.
- SZABÓ A. 1990 SZABÓ András, *A magyar késő humanizmus történetéhez*, I, *Matthaeus Dresser és magyar barátai = Adattár* 10, 215–225.
- SZABÓ A. 1996 SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert és a magyar időmértékes vers*, ItK, (100)1996/1–2, 114–121.
- SZABÓ A. 2004 SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon. (1558–1598)*, Debrecen, Hernád, 2004 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 1).
- SZABÓ A. 2005 SZABÓ András, *Némethi Ferenc és más versszerző főnemesei Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében*, Egyháztörténeti Szemle, (6)2005/2, 158–164.
- SZABÓ A. 2006 SZABÓ András, *Miskolci Csulyak István két emlékezéséde Bocskairól*, Irodalomtörténet, (37)2006/4, 536–542.
- SZABÓ A. 2008 SZABÓ András, *Egy grafomán kései humanista én-dokumentumai és önéletrajza: Miskolci Csulyak István (1575–1645) = Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, szerk. MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2008 (Szöveg és Emlékezet), 189–196.

- SZABÓ A. 2009 SZABÓ András, *Új megfontolások a Fanchali Jób-kódeextről, avagy a Szép magyar komédia másolója*, ItK, (113)2009/7, 807–825.
- SZABÓ A. 2010 SZABÓ András, *A szerző arcképe. Portré és irodalom a magyarországi protestáns késő humanizmusban = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Bp., rec.iti, 2010, 551–564.
- SZABÓ A. 2011 SZABÓ András, *Miskolci Csulyak István Heidelbergben = Bibliotheca et Universitas... i. m.*, 119–128. <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/heltai60/heltai60.pdf> (2015. június 23.)
- SZABÓ A. 2012 SZABÓ András, *A rejtőzködő bibliafordító: Károlyi Gáspár*, Bp., Kálvin, 2012.
- SZABÓ A. 2016 SZABÓ András, *Áttérők: Protestáns értelmiségiek katolizálása a 16. században = Rekatolizáció a uhorská spoločnosť v 17.–18. storočí: Rekatolizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. században*, szerk. KÓNYA, Peter, Prešov, Prešovská Univerzita, 2016, 404–411.
- SZABÓ A. 2017 SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017 (Humanizmus és Reformáció, 37).
- SZABÓ B. 1997 SZABÓ Béla, *Jogászaink olvasmányai a kora újkorban*, Iskolakultúra, (7)1997/5, 23–34.
- SZABÓ G. 1941 SZABÓ Géza, *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg, 1555–1613*, Halle an der Saale, Akademischer Verl., 1941 (Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum, 2).
- SZABÓ G. 1943 SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia: A XVII. század teológiai irodalma*, Bp., Balás, 1943 (A Középdunai Protestantizmus Könyvtára, A, Magyar és Szlovák Sorozat, 5).
- SZABÓ–TONK 1992 SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban: 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4).
- SZABOLCSI 1930 SZABOLCSI Bence, *A 18. század kollégiumi zenéje*, Bp., [s. n.], 1930 (Magyar Zenei Dolgozatok, 8).
- SZÁRAZ 2015 SZÁRAZ Orsolya, *A római Collegium Germanicum Hungaricum 17. századi könyvtára = Adattár 17/3, IX–LVII*.
- SZELESTEI N. 1995 SZELESTEI N. László, *Bocaius János 1611-ben Kassán megjelent műveiről*, MKsz., (111)1995/4, 427–431.
- SZENTPÉTERI 2000 SZENTPÉTERI Márton, *Alsted kombinatorikus szónoklattanának posztumusz kiadása Piscator Rudimenta oratoriae-jában*, ItK, (104)2000/1–2, 129–164.
- SZENTPÉTERI 2007 SZENTPÉTERI Márton, *Természetbölcsélet Erdélyben Apáczai pályájának kezdetén*, Kellék, 2007/32, 111–118.
- SZENTPÉTERI–VISKOLCZ 2005 SZENTPÉTERI Márton, VISKOLCZ Noémi, *Egy református–unitárius hívta Erdélyben 1641-ben = „Tenger az igaz hitről való... i. m.*, 93–102.
- SZEPSI LACZKÓ 1858 SZEPSI LACZKÓ Máté *Lorándffi Mihály udvari concionátora krónikája 1521–1624-ig = Erdélyi történelmi adatok*, III, szerk. MIKÓ Imre, Kolozsvár, Ev. Ref. Főtanoda, 1858, 218–223.

- SZILASI 2008 SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30).
- SZILÁGYI 1879 SZILÁGYI Sándor, *Régi hazai könyvfeljegyzések a Budapesti Egyetemi Könyvtárban*, V, MKSz, (4)1879/6, 284–287
- SZINYEI 1884 SZINYEI Gerzson, *A sárospataki főiskolai könyvtár története*, Sárospatak, Steinfeld Ny., 1884.
- SZIRÁKI 2015 SZIRÁKI Szilvia, *Nemzeti identitás és biblikus látásmód a XVII. század végén Erdélyben*, Vác, Mondat, 2015 (A PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskola és a Történettudományi Intézet Sorozata, Monográfiák, 3).
- SZÖGI 2011 SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700: Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Akademien 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 17).
- SZÓNYI 1978 SZÓNYI György Endre, *Molnár Albert és a „titkos tudományok” = Adattár 4*, 49–57.
- SZÓNYI 1987 SZÓNYI György Endre, *Ideológia és stíluszmény Prágai András prózájában = Irodalom és ideológia a 16–17. században... i. m.*, 295–309.
- SZÓNYI 1993 SZÓNYI György Endre, *A bermetizmus kultúrtörténeti szerepe Heinrich Cornelius Agrippa bölcséletében = Tudomány és hagyomány*, szerk. FEJÉR Ádám, SZALMA Natália, Szeged, JÁTE, 1993 (Szegedi Bölcsészfüzetek), 40–60.
- SZÓNYI 2003 SZÓNYI György Endre, *Doktor Faustus: a kezdek: Történelem, legenda, mítosz és irodalom*, A Dunánál, 2003/6–7, 33–45.
- SZÖRÉNYI 2011 SZÖRÉNYI László, *Pálczy Horvát György fiziko-teológiai műve és fiának, Ádámnak költészete = Magyar Arión. Tanulmányok Pálczy Horvát Ádám műveiről*, szerk. CSÓRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, Bp., rec.iti, 2011, 91–99. <http://plone.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/pha/12-Szorenyi-MagyarArion.pdf> (2015. május 11.)
- TAPLIN 2014 TAPLIN, Mark, *Patristics and Polemic: Josias Simler's History of Early Church Christological Disputes = Following Zwingli: Applying the Past in Reformation Zürich*, ed. BASCHERA, Luca, GORDON, Bruce, MOSER, Christian, Farnham, Ashgate, 2014 (St Andrews Studies in Reformation History), 41–80.
- TARNÓC 1965 TARNÓC Márton, *Egy ismeretlen magyar nyelvű államelméleti munka*, ItK, (69)1965/6, 701–708.
- TARNÓC 1967 TARNÓC Márton, *Királyfia Kis Miklós alakja régi irodalmunkban*, ItK, (71)1967/3, 296–300.
- TARNÓC 1970 TARNÓC Márton, *Szalárdi János történelemszemlélete*, ItK, (74)1970/5–6, 689–696.
- TE VELDE 2015 *Synopsis Purioris Theologiae. Synopsis of a Purer Theology: Latin Text and English Translation*, Vol. 1, *Disputations 1–23*, ed. TE VELDE,

- Dolf, Leiden, Boston, Brill, 2015 (Studies in Medieval and Reformation Traditions, Texts and Sources, 187).
- TESZELSZKY 2008 TESZELSZKY, Kees, *Üzenet az utazótársakból: Kora újkorai diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt = Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. HORN Ildikó, G. ETÉNYI Nóra, Bp., L'Harmattan, 2008, 115–134.
- TESZELSZKY 2011 TESZELSZKY, Kees, *Respublica et Status Regni Hungariae. Magyarország kora-újkorai reprezentációja Európában és a republikánus politikai gondolkodásban*, Századvég, 2011/3, 97–106.
- THIENEMANN 1923 THIENEMANN Tivadar, *XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Második közlemény*, ItK, (33)1923/1–2, 22–33.
- TOLNAI 1978 TOLNAI Gábor, *Molnár Albert személyisége = Adattár* 4, 7–24.
- TOLNAI–HARGITTAY 1981 TOLNAI Gábor, HARGITTAY Emil, Bp., Magvető, 1981 (Magyar Hírmondó), I–II.
- TÓTH B. 1981 TÓTH Béla, *Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században*, MKSz, (97)1981/1–2, 66–80.
- TÓTH Zs. 2007a TÓTH Zsombor, *A koronatanár. Bethlen Miklós: Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 2007 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 40).
- TÓTH Zs. 2007b TÓTH Zsombor, *The Portrait of a Young Man as a Survivor. Mihály Cserei (1690–1698): A Case Study in Historical Anthropology*, Bp., CEU, Budapest College, 2007. https://www.academia.edu/2549261/A_PORTRAIT_OF_A_YOUNG_MAN_AS_A_SURVIVOR_MIH%C3%81LY_CSEREI_1690-1697_A_CASE_STUDY_IN_HISTORICAL_ANTHROPOLOGY (2016. június 11.)
- TÓTH Zs. 2013 TÓTH Zsombor, *Emlékirat és patriotizmus. Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusa = Nyelv, lelkiesség és regionalitás a középkor és kora újkorban. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla [et al.], Kolozsvár, Egyetemi Műhely K., Bolyai Társ., 2013 (A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Kiadványai), 365–383.
- TUBACH 1969 TUBACH, Frederic C., *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*, Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia, 1969 (FF Communications, 204).
- TURÓCZI-TROSTLER 1961 TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar cartesianusok = Uó.*, *Magyar irodalom – világirodalom. Tanulmányok*, Bp., Akadémiai K., 1961, I, 173–216.
- TÜSKÉS 1997 TÜSKÉS Gábor, *A jezsuita meditáció irodalom a XVI–XVII. században*, Irodalomtörténet, (78)1997/1–2, 22–47.
- ÚMIL *Új magyar irodalmi lexikon*, I–III, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai K., 1994.

- VAN ASSELT 2011 *Introduction to Reformed Scholasticism*, VAN ASSELT, Willem Jan, with contrib. by PLEIZIER, T. Theo [et al.], Grand Rapids, Reformation Heritage Books, 2011 (Reformed Historical-Theological Studies).
- VAN ASSELT 2013 VAN ASSELT, Willem Jan, *Reformed orthodoxy: A Short History of Research* = SELDERHUIS 2013, 11–26.
- VAN ROODEN 1989 VAN ROODEN, Peter T., *Theology, Biblical Scholarship, and Rabbinical Studies in the Seventeenth Century. Constantijn L'Empereur (1591–1648), Professor of Hebrew and Theology at Leiden*, Leiden, New York, Brill, 1989 (Studies in the History of Leiden University, 6).
- VAN ROODEN 2002 VAN ROODEN, Peter T., *Jews and Religious Toleration in the Dutch Republic = Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*, ed. by PO-CHIA HSIA, Ronnie, VAN NIEROP, Henk F. K., New York, Cambridge University Press, 2002, 132–147.
- VAN RULER 1995 VAN RULER, Johan Arie, *The Crisis of Causality: Voetius and Descartes on God, Nature, and Change*, Leiden, New York, Cologne, Brill, 1995 (Brill's Studies in Intellectual History, 66).
- VAN WYK 2013 VAN WYK, Ignatius W. C., *The First Commandment in the Heidelberg Catechism. Theological Insights of Philipp Melancthon and Zacharias Ursinus*, In die Skriflig/In Luce Verbi, North America, 47, nov. 2013. <http://www.indieskriflig.org.za/index.php/skriflig/article/view/710/2318> (2014. január 21.)
- VARGA A. 1989 VARGA András, *Egyháztörténeti feljegyzések egy Eber-féle kalendáriumban*, Szeged, JATE, 1989. (Klly. a *Lymbus: Művelődéstörténeti Tár* 1. kötetéből.)
- VARGA I. 1963 VARGA Imre, *A nemesi verses pasquillus (Szentpáli Ferenc)*, ItK, (67)1963/3, 287–302.
- VÁRKONYI Á., R. 1994 R. VÁRKONYI Ágnes, *Comenius és a vesztfáliai béke Európája = Uő., Európa varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok*, Bp., Akadémiai K., 1994, 62–75.
- VÁRKONYI G. 2014 VÁRKONYI Gábor, *I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és Esterházy Miklós nádor levélváltása, 1644–1645: A magyar politikai kultúra a kora újkorban, előadás*, 1–10. = *A közösségtől a nemzetig. A magyar nemzet születése és előtörténete*, Tudományos konferencia, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2014. február 25. <https://www.academia.edu> (2014. december 31.)
- VÁSÁRHELYI, P. 1985 P. VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., Akadémiai K., 1985 (Humanizmus és Reformáció, 12).
- VÁSÁRHELYI, P. 1994 P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert aenigmái*, ItK, (98) 1994/3, 365–374.
- VÁSÁRHELYI, P. 2000 P. VÁSÁRHELYI Judit, *Balassi Bálint szoltárfordításainak forrásai = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1994–1998, szerk. KOVÁCS Ilona, Bp., OSzK, 2000, 413–423.
- VERBEEK 2007 VERBEEK, Theo, *Mennyi karteziánus...: Különbözőség és azonosság a holland karteziánizmusban*, Kellék, 2007, 61–82.

- VERES 2014 VERES Magdolna, *Profetikus beszédmodók. Német jelenéssorozat és 1660 körüli magyar újraértelmezései. Doktori értekezés*, Szeged, SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2014. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2458/1/01-Veres-Profetikus%20beszedmod-Diss.pdf> (2014. december 9.)
- VISEGRÁDI 1910 VISEGRÁDI János, *A kegyesrendiek sátoraljaiújhelyi házkönyvtárának ismertetése = A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló Sátoraljaiújhelyi román kath. Főgimnázium értesítője az 1909–1910. tanévről*, Sátoraljaiújhely, Főgimnázium, 1910, 3–49.
- VISKOLCZ 2003a VISKOLCZ Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655): A Bisterfeld-könyvtár*, Bp., OSzK, Szeged, Scriptorium, 2003 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 6).
- VISKOLCZ 2003b VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A harmincéves háború prófétái és chiliastái*, I, *Tanulmányok... i. m.*, 65–100.
- VISKOLCZ 2013 VISKOLCZ Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged, SZTE, Bp., HEH Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 8).
- VIZKELETY 1967 VIZKELETY András, *Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben*, ItK, (71)1967/2, 190–192.
- VOGLER 1976 VOGLER, Bernard, *Le clergé protestant rhénan au siècle de la Réforme (1555–1619)*, Paris, Ophrys, 1976.
- WEIDHAAS 2008 WEIDHAAS, Peter, *A Frankfurti Könyvszár története*, Bp., Kosuth, 2008.
- WENZ 2014 WENZ, Armin H., *The Doctrine of the Ministry in Salomon Glassius*, Concordia Theological Quarterly, (78)2014/1–2, 77–105.
- WINSHIP 2012 WINSHIP, Michael P., *Godly Republicanism: Puritans, Pilgrims, and a City on a Hill*, Cambridge, Harvard University Press, 2012.
- WOLF 1993 *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678*, sajtó alá rend. WOLF Rudolf, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1993 (Erdélyi Történelmi Adatok, VI/1).
- ZOVÁNYI 1890 ZOVÁNYI Jenő, *A cocejianismus története. Tanulmány a protestáns theologia történetéből*, Bp., Hornyánszky, 1890.
- ZOVÁNYI 1906 ZOVÁNYI Jenő, *Miskolczi Csulyak István egyházlátogatási jegyzőkönyvei*, III, Történelmi Tár, 1906, 368–407.
- ZOVÁNYI 1909 ZOVÁNYI Jenő, *A zempléni ref. dioecesis zsinatai Miskolczi Csulyak István esperes idejében (1629–1645): Első közlemény*, Történelmi Tár, (10)1909, 184–211.
- ZOVÁNYI 1911 ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., Hornyánszky, 1911.
- ZOVÁNYI 1940 ZOVÁNYI Jenő *cikkei a „Theológiai lexikon” részére. A magyarországi protestantizmus történetéből*, szerk. BUDAI Gergely, Bp., Sylvester Rt., 1940.
- ZOVÁNYI 1977 ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyházförténelmi lexikon*, 3. jav. bőv. kiad., szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

- ZOVÁNYI 2004 ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus története*, I–II, Máriabesnyő, Gödöllő, Attraktor, 2004 (Historia Incognita, Történettudomány).
- ZVARA 2006 ZVARA Edina, *Libros habere. A százolcai ferencesek könyvkultúrája a 16–17. századi Magyarországon*, Doktori értekezés, Szeged, SZTE BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2006. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/538/1/de_3448.pdf (2015. május 27.)
- ZVARA 2013 ZVARA Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged, Bp., SZTE, HEH Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 9).
- ZSENGELLÉR 2021 ZSENGELLÉR József, *Egy 17. századi héber vizsga margójára: Pontositások és héber carmenek Tojusz Mihály váradi könyve alapján* (RMK II. 764), *Egyháztörténeti Szemle*, (22)2021/2, 7–30.
- ZSINDELY 1978 ZSINDELY Endre, *Szenci Molnár Albert levelei Ludvig Luciushoz (1607–1610) = Adattár 4*, 269–282.

VI. 3. ADATBÁZISOK

- GVK *Gemeinsamer Verbundkatalog*. <https://gvk.k10plus.de/>
- HPB *Heritage of the Printed Book (CERL)*. <https://www.cerl.org/resources/hpb/main>
- LAA *Inscriptiones Album Amicorum*, szerk. LATZKOVITS Miklós. <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>
- VD 16 *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*. https://opacplus.bvb.de/TouchPoint_touchpoint/start.do?SearchProfile=Altbestand&SearchType=2
- VD 17 *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*. <http://gso.gbv.de/DB=1.28/?COOKIE=U999,K999,D1.28,E80b2ea4-2b,10,B9994+++++,SY,A,H12-23,,30-31,,50,,60-61,,73-77,,80,,88-90,NGAST,R31.46.248.172,FN>

ÖSSZEFOGLALÁS

Feltártuk az ortodox táborba besorolt 17. századi református lelkészek, Miskolci Csulyak István (1575–1645) zempléni esperes és Tofeus Mihály (1624–1684) erdélyi püspök műveltségének könyves hátterét. A tulajdonosi bejegyzések segítségével azonosítható, tucatnyi intézményben szétszóródott kötetek összegyűjtésén túl a legfontosabb feladatot az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozat 13. és 16/3. kötetében kiadott jegyzékek alapján történő rekonstrukció jelentette, kiegészítve az egyéb forrásokból nyerhető adatokkal.

A két lelkész esetében a jegyzékek tételein túl eltérő források állnak a rendelkezésünkre. Csulyak István autográf *Diariuma* (benne a részletes impresszumadatokat tartalmazó könyvjegyzéke, útinaplója, beszédei), hasonmásban is megjelent album amicorum, valamint a ma kézbe vehető 17 könyve eredendően más megközelítést tettek lehetővé, mint a Tofeus mások által hevenyészve elkészített könyvlistája, nyomtatott művei (zsoltárpédikációi és disputációi), levelei és félszáz munka az egykori könyvtárából.

Az első fejezetben a módszertani alapvetés és a kutatástörténeti háttér megrajzolását követően a református ortodoxia fogalmát, periodizációját és változó megítélését vázoltuk fel, majd összegeztük a kora újkori református lelkészi könyvtárak keletkezésére és használatára vonatkozó ismereteket.

A második és harmadik fejezetben Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltségét tártuk fel közel azonos szerkezeti egységekben. Az életrajz bemutatását követte a forrásadottságokra és a könyvtárak történetére vonatkozó rövid ismertetés, a korábbi szakirodalom áttekintésével. Egy-egy rövid fejezet erejéig köny-

vészeti szempontok szerint is értékeltük a gyűjteményeket. Az egyes műveltségrétegek elkülönítését a teológia tudományterületével kezdtük. Az egyes részfejezetekben a bibliák és kommentárok, a patrisztika, a dogmatika, a kateketika, a homiletika, a liturgia, a polemika, a kazuisztika, és végül az egyéb teológiai munkák feltárását végeztük el. Ezt követően a teológiai irányzatok: Miskolci Csulyak esetében az ortodoxia, az irénizmus és a puritanizmus; s ezeken túl Tofeusnál a coccejanizmus jelenlétét vizsgáltuk.

A nem szorosan vett teológiai csoportok közül elsőként az oktatáshoz kapcsolódó triviumot (grammatika, retorika, logika), majd a filozófia, az irodalom, a történelem és egyháztörténet, az államelmélet, a politika, a jog, a természettudományok (természetrész, kozmográfia és geográfia, csillagászat, orvoslás), majd a nonkonformista ernyőfogalommal leírható művek következtek. Az egyedi érdeklődés jeleként Csulyaknál a zene, Tofeusnál a nyelvek jelentek meg. A részösszegzésben a prédikatori gyűjtemények egyedi sajátosságait emeltük ki, lehetőség szerint összevetve más hazai és külföldi értelmiségi gyűjteményekkel.

A negyedik fejezetben Miskolci Csulyak és Tofeus gyűjteményeinek tematikus csoportjait vetettük össze. A felszínre került kisebb-nagyobb mértékű eltéréseket az egyes tulajdonosok érdeklődésével, illetve irodalom-, egyház-, és nyomdászattörténeti okokkal magyarázhattuk. A dolgozat végén más református lelkészek, Apáti Madár Miklós és Debreceni Ember Pál könyves műveltségéhez mértük a Miskolci Csulyaknál és Tofeusnál megfigyelt jellemzőket.

SUMMARY

The aim of the book is to map the background of the literacy of István Csulyak Miskolci (1575–1645, Dean of Zemplén) and Mihály Tofeus (1624–1684, Bishop of Transylvania), who are traditionally ranked to the side of the Orthodox Calvinists. Over and above collecting the dispersed books containing the possessor's entry of Csulyak and Tofeus from a dozen of institutes, the most important task was the reconstruction of the libraries on the basis of the booklists published in the series *Contributions to the History of the Intellectual and Cultural Movements in the Carpathian Basin in the 16th to 18th Centuries* vol. 13th and 16/3rd, completed with data from other possible sources.

For the case of the two reformed ministers different sources were at service. Miskolci Csulyak's autograph *Diarium* (including his booklist containing detailed descriptions of the items, his itinerary and orations), his album amicorum, and some of his books made it possible to have different approaches than of Tofeus' inventory. Here we found listed extempore by others, his printed collected sermons (*A' szent Soltárok resolútiója*, Kolozsvár, 1683), printed disputations, and dozens of books from his former library.

The first chapter discusses terminological and generic problems. After describing the methodology and historical review of the researches, in two introductory subchapters the definition, the periodization and the changing estimation of the Reformed Orthodoxy were outlined. Then, due to the lack of proper synopsis, a short outline was drawn concerning the genesis and usage of the libraries of the Hungarian reformed ministers in the Early Modern Period.

The second and third chapters discuss the literacy of István Miskolci Csulyak and Mihály Tofeus, in nearly equivalent structural units. After presenting the biography the source conditions and the history of the libraries, surveying the preceding papers were highlighted.

The basic questions: how Miskolci Csulyak and Tofeus could obtain readings, what books they collected, and how the acquired works could finally influence their literacy. Did they know for example the determinant scientific accomplishments of their age? How did they react to them (if they reacted at all), especially to the appearance of the new theological and philosophical schools?

Separating the individual layers of literacy in the theological subchapters, we approached works belonging to Bibles and commentaries, Patristics, Dogmatics, Catechetics, Homiletics, Liturgy and Hymnology, Polemics, Casuistics, and finally other theological works. Following that the presence of the theological schools of the 17th century Europe, among them the Orthodoxy of Switzerland, Germany or the Low Countries, the Irenicist heritage of Heidelberg, and the Puritanism from the Netherlands and England was discussed.

Concerning the non-theological groups, first we examined the works of the Trivium (Grammar, Rhetoric, Logic) linked to the education. After we described the works belonging to Philosophy, Literature (Music only at Csulyak's and Languages only at Tofeus' library), History and Church History, Theory of State, Political Science, Jurisprudence, Natural Sciences (Natural History, Cosmography and Geography, Astronomy, Medicine), finally the works which can be ranked under the umbrella term of 'nonconformist' were also listed.

After analysing the thematic groups, each collection was appraised in separate subchapters, concentrating its individual peculiarities and making a comparison with the collections of Hungarian and foreign intellectuals. In the case of both part-summary we demonstrated the percentage of the different thematic groups by bar charts.

Chapter four compares the collections of Miskolci Csulyak and Tofeus analysed in the previous chapters (second and third) in thematical groups. Lesser or greater divergences were brought to the surface during the analysis, which could be interpreted by a different range of interest of the owners and historical reasons of the literature, the history of the Reformed church or typography.